قُلِ الحمدُ للہِ وسلامٌ علیٰ عبادِہِ الذین اصطفٰے

من تالیف العالم المحقق والماہر المدقق الجامع بجمیع العلوم المروق الخصوص لعلم الشہود والوجود والوحدۃ الذی مدار التصوف والوحدۃ امام ومقتدای طریقۃ مولینا ومولی الشریعۃ اعنی حضرت خواجہ محمد پارسا الحافظ البخاری اصلاً والبلخی وطناً وبالمدینۃ المنورۃ مدفناً کان اول خلیفۃ من خلفاء النقشبندیۃ رضی اللہ عنہ ورضی عنہم۔

المسمّٰی بہ

تحفۃ السّالکین

المُلقّب بہ

تحقیقات خواجہ محمّد پارسا

شرح اسماءُ الحسنٰی مفرداً ومرکباً وموجزاً واصطلاحات الصُّوفیۃ وشرح الف باتا مفصّلاً وممیّزاً وغیرہ مِن المواجید فی علم التصوّف والشہود والوجود

باہتمام وکوشش مالاکلام وصرفِ زرِکثیر حقیر پُرتقصیر الحاج سیّد علی احمد شاہ الہروی الملقّب باحمدی تاجر کتب فی بلدۃ دارالنصرت ہرات من مضافات افغانستان

افغانی دارالکتب کٹڑہ شیخ چاندلال کنواں، دہلی۶

قیمت (این کتاب زیرِ نگرانی حکیم مصباح الدین جامی طبع شد)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اَلحَمدُ لِلّٰہِ الَّذِی اِختَرَعَ مَاہِیَاتِ الاَشیَاءِ بِفَیضِ وُجُودِہٖ ۞ وَ کَسَاہُم حُلَلَ الوُجُودِ بِجُودِہٖ ۞ وَبَصَّرَ بَصِیرَتَہُم بِنُورِ وُجُودِہٖ ۞ وَتَجَلّٰی لَہُم لِیَفنُوا عَن وُجُودِہِم ۞ وَیَبقُوا بِبَقَاءِ شُہُودِہٖ ۞ فَسُبحَانَ مَن جَعَلَ الکَثرَۃَ عَلٰی وَحدَانِیَّتِہٖ فِی اُلُوہِیَّتِہٖ بُرہَانًا ۞ وَنَصَبَ التَّعَدُّدَ عَلٰی فَردَانِیَّتِہٖ فِی رَبُوبِیَّتِہٖ تِبیَانًا ۞ وَالصَّلوٰۃُ عَلٰی قُطبِ دَائِرَۃِ الوُجُودِ ۞ وَسَاکِنِ مَقعَدِ الصِّدقِ وَمَقَامِ المَحمُودِ ۞ اَلمَسئُولُ لَہٗ بِالوَسِیلَۃِ وَالزُّلفٰی ۞ اَلمُحرِزُ قَصَبَاتِ السَّبقِ وَاَوفٰی ۞ مُحَمَّدِنِ المُصطَفٰی خَاتَمِ الرُّسُلِ اَلہَادِی اِلٰی اَعدَلِ الطُّرُقِ وَاَقوَمِ السُّبُلِ ۞ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصحَابِہٖ اَجمَعِینَ ؕ وَاَہلِ بَیتِہٖ وَمُتَابِعِیہِ اِلٰی یَومِ الدِّینِ ؕ وَبَعدُ مَا بَیَّنَ رَمزُ الاَقطَابِ فِی اِثبَاتِ القَدِیمِ سُبحَانَہٗ مِن طَرِیقِ النَّظرِ وَہُوَ الحَقُّ الیَقِینُ اَن یَّستَدِلَّ عَلَیہِ بِالوُجُودِ الَّذِی ہُوَ اَعَمُّ الاَشیَاءِ اِذ لَو لَم یَکُن فِی الوُجُودِ قَدِیمٌ لَمَا کَانَ فِی الوُجُودِ مَوجُودًا اَصلًا البَتَّۃَ وَذٰلِکَ لِاَنَّ الوُجُودَ یَنقَسِمُ قِسمَۃً حَاصِرَۃً اِلَی الحَادِثِ وَالقَدِیمِ اَعنِی اِلٰی مَا لِوُجُودِہٖ بِدَایَۃٌ وَاِلٰی مَا لَیسَ لِوُجُودِہٖ بِدَایَۃٌ فَلَو لَم یَکُن فِی الوُجُودِ قَدِیمٌ لَم یَکُن اَصلًا حَادِثٌ اِذ لَیسَ فِی طَبِیعَۃِ الحَادِثِ اَن یُّوجِدَ بِذَاتِہٖ فَاِنَّ المَوجُودَ بِذَاتِہٖ یَکُونُ وَاجِبَ الوُجُودِ وَالوَاجِبُ بِذَاتِہٖ لَا یُتَصَوَّرُ اِلَّا بِذَاتِہٖ فَیَنتَجُ مِن ہٰذِہِ الکَلِمَاتِ قِیَاسٌ بُرہَانِیٌّ فَیُقَالُ لَو کَانَ فِی الوُجُودِ مَوجُودٌ لَزِمَ بِالضَّرُورَۃِ اَن یَّکُونَ فِی الوُجُودِ قَدِیمٌ ثُمَّ یُقَالُ المَوجُودُ

مَعْلُوْمٌ قَطْعًا. فَيَنْتُجُ مِنْ هٰذَيْنِ الْاَصْلَيْنِ وُجُوْدُ مَوْجُوْدٍ قَدِيْمٍ
بِالضَّرُوْرَةِ وَمَنْ حَصَلَ لَهٗ عِلْمٌ ضَرُوْرِيٌّ يَقِيْنِيٌّ مِنْ طَرِيْقِ النَّظَرِ
بِوُجُوْدِ الْبَارِیْ وَتَقَدَّسَ ؛ وَبِوُجُوْدِ صِفَاتِهٖ اَنْ لَا يَسْكُنَ بِذٰلِكَ فَوْرَةَ
طَلَبِهٖ وَلَا يَزِيْدُ التَّجَرِّیْ فِی عُلُوْمِ النَّظَرِيَّةِ اِلَّا جِدًّا فِی الطَّلَبِ وَتَشَوُّقًا
اِلٰی مَزِيْدِ الْاِسْتِبْصَارِ وَتَطَلُّعًا اِلٰی مَا وَرَاءِ الْعِلْمِ وَالْعَقْلِ مِنْ كَشْفٍ
ذَوْقِیٍّ تَخْتَصُّ بِهٖ خَوَاصُّ الْحَقِّ سُبْحَانَهٗ ؛ اہل کشف وبصیرت بتصفیہ باطن
وکمال تبتل ودوام توجہ بمنتہائے مقاصد خود میرسند وہو الاستہلاک فی شہود جلالہ وجمالہ عزوجل
ایشانند محجوبان لم یزل ولایزال کہ بر طہارت فطرۃ اند وظلمات اکوان وتقلبات حدثان ایشان
را در نیافتہ وجود آفریدگار را بی ترکیب مقدمات عقلی می شناسند۔ اَغنی الصباح عن المصباح
قولہ تعالیٰ فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتِیْ فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيْلَ لِخَلْقِ اللّٰهِ انبیا را در ادراک
الوان باستدلال قوت لمس چہ حاجت اَفِی اللّٰهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ط وچنانکہ
وجود او سبحانہ از اکوان ظاہر پیدا است وحدت ذات او سبحانہ وتعالیٰ در مظاہر اکوان چون اکوان
ظاہر وہویدا است ؛ واعلموا اخوانی زادکم اللہ انوار التوحید کہ توحید ذروۂ علیای احوال است
وعروۂ وثقای مقامات است توحید نور کبریا است وتاج انبیا است وحلیۂ اولیا است و
حقایق توحید نہ ہر رہروی کہ راہ رفت بیافت ہر کہ جواہر تمکین نیافت وبمعادن تحقیق نرسید
او نہ لطفی است ونہ قہری ؛ منزل اول عشق است ؛ دوم نیستی ؛ سوم ہستی ؛ بالائے ہستی
ہیچ نیست ؛ منزل اول کہ عشق است اشارت است بہ ہمہ مقامات محبت ذاتی کہ این
مقامات نہایت مقامات سیر الی اللہ است سبحانہ ؛ منزل دوم نیستی است اشارت است
بہ ہمہ مراتب سیر فی اللہ سبحانہ کہ مراتب فنا فی اللہ است سبحانہ ؛ حیث یَتَوَلَّی الْحَقُّ عز علا
بذاتہٖ اَمْرَ عَبْدِهٖ فَلَا تَصَرُّفَ لِلْعَبْدِ اَصْلًا ومقامات الفناء المفنی یفعل بعبدہ
ما یشاء منزل سیم کہ ہستی است اشارت است بمقامات بقاء باللہ سبحانہ والمقامات
التی یحصل للعبد بعد السلوک والوصول ولیس وراء عبادان قریۃ ؛ از سخنان
ارباب کشف واصحاب حقایق روشن ومبرہن می شود کہ کنہ حق سبحانہ وغیب ہویت او بہ

حقیقت مفہوم ومعلوم ہیچکس نتواند بود سُبحَانَ المَلِکِ القُدُّوس۔ مقربان وقدسیان بکمال عجز خود از شہود کبریا وعزت او سبحانہ معترفند کہ سبحانک ما عرفناک حق معرفتک ۔ سبحانک من لا یعلم ما ھو الا ھو و آنچہ گفتہ اند کہ لما عرفنا اللہ سبحانہ بالاجمال انہ موصوف بصفات الکمال فقد عرفنا اللہ سبحانہ حق معرفتہ بیان معرفت اجمالی است وانچہ گفتہ شد بیان معرفت تفصیلی است فمن العارفین من لیس لہ طریق الی معرفتہ اللہ سبحانہ الا الاستدلال بفعلہ علی صفتہ وبصفتہ علی اسمہ وباسمہ علی ذاتہ اولئک ینادون من مکان بعید۔ ومنھم من خص بحکم العنایۃ الازلیۃ فیشھدہ سبحانہ بعد المشاھدۃ السابقۃ فی معھد الست بربکم ویعرف بہ اسمائہ وصفاتہ عکس مایعرف العارف الاول وبین العارفین بون بین وتفاوت بعید اذ الاول لغیبتہ معروفہ کنائم یری خیالا غیر مطابق للواقع والثانی لشھود معروفہ کمستیقظ یری مشھودا حقیقیا مطابقا للواقع واو سبحانہ ذاتی[1] است ازلی وابدی کہ موجد اشیا وقیوم عالمہا است۔ منزہ از شبیہ ونظیر ومقدس از شریک ومشیر ومبرا از احاطہ حدوث وجہات واماکن وانسان واوقات موصوف بصفات کمال ۔ چون بدانستی کہ ترا آفریدگاری ہست باید کہ تمامی خود را باو دہی واز ہرچہ ہست خالی شوی تا ہمہ گی تو وی گردد کہ ہیچ دیگر را در تو گنج نماند چہ عاشق گرم رو را ہمہ گی معشوق وی دارد وباشد کہ از مشغولی بوی نام وی فراموش کند واصل سعادت جان این باشد چون مرجع وبازگشت وقرار جای حق باشد چگونہ باو مشغول نباشی وکمال ذکر این بود۔ ودیگر ہرچہ ہست از ریاضت ہا ہمہ برای این است وطریق وصول ہمین است وغیر این ہرچہ ہست خارج طریق خواہد بود ۔ محب باید کہ محبوب را ہمہ وقت در نظر خیال خود دارد وچنان پندارد کہ پیش او نشستہ است ویک ساعت ویک لحظہ از نظر او خالی نیست ودر ہر ساعتی

---

[1] وذات عبارت بود از چیزی کہ در دانستن آن چیز احتیاج نباشد بہ چیز دیگر ۱۸
واین چنین ذاتی را چون اولی باید کہ دریابد اورا واو را سبحانہ مثل ومانند نیست پس کمالات ذات وجمال ذات وقدم اورا وحقایق صفات اورا واحکام متقضیات صفات اورا کسی بہ تفصیل درنتواند یافت ۲۲

ونفسی کہ غیر محبوب در دل او بگذرد باید کہ غیر را ہر چہ باشد از دل محو کند تا میان او و میان محبوب چیزی حجاب نشود تا غایتی کہ وجود محب از میان برخیزد۔ محبوب ماند و بس ؛ در کتاب کشف المحجوب آوردہ است کہ معرفت حق سبحانہ تعالیٰ بر دو گونہ است یکی علمی و دوم حالی ؛ معرفت علمی قاعدۂ ہمہ خیرات دنیا و آخرت است و مہم ترین چیزہا مر بندہ را در ہمہ اوقات و احوال شناخت خدا است سبحانہ و بیشتر خلق ازین معرض اند جز آنانکہ خداوند سبحانہ ایشان را برگزیدہ است و از ظلمات دنیا رہانیدہ و دل ہای ایشان را بخود زندہ گردانیدہ قولہ عز طولہ او من کان میتا فاحییناہ الآیہ پس معرفت حیات دل بود بہ حق سبحانہ تعالیٰ و اعراض سر جز از حق عز و علا و قیمت ہر کسی معرفت بود ہر کرا معرفت نبود وی بی قیمت بود و مردمان صحبت علم را بحق سبحانہ معرفت خوانند و مشائخ این طایفہ قدس اللہ و اجہم صحبت حال را با خداوند سبحانہ معرفت خوانند دانان بود کہ معرفت را فاضل تر از علم گفتہ اند

نظم۔ عارف نبود بحق کہ عالم نبود ؛ اما عالم بود کہ عارف نبود ؛

و از توحید بجز علم آن نتوان گفت ہر خاطر کہ از اندیشۂ غیر بر دل موحد گذرد حجابی باشد و آفتی و بدان مقدار کہ آن خواطر بر سر موحد گذرد وی از توحید محجوب باشد۔ قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم ع اجیعوا بطونکم ودعوا الحرص واعروا اجسادکم وقصروا الامل واظموا اکبادکم ودعوا الدنیا لعلکم ترون اللہ بقلوبکم ؛ و نیز فرمود صلی اللہ علیہ وسلم در حال سوال جبرئیل علیہ السلام از احسان ان تعبد اللہ کانک تراہ واوحی اللہ تعالیٰ الی داود اتدری ما معرفتی قال لا قال عز من قائل حیوۃ القلب فی مشاھدتی فحیوۃ القلب مع اللہ سبحانہ یکون بالموت عن الغیر ؛ مراد این طایفہ از عبادت مشاہدہ دیدار دلست کہ بدل حق سبحانہ تعالیٰ را می بیند۔ در خلا و ملا و حقیقت مشاہدہ از دو گونہ بود یکی از صحت الیقین ؛ دیگر از غلبۂ محبت ؛ چون بدرجۂ رسد کہ تمامی او را ہمہ دوست گیرد جز دوست نہ بیند و ہر کرا جز مشاہدۂ حضرت او مرادی ماندہ بود وی ناقص است و نابالغ وی بدرجۂ مردی نرسیدہ ؛ واوصی عیسیٰ علیہ السلام للحواریین بعد ما قال ذنیئ وذنیئ ثم قال واجعلوا اللہ فی جمیع امورکم نصب اعینکم وتوکلوا علیہ ینصرکم ولا یخذلکم فالعقل مرآۃ الدنیا بنورہ یشھد ما فیھا والایمان مرآۃ الآخرۃ وبہ ینظر الیھا ویؤمن بما فیھا واللہ سبحانہ تعالیٰ یری بنور الیقین فھذہ امرآۃ

التوحید وفی ھذا النور مشاھدۃ الصفات وھو حقیقۃ الایمان ۔ قومی را غلط افتادہ است می پندارند کہ ۔۔۔ قلوب و مشاہدہ آن صورتی بود کہ وہم مرآنرا اثبات کند در حالت ذکر یا فکر و این تشبیہ محض ضلالت ہویدا است ۔ خداوند را سبحانہ اندازہ نیست تا دل بوہم اندازہ گیرد یا عقل بہ کیفیت آن مطلع شود تعالیٰ اللہ عن ذلک علواً کبیراً مشاہدات در دنیا چون رویت بود در عقبیٰ چون باتفاق جملہ صحابہ رضی اللہ عنہم در عقبیٰ رویت روا بود در دنیا نیز مشاہدت روا بود و مشاہدت صفت سر بود و خبر دادن عبارت زبان و چون زبان را از سر خبر بود یا عبارت کند مشاہدت نباشد بلکہ دعوی بود از مشاہدت کہ بدعویٰ خبر دہد یعنی گوید مشاہدت و دیدار روا بود نگوید مراد دیدار ہست یا مشاہدت است چیزی کہ حقیقت آن در عقول اثبات نیاید بزبان از ان چگونہ عبارت توان کرد جز بمعنی جواز قہر کشف اسرار جلال احدیت جل ذکرہ بندہ را از اوصاف بندہ فانی گرداند شخص بندہ تعبیر گاہ ۔ اسرار حق سبحانہ بود و مر اثبات حجت را حکم شریعت بروی باقی بود وی از رویت کل فانی و کمال این حال پیغمبر راست صلی اللہ علیہ وسلم نفس بمحل دل رسد و دل بدرجۂ جان و جان بمرتبہ سر و سر بصفت قرب در ہمہ از ہمہ جدا از معقول خلق بعید و از اوہام منقطع گردد کون وی را گم کند و وی خود را گم کند در فناء صفت فی صفت متحیر گردد ترتیب طبایع و اعتدال مزاج مشوش شود بنیت کہ خواہد خراب شود و بگداند و چون مراد حق تعالیٰ از بنیت اقامت حجت بود فرمان آید کہ برحال باش بدان قوت یابد و آن قوت قوت وی شود از نیستی خود بہستی حق عز و علا پدیدار آید وعن الجنید انہ قال التوحید ان یکون العبد شبحا بین یدی اللہ سبحانہ یجری علیہ تصاریف تدبیرہ ۔ این قول اشارت است بفناء اوصاف بندہ و صحت تسلیم اندر حال ۔ واعلم ان صراط المستقیم ھو طریق التوحید و دین الحق سبحانہ واحد و بہ یتحد طریق الانبیاء علیہم السلام کما قال اللہ سبحانہ ۔ قل یا اھل الکتاب تعالوا الی کلمۃ سواء بیننا و بینکم الآیہ ۔ در تفسیر این آیہ گفتہ اند کہ حق پرستان از حق پرستی لذت دارند کہ ملوک و سلاطین از ملک و سلطنت ندارند لذت حق پرستی و صفای وقت و شہود بے غیبت و حضور بی غفلت بہشت نقد است نماز بے نیاز جل علیٰ راز گفتن است اشتغالیت با حق سبحانہ تعالیٰ بہ ظاہر و باطن و

حقیقت آن مناجات است با حضرت صمدیت و مناجات مخاطبه بود و مخاطبه معروف مطلق جز از عارف بکمال محقق راست نیاید پس هر صورتی را روحی است و هر ظاهر را سری و معنی آن تا همه جمع نشود آن حقیقت که مطلوب است حاصل نیاید پس هر عملی را حقیقتی باشد که روح آن عملست و چون صورت چیزی حاصل شود و معنی آن چیز حاصل نشود آن عمل ناقص بود مثلاً روح نماز خشوع بود و حاضر بودن دل در جمله نماز که مقصود از نماز داشتن دل است بحق سبحانه و تعالی و تازه گشتن ذکر حق در دل بر سبیل هیبت و تعظیم چه مراد از عبادت عبودیت است دران بود که شکستگی خود و عظمت حق سبحانه و تعالی بهم ببیند سر طهارت آنست که بدانی که پاکی جامه و پوست پاکی غلاف است و روح این طهارت پاکی دلست بتوبه و پشیمانی و دوری از اخلاق ناپسندیده که نظارگاه حق است و انفصال است از دو دمان حق سبحانه و تعالی و تا این وضو و طهارت حاصل نیاید صلوٰة که عبارت از اتصال است بحق سبحانه و تعالی دست ندهد که الصلوٰة هی الاتصال سبحانه و تعالی من لم ینفصل لم یتصل الخ و آن طهارت انبیاء و اولیاء و خواص حق سبحانه و جای حقیقت نماز دلست و تن جای صورت اوست ؛ عورت پوشیدن معنی او آنست که آنچه از ظاهر تو زشت است از نظر خلق بپوشی روح وی او بود که آنچه از باطن تو زشت است از نظر خالق بپوشی و دانی که هیچ چیز از وی پوشیده نیست و نتوانی پوشیدن جز آنکه باطن از وی پاک کنی و پاک بدان شود که بر گذشته پشیمان شوی و عزم کنی که دیگر بر سر آن نروی و گناه را بآب توبه ناچیز گردانی و اگر نتوانی باری از خجلت و شرم و بیم پرده سازی و بر روی آن عورت فروگذاری شکسته و ریخته و شرمسار در پیش حق بالیستی چون بندهٔ گریخته و گناه کار با دل پر تشویش پیش خواجه بالیستد ؛ معنی قبله آنست که از همه جهتها بگرداند و یکجهته شود و روح و سروی آنست که روی دل از هر چه در هر دو عالم است بگرداند و او را بحق سبحانه و تعالی مشغول گرداند تا یک صفت شود چنانکه قبله ظاهر یکی است قبله دل هم یکیست همچنانکه دل یکیست دوست هم یکیست و آن حق است سبحانه معنی قیام آنست که پیش حق تعالی سر در پیش بنده وار بالیستی ؛ روح وی آنست که دل از همه حرکات فرو ایستد و ملازم خدمت باشد بر سبیل تعظیم و انکسار و اندرین قیام باید که از قیام خویش پیش حق سبحانه و تعالی یاد کند دران وقت که همه اسرار وی اشکارا کند و بر وی عرضه کند و بداند

که آن اسرار همه درین وقت حق را سبحانه تعالیٰ آشکارا ست که هرچه در دل ولیست و خواهد بود میداند
و می بیند و بر ظاهر و باطن وی مطلع است و دایم در عموم اوقات مراقب این نظر بود که در حق وی این
نظر هیچ تفاوت نکند نه در دنیا و نه در آخرت و هرگاه عظمت حق سبحانه تعالیٰ در دل وی قرار گرفت و
میداند که او سبحانه ناظر اوست بهمه اطراف خاشع گردد ؛ معنی رکوع و سجود ظاهر وی تواضع است
تن معنی وی تواضع است بدل چنانکه حلاوت در وی اثر کند و روی بر خاک میمالد و بداند که
روی ع بزرترین اعضا ست بر خاک که آن خوارترین چیز ها ست می نهد که اصل وی ست و
مرجع وی هم باز خاک خواهد بود تا تکبر در خور اصل خویش کند و ناکسی و بیچارگی خود بشناسد و انعام
و لطف حق و نیکی ها ء وی در حق خود به بیند و از کرم او شرم دارد ؛ و همچنین در تشهد مشاهده ء جمال
آن دیدار کند پس اسرار و حقایق کارها و اعمال طلب کند و حکمتها که صاحب شریعت نهاده آن
صورت وی بحقیقت وی بینا شود که آنهمه اسباب شایستگی وی است و چون ازان حقیقت
غافل شود جز از صورت او آنرا بچیزی حاصل بنامده بود ؛ فحال الصلوٰۃ حال عرفانی و مقامه
مقام واحد انی و هو البقاء مع الله سبحانه و همچنیں حقیقت اذکار نیز معلوم کند و هر کلمه را
معنی و سر آن بداند تا دل او بدان صفت گردد تا صاف بود مثلاً معنی الله اکبر آنست که وی
بزرگست و بزرگواری مر او را صفت ذاتی است که اگر این معنی نداند جاهل باشد و اگر داند و لیکن
در دل وی چیز لیست بزرگتر از حق سبحانه تعالیٰ و آن چیز بنزدیک وی بزرگست معبود وی آنست
که وی مطیع اوست چنانکه حق تعالیٰ گفت افرایت من اتخذ الٰهه هواه و معنی وَجَّهتُ

ؔ در شب معراج حضرت رسالت را صلی الله علیه وسلم از ملک و ملکوت گذرانیدند و حله لباسهاء
بشری را در ملک و ملکوت گذاشت بقاب قوسین پیوست و در مقام حیرت بعجز اعتراف کرد که ـ لا احصی
ثناء علیک کما اثنیت علی نفسک از برکت آنحال حق سبحانه و تعالیٰ قطره از نور معرفت خود در کام
او چکانید که علم اولین و آخرین دران قطره مندرج بود دران حال عرض نیاز بحضرت بے نیاز بر داشت
که الٰهی درین شب لذت بسیار می یابم باشد که عبادتے میسر شود که آن لذت دران عبادت حاصل بود حضرت
حق سبحانه و تعالیٰ فرمود المؤمن بالصلوٰۃ پس مامور شد به نماز چنانچه در صحاح مسطور شد

وجہی آنست کہ دل از ہمہ عالم بہ گردانیدم وبحق تعالیٰ آوردم اگر دل وی درین حال بچیز دیگر نگرانست این سخن دروغ است و چون اول سخن باخدای تعالیٰ دروغ بود خطر آن معلوم بود و چون الحمد للہ گوید باید کہ نعمتہاء حق تعالیٰ را در دل تازہ کند تا ہمہ دل او را صفت شکر گیرد و تمامی دل او بہ صفت شکر گردد کہ این کلمۂ شکر است و شکر بدل بود۔ و چون ایاک نعبد گوید باید کہ حقیقت اخلاص در بندگی او در دل او تازہ شود۔ چون اھدنا گوید باید کہ تمام دل او را صفت زاری وتضرع گیرد کہ در مقام خاص از خداوند خود سوال ہدایت میکند و ہمچنین در ہر کلمہ از تسبیح و تہلیل کہ میگوید بکوشد تا دل وی بصفت آن معنی بگردد۔ وشرح آن دراز است حاصل الامر انکہ در نماز از صفاء لذت مناجات کہ آن نہایت نعیم اکابر اولیاست ونہایت آمال افاضل اتقیاست محروم نماند۔ روزہ شرف الصوم لی دارد تشبیہ است بملائیک روحانیت بر جسمانیت غالب می آید۔ وحقیقت جوع ترک شہوات است وعبادت برای قطع شہوات است ومدد شہوات سیرلیست لس بروزہ قطع آن فرمودند۔ وروزہ بر سہ درجہ است۔ یکی امساک است از طعام وشراب وجماع بروز بانیت واین صومیست کہ عمومی دارد ولبظاہر صایم این کس را گویند واین روزۂ عوام است دوم امساک از انچہ گفتہ شد مع زیادت امساک از غیبت ونمیمت وآنچہ لایق نباشد کہ از کاملان در وجود آید از اقوال روئیہ وافعال ذمیمہ واخلاق رذیلہ وتمامی این روزہ بشش چیز بود یکی آن کہ چشم نگاہ دارد از ہر چہ او را از خدای تعالیٰ مشغول گرداند خاصہ از چیزی کہ ازان شہوت خیزد کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم میگوید کہ نظر چشم پیکانیست از پیکانہاء ابلیس زہر آب دادہ ہر کہ از بیم حق تعالیٰ ازاں حذر کند او را خلعت ایمان دہند کہ حلاوت آن در دل خود بیابد۔ دوم آنکہ زبان نگہدارد از بیہودہ وہر چہ ازان مستغنی بود یا خاموش بود و بذکر قرآن وبذکر قلبی از درجات آن مشغول بود ومناظرہ ولجاج از جملہ بیہودہاء زبان بود۔ سیم انکہ گوش نگہ دارد کہ ہر چہ گفتن را نشاید شنیدن را نیز نشاید وشنوندہ شریک گویندہ بود در معصیت دروغ وغیبت وغیر آن چہارم آنکہ دست وپای وہمہ جوارح از ناشالیست نگاہ دارد وہر کہ روزہ دارد واین کار ہا نکند مثال وی چون بیماری باشد کہ از میوۂ حذر کند و

زہر خورد چہ معصیت زہر است۔ پنجم آنکہ بوقت افطار از حرام و شبہت نخورد و از حلال خالص نیز بسیار نخورد و ہرچہ گاہ کہ بشب آنچہ بروز از خوردن ازان فوت شدہ باشد تدارک کند و مقصود از روزہ ضعیف کردن شہوات است و طعام دوبارہ بیکبار خوردن شہوت را زیادہ کند خاصہ کہ الوان طعام جمع کند و تا معدہ خالی نبود دل صاف نشود۔ بلکہ سنت نیز آن بود کہ بروز بسیار نخسپد تا اثر ضعف و گرسنگی در خود بیابد و چون شب بسیار خورد و روز بسیار بخسپد نماز شب نتواند کرد۔ ششم آنکہ دل وی میان بیم و امید معلق بود کہ نداند کہ آن روزہ وی پذیرفتہ است یا رد کردہ و این روزہ خواص است از زہاد و عباد و سالکان کہ ایشان ہر عضوی از اعضا را امساکی فرمایند خاص کہ فراخور افعال آن باشد۔ سیم روزہ خاص الخاص کہ بلندترین درجات است و آن آنست کہ دل خود را از اندیشہ ہرچہ جز حق است سبحانہ نگاہ دارد و حاضر آنجناب دارد و ہمگی خود را بوی دارد و از ہرچہ جز ویست ظاہر و باطن روزہ دارد و از ہرچہ اندیشہ جز از حق تعالےٰ و خدمت او از انچہ تعلق بوی دارد بکند این روزہ کشادہ شود و اگر در غرض دنیائی اندیشہ کند اگرچہ مباح بود این روزہ نیز کشادہ شود۔ مگر دنیائے کہ او را در راہ دین درکار باشد کہ آن از دنیا نبود۔ و اگر بروز تدبیر آن کند کہ روزہ بچہ کشاید خطا بروی بنویسند کہ دلیل آن است کہ برزقی کہ حق تعالیٰ بوی وعدہ کردہ است اعتماد ندارد و این درجہ انبیاست و صدیقان ہیچ درجہ بالای این نباشد۔ پس ازین جملہ بشناسی کہ ہر کہ از روزہ برنا خوردن طعام و شراب اقتصار نکند روزہ وی صورت بے روح باشد کہ روح و حقیقت روزہ آن است کہ خوئش را بملایک مانند کند کہ ایشان را شہوت نیست اصلاً و بہایم را شہوت غالب است و ایشان از شہوت دورند و ہر آدمی کہ شہوت بروی غالب بود۔ او در درجہ بہائم است و چون شہوت وی مغلوب گشت شبہی یافت بملایک و بدین سبب بایشان نزدیک شد نزدیکی بہ صفت نہ بمکان و ملایک نزدیکند بحق تعالیٰ پس وی نزدیک گشت بحق فالجوع طعام اللہ فی الارض یربی بھا ابدان الصدیقین۔ و گرسنگی می باشد مر سالکان را و آنرا گرسنگی اختیاری گویند و گرسنگی می باشد مر محققان را

کہ آنرا گرسنگی اضطراری گویند زیرا کہ محقق نفس خود را گرسنہ نمیدارد ولیکن خوردن او کم می شود وقتی کہ در مقام انس باشد و چون در مقام ہیبت بود خوردن او بسیار می شود ؛ فکثرۃ الاکل للحق دلیل صحۃ المحادثۃ بجال الموانسۃ من شہودہ وکثرۃ الاکل للسالک دلیل علی بعدہ من اللہ سبحانہ وطردہ عن بابہ واستیلاء النفس البہیمۃ الشہوانیۃ بسلطانہا علیہ وقلت الاکل لہ دلیل علی نفحات الجود الالٰہی علیٰ قلبہ فیشغلہ حصومًا عن تدبیرہ ؛ پس در گرسنگی سالک را رسید نیست باحوال ومحقق را رسیدن است باسرار اما حال جوع در سالک خشوع است وخضوع ومسکنت است و ذل وافتقار وپاکی زبان از سخنان لغو ونا پاک وپاکی طینت از اندیشہ ہای ناپسندیدہ وتسکین جوارح است از مقتضیات قوای شیطنت وسبب ازالۂ ہواہواجس است و وساوس از باطن بظہور سلطان توحید این بود حال جوع در سالک وحال جوع در محقق رقتست وصفاست وموانست است وغایب بودن است از اندیشۂ کونین واوصاف بشریت و بظہور سلطان ربوبیت ومقام جوع را مقام صمدیت گویند وہو مقام عالٍ لہ اسرار وتجلیات ؛ زکوٰۃ برہان الٰہی است پاکی دل بود از ماسوای حق واز پلیدی بخل زیرا کہ بخل نجاست دل است کہ دل آدمی را از شایستگی قرب حق سبحانہ وتعالیٰ بازدارد مثلاً اگر جامہ پلید شود تا اورا پاک نشویند نماز نتوان گذارد ؛ وہمچنین دل کہ ناپاک شود تا آن ناپاکی را از وی دور نکنند شایستۂ مشاہدہ ومناجات حق سبحانہ وتعالیٰ نگردد وپاکی دل از نجاست بخل بخرج کردن مال بود ؛ ومثال زکوٰۃ چون آبی بود کہ نجاست بخل را از باطن بشوید ؛ دیگر شکر نعمت مال است کہ در حق مومن سبب راحت دنیا وآخرت گردد چنانکہ نماز وروزہ وحج شکر نعمت تن است زکوٰۃ شکر نعمت مال است ہر طاعتی کہ ہست اورا صورتیست ومعنیٰ چون اسرار زکوٰۃ وباقی طاعات بدانی صورت طاعت ترا جان ومعنی پدید آید سفر حج مثال سفر آخرت است بظاہر مقصد خانہ است وبہ باطن مقصد خداوند خانہ است ودرین عبادت کارہا است کہ ہیچ عقل را

یعنی تمامی واز تدبیر خود بیرون آید - ۲۲

بدان راہ نبود چون سنگ انداختن ومیان صفا ومروہ دویدن زیرا کہ در ہر چیزی کہ عقل را بدان
راہ بود نفس را بدان انس باشد چہ داند کہ ہرچہ میکند برای چہ میکند :: وکمال بندہ گی آن بود
کہ ہرچہ کند از برای کمال بندہ گی صرف کند واز ضرورت محبت کند کہ در گردن او ہیچ کار متقاضی
از باطن وی پیدا نباشد زیرا چہ سعادت بندہ در نیستی وی است تا از بندہ جز دید حق و
مشغول بحق نبجا آوردن فرمانہای حق چیزی نیاید۔ عارف باید کہ از مقدمات واحوال این
سفر سفر آخرت را یاد کند وزاد آن سفر را بسازد و ذکر نور باطنست وطاعتی است۔
خاص کہ او را نیز اسرار و انوار خاصہ است۔ وبعد ازین گفتہ شود کہ قیام شب در عمر
افزونی است تحویل است از منزل غفلت بہ برج شرف کما فی الحدیث شرف
المؤمن قیامہ باللیل وعزہ استغناؤہ عن الناس ؛ در ہر عبادتی راحتی است از لذید
لذت نایافتن دلیل فساد مزاج بود وعمل صالح دلیل قربت وزلفتست بحق سبحانہ وتعالیٰ
وتقدس وہم در کشف المحجوب است کہ توحید از حق سبحانہ وتعالیٰ بہ بندہ اسرار است و
بعبارت ہویدا نشود تا کسی آنرا بعبارت بیارا ید عبارت ومعبر غیر باشد واثبات غیر اندر
توحید شرک بود وآنگاہ آن لہو گردد موحد الٰہی بود نہ لاہی کہ ہمچنین این مراد است۔
وفیہ ذکر محمد بن الواسع عن محمد بن الواسع من عرف عز وعلا قل کلامہ ودام
تحیرہ وعن ابوبکر الواسطی من عرف اللہ سلطانہ انقطع بل خرس وانقمع
قال علیہ الصلوٰۃ والسلام لا احصی ثناءً علیک فرمان آمد کہ یا محمد لعمرک
اذا سکت عن ثنائی نا الکل منک ثنائی اگر تو نگوئی ما بگوئیم ہمہ اجزای عالم را نائب
تو گردانیم تا ثنای ما گویند وحوالہ آن بہ تو کنند چیزی کہ حقیقت آن در عقول نیاید از ان چگونہ
عبارت توان کرد جز بمعنی جواز لان المشاھدۃ تصور اللسان لحضور الجنان :: وعن
علی ابن ابی طالب رضی اللہ تعالیٰ عنہ لا تراہ العیون بمشاھدۃ العیان ولکن راٰہ
القلوب بحقایق الایقان لا یحس بالحواس ولا یقاس بالناس ؛ پس ودین درجہ
سکوت را درجہ برتر از نطق باشد سکوت علامت مشاہدہ بود ونطق نشان طلب مشاہدت
در درجہ دوستی یگانگی بود ودر یگانگی عبارت بیگانگی بود انت کما اثنیت علی نفسک۔

یعنی گفتۂ من گفتۂ تو باشد و ثنای تو ثنای من تمنیت من اہوی فلما رأیتہ بہتّ فلم املک لسانا ولا عینا ؛ مشاہدات سر در دنیا چون معاینات عین است در عقبی در دار البقا مقامات مختلف بود ؛ منہم من یری ربہ فی کل جمعۃ ؛ ومنہم من یری ربہ فی کل یوم ؛ و منہم من یری ربہ بکرۃ وعشیا ؛ کما فی الخبر والمشاہدۃ التی لا یظہر الا الواحد الحق سبحانہ تارۃ تظہر کالبرق الخاطف وہو الاکثر والدوام ؛ نادر عزیز ؛ وچشم آخرت نہ چون چشم دنیا بود کہ این چشم جز جہت نہ بیند وآن چشم بی جہت بہ بیند ؛ اگر نور معرفت در سر نہان نہ بودی زمین وآسمان طاقت آن نیاوردی سر عارفان از حجابہای عرش درگذشتہ عارفان امروز بہ سر ہمان می بینند کہ فردا بمعاینہ خواہند دید نور معرفت قوی تر ہمہ نورہا ست ہر چیزی کہ خواہد کہ عارفان را از حق محجوب کند نور معرفت آن را بسوزد وبگدازد خرق الحجب انوارہم وجلت عند ذی العرش اخطارہم ؛ مشاہدات ومنازلات قلوب حیرت است و مکاشفات ومواجید اسرار دہشت است متحیر ومدہوش از انکہ ویرا افتادہ است وسری بدان مستغرق گشتہ چہ خبر دارد وچون خبر ندارد چگونہ خبر دہد وگفتہ اند ؛ این معنی بحدیث قیامت روشن ومبرہن می شود حضرت محمد مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم چون ام المومنین عائشہ را رضی اللہ عنہا وعن ابیہا خبر داد کہ خلق را روز قیامت برہنہ برانگیزانند۔ عائشہ رضی اللہ عنہا فرمود کہ واسوءتاہ وحضرت مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم فرمودند یا عائشہ آن روز مرد نداند کہ مرد است وزن نداند کہ زن است چون قیامت اثری است از آثار قدرت حق سبحانہ وتعالی بچشم ظاہر این واجب کند اولی تر کہ مشاہدۂ حق سبحانہ وتعالی بسر این حیرت واجب کند ثم معرفۃ اللہ سبحانہ وتعالی تشتمل علی معرفۃ الذات ومعرفۃ الصفات ومعرفۃ الافعال و معرفۃ الذات اضیقہا مجالا واعسرہا مقالا واعصاہا علی الفکر وابعدہا عن قبول الذکر و کذلک لا یشتمل القرآن الا علی تلویحات واشارات ویرجع اکثرہا الی ذکر التقدیس المطلق کقولہ تعالی ۔ لیس کمثلہ شیئ وہو السمیع البصیر وکسورۃ الاخلاص والی التعظیم المطلوب کقولہ تعالی ۔ سبحانہ وتعالی عما یصفون واما الصفات فالمجال فیہا افسح ونطاق النطق فیہا اوسع ولذلک تکثر الآیات المشتملۃ علی ذکر العلم

والقدرۃ والحیوۃ والکلام والحکمتہ والسّمع والبصر وغیرہا امّا الافعال فبحرٌ متّسع اکنافہ فلا ینال بالاستقصاءِ اطرافہٗ بل لیس فی الوجود الّا اللّٰہ سبحانہ وافعالہ وکلّما سواءٌ فعلہ عزّوجل۔ ہیچ کس مبادکہ در عظمت ذات وی اندیشہ کند کہ تا چگونہ وچیست وہیچ دل مبادکہ یک لحظہ از عجایب صنع وی غافل ماند تا ہستی وی بہ چیست وبہ کیست تا بضرورت بشناسد کہ ہمہ آثار قدرت اوست وہمہ انوار عظمت اوست وہمہ بدائع وغرایب حکمت اوست وہمہ پرتو جمال حضرت اوست وہمہ ازوست وہمہ بدواست بلکہ خود ہمہ اوست کہ ہیچکس را جز وی ہستی بحقیقت نیست بلکہ ہستی ہمہ چیزہا پرتو نور ہستی اوست لیکن القرآن یشتمل علی الجلیّ منہا الواقع فی العالم الشہادۃ کذکر السّمٰوات والارض والکواکب والجبال والبحار والحیوان والنّبات وانزال الماء الفرات وسائر اسباب النبات والحیٰوۃ وھی الّتی ظہرت للحسّ واشرف افعالہ سبحانہ واعجبہا وادّلہا علی جلال صانعہا عزّوجل مالا یظہر للحسّ بل ھو من عالم الملکوت وھی الملائکتہ والرّوحانیات و الرّوح والقلب اعنی العارف باللّٰہ عزّوجل من جملتہ الآدمیّ فانّہ ایضًا من عالم الغیب والملکوت خارج عالم الملک والشہادت۔ بباید دانست کہ معرفت حق سبحانہ وتعالیٰ من حیث یعلم نفسہ ویجہلہ غیرہ ومعرفت سرّ وحدت وفناء ملک وملکوت وسرّ کلّ شیئٍ ھالکٌ اِلّا وجہہ اغمض واشرف علوم مکاشفاتست ولوح این نوع علم جز در مکتب خانۂ وعلّمناہ من لدنّا علمًا ننویسند واین بعد از ان بود کہ آئینہ دل بصیقل ایمان وتقوی از زنگ ممکنات بکلی زدودہ شود واز اوصاف بشری شراب تجرید نوشیدہ شود ولو انّ اھل القریٰ آمنوا واتقوا لفتحنا علیھم برکاتٍ من السّماءِ فنہایت معرفتہ العارفین عجزھم عن المعرفتہ ومعرفتھم بالحقیقتہ انّہ یستحیل ان یعرف اللّٰہ سبحانہ المعرفتہ الحقیقتہ المحیطتہ بکنہ الصّفات الرّبوبیتہ الّا اللّٰہ سبحانہ فاذا لا یخطی مخلوقًا عن ملاحظتہ الحقیقتہ ذاتہ الا بالحیرۃ الدہشتہ۔ وامّا اتّساع المعرفتہ فانّما یکون فی معرفتہ اسمائہٖ وصفاتہٖ فبقدر ما انکشف للعارفین من معلومات اللّٰہ تعالیٰ وعجایب مقدوراتہ وبدیع آیاتہ فی الدنیا والآخرۃ

والملک والملکوت بزواد معرفتہم باللہ سبحانہ وتقرّب معرفتہم من المعرفتہ الحقیقۃ وبھذا یرجع تفاوت معرفت العارفین تفاوتًا لا یتناھی لان مالا یقدر الآدمی علی معرفتہ من معلومات اللہ سبحانہ لا نہایتہ لہ وما یقدر ایضا لا نہایتہ لہ وان کان ما یدخل منہ فی الوجود متناہیًا ولکن مقدور الآدمی من المعلوم لا نہایتہ لہ نعم الخارج الی الوجود متفاوتٌ فی الکثرۃ والقلّتہ وبہ یظہر تفاوت النّاس فی المعرفتہ فلا یعرف اللہ سبحانہ بالکمال والحقیقتہ الا اللہ سبحانہ وحیرت از توالی تجلیات ومشاہدۂ عجائب امور واحکام ربوبیت باشد ربّ زدنی فیک تحیرًا سبحان من لم یجعل سبیلًا الی معرفتہ الّا بالعجز عن معرفتہ اشارت بدین حیرت محمود است[۱] واعلم انّ اکثر افعال اللہ تعالیٰ سبحانہ و اشرفہا لا یعرفہا اکثر الخلق بل ادراکھم مقصور علی عالم الحسّ والتخیل وانہما النتیجۃ الاخیرۃ من نتایج عالم الملکوت وھو القشر الاقصی عن اللب الاصفی و من لم یجاوز ھذہ الدرجۃ فکانہ لم یشاھد من الزمان الّا قشرۃ ومن عجائب الانسان الّا لبشرۃ والآیات الواردۃ فی معرفتہ اللہ سبحانہ زبدۃ القرآن و لبابہ وقلبہ ومثال الطالب والمطلوب مثال صورۃ حاضرۃ مع مرآۃ ولکن لیس یتجلّی فی المرآۃ لصدا فی وجہ المرآۃ فمتی تصقلتہا تجلّت فیہا الصورۃ لا بالارتحال الصورۃ الی المرآۃ ولا بحرکتہ المرآۃ الی الصورۃ ولکن بزوال الحجاب والسلوک الی اللہ سبحانہ بالتبتل والانقطاع الیہ ؛ یعنی از ہمہ چیز باگستہ گردد ہمگی خود بوی دہ و الانقطاع الیہ یکون بالاقبال علیہ والاعراض عن غیرہ وترجمۃ قول لا الٰہ الّا اللہ والاقبال علیہ انّما یکون بملازمۃ الذکر والاعراض عن غیرہ انما یکون بمخالفتہ الھوی والتنقی عن کدورات الدنیا وتزکیۃ القلب عنہا والفلاح بالضرورۃ نتیجتہا کما قال اللہ سبحانہ ۔ قد افلح من تزکی وذکر اسم ربہ فصلّی فعمدۃ الطریق امران الملازمتہ والمخالفتہ الملازمتہ لذکر اللہ سبحانہ والمخالفتہ لما یشغل عن ذکر اللہ سبحانہ و

---

[۱] ای الحظ عن ملاحظۃ حقیقۃ الحیرۃ ۲۲

ھذا ھو السفر ولیس فی ھذا السفر حرکۃ لا من جانب المسافر والیہ لکن لعین القلب فانہما معا او ما سمعت قولہ تعالیٰ ھو اصدق القائلین ونحن اقرب الیہ من حبل الورید فاللہ متجلی بذاتہ لا یختفی اذ یستحیل اختفاء النور وبالنور یظہر کل خفاء واللہ نور السموات والارض وانما خفاء النور علی الحدقۃ باحد الامرین اما الکدورۃ فی الحدقۃ او الضعف فیہا فلا یطیق احتمال النور العظیم الباہر کما لا یطیق نور الشمس ابصار الخفافیش فما علیک الا ان تنقی عن عین القلب کدورتہ وتقوی حدقۃ فاذا ھو فیہ کما کا الصورۃ فی المرآۃ حتی غافصک بتجلیہ ولم تتثبت فیہ بادرت وقلت ان فیہ الان یثبتک اللہ سبحانہ بالقول الثابت فیتعرف ان الصورۃ لیست فی المرآۃ بل تجلت لہا وما حلت فیہا لما یتصور ان تجلی صورۃ واحدۃ فی مرائی کثیرۃ بل کان اذا احلت فی مرآۃ ارتحلت عن غیرہا وھیہات فانہ سبحانہ یتجلی بجلۃ العارفین وفقۃً نعم یتجلی فی بعض المرائی اصح واوضح واظہر واقوم وفی بعضہا اخفی واصیل الی الاعوجاج عن الاستقامۃ وذلک بحسب صفا مرائی وصقالتہا وصحۃ استدارتہا واستقامۃ لبسیط وجہہا فلذلک قال صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ سبحانہ تجلی للناس عامۃ ولابے بکر خاصۃ نفس ناطقہ چون باہمگی قوی ...... روحانی وجسمانی توجہ حضرت الٰہیت شود کہ آنرا سفر گویند و ملازم عتبہ عبودیت گردد و موانع مرتفع شود و معاون مجتمع گردد قابل فیض تجلی جلالی وجمالی لایزالی شود و اول تجلیات افعالی ظاہر شود و سالک چنان مشاہدہ کند کہ ہیچ فعل در صور آن مظاہر ظاہر نمیشود والا از حق سبحانہ وتعالیٰ در مثال چنان داند کہ صور عالم بمشابہ لعبتی چند اند کہ استاد کامل بحسب خیال وقایق ایشان را از باطن تحریک میدہد وافعال خود تمام مینماید واین را توحید افعالی گویند و دوم تجلیات اسمای و صفاتی الٰہی ظاہر شود تا سالک چنان مشاہدہ کند و محقق گردد کہ صفت کمالی نیست الا حق سبحانہ وتعالیٰ را و در مثال چنان داند کہ حیوۃ وعلم وقدرۃ وارادت وسایر صفات کمالیت کہ اہل عالم راست جملہ ازان حق است ونسبت آنہا باہل عالم عارتی است و محقق بدین مقام آنرا توحید صفات خوانند وہر تجلی سابق نفس را استعدادی می بخشد

بقبول تجلی لاحق چنانچہ عند التحقق با التجلی الافعالی مستعد تجلی صفاتی میگردد و عند التجلی الصفاتی
مستعد تجلی ذاتی میگردد و پس در سیم مرتبہ انوار تجلیات ذات ظہور کند چنانچہ ذوات عالم واہل عالم را
ظل ذات الٰہی داند و این معنی را در خود می باید دید و در خود خواہد دید و چون عروج او را بعالم الٰہی
واقع شود و تجلی ذاتی او را میسر شود ٭ و چون حق سبحانہ وتعالیٰ بصفت وحدت بروی ظاہر
شود جز یک ذات نہ بیند الم تر الی ربک کیف مد الظل اشارت بآن است و باقی صفات
کہ ظلال و فروع صفات الٰہی اند بجملگی فانی شوند و ذات صمدیت و ہویت احدیت الٰہی باقی
میماند کل شیء ھالک الا وجہہ حق الیقین سالک شود نداء لمن الملک بگوش جان در
یابد بحق نہ بخود زیرا کہ تعین او نیز فانی خواہد شد و فانی است و از حق باز بحق شنود کہ بخود جواب
میگوید للہ الواحد القہار و این را سفر اول گویند من الخلق الی الحق کہ آن سفر از منازل
نفس است تا منتہای مقام قلب و آنرا افق المبین نیز گویند و علیک بدوام الاشتغال
السری بوحدانیۃ اللہ سبحانہ بعدم اخطار الغیر بالبال فی جمیع الاحوال سیمانی مظاہر
الانفعال فلا یری الفعل الا منہ من المنع والعطاء والضر والنفع والایذاء والایلام والا
ھداء والانعام وسایر مایصدر من الانام ثم اذا ظہر الانعام لا یشکر الا اللہ سبحانہ
حقیقتہ ولیشکر ذلک المظہر الذی بعث اللہ سبحانہ علی یدہ مجازاً واذا وقع ایذاء وایلام
یری ایضاً منہ ولکن یحاسب نفسہ فیما صدر منہا حتی اذا استوجب ذلک ومن لم یصحح اولیٰ
مراتب التوحید الحقیقی وھو توحید الافعال لا یترقی الی توحید الصفات واذا لم یترق
الیہ لا ینکشف لہ توحید الذات عیاناً ووجداناً فکل ھؤلاء الذین لم یسلکوا مقامات
الطریقۃ ولم یبذلوا ارواحہم فی المشاھدۃ ولم یذیبوا ابدانہم فی المجاھدۃ ولم
یتخلصوا من الدلیل والبرھان ولم ینکشف لہم الحق حتی یشاھدوا بعین العیان بل
تخیلوا خیالات سموھا توحیداً وطالعوا مطالعات فہموا ما یلیق بخیالاتہم تقلیداً افترقت
طائفتہ والحدت اُخریٰ وہتکت حرمۃ الشریعۃ فرقتہ وکفرت بما جاء بہ رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم اخریٰ فہی اباطیل وضلالات وجہالات اعاذنا اللہ سبحانہ وتعالیٰ
منہا ومن ظہر علیہ اسرار صفات الازلیۃ الابدیۃ عرف ان الامور التی وقعت وتقع

فی جمیع الکائنات والاوامر والنواھی التی صدرت فی التعبدات ھی مقتضیات الصفات الثابتۃ للذات ازلاً وابداً فلا یطلب الحجۃ والبرھان واظھر التسلیم والاذعان تصل انشاء اللہ تعالیٰ الی مراتب کمال اھل الایمان والاحسان والعرفان ؛ پس حق سبحانہ وتعالیٰ بجہتہ تکمیل وارشاد طالبان دران سفراو راقوت سیر دہد تا در اسما وصفات سیر کند کہ آنرا السفر فی اللہ سبحانہ وتعالیٰ گویند وآن متصف ومتخلق شد نیست بصفات واخلاق حق تعالیٰ از مبداء تجلیات اسمائیہ تا نہایت حضرت احدیت کہ آنرا افق ووہ اعلیٰ گویند واین سفر دوم است ودر آخراین سفر خلعت وجود حقانی دروی پوشند وبتعین ذاتی اورا متحقق گردانند تا از حق بخلق آید بجہتہ ارشاد خلق بحق واین سفر سیم است کہ آنرا السفر من اللہ سبحانہ الی الخلق گویند وآن ترقیست بعین جمع وحضرت احدیت کہ آنرا قاب قوسین گویند ودرین سفر در ہر مرتبۂ از مراتب تنزلات وجودی کہ فرود می آید در ہر موجودی دو نسبت می یابد نسبت حقانی ونسبت خلقانی وھو معکم اینما کنتم عبارت ازانست کہ نسبت خلقیت بہ نسبت حقیقت قایم است وچون ازین سفر قدم درسفر چہارم نہد کہ آنرا السفر فی الخلق وبالحق گویند یعنی از مقام قاب قوسین تا نہایت اوادنیٰ رسیدن وبہ جہت تکمیل غیر در مقام بقا بعد الفنا قدم نہادن کہ آنرا فرق بعد الجمع خوانند وصحو بعد المحو نیز خوانند وآن مقام قطبیت وغوثیت وخلافت حق است سبحانہ وچون بندہ فانی از خود و باقی بحق وموجود بوجود ثانی وموصوف بصفات سبحانی گشت ودر ہمہ مراتب وجودی در روحانی و جسمانی متصرف گردد وایما بتجلیات جمالی وجلالی ذاتاً وصفتہً وفعلاً متجلی شود وحق در خلق وخلق درحق مشاہدہ کند بی آنکہ احدی حجاب آن دیگری شود وازجہت بندگی ہیچ بندہ ازوی بندہ تر نباشد وازجہتہ تحقق بصفات حقانی وتخلق باخلاق الٰہیہ ہیچ موجودی ازوی بزرگتر وخواجہ تر نباشد وبا این چندین مرتبہ دعوی حقیت ازوی درست نی باوجود آنکہ طرف حقیت ونظر الٰہیت باوی ہمراہ است بلکہ دایما نظر او بجہتہ عبدیت وخلقیت خود باشد وبفقر ذاتی خود وبغناء ذاتی حق معترف کہ الفقر سواد الوجہ فی الدارین صفت ذاتی وی گردد وآنگاہ درمیان خلائق بہ الفقر فخری وبہ افتخر مفاخرت نماید سخن بعضی متصوفہ است کہ اعیان موجودات مرائی ومظاہر وجود حق است سبحانہ وظاہر نیست درمرآۃ مگر عین ناظر وصورت او پس موجودات کہ مسمی بحدثات است

... صور تفاصیل وجود حق است سبحانہ واین معنی بحسب ظہور ذات وصفات وافعال باشد
پس اعیان از دو اعتبار بود یکی اعتبار آنکہ مرآتی وجود حق اند سبحانہ وتعالیٰ وصفات واسما ءاو
وافعال او دوم اعتبار آنکہ وجود حق مرآۃ آن اعیان است چہ وجود ہمہ موجودات بنور او
مرئی وموجود اند پس باعتبار اول ظاہر نیست در خارج مگر وجودی کہ متعین است در مرائی اعیان
وتعدد اعیان قادح وحدت او نیست باین اعتبار غیر از وجود حق در خارج ہیچ نیست واین
بیان حال موحدی است کہ شہود حق بروی غالب است وبسیاری سخنان کہ از بعضی مشائخ
روایت کردہ اند درین مقام صادر شدہ باید کہ در ان سخنان بخود تصرفی نکنی وبعد ازین خواہد آمد
وباعتبار دوم غیر از اعیان چیزی دیگر نیست ووجود حق مرآۃ اعیان است کہ غیب الغیب است۔
ومتجلی وظاہر نیست مگر از وراء تتق عزت وسرادقات جمال وجلال واین بیان حال کسی است
کہ شہود خلق بروی غالب است اما محقق ہمیشہ مشاہدہ ہر دو مرآۃ میکند اعنی مرآۃ اعیان و
مرآۃ حق ومشاہدہ میکند صوری را کہ در ہر دو مرآتست بی انفکاک وامتیاز ومعرفۃ السلوک
والوصول ایضاً بحرٌ عمیقٌ من بحار القرآن والعلم الاعلیٰ والاشرف علم معرفت اللہ سبحانہ وتعالیٰ
فان سایر العلوم تراد لہ ومن اجلہ وہو لایراد لغیرہ وطریق التدریج فیہ الترقی من الافعال
الی الصفات ثم من الصفات الی الذات فہی ثلث طبقات اعلاہا علم الذات ولا یحتملہا
اکثر الافہام فعلم معرفۃ اللہ سبحانہ اشرف العلوم ویتلوہ فی الشرف علم الآخرۃ وہو علم المعاد
وہو متصل بعلم المعرفۃ وحقیقت معرفۃ نسبۃ العبد الی اللہ سبحانہ عند تحققہ بالمعرفۃ
او مصیرۃ محجوباً بالجہل ویتلوہ بالشرف علم معرفۃ اللہ سبحانہ وہو العلم المقصد العلم بالصراط
المستقیم وطریق السلوک وہو معرفۃ کیفیۃ تزکیۃ النفس وقطع عقبات الصفات المہلکات و
تجلیہا بالصفات المنجیات والعجب ایہا المسکین المشغول بجاہک الحقیر المنغص وما لک الیسیر المشوش
قانعاً بہ عن النظر الی جمال الحضرۃ الربوبیۃ وجلالہا فانہ اظہرُ من ان یطلب واوضح من ان
ینقد ولم یمنع القلوب عن الاستہتار بذلک الجمال مع تزکیتہا عن کدورات شہوات الدنیا

؎ الاستہتار ای مولع بہ شیفتہ شدن لا یبالے فیہ ما قد قیل ۲۲

الاشدۃ الاحراق مع ضعف الاحداق فسبحان من اختفی عن بصائر الناس بنورہ واحتجب عنہم لشدۃ
ظہورہ واعلم انک اذا ظننت ان ہذا یلقی الیک وفقہ من غیر ان تقدم الاستعداد لقبولہ بالریاضۃ
والمجاہدۃ واطراح الدنیا بالکلیۃ والانحیاز[1] عن غماز[2] الخلق والاحراق فی محبۃ الخالق سبحانہ وطلب
الحق سبحانہ فقد استکبرت وعلوت علوا کبیرا او علی مثلک ہنیجل بمثلہ فبقال ؎ جُستما فی التعلما
سر سعدی ؎ تجدانی لبسر سعد شحیحا ؎ بل لا یظہر اظہار ہذا العلم الاعلی من اتقن علم الظاہر وسلک فی
قمع الصفات المذمومۃ من النفس طریقۃ المجاہدۃ حتی ارتاضت نفسہ واستقامۃ علی سواء
السبیل فلم یبق لہ حظہ فی الدنیا ولم یبق لہ طلب الا الحق سبحانہ ورزق مع ذلک فطنۃ وقادۃ
قریحۃ منقادۃ وذکاء بلیغا وفہما صافیا واعلم یقینا ان اسرار الملکوۃ محجوبۃ عن قلوب المدنسۃ
بحب الدنیا التی استغرق اکبر ہم ہمہا طلب العاجلۃ وانما ذکرنا ہذا القدر تشویقا وترغیبا ثم ان
صدقت رغبتک تشمرت[3] للطلب واستفت فیہ باصل البصیرۃ واستمدوت منہم فما اریک تفلح لو استبدوت
فیہ برایک وعقلک واللہ سبحانہ الموفق۔ کمال معرفت حاصل کردن بدو طریق بود یکی طریق صوفیان
و آن مجاہدہ ہا شد و باطن صافی داشتن بذکر بر دوام تا خود را وہر چہ جز حق است سبحانہ وتعالی
فراموش کند آنگاہ در باطن او کارہا پدید آید عظمت حق سبحانہ وتعالی بروے روشن شود و طریق
دیگر علم معرفتست نہ علم کلام وعلمہاء دیگر و دراول آن تفکر بود در عجایب صنع او سبحانہ پس ترقی
بہ تفکر در جمال وجلال ذات وی تا حقایق اسماء وصفات ویرا مکشوف گردد و این علم دراز است
فاما زیرک چون استاد عارف یابد ویرا بدین معنی رسیدن ممکن بود وغیر زیرک بدین نرسد وہر کہ
محبت جز ازین دو طریق طلب کند نیابد ؎ مقام بزرگتر تفکر در ذات وصفات اوست سبحانہ
ولیکن چون خلق طاقت آن ندارند وعقول بدان نرسند شریعت ازان نہی فرمودہ فاما صدیقان و
بزرگان را این طاقت باشد ولیکن بدوام بران ہم بیطاقت شوند چون کسی کہ در چشمۂ آفتاب
تواند نگریست ولیکن اگر مداومت کند بیم آن باشد کہ نابینا شود ہمچنین ہم درین نظر بیم بی
عقلی بود مثل بندہ چون عاشقی است کہ اندیشہ وی ہیچ از معشوق او بیرون نشود واگر برین

---

[1] الانحیاز روی گردانیدن [2] غماز زحمۃ ولیساری [3] تشمرت [illegible]

بود ناقص بود که عشق تمام آن بود که جای هیچ چیز دیگر جز معشوق نگذاشته بود پس اندیشهٔ وی در
حال معشوق و حسن صورت وی بود یا در اخلاق و افعال وی و اگر در خود اندیشد باید که از آن اندیشد
که وی را نزد معشوق قبولی زیاد پیدا شود تا طلب آن کند یا در آن اندیشد که معشوق را چه کراهت
می آید تا از آن حذر کند هر اندیشه که بدل بحکم عشق کند ازین چهار بیرون نبود اندیشه عشق دین و
دوستی حق سبحانه وتعالیٰ همچنین بود پس عظمت او سبحانه باید که از عجایب صنع او طلب کند که هرچه
در وجود است همه نوری از انوار قدرت و عظمت وی است و آن نور غیر وی نبود و تبع وی بود۔
و در هرچه پیدا آید آن نور جز وی نبود و در وی نقصان پدید نیاید همچنانکه نور آفتاب تبع آفتاب
بود و موجودی دیگر نبود و در مقابله آفتاب چه اگر کسی طاقت آن ندارد که در آفتاب نظر کند طاقت آن
دارد که در نور وی نظر کند که بر زمین افتاده نظر کند وفی انفسکم افلا تبصرون اجماع کرده اند که راه نمایندہ
بحق سبحانه هم حق است سبحانه و نزد ایشان عقل همچون عاقل است در اغنیان بدلیل برای آن که
محدث است و محدث جز بر محدث دلالت نکند؛ مردی از نوری پرسید که دلیل بر حق چیست گفت
هم حق مرد گفت پس شان عقل چه باشد گفت عجز و عاجز جز بر عاجز دلالت نکند ابن عطا گفت که
عقل آلت عبودیت است نه برای اشراق بر ربوبیت دیگری گفت که عقل گرد کون میگردد
هر وقت که در مکون نظر کند بگداز د قطبی گفت هر چیز که عقل آنرا دریابد مقهور گردد الا از جهت اثبات
یعنی بداند که او را وجودی هست و اگر نه حق تعالیٰ به لطف خود عقل را بخود شناسا گردانیدی از جهت
اثبات نیز او را نشناختی بعضی از بزرگان گفته اند که نشناسد حق تعالیٰ را الا کسی که حق سبحانه تعالیٰ
او را بخود شناسا گرداند و او را بیگانگی نتواند دانست الا کسی که او سبحانه خود را بیگانگی بدو نماید
و بدان ایمان نیارد الا کسی که حق سبحانه وتعالیٰ لطف کرد با وایمان و وصف نکرد او را سبحانه
الا کسی که حق سبحانه وتعالیٰ تجلی کرد در سر او و خالص نشد او را سبحانه الا کسی که او سبحانه وتعالیٰ
او را بخود جذب کرد و او را نشایست الا کسی که او را برای خود اختیار کرد؛ جنید گفت که معرفت
دو است معرفت تعرف و معرفت تعریف۔ معنی تعرف آنست که حق سبحانه وتعالیٰ بنده را بخود
شناسا کند و به تعریف خود مر او را بخود عارف گرداند و اشیا را بخود معروف و معلوم او سازد؛
چنانکه ابراهیم خلیل صلواة الرحمن علی نبینا وعلیه گفت اِنِّی لَا اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ و معنی تعریف

آنست کہ آثار قدرت خویش در آفاق و انفس ایشانرا بنماید و بعد ازان در ایشان لطفی از الطاف خود احداث کند تا اشیأ دلالت کنند ایشان را بر آنکہ آن اشیاء را صانعی ہست و این معرفت ازان عامۂ مؤمنان است و تعرف اول معرفت خواص و بحقیقت ہریکی از عوام و خواص نتوانند خدایرا سبحانہ شناخت الا ہم بدو۔ چنانکہ محمد بن واسع گفت در ہیچ چیز نظر نکردم الا خدای را سبحانہ درانجا دیدم دیگری گفت در ہیچ چیز ننگرستم کہ خدایرا سبحانہ پیش ازان ندیدم۔ ابن عطا گفت کہ حق تعالیٰ عامۂ مسلمانان را عارف نفس خود گردانید بہ مخلوقات خود کقولہ اَفَلَا یَنظُرُوْنَ اِلَے الا بل کیف خلقت و خاصانرا بکلام و صفات خود کقولہ افلا یتدبرون القرآن وَنُنَزِّلُ من القرآن ماھو شفآءٌ وَّرحمۃٌ للمؤمنین وللہ الاسماءُ الحسنیٰ وانبیا را بنفس خود وکذٰلک اوحینا الیک روحًا من امرنا ماکنت تدری ما الکتاب ولا الایمان ولکن جعلناہ نورًا و قال الم تر الی ربک کیف مدّ الظل بعضی از اکابر گفتہ اند کہ حق جل وعلا بندگانرا عارف نفس خود گردانید ہم بنفس خود و ایشان را بر معرفت نفس خود دلالت کرد بہ نفس خود پس شاہد معرفت بمعرفت ہم از معرفت آمد بعد ازان حق سبحانہ و تعالیٰ معرّف را تعریفی کرد بر معرفت خود معنی این سخن آنست کہ معرفت را ہیچ سببی نبود الا آنکہ حق جل وعلا عارف را تعریف کرد تا عارف بہ تعریف حق مر حق را سبحانہ بشناخت بعضی از بزرگان گفتہ اند کہ آنچہ ظاہر است از کون بنفس خود معروفست زیرا کہ عقل بتواند ادراک آن کردن اما حق جل وعلا عزیزتر ازان است کہ عقل عاجز بگرد سراپردۂ معرفت او تبواند گشت یا بہ نظر ضعیف کنہہ او را در تواند یافت زیرا کہ مرغ عدو شاہم در فضاء کون پرواز تواند کرد و ہرگاہ کہ قصد بارگاہ کبریا کند و یا خواہد کہ قدم در عالم قدم نہد از نور و نار آن بارگاہ و اشعۂ تجلیات آنحضرت پر و بالش سوختہ گردد و دیدہا دوختہ حق سبحانہ و تعالیٰ بہ نفس خود تعریف کرد ما را کہ رب ماست کقولہ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ و نگفت کہ من اَنَا زیرا کہ اگر گفتی کہ من اَنَا و ما را بربوبیت خود و صفات دیگر بہ تعریف خود عارف نگردانیدی ہیچکس از ما او را نشناختی و ہیچ چیز او را ندانستی و خلق در وادی جہل و بحر حیرت از لًا و ابدًا بماندندی و ہرگز بدو راہ نیافتندی و اجماع کردہ اند کہ جز خداوند عقل مر خدایرا سبحانہ نتواند شناخت برای آنکہ عقل آلت بندہ است تا ہر چیز کہ او را بدان شناسا گرداند او بعقل آنرا بشناسد

اما عقل بنفس خود او را نتواند شناخت ابوبکر سباک گفت چون خداوند سبحانہ عقل را بیافرید از وے پرسید
من انا یعنی من کیستم عقل خاموش ماند وے دیدہ او را بنور وحدانیت خود مکحّل گردانید پس دیدہ باز کرد و گفت
انت اللّٰہ لا الٰہ الّا انت پس عقل نیز خدا را نتواند شناخت مگر ہم بخدای اما اختلاف کردہ اند کہ معرفت
چیست جنید گفت معرفت وجود جہل تست بہ نزدیک علم حق گفتند کہ در بیان زیادہ کن گفت
عارف اوست و معروف او یعنی تو از ان روی کہ توئی بہ نزدیک علم حق جاہلی بدو ولیکن او را از ان
روی کہ اوست بدو بشناختی چنانکہ سہل گفت کہ معرفت آنست کہ کسی جہل را بشناسد و گفت
علم بمعرفت ثابت شود و عقل بعلم فاما معرفت بنفس خود ثابت شود و معنی این سخن آنست کہ حق تعالیٰ
بجود بندہ را عارف نفس خود گردانید تا بندہ بہ تعریف او او را بشناخت پس در بندہ علم دیگر احداث
کرد بندہ آن علم را بہ معرفت دریافت پس عقل بدان علم کہ در وے احداث کردہ بود قائم گشت دیگری
گفت کہ علم دانستن ظاہر اشیاست و تبیین آن و معرفت انکشاف باطن اشیا است و دانستن
آن و دیگری گفت کہ حق سبحانہ وتعالیٰ علم بر عامہ مباح گردانید و خواص اولیا را بمعرفت مخصوص
گردانید ابوبکر وراق گفت معرفۃ دانستن صور و سمات اشیاست و علم دانستن حقائق آن
ابوسعید خراز گفت علم باللّٰہ سبحانہ اخفیٰ و ادق است از معرفت باللّٰہ سبحانہ زیرا کہ معرفت علم
طلب است پیش از حصول مطلوب و وجود او و علم باللّٰہ سبحانہ بعد از حصول مطلوب و وجود
او بود با فارس گفت معرفت طلب و استیفار حقیقت و کنہ معروف است و ہم او گفت معرفت
تام در کنہ معروف است و دیگری گفت معرفت حقیر داشتن قدر ہاست الّا قدر حق جل وعلا و آنکہ
ہیچ قدری را با قدر حق قدری نہ بیند از ذوالنون پرسیدند کہ حق را بچہ شناختی گفت بدان کہ ہر وقتی کہ
قصد معصیت کردم و در ان معصیت جلال حق را یاد کردم از و شرم داشتم معرفت قرب حق بدو
دلالت معرفت خود ساخت بدو سبحانہ از علیان پرسیدند کہ حال تو چیست با خداوند تو گفت
تا او را بشناختم بر وے جفا نکردم یعنی مخالفت او نکردم از علیان پرسیدند کہ از کی باز او را شناختی
گفت از ان وقت باز کہ مرا دیوانہ خواندند تعظیم قدر سبحانہ نزد او دلالت معرفت خود ساخت مر
حق را سبحانہ سبحان من لم یجعل سبیلاً الیٰ معرفتہ الّا بالعجز ...... عن معرفتہ العجزُ
عن درک الادراک ادراک والخوض فی طلب الادراک اشراک بعضی از مشائخ گفتہ اند

کہ معرفت دو است معرفت حق و معرفت حقیقت اما معرفت حق اثبات وحدانیت خداوند
است سبحانہ بران وجہ کہ از صفات خود ظاہر گردانید و معرفت حقیقت آنست کہ عارف را
بدو راہ نبود برای امتناع صمدیت و تحقق ربوبیت و گفتہ اند کہ صمد آنست کہ بدو راہ نبود۔
قال اللہ سبحانہ ولا یحیطون بہ علماً و نیز گفتہ اند الصمد الذی لاجوف لہ صمد بصعد باشد۔
یعنی کہ بشر حقایق نعوت و صفات او را ادراک نتواند کرد بعضی بزرگان گفتہ اند کہ معرفت
حاضر کردن سر است بانواع فکر در مراعات مواجید ذکر بر حسب توالی اعلام کشوف یعنی باندازہ
کہ نشانہا کشوف پیاپی و پیوستہ کردن و آنچہ سر از عظمت حق تعالیٰ و تعظیم حق و جلالت قدر
او تعالی و تقدس مشاہدہ کند عبارت از تعبیر آن عاجز آید جنید را پرسیدند از معرفت گفت
معرفت آنست کہ عارف بسر تردد کند میان تعظیم و اجلال حق عزوعلا از ادراک و احاطت
یعنی حق را سبحانہ بزرگتر ازان داند کہ غیر او را بر و سبحانہ احاطہ دست دہد یا او سبحانہ مدرک
کسی گردد ؎ ای عجب حیرتی نی او را ز کسی حظی و نہ کس را ز و حظی و الیعنی عارف وجودی بود۔
متردد در عدم کہ عبارت ازان میسر نگردد زیرا کہ عارف مخلوقست و مخلوق مسبوق و مسبوق بر
سابق محیط نتواند شد معنی وجود متردد در عدم آنست کہ صاحب حال موجود است بعین و شخص و گوئیا کہ
معدوم است بصفت و نعت یعنی کہ با او ہیچ صفت دیگر غیر از وجود نماندہ و او متردد است۔
در عظمت و اجلال حق از ادراک و احاطہ ادراک و احاطہ دو امر وجودی اند و عدم آن دو امر
عدمی و چون او متردد است میان احاطت و ادراک حق جل وعلا متردد بود در عدم و ہم جنید
گفت کہ معرفت شہود خواطر است بعواقب بازگشت و آنکہ عارف تصرف نکند نہ باسراف
و نہ بہ تقصیر یعنی جال خود نظر نکند بلکہ نظر بہ سبق علم حق کند در خود کہ در ازل برای او چہ
تقدیر کردہ و برات حکم رفتہ و آنکہ بازگشت او بآنجا خواہد بود کہ حق تعالیٰ در ازل برای او
معین کردہ است و انصراط مستقیم کہ شریعتست در طرف افراط و تفریط و اسراف و تقصیر ننہد
و قدم از دایرۂ متابعت رسول صلی اللہ علیہ وسلم بیرون ننہد بزرگی گفتہ است کہ چون
معرفت بر سر دارد شود سر از حمل آن بہ تنگ آید چون آفتاب کہ شعاع او مانع ادراک
کند و نہایتہ جوہر او بود و ابن فرغانی گفت کہ ہر کس کہ رسم را بشناخت جبار گشت و آنکہ

و هم را بشناخت متحیر شد و آنکس که سبق را بشناخت معطل گشت و آنکس که تولا را بشناخت مسکین
شد یعنی هر کس که نفس خود را بوظایف حق قایم دید در عجب افتاد و آنکس را که نظر بران افتاد
که حق تعالی در ازل برای حکم او رانده است متحیر گشت زیرا که نمیداند که حق تعالی از بهر او چه
خواسته است و قلم او بر چه رفته است و آنکس که بدانست که آنچه در ازل برای او قسمت کرده اند
نه کم شود و نه زیاده و نه پیش آید و نه باز پس رود از طلب باز ایستد و آنکس که قدرت و کفایت
حق تعالی در حق خود بشناخت متمکن شد در حاو فیها و حاجتها مضطرب نشود و آنکس که بدانست
که حق سبحانه و تعالی متولی کار او ست ذلیل او شود در احکام او و قضا و قدر او و بعضی
بزرگان گفته اند که چون حق سبحانه و تعالی بنده را بخود شناسا گرداند او را در مقامی بدارد که نه
نسبت بیند او نه عنا و نه خوف و نه رجا و نه فقر و نه غنا زیرا که این همه مقامات دون نهایات است و حق
جل و علا و رای نهایات است یعنی عارف مشاهده این احوال نکند زیرا که صفات بنده است
و اوصاف بنده قاصر تر از انست که بآنجا که استحقاق حقیقت حق است بدو تواند رسید
یعنی مشاهده مقامات باخود بودن است بزرگی گوید هر کس دهشت آنچه از تعظیم و اجلال حق
سبحانه و تعالی مشاهده کند او را در حیرت اندازد تو او را مرده بینی چون زنده گان یعنی خانی بود
از دیدن اوصاف و اعمال و افعال خود و خود از مقامی که در ان بود پیش تر و پس تر نه بیند۔
وسئل ابو بکر الوراق ما الفرق بین المعرفة العام والخاص و معرفة خاص الخاص قال المعرفة
واحدة الا ان اهلها ثلثة اصناف فصنف یعرفونه علی سبیل الخبر و صنف یعرفونه علی سبیل
الدلالة و صنف یعرفونه علی سبیل المشاهدة اما الصنف الذی یعرفونه علی سبیل الخبر فهم عامة
اهل التوحید و القنوا با التوحید من قبل التوحید ارسول فصدقوه بقلوبهم و اعطوا ها لسنتهم
اقرارهم الا انهم ونسوا انفسهم بالذنوب والمعصیة والتخلیط فعاشوا فی الدنیا علی الجهل
والتقصیر فهم علی خطر عظیم ان لم یرحمهم الله سبحانه یعنی معرفت عوام باسما و نعوت و شواهد
افعال است و از ان در نمیگذرد که آن شواهد وجود موجودات است که ادراک آن میتوانند
کرد و بنور عقل و بنور دل و نور ایمان که از جهت تصدیق مخبر صادق استنباط میکنند تا بدان
میدانند اسما و نعوت حق را که بدان موصوف است و معلوم میکنند که مدبر و مقدر و صانع و

صفات خود یکتا ست و شریک و نظیر ندارد و افعال او را بی آلت میدانند و مصنوعات او را بی حلل می بینند و صفات و نعوت او را با و قایم می شناسند و در اثبات قدم او سبحانه بر مزید الیقین اند و صفات را بی علت میدانند و بدین طریق اند تا ایشانرا بنور مشاهده رسانند و غالب آنست که این مراتب ایشانرا در آخرت میسّر شود زیرا که اینجا نا تمام اند که روح ایشان بعوارض شهوات محجوب است و عقل ایشان در ظلمت هواها از کمال عاجز و طبایع ایشان از مکاید دنیا آشفته و ایمان ایشان از وساوس شیطان مضطرب و در مهالک نفس متحیر تا از ان بیرون نیایند نبود مکاشفه نتوانند رسید چه حقائق معرفت جز اخص در نتوانند یافت و اما الصنف الذی یعرفونه علی سبیل الدلالة فهم اهل النظر والفکر والعقل الیقنوا ذلک من قبل الدلالة والآیات وآثار الربوبیة ولطایف صنعه وکمال قدرته فیتدل بالشیٔ ویوقن بصحته الدلالة فهم علی طریق حسن الا انهم عاشوا فی الدنیا علی العزة والفترة والغفلة وصاروا الحجوبین عن الحق برؤیته ولابله ؛ و هر کرا دیدهٔ دل بنور ایمان منور است و دماغ جان او از روایح احسان معطر او بیقین میداند که حق سبحانه و تعالی همه کائنات و جمع موجودات را از برای معرفت و عبادت آفریده است و به عنایت بغایت و بی علت نوع انسان را از ما بین همه جهان و جهانیان تحمل این بار گران که همه اکوان از تحمل آن عاجز آمده اند مخصوص گردانیده و او را مجموعهٔ همه عالم ساخته و هرچه در همه عالمها بوده در انسان پیدا و پنهان پرداخته و از ظهور آن عیانت نوری از فیض نور خود درو و دلیعت نهاده که در هیچ عالم از عوالم آن نور را ودلیعت ننهاده و این عنایت را که بانسان داشته به فرشتگان نیز مخفی کرده و پنهان از فرشتگان به تعلیم همه نامهای جهان معلم ساخته و بر فرشتگان جلوه داده و نیز از اثر آن عنایت بود که آدم علیه السلام را و اولاد او را چند وقتی بدین جهان آورده و در بهشت نگذاشته چه او و اولاد او بمعرفت مخصوص بوده اند و کمال معرفت در شناخت حضرت است بصفات لطفی و قهری و بهشت مظهر لطف و مقام افضال و انعام به کمالست و جای تجلی جمال است نه مظهر قهر و تجلی جلال و دنیا سرای تغیر احوال گاهی در وی نسیم لطف وزد و گاهی سموم قهر وقتی شهد خورانند و وقتی زهر لطفی در صورت قهر تعبیه کنند و قهری بسیرت لطفی نمایند و فیض لطف

قہر درآمیزند از انوار وظلمات آثار برانگیزند پس حکمت ربوبیت مقتضی آن شد کہ معرفت قہاری
وجلالی از مقام لطفی وجمالی بیرون باشد شیخ قطب الدین احمد جامی در کتاب حقیقۃ الحقیقۃ آوردہ
کہ شناخت این احوال از واردات وجد برخیزد تا ہر یک از صادر ودارد غیب چہ اقتضا کند وانوار
یافت مقامات کہ مضاف بر حقایق اسرار مقامات است چون فنا وبقا وقبض وبسط وخوف و
رجا وجمع وتفرقہ وشوق ومحبت وعشق کہ ہر یکی در وجود خویش در افق معارف روندہ راسیّار
وطیار کند کہ ہمہ آن متعلق بوجود تجلی است کہ چون بصفت قہر ووحدت ظاہر شود فنا وبقا
لازمۂ آن است وچون بصفت جلال وجمال ظاہر شود قبض وبسط آشکارا شود وچون
عظمت تجلی در آید خوف پدید آید وچون حسن تجلی در آید محبت ورجا پدید آید وچون صدمت
تجلی در آید توحید تولد کند پس بہر صدمتہ کہ از عالم یکتائی در آید روح را لباس دیگر پوشاند
تا بداں حد رساند کہ روح بلباس تفرید متلبس شود واز حق بحق بینا گردد وحق را بحق بداند و
بشناسد ؛ وعن علی ابن ابی طالب رضی اللہ عنہ عرفت ربی بربی ولولا فضل ربی لما عرفت ربی
پس دیگر چنان شود کہ حق را بخود بداند وباخود بداند پس چنان شود کہ دیگر خود را بازنداند وآن
فناست در سرّ او وباز چنان شود کہ ہمہ حق را داند بخود وآن فناء فناست وباز چنان شود کہ ہمہ
حق داند وآن سرّ بقاست وباز چنان شود کہ ہمہ اوست وآن سرّ انبساط بود وچون در جمال
جلال افتد سکران ازل شود ؛ وچون در حسن شہود افتد صاحی ابد گردد وہستی او نیست شود
ونیستی او ہست گردد تا ببقاءِ بقا شاد شود بعد ازان بلباس اخلاق او را بیارایند وسرّش
را بی تعطیل مزین گردانند بجان مخاطب این خطاب شود فاعلم انہ لا الٰہ الا ہو اللہ بعضی متصوفہ
را پرسیدند ما الدلیل علی وجود الصانع در جواب گفت لقد اغنی الصباح عن المصباح ودیگری
گفت مثال کسی کہ معرفت حق را بدلیل طلبد ہمچنان است کہ بچراغ آفتاب جوید بہ حجت وبرہان
ثابت نیست کہ مشاہدۂ قوی تر از استدلال است کہ محققان صناعت کلام جائز داشتہ اند کہ
شاید حق سبحانہ وتعالیٰ بندہ را علم ضروری بدہد بوجود وصفات خود وغیر آن پس چون جائز است
کہ این نوع علم بعضی را حاصل شود شک نیست کہ راجح باشد بر آنچہ تحمل کلفت نظر ومشقت
استدلال واقتحام سوانح شکوک ومحل شبہ باید گردد اما المصنف الذی یعرفونہ علی المشاہدۃ

فهم الذین یرون الله سبحانه بعین الیقین حتی صار الغیب لهم عیاناً من شدة مشاهدة الیقین پس
معرفت این قوم که خاص اند برتر از شواهد و آیات آمد چه ایشان از حق بنور حق شوند و امور د
افعال خاص بدان بدانند و چون از سر تو حالات و شهات مقامات و استقامت مکاشفه در
فضاء سرحد عالم وحدت پرواز کنند روح ایشان محترق شود زیرا که آن عالم خاص الخاص و
مقام اعلی و نبوت است چه معرفت خاص الخاص بر حقیقت مشاهده است که هر ساعت
خورشید معرفت صفات از فلک ذات بجان ایشان غروب میکند از راه عشق همه در نمانند
و از طرق توحید هم در گذر از آن سر لقاست در التباس و این سر توحید در فنا چه سر عشق بلا[غت]
اقتضا کند و سر معرفت نیستی و آن عجز است که عین ادراک آمده از آن معرفت تولد کند و ازین
نکرت این مقام قربست و آن مقام بعد در قرب جمع است و در بعد تفرقه در عین جمع تمکین
است و در عین تفرقه تلوین از عین تمکین طرق ارواح منطمس است زیرا که سبل ارادت بذات
است و جان در سر تجلی ذات محترق و اینجا معرفت منقطع شود این طایفه دم از ازل و ابد نزنند که ازل
و ابد دو نامه بمکتب حقست که بعالم عقل فرستاده و ایشان چون در عالم ملکوت بطغرای اسرار
ربوبیت در بنگرند بحروف مقطعات اطفال مهد عبودیت که بر لوح عقل نوشته اند کی پرزازند
و چون آفتاب عزت و معرفت حق سبحانه و تعالی از برج عظمت بر جان و دل عارفان و عاشقا[ن]
تابد ایشان را گرم و روشن گرداند و لیکن متحیر کند و بعشق مرهون کند که سرحد عشق تمام در مقام توحید
و معرفتست و اتحاد آن است که بی توهم خیال صرف انوار سبحات در روح رسد و دیدهٔ جان
بدان نور منور گردد و دیدهٔ همه یکی بین شود و همه سر در سر بیند و به محل خطاب رسد که غرض
و مقصود روندگان راهست و خلاصه مقامات و صرف احوال و منتهی اسرار است و پرورش
ارواح بدو است و مفسر مشکلات اوست و در هیچ مقام از بدایت و نهایت نیست که ن[ه]
انجا خطابی نیست لیکن به نسبت مقامات روندگان متفاوت باشد و در مدارج اولیا سالکان را
در هر نفس مشکلیست که آن حل نمیگیرد الا بخطاب و چون حق سبحانه و تعالی در دل بخطاب
گشاده گرداند آن رسولی باشد از رسولان حق که هرگاه که در دل سالک در آید بی تحفهٔ عطائی
نیاید گاه نور یقین آرد گاه نور شکر آرد گاه نور صبر آرد گاه نور تسلیم آرد گاه نور سمع اسرار آرد

گاہ نور بصر انوار آرد گاہ نیستی نفس وہوا آرد گاہ کشف مسطور آرد گاہ سطر مشہور آرد۔ گاہ منشور ولایت دل آرد گاہ خطاب ملک جان آرد گاہ فرح قرب آرد گاہ شراب شہود آرد گاہ تحفہ سر شہود آرد گاہ نسیم محبت آرد گاہ شمیم انس چون بدینجا رسد از بند خود و خلق بیرون آید و بدین آیات و علامات مشغول شود و از اغیار آزاد شود و خورشید شہود طلوع کند تا از چراغ و شمع و مشعلہ مستغنی شود و چون این احوال ظاہر و عیان شود حقیقت و اذا سمعوا ما انزل الی الرسول نقاب افضال از چہرہ جمال گشادہ گرداند او را این خطاب در حرم سرای خطاب مستطاب گردانند قال حجۃ الاسلام کسی کہ وی را راہ باطن گشادہ کردند اگر صلاح جملہ خلق را بوی بنمایند و بران دعوی کند آنچہ وی را نمودہ اند آنرا شریعت گویند و یرا پیغمبر گویند و حالات او را معجزہ گویند و چون بدعوۃ خلق مشغول نشود کہ راہ نبوت ختم شدہ است وی را ولی گویند و حالات آنرا کرامات گویند چہ انبیا را آیات است و اولیا را کرامات کہ نتیجہ آن متابعت و روش راہ انبیا ست و آن نیز دلیل نبوۃ نبی باشد و واجب نیست کہ ہر کس را این حالت پدید آید بخلق و بدعوۃ خلق مشغول باشد بلکہ آن در قدرت و مشیت حق ست کہ آنرا بہ دعوۃ مشغول کند تا بدان سبب کہ راہ شریعت تازہ بود و بدعوت حاجت نبود و یا بدان سبب کہ دعوۃ را شرائط دیگر بود کہ آن در ان ولی موجود نباشد پس باید کہ ایمان درست بود بولایت و کرامت اولیا از مقام توبہ تا مقام مراقبہ ہزار منزلست و در ہر منزلی ہزار خطاب و از مقام مراقبہ تا مقام معرفت ہفتاد ہزار منزلست و در ہر منزلی ہزار خطاب و از مقام معرفت تا مقام اسرار مکاشفہ ہفتاد ہزار منزلست و در ہر منزلی ہزار خطاب و از مقام اسرار مکاشفہ تا مقام تصرف مشاہدہ ہفتاد ہزار منزلست و در ہر منزلی ہزار خطاب و از مقام تصرف شاہدہ تا مقام توحید ہفت صد ہزار منزلست نورانی و در بحر محیط محبت و در سفینۂ حیرت کہ اولش صحو است و آخرش سکر ساحلش فناء فنا و لجہ اش بقاء بقا و جواہرش خوف و رجا و قبض و بسط و قبض در قبض و بسط در بسط و بسط در قبض و قبض در بسط و سکر در صحو و صحو در سکر و در ہر نفسی ہزار رمز و رمز است و خطاب در خطاب و از توحید تا اتحاد ہفت صد ہزار حجاب عبودیت است کہ اولش نیستی است و آخرش ہستی و در ہر حجابی ہفت صد ہزار اشکال التباسی است و در ہر لباسی ہزار عروس حسن و ہر

عروسی را صد ہزار زبان سر است کہ بدان زبان ہا راز اسرار لایزالی با عاشقان فانی گویند کہ اگر یکی ازان بگوش سر خلایق رسد ہمہ بیہوش و فانی گردند و چون اہل حقایق بہ حقیقت اتحاد رسند ہمہ خطاب گردند تا بجائی رسد کہ خطاب نیز برخیزد و ہمہ نمودن شود لیس نمودن برخیزد و در سکر سکر افتد و چون در سکر سکر افتد نما لیشہا ہمہ بگذرد و باز بہ صحو صحو در آید و بین السکر والصحو ہمہ خود را بیند و خود را خدا گوید و کلماتی کہ از جماعتی صادر شدہ چون انا الحق و سبحانی ما اعظم شانی و ہمہ درین مقام بودہ و ما یحکی عن ابی یزید من قولہ سبحانی حاشا ان یعتقد فی ابی یزید انہ یقول ذلک الا علی معنی الحکایۃ عن اللہ سبحانہ ہکذا ینبغی ان یعتقد فی الحلاج من قولہ انا الحق وہکذا فی کلام حجۃ الاسلام وغیرہ من المحققین ؛ و خطاب بعضی در حجاب بود و بعضی از ورای حجاب و بعضی در مشاہدہ بود و بعضی بوسیلت و روحید با روح و بعضی با زبان تعظیم با اہل عشق و بعضی با زبان توحید با مفردان محبت و بعضی با زبان الہام با راسخان معاملت و بعضی با گم شدگان بزبان لطف و کرامت درین جملہ بہر نوع خطاب کنند و در ہر مقام خطاب کنند فاما خطاب انتباہ مریدان را بود و خطاب اشتیاق محبان را و خطاب انفراد عاشقان را و خطاب وحدت عارفان را و خطاب اتحاد موحدان را و نیز خطاب با اہل سماع در وقت سماع ہزار رمز در رمز بود کہ ہمہ مہیج احوال و مقوی اسرار او شود و مفتاح ابواب مکاشفات و مشاہدات گردد اما در علین جمع با روح گوید و در صرف صحو با دل و در صفاء صفات با عقل و در لطف با نفس و در قہر با ہوا و از درجہ محبت تا درجہ معرفت ہمہ نوازش در نوازش و گدازش در گدازش بود و خطاب در مقام ہیبت خوف اقتضا کند و در مقام حسن و لطف رجا و در مقام محبت ہستی و در مقام عشق نیستی و آنچہ بیان است ازین حال اینست و این نہ بخورد طاقت ہر کس باشد و خطاب عام در معاملات بود و خطاب خاص در حالات و خطاب اخص در مکاشفات و مشاہدات بعضی از سخنان این طائفہ در بدایت یا در وسط حال از ایشان صادر شدہ چون بر بطلان او واقف شدہ اند ازان رجوع کردہ اند زیرا کہ آنچہ سالک مبتدی بر انست در معارف کشوفی کہ ثمرۂ تجلیات صوری است سایر متوسط ازان مستغفر است و آنچہ سایر متوسط بر آن است در معارف شہودی کہ ثمرۂ تجلیات نوریست سایر منتہی ازان مستغفر

است وآنچہ سایر منتہی بران است در معارف معنوی کہ ثمرۂ تجلیات معنوی است مجذوب
واصل الان مستغفر است دبیتر حدیث وانی لاستغفر اللہ سبحانہ فی کل یوم سبعین مرۃ ۔
شاہد صدق این بیان است غرض آنکہ بر کشوف وشہود و ذوق معنوی خود اعتماد نکنند تا آنرا
بکتاب وسنت بر نسنجد تصرف ومانچ روا ندارد و الہامات و شرہات و شطحیات مغلوبان
کہ از مقام سکر ترقی نکردہ اند وبصحو نرسیدہ اند ایمان خود بر باد نہند قال حجۃ الاسلام دل
آدمی چون آئینہ است کہ ہر گہ وردی نگری باید کہ حق را ببینی و بسیار کس اند کہ در خود بینگرند
وحق را نمی بینند وحق را نمی شناسند پس لابد است شناختن آن وجہ وآن نظر کہ آن آئینہ آن
معرفتست وآن بر دو وجہ است یکی آنکہ غامض است وبیشتر فہمہا آنرا در نیابد
وآن وجہ کہ ہمہ کس فہم آن تواند کرد آنست کہ آدمی از ذات خویش ہستی ذات حق سبحانہ بشناسد
واز صفات خویش صفات او واز تصرف در مملکت خویش کہ تن واعضاء وی است ۔
تصرف حق در جملہ عالم بشناسد پس بدین وجہ معرفت نفس آئینہ وکلید معرفت حق سبحانہ
وتعالیٰ شدہ ۞ وقال ایضاً دانستن چیزہا دو قسم است بعضی آن است کہ در خیال آید چون
الوان واشکال وبعضی عقل دیدار دریابد ودر خیال در نیاید چون حق سبحانہ وتعالیٰ وصفات
او بلکہ چون بعضی از صفات تو چون قدرت وعلم وارادت وحیوۃ کہ این ہمہ را چگونگی نیست
ودر خیال در نیاید وعقل این ہمہ را دریابد بلکہ عشق وخشم وشہوت و درد و راحت اینہمہ
چگونگی ندارد و در خیال در نیاید وعقل دریابد ہر چیز کہ در خیال آید ادراک آن از دو وجہ
است یکی آنکہ در خیال حاضر آید چنانکہ گوئی در وی بینگری واین ادراک ناقص است دیگر آنکہ
در چشم آید واین کامل است لاجرم لذت در دیدار معشوق بیش از آنست کہ لذت در خیال وی
نہ آنکہ در دیدار او صورتی دیگر است مخالف آن یا نیکوتر از آن بلکہ او ہمان است لیکن روشن

لہ چہ جای آدمی وحقیقت انسان آئینہ جمال نمای آنحضرت است و ہر چہ جائز است ہمہ آن آثار انوار
جمال ذات اوست پس معنی جان نمودار اوست وحقیقت این معنی را جز در فناء فی اللہ کہ مقام تجلی ذات است
در نتوان یافت ۲۲

تراست چنانکه معشوق را بوقت چاشتگاه دیدن لذت آن ازان بیشتر است که دیدن او بوقت صبح نه ازان جهت که صورت بگردیده است لیکن ازان روی که روشن تر است و مکشوف تر شده ؛ همچنین هرچه در خیال نیاید و عقل او را دریابد او درجه دارد ازان یکی را معرفت گویند و وراء آن درجهٔ دیگر است که آنرا رویت و مشاهده گویند و نسبت آن با معرفت در کمال روشنی همچو نسبت دیدار شبست با خیال تا از پیش برخیزد و دیدار نبود همچنین علاقهٔ آدمی با این تن که مرکب ولیست و مرکیست از خاک و آب و مشغولی وی بشهوات این عالم حجاب اوست از مشاهده نه از معرفت و تا این حجاب برنخیزد این مشاهده پیدا نگردد ؛ و ازین بود که موسیٰ را علیه السلام خطاب آمد که لن ترانی پس چون مشاهده تمام تر است و روشن تر لابد لذت این بیشتر باشد همچنانکه در دیدار و خیال و بدین معنی به حقیقت بدانی که همین معرفتست که دران جهان بصفت دیگر شود که با دل هیچ نزدیکی نداشته باشد و در غایت روشنی شود و آنرا مشاهده و نظر و دیدار گویند چه دیدار عبارت است از کمال ادراک و برای آن است که این مشاهده جهة اقتضا نکند چنانکه معرفت درین جهان اقتضا نکرد پس تخم دیدار معرفتست هرکرا معرفت نیست از دیدار محجوب است به حجاب ابدی هرکرا معرفت تمامتر دیدار تمامتر پس گمان مبر که همه کس در دیدار و لذت دیدار برابر باشد بلکه هرکس را بقدر معرفت وی بود ؛ و قال ایضاً سعادت آدمی در معرفت خدای است سبحانه و سعادت هر چیزی دراںست که راحت و لذت او درانست و لذت هر چیزی درانست که مقتضای طبع وی دران باشد و مقتضاء طبع هر چیزی دران است که او را برای آن آفریده اند پس لذت دل دران است که خاصیت ولیست و وی را برای آن آفریده اند و آن معرفت حقیقت کارهاست و خاصیت دل آدمی این است و هرچند معلوم شریف تر بود علم آن شریف تر بود و لذت آن بیشتر و هیچ موجودی شریف تر ازان نیست که شرف همه چیز ها بوی است که آن پادشاه و مالک الملک همه است سبحانه و تعالیٰ همه عالم آثار صنع وی است پس معرفتی از این معرفت شریف تر نبود و هیچ نظارهٔ خوشتر از نظارهٔ حضرت ربوبیت نباشد که مقتضاء طبع ولیست اگر دلی باشد که در وی تقاضاء این معرفت باطل شده باشد

چون تتی باشد کہ دروی تقاضائی غذا باطل شدہ باشد و باشد کہ کل را دوست دارد از نان اگر علاج نکند
زود بہلاک شود و بدبخت اید گردد ہمین معرفت است کہ دران جہان بصفت دیگر شود کہ باول
ہیچ نزدیکی نداشتہ باشد چون نطفہ کہ آدمی شود و دانۂ خرما کہ درخت شود و این مشاہدہ جہتہ اقتضا
نکند دران جہان چنانکہ معرفت درین جہان پس تخم دیدار معرفت باشد ہر کرا معرفت نیست از
دیدار محجوب است و ہر کرا معرفت تمامتر دیدار تمامتر و تفاوت دیدار خلق با آنکہ حق تعالیٰ یکیست
چون تفاوت صور تہا بود کہ در چند آیینۂ مختلف پدید آید یکی روشن تر و بعضی تاریک تر و بعضی کژ و
بعضی راست ہر کہ آیینہ دل بدان جہان برو تاریک باز آنچہ راحت دیگران باشد ہمان بعینہ
رنج وی گردد و لذتی کہ از دیدار پیغمبران یابند دیگران نیابند و آنچہ عالمان یابند عامیان نیابند و
آنچہ عالمان متقی یابند غیر ایشان نیابند و آنچہ محبان و عاشقان یابند دیگران نیابند پس معرفت
کمال سعادت را کفایت نیست تا با او محبت یار نباشد و قال ایضاً جمال ربوبیت را نہایت
نباشد چون نظر دل بران بود کہ حاضر است حال دل ہمہ فرح و شادی بود و آنرا انس گویند
و چون نظر دل بران بود کہ او را چیزی ماندہ است حال دل ہمہ طلب و تقاضا بود و آنرا شوق
گویند و این انس و شوق را آخر نیست نہ درین جہان و نہ دران جہان و ہمیشہ در آخرت
گویند ربنا اتمم لنا نورنا کسی خدای را سبحانہ جز خدای بہ کمال نشناسد و چون بکمال
نتوان شناخت ہم بکمال نتوان دید لیکن مشتاقانرا این راہ کشادہ بود تا بر دوام آن کشف و
آن دیدار می افزاید حقیقت لذت بی نہایت بود و در بہشت این بود نعیم اہل بہشت کہ ہر لحظہ
تازہ تر میشود و الا ہر چہ تمام شد دل از لذت آن آگاہی نیابد ہمہ محبان حق درین جہان و دران
جہان درمیان این انس و شوق میگردند ذات او چیزیست فرو قایم بخود مستغنی بجمیع وجوہ واز
غیر خود متصف بہ صفت کمال ازلاً و ابداً و نشاید کہ این ذات غیر واجب را باشد کہ اگر باشد
لازم آید کہ واجب دو باشد و آن محالست داو را سبحانہ صفات است و صفات او
ذاتیست و وجودیست و مراد از ذات او شامل صفات اوست چنانکہ ہمہ ذات حی است
و سمیع است بصیر است متکلم است علیم است مرید است قدیر است حکیم است
و مراد از وجودی آنکہ مسلوب نیست ثبوتیست یعنی بہ سبب سلب جہل علم بروی اطلاق

نمیکنیم یا به سبب آنکه ما را علم داد او را علیم نمیخوانیم بلکه او را پیش از ایجاد ممکنات در ازل الآزال
علیم میدانیم و همچنانکه احراق و اشراق را صفت آتش میدانی و هم آنجا که احراق میکند اشراق میکند
و تداخل صفتین آتش را زیان ندارد و واجب سبحانه و تعالیٰ هر وقت که خواهد این صفات را از
آتش سلب کند چنانکه احراق از و سلب گردد که ابراهیم علیه السلام را نتوانست سوخت و اغراق
آب سلب کرد که موسیٰ علیه السلام را غرق نتوانست کرد و صفات او سبحانه و تعالیٰ وجودیست
او را ازلاً و ابداً مسلوب نشود و وجود او سبحانه و تعالی ضد عدم نباشد و نِدِّ وجود ممکن نباشد و حیات
او ضد موت نباشد و نِدِّ حیوة ممکن نباشد و سمع او ضد صمم نباشد و ند سمع ممکن نباشد و بصر او
ضد عمی نباشد و ند بصر ممکن نباشد و علم او ضد جہل نباشد و نِدِ علم ممکن نباشد و ارادت او ضد
جمودة نباشد و ند ارادت ممکن نباشد و قدرت او ضد عجز نباشد و نِد قدرت ممکن نباشد و حکمت
او ضد غباوة نباشد و ند حکمت ممکن نباشد و نور او ضد ظلمت نباشد و نِدِّ نور ممکن نباشد و
باقی صفات را بدین قیاس کن زیرا که ضد و ند لازمهٔ امکان است که وجود او نبود پس به بود و
نابود بر بود او مقدم بوده پس بود او ضد نابود آمد و نِدّ بود دیگر که در وجود با او مشترک است
و در ماهیت ممتاز و صفات او او را سبحانه ذاتی و وجودی و ثبوتی باشد زیرا که اگر او سبحانه وجود
نداشته باشد دیگر یرا چگونه وجود دهد اگر حی نباشد دیگر یرا چگونه حیوة دهد اگر سمیع نباشد چگونه
مناجات و جود حی تواند شنید ؛ و اگر بصیر نباشد چگونه اعمال و احوال بندگان تواند دید ؛ و اگر متکلم
نباشد پیغمبران را جهة نظام عالم غیب و شہادت پیغامها حکمی از ایشان بخلق چگونه تواند فرستاد و
اگر عالم نباشد علم بر ضمایر و سرایر و استعدادات هر کسی که فراخور حی است چگونه مطلع تواند شد
و اگر مرید نباشد ظہور آنچه در علم اوست بوقتی معین چگونه صورت بندد و وقتی یا مری معین و دون
وقتی دیگر مخصص چرا نبود و اگر قادر نباشد تنفیذ مرادات بچه تواند کرد و اگر حکیم نباشد هیچ امری
متیقن و منتظم نماند و هر کرا این صفات ذاتی بود صفات فعلی نیز بود و اخلاق حمیده نیز باشد
چون رأفت و رحمت و اجماع کرده اند که او سبحانه واحد احد صمد فرد قدیم عالم قادر حی سمیع و بصیر
عزیز عظیم جلیل کبیر جواد رؤف متکبر جبار باقی اول آخر سید مالک رب رحمن رحیم مرید حکیم متکلم خالق
رازق است و او سبحانه موصوفست به هر صفت که نفس خود را بدان موصوف کرده است و

مسمی است بهر اسم که خود را بآن اسم خوانده است و آن سبحانه باسما و صفات خود همیشه مسمی و موصوف
بوده و به هیچ وجهی از وجوه با مخلوق مشابهت ندارد و ذات و صفات او سبحانه بذات و
صفات مخلوق نماند و از هر چیز که بر مخلوق رود دلالت دارد بر حدوث خلق او سبحانه و تعالے
از ان منزه است و او سبحانه بر محدثات همیشه سابق و متقدم بوده است و پیش از هر موجودی
او موجود بوده و جز آن سبحانه و تعالی قدیم نیست و غیر از و اله نیست جسم نیست و شبه نیست یعنی جسم
لطیف نورانی و صورت و شخص نیست جوهر و عرض نیست نه با او چیزی اجتماع و نه از چیزی
افتراق نه متحرک و نه ساکن نه زیادت گردد از انچه هست و نه ناقص گردد نه انعاض دارد و نه اجزا
نه جوارح دارد نه اعضا نه جهة دارد و نه مسان بر وی آفت طاری نشود و او را خواب نگیرد و وقت
او را از حال بحال نگرداند و باشارة مشیران معلوم و معین نگردد و مکان گرد او در نیابد و زمان برد
نرود و در وی تصرف نکند بچیزی پیوستن یا از چیزی جدا شدن بر وی سبحانه و تعالی روا نبود در
مکان فرد نیاید هیچ فکری در و نرسد هیچ ستر او را حجاب نکند و هیچ بصر او را در نیابد بعضی از
بزرگان در توحید میگویند که قبل بر حق تعالی و تقدس سبقت نگیرد و بعد او را منقطع نگرداند و من
او را از چیزی بیرون نیارد و عن او را باز ندارد و الی ملاصق او نشود و فی در و در نیاید و اذا او را
در محلی فرو نیارد و اذا او را بزمان متقید نکند و هیچ فوقی او را سایه نگرداند و هیچ تحتی او را بر ندارد
و هیچ نزدیکی او را مزاحمت نماید نه پیش دارد و نه پس قبل او را ظاهر نکند بعد او را فانی نگرداند
کل او را جمع نکند کان او را موجود نگرداند لیس او را مفقود نگرداند خفا او را نپوشاند متقدم است
بر حدوث قدم او بر عدم وجود او و بر غایت ازل و اگر گوئی متی او تعالی بر متی سابق بود و
اگر گوئی قبل قبل و بعد از و پدید آمد و اگر گوئی هاد هو داو و دو خلوقند از ان او تعالی و اگر گوئی کیف
محتجب است ذات او بوصف کردن او بکیف و اگر گوئی این او پیش از مکان بوده است
و اگر گوئی چیست هویت او میاین همه اشیا است و وصفت در یک وقت جز او را جمع
نشود و میان صفات او سبحانه تضاد نبود ظاهر است در عین استتار باطن است در عین
ظهور ظاهر نیست باطن قریب است بعید عزیز و ممتنع است بدین صفات از ان که خلق او را
تشبیه کنند فعل او بی مباشرت تفهیم او بی ملاقات هدایت او با ایما و اشارت کبیر است از

منازعت ہمہا عظیمست از مخالطت فکرہا ذات او مقدس است از یکییف فعل او
منزہ است از تکلیف واجماع کردہ اندکہ عیون اورا سبحانہ درنیابد وظنون تہجم بروئرسد
صفات او متغیر نشود واسمائے او متبدل نگردد وہمیشہ بدین صفت بودہ باشد ھو الاول و
الآخر والظاہر والباطن وھو بکل شئ علیم وھو السمیع البصیر لیس
کمثلہ شئ واجماع کردہ اندکہ او را سبحانہ صفات است کہ او سبحانہ بحقیقت بدان صفات موصوفست
ازعلم وقدرت وقوت وعزت وحلم وکبریا وجبروت وحیوۃ وقدم وارادت ومشیئت وکلام این
صفات نہ اجسام است ونہ اعراض ونہ جوہر چنانکہ ذات او نہ جسم است ونہ جوہر ونہ عرض و
او را سمع است وبصر ووجہ ویدٗ نہ چون سمع وبصر ووجہ دیگران باشد واجماع کردہ اندکہ
سمع وبصر ووجہ وید صفات اوست نہ جوارح واعضاد اجزا واجماع کردہ اندکہ صفات
او سبحانہ وتقدس نہ عین اوستا ونہ غیر او وکسی راکہ گوید اسم عین مسمی است باعتبار آنکہ اسماء
حق سبحانہ تعالیٰ ذات مقدس او را ثابت بودہ است ازلاً وابداً وخواہد بود ومحدث نیست
باید کہ او را تکفیر نکنی وکسی راکہ گوید غیر مسمیٰ است باعتبار آنکہ این حروف مقطعات کہ از مخارج
مخلوقہ بیرون می آید محدث است ہم تکفیرش نکنی پس آنہا کہ گفتہ اندکہ نہ عین انست اور نہ
غیر است باعتبار آن گفتند کہ حق سبحانہ فرمودہ است وَلِلّٰہِ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰی وجود اسما ثابت
شد مر ذات وصفات حق را بفرمان او پس اگر عین گوئیم باعتبار نظر فرقہ اول روا نباشد
واگر غیر گوئیم باعتبار نظر فرقہ دوم خطا باشد پس لاغیر ولاعین گوئیم تا بہ فرمان حق سبحانہ وتعالے
ہم اثبات کردہ باشیم وہم مرتکب حرج نشدہ ومعنی اثبات صفات مر ذات باری را سبحانہ نہ آن

لہ بعضی اکابر در مصنفات خود نوشتہ اند کہ صفات غیر ذات اند من حیث مایفہم العقول وعین ذات اند
من حیث التحقق والحصول مثلاً عالم ذاتست باعتبار صفت علم وقادر ومرید باعتبار ارادت وشک نیست کہ
اینہا چنانکہ بحسب مفہوم بایکدگر متغایرند مر ذات را نیز متغایرند اما بحسب تحقق وہستی عین ذاتند بآن معنی کہ
اینجا وجود متعدد نیست بلکہ وجود لیست واحد واسمار وصفات ونسب در واعتبارات او ۱۸ -

است کہ او را بدان صفات احتیاجی ہست و یا ایجاد اشیا و فعل او و دران اشیا بواسطۂ این صفات است لیکن مخیش نفی اضداد این صفات است از ذات و آنکہ در نفس خود ثابت است و بحق قایم و معنی اثبات علم و قوت نفی جہل و عجز بحسب نیست بلکہ مراد اثبات علم و قدرت است چہ اگر بنفی جہل و عجز کسی عالم و قوی بودی بایستی کہ مردہ بہ نفی جہل و عجز از و عالم و قادر بودی و ہمچنین در ہمہ صفات باید کہ این معنی بدانی و بدانکہ وصف کردن ما حق سبحانہ را بدین صفات صفتی نیست او را بلکہ صفتی است ما را و اخبار است از صفت او تعالی کہ قایم است بدو و ہر کہ حق را سبحانہ وصف کند بہ صفتی کہ بہ حقیقت آن صفت او را در قرآن و حدیث ثابت نشدہ باشد دروغ گفتہ بود بر حق سبحانہ و تعالی و ذاکر بود او را بوصفی کہ نہ صفت او باشد و فرق است میان ذکر و وصف برای آنکہ ذکر صفت ذاکر است نہ صفت مذکور و مذکور بذکر ذاکر بود اما موصوف بوصف واصف موصوف نبود چہ اگر وصف واصف صفت موصوف بود باید کہ او صافی کہ مشرکان و کافران حق را سبحانہ و تعالی وصف کردہ اند از ولد و زوجہ و ند صفات او باشد و حق تعالی ذات خود را تنزیہ کردہ ازان اوصاف لقولہ تعالی سبحانہ و تعالی عما یصفون لیس حق عز و علا موصوف است بصفاتی کہ قائم است بدو و از وی جدا نیست چنانکہ می فرماید ولا یحیطون بشیء من علمہ وقال عز ذکرہ انزلہ بعلمہ وقال اللہ تعالی ما تحمل من انثی ولا تضع الا بعلمہ وقال اللہ تعالی ذو القوۃ المتین ذو الفضل العظیم فللہ العزۃ جمیعا ط ذو الجلال والاکرام و اجماع کردہ اند کہ میان صفات حق سبحانہ و تعالی تغایر نیست و علم او نہ قدرت است او و نہ غیر قدرت او و ہمچنین صفات دیگر از سمع و بصر و وجہ و ید و سمع او نہ بصر او ست و نہ غیر بصر او ہمچنانکہ بصر نہ سمع است و نہ غیر سمع و اختلفوا فی الاتیان والمجیٔ والنزول و جمہور این طایفہ برانند کہ اینہا صفات حق است سبحانہ چنانکہ لایق بود مر حضرت او را سبحانہ و ازان عبارت نتوان کرد الا بقدر آنچہ در قرآن و حدیث یابند و ایمان بران واجب است و بحث ازان واجب نیست :: محمد بن موسی واسطی گفت چنانکہ او سبحانہ بی علت است صفات او ہم بی علت است و ظہور صمدیت او سبحانہ خلق را از اطلاع بر حقائق صفات و لطایف ذات او تعالی و تقدس ناامید و مایوس کردہ است و بعضی این صفات را تاویل کردہ اند و گفتہ اند کہ معنی ایشان

رسانیدن حاجت سائلست بدو و معنی نزول آنست که روی چیزی در خود کند یا به صفت الصفات
لطف روی دران چیز آرد و همچنین قرب او کرامت اوست و بُعد او اهانت او همهٔ صفات متشابه
برین قیاس و اختلاف کرده اند در انکه حق سبحانه در ازل خالق بود یا نه جمهور از ایشان و بیشتری
از متقدمان و بزرگان گفته اند که روا نباشد که حق سبحانه و تعالی را صفتی حادث شود که در ازل
او سبحانه مستحق آن صفت نبوده باشد و او سبحانه و تعالی نه برای خلقیت خلق مستحق اسم خالق گشته و
نه از برای احداث برایا و تصویر و صور اشیا مستحق اسم باری و مصور شده چه اگر تمامی او بخلق و
ایجاد و تصویر وغیره که به مخلوق تعلق وارد بودی در ازل ناقص بودی و گفته اند که حق سبحانه و تعالی
در ازل خالق و باری و مصور و غفور و شکور و رحیم بود و همچنین موصوف بود در ازل بهر صفتی که
نفس خود را بدان وصف کرده است همچنانکه موصوف بوده بعلم و قدرت و عز و کبریا و قوة و
همچنین موصوف بوده به تکوین و تصویر و ارادات و تخلیق و کرم و غفران و شکر فرق نکرده اند میان
صفات افعال وغیر آن چون عظمت و جلالت و قدرت و علم برای آنکه چون ثابت شد که حق تعالی
سمیع است و بصیر و قادر و خالق و باری و مصور و این صفات مدح است مر حق را سبحانه و
اگر بواسطهٔ خلق و تصویر وی مستوجب این صفات مدح شدی احتیاج او بخلق لازم آمدی
و احتیاج از علامت مخلوق و محدث است تعالی عن ذلک و دیگر اگر در ازل خالق و مرید
نبوده باشد بعد از ان خالق و مرید شده ذات او محل تغیر و زوال باشد و از حال بحال گردد و
این عین اقوالست که ابراهیم خلیل صلوٰة الله وسلامه علی نبینا و علیه از ذات او سبحانه تعالی
نفی میکند و قال لا احب الافلین و همچنین خلق و تکوین و فعل صفات حق است و او بدان
صفات در ازل موصوف بوده و فعل و تخلیق و تکوین غیر مخلوق و مفعول و مکون است که اگر
فعل و تخلیق و تکوین غیر مفعول و مخلوق و مکون نبودی بایستی که به نفس خود موجود و مکون بودی چه
از حق سبحانه در ان صفات اثر غیر از ان نیست که نبودند بعد از ان بوده اند و بعضی از انکه همیشه
خالق بود منع کرده اند چه کون خلق با او سبحانه در قدم لازم آید و آن محال است و اجماع کرده اند
که همیشه مالک و اله و رب بوده و نه مربوب و نه مملوک و همچنین جائز باشد که خالق و باری و
مصور بود و مخلوق همه و مصور نبود در اسماء الله سبحانه اختلاف کرده اند و بعضی گفته اند

اسماء اللہ نہ عین مسمی اند و نہ غیر او چنانکہ در صفات گفتہ اند و بعضی گفتہ اند کہ اسماء اللہ عین مسمّی اند نزد علماء مکاشف اسماء صفات از قبیل مترادفات است و در تشعب اسماء و تولد آن از اختلافات معانی و تغایر اعتبارات اسرار البیا راست کہ قوت فکر بشری از تصور آن قاصر است و تفاصیل آن زیادہ از انست کہ در حد حصر آید لیکن مجموع آنرا در سہ قسم آوردہ اند صفات ثبوتی و اضافی و سلبی حی و عالم و مرید و قادر صفات ثبوتیست و این الفاظ اسماء اسماست معز و مذل و معطی و مانع و محی و ممیت و ضار و نافع و قابض و باسط صفات اضافی اند کہ آن ہمہ از نسب و اضافات می خیزد و قدوس و غنی و امثال آن صفات سلبی اند کہ سلب نقصان و حاجت و آنچہ منافی کمال است از حق سبحانہ میکند و جملۂ اسماء را در دہ قسم آوردہ اند قسمی ازان دلالت میکند بر ذات او سبحانہ دہشت آن دلالت بر صفات او سبحانہ دارد و قسمی دیگر دلالت بر افعال وارد و باشد کہ یک اسم مشترک باشد میان دو قسم یا بیشتر ازان اقسام و چون در معانی و بطون اسما فکر کنی حقیقت آن معنی معلوم و محقق شود ترا علماء اسما چنین آوردہ اند کہ چون بندہ بر اسرار اسماء واقف گردد و خواص و تاثیر ہر یک ازان اسما بداند اگر نبی باشد بمجرد آنکہ آن اسم را بر دل بگذراند و قصد ظہور تاثیر آن کند تا در حال در عالم شہادت کہ خارج است آن تاثیر پیدا گردد چنان شود معجزات ازان خالی نباشد و اگر ولی باشد چون اسم را بدل یاد کند و زبان حال او دائم مقام قال گردد و آن طلب ظہور از جہتی مصلحتی باشد کہ محض دینی باشد یا دنیائی اثر آن البتہ در خارج پیدا گردد و لایت و کرامت ازان خالی نیست و اگر عالم باشد مع قصد تاثیرہ و جریانہ علی القلب و اللسان و التوجہ التام الیہ فی وقت معین بلیق بہ اثر آن البتہ ظاہر گردد و ہمچنین مومنان را بمداومت بران اثرہا پیدا شود چہ ہر اسمی را حکمتی است و ہر حقی را حقیقتی چون اللہ گوید یعنی آن بداند باید کہ دل آن والہ حضرت او شود و از غیر او نترسد و ہدل و جان عبادت حضرت او کند سبحانہ و چون الرزاق گوید غم روزی در دلش نماند اگرچہ در زمین علف نروید و ہمچنین از ہر اسمی نصیبی بگیرد و از مسمّی محظوظ گردد و بآن عمل کند تا مظہر آن اسم شود و تعلیم لدنی کہ آن علم وراثت است برسد و بمجرد

خواندن آن اسم قناعت نکند و چون بمسمّیٰ مشغول شود از خداخوانی بخدادانی برسد و در بهشت
معرفت برسد و درین زندگانی چه بزرگان گفته اند انّ فی الدنیا جنّة من دخل فیها لم یشتق الی الجنّة
وہی معرفة اللہ سبحانہ وتعالیٰ و اشارة بہر اسمی را باید کہ فہم کند بمقتضائے آن عمل کند و چنانچہ
مذکور شد و تسمیتہ عزّ وعلا بالاسماء توفیقیة ای یتوقف اطلاقہا علی الاذن فیہ وذلک
للاحتیاط احتراز عمّا یوہم باطلاً لعظم الخطر فی ذلک والذی ورد بہ التوقیف فی المشہور
تسعة وتسعون اسماً فلنخصصہا احصاہا۔ اَللّٰہُ اسم خاص بذاتہ لا یوصف بہ غیرہ وقیل اسم
جامد وقیل مشتق واصلہ الالٰہ حذفت الہمزة لثقلہا وادغم اللام وہو من الہ اذا تعبد وقیل
من الولہ وہو الحیرة ومرجعہا صفتہ اضافیّة وقیل ہو القادر علی الخلق وقیل ہو الّذی لا یکون
الّا ما یرید وقیل من لا یصحّ التکلیف الّا منہ فمرجعہ صفتہ سلبیة آنکہ مستحق عبادة او باشد بر
اطلاق وغیر او را نتوان پرستید نفس پرستی وہوا پرستی بباید گذاشت وخلاف فرمان او نباید
کرد و روا نباشد کہ در مراد وی خلافی افتد و آفریدگاری او را سزا است باید کہ دل خود را جای
او سازی و متحیّر و مدہوش او گردی و او را قادر دانی بر گرفتن خویش تا ترک مخالفت بر تو آسان
بود و نفس را بدین حنی سرکوفتہ داری و بدانی کہ آنچہ بر تو میرود ہمہ بر حسب ارادت اوست بجان
یار دوست بکشی و تکلیف دوست بدوست باشد اگر بمقتضاء فرمان دوست عمل نکنی دعویٰ
محبّت درست نباشد یکی از صفات ذمیمۂ نفس دعویٰ الٰہیّت بود چہ نفس خواہد کہ خلق پیوستہ
او را ثنا گویند و در اوامر و نواہی طاعت او را دارند و محبّت او را بر ہمہ اختیار کنند و از و
خائف و ترسان باشند و در جمیع احوال حکم او را بر ہمہ حکمہا اختیار کنند و در جمیع احوال تمسک
باذیال رحمت او نمایند چنانکہ حق سبحانہ وتعالیٰ بدین احکام بندگان خود را مطالبہ می نماید و
این عین دعوی الٰہیّت است و منازعت ربوبیّت است و صفت فرعونیّت این صفت را ہزیمت
نکند الّا ظہور سلطان شریعت تا از خود پرستی بخدا پرستی بیرون آیند و روح موسیٰ وار دل

ف لا الٰہیہ مراد است و الٰہیت قدرت بود بر آفریدن و پدید آوردن چیز ہا و قادر و صف بر ایجاد
و اختراع و انشاء و ابداع قدرتش را فتوربی و قوتش را قصوری ۱۸

رامتوجه نفس گرداند وسینه را از تار وپود شجرهٔ هوا بازستاند وهواهای او را منقاد شریعت
گرداند تا نفس در کافری نه بماند ودیگر انداخلاق ذمیمهٔ نفس عبودیت هواست نفس همواره
خواهان بود که بر مشتهیات ولذات حسّی اقدام نماید ومرادات طبیعت در کنار او نهد وکمر
مطاوعت وانقیاد هوا بر میان بندد وباخداوند سبحانه در معبودیت شریک گیرد. لقوله سبحانه
افرایت من اتخذ الٰهه هواه واین صفت را مغلوب نگرداند مگر مبارز صفات دلی که آنرا
معرفت وزهد گویند اگر او را سبحانه به معبودی لشناختی ودل از غیبت غیر او بپرداختی عابد او شدی
باخلاص چه دیگر از صفات ذمیمهٔ او وجنود سیئهٔ او نفاقست ودر اکثر احوال ظاهر نفس با
باطنش موافق نبود وغیبت وحضور مردم پیش او یکسان نباشد ودر حضور مردم را مدح
گوید ودر مواجهه اظهار صداقت ودر غیبت برخلاف آن بود باخالق وخلق در مقام
تلون باشد قمع این صفت به صفت صدق وتمکن دران دست دهد ودیگر از صفات
ذمیمهٔ او ریاست ومرآت است که پیوسته نفس در بند آن بود که خود را در نظر مردم بموجبات
محامد ایشان آراسته وارد اگرچه نزدیک حق سبحانه مذموم بود چون تکاثر با موال وتفاخر
بدان وکبر وجباری واستغنا وهرچه پیش خلق مذموم بود احتراز نماید اگرچه نزدیک حق سبحانه
وتعالی لپسندیده بود چون فقر وعجز ومسکنت واین صفت را مغلوب منکوب نگرداند مگر
معرفة ذل عجز وحقیری مخلوقات را که آنرا در ظهور سلطان الٰهیت توان دید ونفس مرائی
بر مثال آتش است صفت خوبرا که نور است اظهار میکند وصفت زشت را که احراق
است می پوشد واین صفت مذموم که نفاق وریاست بآن دو صفت محمود که اخلاص
وصدقست از دل مدفوع گردد وچون دانستی که دل به سبب مزاحمت نفس از جواهر ایمان
وتوحید واخلاص وثمرات ایشان که عبارت ازان قاصر است ما اعدت لعبادی الصالحین
مالاعین رات ولا اذن سمعت ولا خطر علی قلب بشیر بآن ناطقست باز میماند دل را
شناختن وبر نصرت او بر نفس در ملازمت اهل ریاضت وار باب وصول شناختن و
از ایشان تعلیم آن گرفتن تا بآن سبب اسرار وحقایق اسما مکشوف دل گردد وتعلیم
مداومت براذکار از ایشان گرفتن تا چیزی از خواص دل ظاهر شود داو را از ذل عبودیت

نفس برہاند از اہم مہمات است و معرفت دل کما ہو متعذر است وعبارت ازان متغیر
بسبب دوام تقلب او در اطوار احوال و ترقی او در مدارج کمال ازین جہت او را قلب خوانند
و چون احوال مواہب الٰہی اند و مواہب او نامتناہی تقلب و ترقی قلب در مدارج کمال
و معارج جمال و جلال ازلے بی نہایت بود لاجرم اوصاف و احوال او در حد عدد و حد نگنجد
ہر کہ در تحدید و تعدید او سخن راند اگر بحقیقت در نگرد یقین بداند کہ جز تعیین حد ادراک
و تعیین نصب استعداد خود ازان نکردہ است چندین غواص بحار معارف در بحر معرفت
دل غواصی کردند و ہیچ یک بقعر آن نرسیدند و استیفائے کنہ عجائب و غرائب او نکردند و
نیز نہ ہر کہ از وا اثری یافت ازان اثر خبر باز داد یا ہر کہ او را ازان گوہر ثمین بچنگ افتاد بر طبق
عرض نہاد و دل در وجود انسان بر مثال عرش رحمن است عرش قلب اکبر است در عالم
کبیر و قلب عرش اصغر در عالم صغیر و دل را صورتیست حقیقی چنانکہ مر عرش را صورت او مضغہ
صنوبری است کہ در جانب الیسار از بدن و دلیعت است و حقیقت او لطیفۂ ربانی و دل
نتیجۂ روح است و نفس و روح میان ہر دو متجاذب و تطارد واقع روح خواہد کہ نفس را
بعالم خود کشد و نفس خواہد کہ روح را مطیع خود سازد و ہمیشہ درین تجاذب و تنازع می باشند
گاہ روح غالب میشود و نفس را از مرکز سفلی بہ مقام علوی می کشد و گاہ نفس غالب میگردد
و روح را از اوج کمال بہ حضیض نقصان میکشد و دل تابع او بود کہ غالب گردد تا
آنگاہ کہ ولایت وجود کلی بریکی مقرر شود و دل بر متابعت او قرار گیرد و سعادت و شقاوت
مرتب است برین دو انجذاب اگر سعادت ابدی و عنایت ازلی دررسد در روح را مدد
توفیق ارزانی دارد تا قوت گیرد و نفس را مغلوب گرداند و از تشتت نزاع او برہد و
بکلی از نفس اعراض کردہ و خلاص یافتہ بر مشاہدۂ ان حضرت اقبال نماید دل نیز بر
متابعت او از مقام قلبی کہ تقلب لازمۂ اوست بہ مقام روحی مترقی و متصاعد شود و در
مقر روح قرار گیرد آنگاہ نفس نیز در پے دل از محل و مقر خود کہ عالم طبیعت است بیرون آید
و در پی دل کہ فرزند اوست برود و بہ مقام دل برسد چنین دل دل مومن است کہ در وی ہیچ ذرہ
کفر و شرک نبود اگر نعوذ باللہ حال برعکس آن بود و آثار شقاوۃ و سخط ازلی در رسد۔

وروح مخذول ونفس منصور گردد وقلب روح را بجانب خود کشد روح از مقام خود به محل قلب رود وقلب از محل خود به مقام نفس نزول کند ونفس به درزمین طبیعت واغراض از شریعت راسخ گردد۔ این چنین دل دل کافر بود که سرنگون باشد وسواء کفر همه گی او را گرفته واگر تصرف کلی از هیچ طرف واقع نبود وتجاذب وتنازع واقع بود ولیکن جانب نفس قوة دارد دل درمیانه متردد ومیل او به نفس بیشتر باشد آن دل دل منافق بود وخلاص ازین احوال بذکر بسیار بود ازین جهة گفته اند که هرکه روزی هزار بار بگوید اَللّٰهُ صاحبِ یقین شود ۲ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ای مریدا لانعام علی الخلق فمرجعها صفة الصلوة تفسیر رحمته ارادت نعمت است رحمٰن آنست که رحمت صفت اوست ورحمت ارادت نعمت اوست یعنی خواسته است که نعمت دهد براہل طاعت دران جهان پس صفت ذات بود واگر گوئی نعمت دهنده صفت فعل بود درست آنست که میان این دو اسم هیچ فرقی نیست از روی معنی یعنی بزرگ بخشش وبسیار بخشایش یعنی معیض کمال صوری ومعنوی که دوست ودشمن پرورده نعمت اوست خاصه برمؤمنان بدادن ایمان وبهشت جاودان چون منعم او باشد ونعمتها ازان او باشد چشم انعام واحسان از غیر او بسته داری وبخشایش از غیر او طمع نداری وچشم دل تو بمنعم تو بینا شود تا از نعمت به منعم مشغول باشی وبر بندگان او بخشائی ومظلوم را از ظالم خلاصی دہی وحاجت همه محتاجان براری وبه نفس خود بنا کردن معصیت به بخشائی گفته الله

له وهما اسمان للمبالغة من رحم والرحمة فی اللغة رقة القلب وهو یقتضی التفضیل والاحسان علی من رق له فرحمة الله علی العباد اما ارادة الانعام عنهم فیکون اسمان من صفاة الصفات الذات او نفس الانعام والدفع فیعودان الی صفات الافعال والرحمٰن ابلغ من الرحیم لزیادة بنایه وذلک الوحد تارة باعتبار الکمیة واخری باعتبار الکیفیة وعلی الاول قیل یا رحمٰن الدنیا نعیم المومن والکافر ویارحیم الآخرة تخص المومنه وعلیٰ الثانی قیل یارحمٰن الدنیا والآخرة رحیم الآخرة لان النعم الاخرویة عظیمة والنعم الدنیاویة یتقضی جلیل وحقیر وتام وغیرتام وکان المنعم هو المنعم الحقیقی تام الرحمة عمیم الاحسان ولذلک لا تطلق علی غیره وحظ التام من هذین الاسمین ان یتوجه بسره الی جناب قدسه ویتوکل علیه ویلتجی فیما یتنعم له الیه ۔ باقی برلطف

ہر کہ بعد از ہر نمازی صد بار بگوید الرحمٰن غفلت و فراموشی و سختی دل از دل او برود و ہر کہ ہر روزی صد بار الرحیم گوید دشمنان بروی مہربان گردند **الملک**[۲] ای یعز و یذل ولا یذل فمرجعہ صفتہ فعلیتہ و سلبیتہ وقیل التام القدرۃ آنکہ منع و حجر و اطلاق از وی بود و کسی را بروی امر و نہی نباشد و او را پادشاہی است کہ دنیا و آخرت مِلک و مُلک اوست و گردن ہمہ ملک داران شکستۂ قہر و غیرت اوست و نزد ارباب معانی حقیقت ملک قدرت است بہ ابداع و انشا و این صفت حق است و پادشاہ حقیقی آن است کہ او را عزل نیست و عزتش را ذل نی و حکمش را رَد نی و حکمتش را سفر نی و او را ندنی و از وی بدنی چون ملک او باشد باید کہ لوح دعاء وی بشکنی و دیدہ کبر و منی را برکنی و قبہ اضافہ بشکنی و مالک مطلق را ملک مسلم داری و حکم او را مقدم داری و لعبادت و فرمان او روی آری و ارباب ملک را ہمہ عاجز دانی و بر ہمہ زیر دستان بہ بخشائی و خلاف فرمان او را روا نداری و ادرا برگرفتن و بخشودن خود توانا بینی و بدانی کہ پادشاہ و شاہنشاہ تو باتست کمر خدمت او بندہ وار برمیان بندی و بملک چند روزہ مغرور نشوی و از عہدہ نعمت ملک بیرون آئی و دایم التجا بصفۃ ملکی او سبحانہ داشتہ باشی تا شر غیر از تو باز دارد **القدوس**[۱] ای المبرا عن المعائب وقیل

الملک القدوس

---

[۱] لما فہم منہما انہ المنعم الحقیقی المولی المنعم ویعاون المظلوم وتصرف الظالم ویدفع عنہ ظلمہ بالطریق الاحسن والوجہ الاجمل دون الادرا او یجتہد فی اثالۃ المعاصی علی احسن ما یستطیعہ من الطرق ویسع فی استدعا المحتاجین لقدر وسعہ ۱۲

[۲] معناہ ذو الملک والمراد القدرۃ علی الایجاد والاختراع فیکون من اسماء الصفات وقیل التصرف فی الاشیاء بالخلق والابداع والامانۃ والاحیا۔ فیکون من اسماء الافعال و وظیفۃ العارف من ہذا الاسم ان یعلم انہ المستغنی فی ذاتہ وصفاتہ عن کل شیٔ وان ما عداہ مفتقر الیہ فیستغنی عن الناس راسًا ولا یرجوا ولا یخاف الا ایاہ ولا یتذلل الاحد سواہ و یتخلق بہ بالاستغنا عن الغیر والاستبداد بالتصرف فی الملکۃ الخاصۃ من قلبہ و قالبہ والتسلط علی جنودہ رعایاہ من القوی الجوارح واستعمالہ فیما فیہ صلاح المیزان ۲۲

[۳] من القدس وہو الطہارۃ والراحۃ ومعناہ المنزہ عن سمات النقص وجہات الحدوث بل المبرا عما یدرکہ حس او یتصورہ خیال او یسبق الیہ وہم او یحیط بہ عقل وعلی من اسماء التنزیہ وحظ العارف منہ ان یتحقق ان لا یتحقق الوصول الا بعد العروج من عالم الشہادۃ عالم الغیب وتنزیہ السر من التخیلات والمحسوسات والطواف حول العلوم الکلیتہ والعلوم الازلیتہ لیترا عن تعلقات الحس والخیال شوقًا الی لقائہ مقصور ہم علی معارفہ ومطالعہ وجمالہ حتی یصل الی جناب فینزل بحوعۃ القدس ۲۲ الیٰ

لایدرکہ الاوہام والابصار فصفتہ سلبیتہ آنکہ ہیچ نقصان را بروی راہ نہ واز دریافت کنہ ذات
او سبحانہ سکان خاک واقطان افلاک آگاہ نہ بندہ باید کہ باطن را از تعلقات بشریت و ہوا
جس نفسانی و وساوس شیطانی پاک دارد و بہ نفی خاطر دل را از خطور اغیار صاف گرداند و
ظاہر را بہ متابعت شریعت پاک دارد تا شایستہ درجات قدس انس شود و در پاکی دل این
اسم را اثر تمام است گفتہ اند کہ ہر کہ بوقت زوال ہر روز صد بار بگوید دل او پاک شود۔

السلام ذوالسلامۃ عن النقایص سلبیتہ وقیل منہ وبہ السلامۃ فعلیتہ وقیل لیسلم علی
خلقہ قال اللہ سبحانہ وتعالی سَلَامٌ قَوْلاً مِّن رَّبٍّ الرَّحِیْم وصفتہ کلامیتہ سلیم است
ازانکہ وی را نندی بود و مثلی بود و سلیم است از وصف ہمہ مخلوقات او را ہیچ علتی و آفتی و عجزی
و ضعفی نبود و بذات خود پاک است ازانکہ تو وی را پاک گوئی چہ در ذات او ہیچ عمارت نرود
و بخشندۂ ہمہ سلامت ہا اوست چون بہ پاکی و بی عیبی او را سبحانہ دانستی باید کہ خود را نیز از
صفات ذمیمۂ نفسانی پاک گردانی و بہ صفات حمیدہ روحانی متصف گردی و بندہ گان او
از تو بہ سلامت باشند و بافشای سلام اقدام نمائی و این اسم را از برائے خلاصی بیماری تن از
علت ہا و از برائے بیماری نفس از عادت ہاء معصیت و صفتہاء ذمیمہ او اثر تمام دارد
گفتہ اند ہر کہ صد و پانزدہ بار از برای دفع بیماری بگوید صحت یابد المؤمن المصدق
نفسہ و رسلہ اِمّا بالقول فصفتہ کلامیتہ او بخلق المعجزۃ فصفتہ فعلیتہ وقیل المؤمن باماتہ من الفزع
الاکبر اِمّا بفعلہ الامن او باخبارہ آنکہ امان دہندہ اہل ایمان است از عذاب و آرام
دہندۂ دل دوستان است از حساب و ایمن کنندہ است دل بندہ گان را از ظلم ہراشان
ایمن است از زوال و اغراض و ایمن است از آفت و اضرار و استوار دارندۂ مومنان

السلام اسم مصدر او مصدر نعت والمعنی ذوالسلامۃ من کل آفتہ ولقضیۃ ای الذی سلم ذاتہ عن الحدوث
والعیب وصفاتہ عن النقص وافعالہ عن شر الحض فاثمارۃ من السرور فہی مقتضیۃ الشرط لا لانہا کذلک
متضمنۃ من الخیر الغالب نزلہ اے بشر عظیم فالمقضی والمنعول بالذات ہو الخیر والشر داخل تحت القضاء
علی ہذا یکون من اسماء التنزیہ ۱۸ ۱ے

(margin) ۵ السلام
(margin) ۶ المؤمن

است ورا اقرار و تصدیق و تحقیق کننده است مر وعدهاء خود را برای اهل ایمان ولیکن نشاید که مومن را هم نام خدای گوئی که او را هم صفت لازم آید چه اسم صفت است مر مسمّی را و خدایرا سبحانه هم صفت روا نبود چه نامهاء او سبحانه او را قدیم است و نامهاء مؤمن محدث هر دو برابر کی بود چون بدانستی که امان دهنده اوست از همه آفت ها امان از وی خواهی و اهل حق را از خود امان دهی و سایر خلایق از اعترا و اضرار تو ایمن باشند درین اسم و گفتن آنرا در دفع از شر نفس و شیطان و دفع شر دشمنان و آفت و علت ها اثر تمام است گفته اند هر که این نام را با خود دارد از غارت ظاهر و باطن ایمن گردد و عوان و شیطان را بروی قدرت نباشد۔

المهیمن۔ الشاهد فسر بالعلم و بالتصدیق و بالقول و قیل الامین ای الصادق فی قوله گواه راست بر خلق است بهرچه میکنند ولا یخفی علیه شیئ و بهرچه میگویند بزرگتر از آنست که و هم خلقان بوی محیط گردد و آنچه وعده کرده است راست وعده کرده است و آنچه وعید کرده است راست وعید کرده است بداند آنچه بکنی و نیک نگاه دارنده کردار تو بود و پناه جای و امان همه ترسندگان بود و چون آنرا بمهیمنی دانستی و بگواهی کردارها و گفتارها اعتقاد کردی بمقتضاء آن عمل کنی کاری و گفتاری که پسندیدهٔ او نباشد باید که نکنی و چنانکه در حق خود نکنی و نگوئی نسبت بخلق نیز نکنی و نگوئی و راست گوی باشی و طریق راست در کردار و گفتار مرعی داری و طریق امانت بسپاری و پناه جای و کهف امان خایفان باشی و دا اشراف بر باطنها این اسم را اثر تمام است و گفته اند هر که بعد از غسل صد بار بگوید به اشراف باطن مشرف گردد

العزیز الغالب فی الملکیته القاهر علی الاعداء و قیل لا اَبَ لَهٗ وَ لَا اُمَّ و قیل لا یحط عن منزلتہ و قیل لا مثل له و قیل یعذب من اراد و قیل علیہ ثواب العالمین و قیل القادر و العزة و القدرة و منه المثل عَزَّ بَزَّ آنکه او را همتا نشاید و عزیز کند او را که خواهد و هرچه خواهد تواند کرد و غالب بود بر همه چیزها و بهیچ روی از وی گریز و گزیر نباشد و چون او را به عزیزی دانستی عزت خود در طاعت او طلب کنی و از خواری که در مخالفت اوست حذر کنی چه او مالک تست و تو مملوک

ے مثل من عَزَّ بَزَّ یعنی کسی که قدرت داد و سلب نمود یعنی باز گرفت ۔ ای من قدر سلب

او قاهر است و تو مقهور او چه او را از منزلت خداوندی عزل نیست و او را مثل و مانند نیست
و او پدر و پسر کسی نیست و او را زن و فرزند نیست و در کردارها چشم بر عطاء او داری و کار ساز برای
طلب رضای او کنی و از مخالفت فرمان او حذر کنی و او را بر گرفتن خود قادر یابی و بر کردار خود حاضر
دانی و در کفایت حوائج خود در طاعت او بکوشی و در بی نیازی و عدم احتیاج بغیر این اسم را اثر تمام
است گفته اند هر که چهل روز بعد از نماز بامداد چهل و یکبار این اسم بگوید بهیچکس محتاج نشود ۔

الجبار

الجبار من الجبر بمعنی الاصلاح ومنه جبر العظیم وقیل یجبر خلقه علی ما یرید وقیل منیع لاینال ومنه
نخلة جبارة اذا طالت فامتنعت من ان ینال وقیل لایبالی بما کان و بما لم یکن ؛ بزرگواری و
بصلاح آرندهٔ کارها او ست و شکنندهٔ کامها و قهر کنندهٔ خلایق او ست و بر آنچه خواهد
بنده گان خود را بران دارد و در تصرف عقول و اوهام در نیاید و آنچه خواهد کند کسی را بر وی
اعتراض نی چون او را جباری دانستی اصلاح کار خود کن و همه کردارهائے خود را بموجب
پسند او به صلاح آری تا اگر آن کردار را بر همه آسمانیان عرض کنند کسی را بر وی اعتراضی نبود
و همه او را بپسندند و جبر و نقصان معصیتها که از تو در وجود آمده بمقتضاء صلاح و طاعات
بجا آری و غفلاتی که ورزیده باشی بمشاهدهٔ جمال رب الارباب بحضور بآن جناب منجبر گردانی
و جبر بر بنده گان او روا نداری و با صلاح نفس خود و سرور روح خود قیام نمائی و در صلاح
کار بنده گان او بکوشی و در دفع شر جباران و ظالمان این اسم را اثری تمام است ۔ گفته اند
هر که بعد از مسبعات عشر بیست و یکبار بخواند بدست هیچ ظالمی گرفتار نشود ۔

العظیم

العظیم ای انتفت عنه صفات النقص وقیل حصل له جمیع صفات الکمال آنکه او صفات
کمال الٰهیت جز او را نشاید و افعال عظیم کند هر چند آن فعل نزد وی حقیر بود در جنب مقدورات
او سبحانه و او سبحانه بزرگوار بی شریکیست که عقل کنه او را در نیابد چون او را به بزرگواری دانستی
خود را حقیر و ذلیل او بینی و در تعظیم او به بنده گی او اقصی الغایت بکوشی تا غایتی که عظمت او تمامی ترا
فرو گیرد تا هیچ چیز را به نزد تو عظمت نماند و از بزرگواری او فرمانهاء او را بزرگ داری
و دوستان او را نیز بزرگ داری چه هر چه تعلق بدوست دارد دوستی آن چیز نیز از دوستی
دوست بود در بزرگی دوستان و حقارت دشمنان این اسم را اثر تمام است چه گفته اند

المتکبر الخالق البارئ المصور

ہرکہ این نام را بسیار گوید عزیز و مکرم گردد المتکبر متفعل من الکبر کا المتفرد من الفرد والمتوحد من الواحد معناہ ما قیل فی العظیم اے آنکہ ہیچکس را انقیا د نکنند و ہیچکس را بروی طاعت نباشد و بہ تدبیر و مشورۂ کس کار نکند و بزرگی و بزرگواری غیر او را نرسد چون او را بکبریائی دانستی حقیر بلند ہمت باشی کہ از دنیا و عقبیٰ جز بلقاء او آرام نگیری و کبر و تکبر او را رسد در صفات او کس او را منازعت نکند این اسم را در طلب بزرگی اثری تمام است گفتہ اند ہر کس در بستر حلال خود پیش از مباشرت دہ بار بگوید آنرا فرزند خدا ترس آید الخالق البارئ المختص باختراع الاشیاء آفریدگار ہمہ خلق او ست بی آلت و بیمایہ الا آنکہ بعضی چیزہا را بیافرید بی سبب بیان خدائی را و بعضی را بیافرید باسباب ابتلا را و بیان بندہ گی را و ہست کنندۂ ہمہ آفریدہا او است و آفرینندۂ ہمہ چیزہا بر سبیل صفت خوبی و زشتی او ست و اندازۂ ہمہ چیزہا بحکمت او نہاد و بکمال قدرت ہمہ چیزہا پدید کرد و خالق و باری و فاطر ہر سہ در معنی یکی بود الا آنکہ فاطر را آنجا بکار روا رند کہ نو کنندہ چیزی بود بیمایہ و نشانی و اصلی و کالبدی و خالق و باری را ہمہ جا بکار دارند چون او را بہ خالقی و باری دانستی و خود را مخلوق و مربوب او دانی بیقین دانی کہ ترا بہ عبث نیافریدہ از و غایب نباشی و او مخلوق خود را ضایع نکند و تربیت او را در حق خود فراموش نکنی کہ تا غایت پرورندۂ تو او است و ترا از برائے غیر پرورش نکردہ و دل خود را دایم نیز بہ محبت او تربیت کنی و از محبت غیر او دل خالی کنی کہ او سبحانہ بی سبب و بہ سبب آنچہ خواہد بتو رساند و ہمہ چیزہا را آینہ او دانی و در آیات او سبحانہ جمال او بینی در تنویر باطن اسم خالق را اثری تمام است۔
گفتہ اند ہر کہ این اسم را بسیار گوید خدای سبحانہ برائے او فرشتہ بیافریند کہ تا قیامت برای او عبادت کند و در درستی کارہا و تندرستی اسم باری را اثری تمام است ہر کہ در روزی صد بار بگوید تن او را در گور نگداز ند المصور۔ المختص باحداث الصور والتراکیب آنکہ ترکیبہا مختلف آفرید و بنگارد و صورت ہمۂ مخلوقات را در خور حقیقت او و او از صورت و ترکیب پاک و منزہ بود باید کہ ہمہ صنع او بینی و در صنع از صانع غافل نمانی کہ ہمہ مصنوعات خوانندہ تو اند بصانع تو و در خوب و زشت و سفید و

سیاه تصرف بخود نکنی چه خوب و زشت و سفید و سیاه همه آیتهٔ کمال اوست و هر یکی را جمالیست
که او به حقیقت خود دران جمال و کمال متفرد است در اظهار اثرها و چیزها این اسم را اثری تمام
است گفته اند عفیفه که فرزند طلبد هفت روز روزه دارد و عند الافطار این اسم را بیست
۱۴ الغفار و یکبار بخواند و بر آب دمد و بخورد آنرا فرزند خوب صورت و شایسته آید **اَلْغَفَّارُ** المُرِیْدُ
لازالة العقوبة عن مستحقها آنکه خواسته است آمرزیدن بسیاری از عاصیان را و پوشندهٔ
گناهان عاصیان او بود اگرچه بسیار باشد باید که همه عیب خود بینی و از عیب خود به عیب خلق
نه پردازی و عیبها بر ایشان بپوشی و در فضیحت ایشان نکوشی از برای ستر گناه این اسم را اثری تمام
۱۵ القهار است گفته اند هر که بعد از هر نماز بگوید یا غفار اغفرلی از آمرزیدگان گردد **اَلْقَهَّارُ**۔
غالبٌ لایُغلب آنکه قادر بود که مخلوقات خود را بر آنچه خواسته بود بدارد و بطوع و کره و آنکه
شکننده گردن کشان و متمردان بود و خلق را به فناء او قهر کند و همه مخلوقات مقهور و مغلوب او
باشند و او بر همه قاهر و غالب باید که نفس امّاره را بدید قهر او مقهور و مغلوب دانی تا از بیم
هیبت او یارای مخالفت نماند و شیاطین جن و انس را بالقهر از مملکت باطن بیرون کنی
و از قهر او باندیشی و خلاف فرمان او نکنی و بر زیردستان قهر نرانی و بلطف عمل کنی در قهر و شمنان
و نفس و شیاطین این اسم را اثری تمام است گفته اند هر که این نام را بسیار بگوید دوستی دنیا و
۱۶ الوهاب غیر از دل وی بیرون رود و حاجات وی بر آید **اَلْوَهَّابُ** کثیر العطا آنکه چیزها
بسیار دهد و بسیار بخشد بی منع و بخشش او بی غرض بود و بی عوض و او را در عطا غرضی و عوضی
در میان نی و اکرام او در حق بندگان اتمام نی باید که چشم داشت عطا از غیر او به بندی و همه
از وی بینی و از وی جوئی و از وی طمع داری و عطاهاء او در حق خود تازه داری و از ان عطا بمعطی
خود بینا شوی بنده باید که از وی جوید هر چیز را که بادو محتاج شود و کفایت امید اهل حاجات
۱۷ الرزاق کند بآنچه تواند و بر نفس خود ببخشاید و گرد معصیت نگردد **اَلرَّزَّاقُ** یرزق من یشاء آنکه
دهنده همه روزیها بود و روزی جمیع روزی خواران بایشان رساند بی طمع نفع از ایشان و هیچ
روزی خواره را از خوان انعام خود بی نصیب نگذارد باید که تمام غم روزی از دل بیرون کنی
که کرم او ترا فرو نگذارد و اگر همه روی زمین آهن شود و هیچ گیاه نروید قادر است که روزی تو

بی علت بتو برساند وآنچه از خوان انعام بتو داده از بنده گان او باز نگیری به برکت این نام وا نهها
در خوشه‌ها بروید و فرشتگان این نام را بر کشتها بخوانند و در طلب رزق باطن که نور است و رزق
ظاهر این اسم را اثری تمام است گفته اند هر که این اسم را بسیار گوید از بینوائی خلاصی یابد هر که
بامداد پیش از نماز صبح در چهار کنج خانه خود در هر کنجی ده بار بگوید و آغاز از دست راست کند
رو سوی قبله از بینوائی خلاص شود۔ **اَلْفَتَّاحُ** میسر العسیرة وقیل خالق الفتح ای النصرة اسم الفتاح
وقیل الحاکم وهو بالاختیار او بالقضاء ومنه قوله تعالی ربنا افتح بیننا وبین قومنا بالحق ای
احکم وقیل الحاکم المانح ومنه حکمت اللجام آنکه گشاینده دشواریها او بود و آسان کننده همه
دشواریها و سختیها او بود حکم کننده میان بنده گان بحق و راستی بی میل او بود و کارهای فرو
مانده گان او گشاید و وسیع جهان را او کند و در دلها نور عرفان و ایمان و احسان او گشاید
و راه بنده گان بوصال خود او گشاید در گشادن کارهای فرو مانده گان سعی باید کرد به برکت این نام دلها
آسمان و حاجات آسمانی گشاده اند در گشاد کارهای فرو بسته این اسم را اثری تمام است. گفته اند
هر که بعد از نماز بامداد هفتاد بار بگوید و بر هر دو دست خود ید مدبر سینه نهد و این نام را بگوید
زنگ از دل او برود۔ **اَلْعَلِیْمُ** العالم بجمیع المعلومات آنکه معلومات او را نهایت نباشد علم اسم العلیم
و نیک بداند آشکارا و نهان از افعال و احوال و اسرار بنده گان درین جهان و دران جهان
باید که تحصیل علوم ظاهریه که قوام ظاهر دین بوی است و علوم باطنه که قوام باطن دین بوی است
قیام نمائی و در نهان و آشکارا از مخالفت او حذر کنی و گفتار و کردار و احوال و اسرار خود نگاه
داری و بهمه دانا است و از حضرت او شرم داری و گرد معصیت نگردی و فسادی نیندیشی در
حق خود و در حق بنده گان او و نیز این اسم را در دانستن حقیقت چیزها اثری تمام است
گفته اند هر که بدل این اسم را بسیار گوید معرفت حق[1] بیاید **اَلْقَابِضُ** المختص بالسلب اسم القابض
آنکه باز ستاند حال و دلها را و چیزها را از آنکه خواهد و تنگ گیرنده روزی بنده گان و احوال

لہ پیش از وجود آمدن بدین عالم در علم حق سبحانه وتعالی با او چگونه بوده این زمان نیز باید که خود را چنان دانی یا آن حضرت در حصول و ملکا این معنی سعی تمام نمائی که در حصول حضور با آن حضرت این معنی را اعتبار تمام است ۱۲

دل ایشان بود باید که در تنگی شکر او گوئی و به توبه و استغفار مشغول باشی آنچه بر تو میرود بی حکمت
نمیرود و در قبض مشاهدهٔ جلال او کنی در لستن گرسنگی این اسم را اثری تمام است ببرکت این نام
ملک الموت ارواح قبض کند. گفته اند هر که این نام را بر چهل لقمه نان نویسد و چهل روز بخورد
(عدد ۲۳ الباسط) از عذاب گرسنگی ایمن گردد اَلْبَاسِطُ المختص بالتوسیعة آنکه بگستراند نعمتها را و بد هد
حال دلها را فراخ کنندهٔ روزی و احول دلها او بود باید که در لستگی احوال گشایش از او خواهی و
حال بر بنده گان او گشاده داری و در لسبیط مشاهدهٔ جمال او کنی و در آنحال بر رفع حاجات خود
بکوشی و آنچه طلبی از ان طلبی و در گشایش حال و کار با این اسم را اثری تمام است ببرکت این نام
میکائیل بارانها بارد :: وگفته اند هر که در وقت سحر دست بردارد و ده بار این نام بگوید
(عدد ۲۴ الخافض) و بر روی مالد هرگز بسوال محتاج نشود. اَلْخَافِضُ دافع البلیه آنکه منزلتها او بیفگند
و بلا او دفع کند لیست کنندهٔ درجات کافران او بود و در دفع بلاها التجا به حضرت او باید کرد و
منزلتهاء عالی از ان حضرت باید جست تا بخفیض او گرفتار نشوی باید که دوستان او را
بلند داری و دشمنان او را لیست داری و در بر آمدن قوای روحانی بکوشی و در فرو بردن و
لپست کردن قوای نفسانی سعی نمائی و به مجاهده آنرا لپست کنی در برافگندن دشمنان این اسم را
اثری تمام است ببرکت این اسم ابراهیم ع و موسیٰ ع خلاصی یافتند. گفته اند هر که به نیت
(عدد ۲۵ الرافع) دفع دشمن هفت هزار بار بگوید کفایته شود. اَلرَّافِعُ المعطی للمنازل آنکه بد هد منزلتهاء
نیکو و بلاها دفع کند از بنده گان و بلند کند منزلت مطیعان و اهل ایمان باید که منزلت عالی
از وی خواهی و اولیاء آنرا به نصرت عالی گردانی و اعداء او را بالقهر و نعمت لپست گردانی و پیوسته
در ترفع جانب روح بر نفس بکوشی و از عالم سفلی که عالم حیوانست بعالم علوی که عالم ملک است
عروج نمائی و از ان قصد عالم وصال کنی تا بی تو ترا بدرجهٔ وصال ترفع واقع شود و در رسیدن
بترفع و نصرت بر اعدا این اسم را اثری تمام است ببرکت این نام ملوک بملک رسند و قیام
آسمان بی ستون به برکت این اسم است گفته اند هر که در نیمشب یا در نیمروز صد بار بگوید برگزیده
(عدد ۲۶ المعز) شود. اَلْمُعِزُّ معطی القوة آنکه عزیز گرداند لقوة و نصرت آنرا که خواهد عزیز کنندهٔ بنده گان
بایمان و طاعت او بود باید که عزت از وی طلبی و قوة و نصرت بر نفس و شیطان و دشمنان از و

جوئی وعزت خود درطاعت او دانی وعزیز کسی بود که او سبحانه به تجلی ذاتی خود او را عزیز گردانیده بود این اسم را در حصول هیبت اثری تمام است گفته اند هر که شب دوشنبه وجمعه بعد از نماز شام چهل بار بگوید عزیز و باهیبت شود **اَلْمُذِلُّ** الموجب لحطۃ المنزلۃ آنکه خوار گرداند آنرا که خواهد و خوار کننده بنده گان او بود بکفر و معصیت باید که خواری در معصیت او بینی و عزت در طاعت او و از مخالفت او به پرهیزی تا بعذاب و حجاب او ذلیل وخوار نشوی و بدید حضرت او وآوردن طاعت او ودوام بنمائی تا بدیدار و مشاهدۂ او عزیز شوی که عزیز آن بود که آنرا بدیدار خود عزیز گرداند و خوار آنکه او را از خود محجوب گردانیده در ذل دشمنان این اسم را اثری تمام است گفته اند هر که از ظالمی بترسد سجده کند و نام آن ظالم ببرد بعد از گفتن هفتاد بار این اسم را بگوید الٰهی مرا از فلان ظالم امان ده امان یابد **اَلسَّمِیْعُ** لیسمع انین الشاقین آنکه بشنود همه شنیدنها و آواز دلها و نالۂ جانها در اشتیاق بقاء او باید که دایم بادل بمناجات با او سبحانه مشغول باشی و رفع حاجات باو کنی او زبان از گفتار شنیع به بندی ونگوئی آنچه پسند او نباشد و گوش بحاجت حاجت مندان کنی و از ایشان بنا شنودن گفتار ایشان تغافل ننمائی در اطلاع به گفتار دلها این اسم را اثری تمام است ببرکت این اسم بود که سلیمان آواز پای مور و آواز گفتار او می شنید۔ گفته اند هر که روز پنجشنبه بعد از نماز چاشت پانصد بار بگوید و سخن نگوید هر دعائی که کند مستجاب شود **اَلْبَصِیْرُ** یبصر افعال العباد آنکه به بیند همه دیدنیها را و او شنوا است نه بگوش و بینا است نه بچشم باید که دایم مراقب اقوال وافعال و احوال خود باشی که آنچه بکنی به بیند و آنچه گوئی بشنود خود را دایم در نظر او داری و مراقب نظر او باشی که از نظر او غایب نیستی و این نظر در حق تو هیچ وقت تفاوت نکند نه در دنیا و نه در آخرت و آنچه کنی که بدید او آنرا از تو بپسندد و دایم آن بینائی ترا پذیرو و محذور تو باشد۔ قوله تعالیٰ ویحذرکم الله نفسه ان الله بصیر بالعباد در قوۃ شنوائی و بینائی این دو اسم را اثری تمام است ببرکت این نام انبیا معراج یافتند و اولیا العظمته این نام مقرب شدند هر که درمیان سنت و فریضه جمعه این اسم را صد بار بگوید مخصوص به نظر الٰهی گردد و محرم اسرار الٰهی گردد **اَلْحَکَمُ** الحاکم وقیل الصحیح علمه و قوله وفعله آنکه ذات او سبحانه بدان صفت است

که هر حکمی که خواهد بکند و فعلها بران قرار گیرد که وی خواهد حاکم براستی و درستی اوست آنچه دانست
از تو بعلم قدیم راست دانست و هر حکمی که کرد راست کرد و آنچه کرد همچنان بالیست که کرد باید
که خود را محکوم احکام ازلی او گردانی و احکام او را بدل و جان پیش روی و بتن و جان و
مال از وی باز نمائی این اسم را اثری تمامست گفته اند هر که این اسم را در نیم شب چندان
گوید که بیخود شود محرم اسرار شود **العدل** لا یقبح منه ما یفعل آنکه هر چه کند از و زشت
نباشد و همه داو ها نیکو دهد بیدادی از و نیاید باید که داد از و طلبی و بر غیر خود بیدادی نکنی و از
شر نفس و شیطان و بد خواهان بحضرت او بنالی و دران کوشی که روح بر نفس غالب آید و
داد شریعت از نفس بستانی و از عهدهٔ ملازمت طریق بشرط بیرون آئی تا بدان سبب
بدرجات حقیقت ترقی نمائی و در رعایة طریق بیداد و داد این اسم را اثری تمام است ۔
گفته اند هر که این اسم را بر لقمهٔ نان بنویسد و بخورد جملهٔ خلائق مسخر او شوند **اللطیف** خالق
اللطف و قیل العالم بالخفیات آنکه اندک و بسیار چیزها و کردارها بداند و آنچه در افعال او
باشد دیگرا اثرا از منفعت و مضرت و محمدت و مذمت، هیچ چیز بروی پوشیده نباشد.
آنچه کند با مطیعان همه خیر و صلاح ایشان دران باشد و آنکه با همه خلق لطف او کند[1] او
عالم دانا بود بهمه کارهای پنهان و پنهان به نزد ما پنهان بود و به نزد او آشکارا و به بنده گان
همه نیکیها او رساند باید که باطن خود را دائم از غیر پاک داری و لطف تو در حق بنده گان او

عدد ۲۹ العدل

عدد ۳۰ اللطیف

[1] و این لطف و رحمت یعنی نیکوکاران را در حق خلق عام هست و خاص است عام آنست که رحمت
است بهمه خلق مومن همان و کافر همان در حق کافران بآفریدن و صورت نیکو دادن روزی و تندرستی و لقا و نعمت
دنیا و آنچه دارند همه از رحمت او دارند و این لطف و رحمة عام بود در حق خلق مومن و کافر و لطفیست خاص در
حق مومنان چون دادن ایمان و توفیق طاعت و قبول وی و آمرزش گناهان و لطفیست خاص بحق همه انبیا به
برگزیدن ایشان به نبوت و تفضیل ایشان بر همه خلائق و لطفیست خاص خاص خاص در حق مصطفےٰ صلی الله علیه
وسلم به تفضیل وی بر همه انبیا تا همه خاصان در جنب حضرت خصوصیت وی عام گشتند کما قیل الخصوص عند
خصوص الخصوص عام و این لطف در مرتبه صدیقان و اولیا نیز به تفاوت باشد ۲۲

سبحانہ عام باشد در برآمدن مہمات این اسم را اثری تمام است گفتہ اند ہر کہ را دشواری پیش
آید وضو ساز دو صد بار این اسم را بگوید مہم او کفایت شود اَلْخَبِیْرُ العلیم وقیل المخبر ۳۳ الخبیر
آنکہ آگاہ بود بہمہ چیزہا و ہیچ چیز بروی پوشیدہ نباشد و از ہمہ چیزہا و بہمہ چیزہا خبر کند باید
کہ از عصیان پرہیز کنی تا بخسران او درنمانی و بمقتضاء اخبار آسمانی و اسرار ربانی کہ برد لہاء
انبیا در حالت خصوصیت نازل شدہ در سپردن طریقہ ہیچ دقیقہ فرونگذاری و در ادراک برموز
و اسرار کتاب توجہ بہ خبیری او نمائی تا آنچہ از وی بر تو پوشیدہ است ظاہر و مکشوف تو گردد و
در ادراک حقایق و دریافت معانی و اخبار غیبی این اسم را اثری تمام است۔ گفتہ اند ہر کہ
بغفران نفس بدکردار گرفتار شدہ باشد این اسم را بسیار بگوید خلاصی یابد۔ اَلْحَلِیْمُ لا یعجل العقاب ۳۴ الحلیم
آنکہ خواستہ است کہ عقوبت نکند بسیاری از عاصیان را و خواستہ کہ عقوبت کند جمعی از عاصیان را
و او سبحانہ تعجیل ناکنندہ است بہ عقوبت بندگان و در گذارندہ از گناہان بسیار بندہ گان و فرصت
دہندہء ایشان چون امہال خود را در ارتکاب معاصی بہ مبنی اعمال خود را بر نفس خود فراموش
نگردانی و نفس را امین نداری کہ ندانی کہ از کارخانۂ غیب تراچہ نصیب است گذاشتت یا
گرفتنت در ضمن او گرفتن رسوائی بحساب است یا آمرزیدن بیحساب چون این معنی معلوم
کس نیست گرد گناہ گشتن کہ زہر جان است غایت جہالت بود باید کہ تا بتوانی خشم نرانی
و خشم فرو خواری و با نتقام و کینہ گرفتن تعجیل ننمائی و از زیر دستان عفو فرمائی در پست کردن
آتش خشم و دفع بدخوئی این اسم را اثر تمام است۔ گفتہ اند جہت تربیت کشتہا و نشاندن
نہالہا این اسم را بکار دارند اَلْغَفُوْرُ کالغفار آنکہ خواستہ است کہ عذاب نکند بندگان ۳۵ الغفور
بسیار را و عذاب کند نیز بسیاری را و نیک پوشندۂ بندہ گان بدکردار او بود آمرزندۂ گناہان
بسیار ہم او بود باید کہ دائم از افضاح خود بیندیشی و چشم بر ستر کرم او دوختہ داری کہ اگر
پردۂ کرم او نبا شد بندہ را از رسوائیہا و فضیحت ہا کہ ہمراہ است ہیچ جای و راہ نباشد
باید کہ از گناہ کار در گذاری و بہ عفوی نہایت حضرت او حوالہ داری کہ آن حضرت با وجود
قدرت از تو عفو بینماید تو بعاجزی خود اولتر آنکہ عفو نمائی و در تربیت دلہا و زدودن زنگ
دلہا این اسم را اثری تمام است۔ گفتہ اند ہر کہ بسیار بگوید این اسم را سیاہی از دل او برود

۳۶ الشکور — اَلشَّکُورُ المجازی علی الشکر وقیل غیبت علی القلیل والکثیر وقیل المثنی علی من اطاعہ آنکہ بندہ گان را
بستاید بر طاعت ہا از بسیاری واندک آن و بساندک از طاعات ایشان را جزای بسیار دہد وثواب
طاعت ہا آن دہد و اگر بخواہد طاعات ایشان قبول کند وبران جزا دہد جزا دہندہ نیکوکاران او
باشد بی انتظار پیش از کار و بعد از کار رسید رنگ وانتظار نہ درخور کار بندہ بلکہ درخور کمال
خداوندی دہد چنانکہ لائق خداوندی او باشد باید کہ دایم از عہدۂ شکر حق وخلق بیرون آئی
ودقیقۂ را ازوی فرو نگذاری در بینائی چشم دل این اسم را اثری تمام است گفتہ اند ہر
۳۷ العلی الکبیر — کہ چہل ویکبار این اسم را برای دفع تاریکی چشم بگوید ودست بر آب زند وبر چشم بمالد شفا یابد
اَلْعَلِیُّ اَلْکَبِیْرُ[1] کالمتکبر آنکہ ذات وصفات وی بزرگ تر از آن است کہ بچیزی از
ذات وصفات مخلوقات او مانند بود وبزرگتر از آن است کہ ذات وصفات او را چنانکہ
اوست جز او کسی دریابد وبزرگست از تشبیہ مشبہان وتصویر مصوران باید کہ دایم دل خود
را بے تشبیہ وتصویر مجرد از زمان ومکان وصفات حدثان حاضر آنحضرۃ داری واز خود بیخود از د
برخوردار گردی ودایم نفس را بہ انقیاد وفرمانہای او خوار وذلیل او گردانی ودایم از سفلی کہ عالم
حیوانیست بعلو کہ عالم ملک وجان است عروج نمائی واو را سبحانہ از آن بزرگوار تر دانی کہ
مخالفت فرمان او روا نداری وباید کہ کبریا وعظمت را مخصوص حضرت او دانی وذلیلی ومسکنت
نصیب خود شناسی ودر طلب علوم وغنا این اسم را اثر تمام است بہ برکت این اسم آسمان
وزمین وعرش وکرسی برپاست گفتہ اند ہر کہ برخواندن این اسم پیوستہ مداومت نماید اگر
۳۸ الحفیظ — فقیر بود غنی گردد واگر غریب بود زود بوطن رسد۔ اَلْحَفِیْظُ العلیم وقیل لایشغلہ شیٔ عن
شیٔ وقیل لایبقی صورۃ الاشیاء آنکہ دانا بود وہر چہ کند وفراموشی را بروراہ نبود ومضرتہا از

---

[1] یقول اللہ تعالیٰ الکبریاء ردائی والعظمۃ ازاری فمن نازعنی فی واحد منہما القیتہ فی النار ولا ابالی معنی ازار
ورداباید دانست بدان کہ عرب را عادت است کہ از ازار ورداخالی نبودہ اند ولباس صفت لابس بود پس معنی
خبر آن بود کہ کبریا وعظمت مراصفتیست ودیگر گویند ردائی فلان است وفلان ازار فلان یعنی ملازم اوست د
از وجدا نیست پس از وصف خود بعبارت عرب خبر داد واللہ اعلم ۱۸۔

خلقان دفع کند و مشغولی اورا از چیزہا در دنیا ید و ہمہ چیزہا از و غایب نشود و نگاہ دارندۂ بندہ گان او بود و اعمال بندہ گان را نگاہ دارد برای روز جزا باید کہ نفس را از ہوا ہائی او نگاہ داری و شہوت و غضب بنا جائیگاہ نرانی و حفظ انفاس و اقوال و احوال و اسرار خود نمائی و تضیع آن روا نداری و در نگاہ داشت خود از بلاہا التجا بہ حفیظی او نمائی این اسم را بجہۃ حصول امن و دفع ترس ہا و بیمہا اثری تمام است ببرکت این نام نوح ؑ از ترس طوفان خلاص یافت ـ

گفتہ اند ہر کرا ترسی باشد از آب و آتش و دیو و پری دو د این اسم را بنولید و بر بازوی خود بند د ایمن شود اَلْمُقِیْتُ خالق الاقوات وقیل المقدر وقیل الشہید و ہو العالم بالغایب والحاضر وقیل المقتدر آنکہ بداند ہمہ چیزہا را کہ بران قدر و بدان حال بیا شد و بکاہد و ہر چہ خواہد توانا بود و آنچہ باشد و بود از و غایب نبود و آفرینندۂ قوتہا و قوتہا او بود باید کہ قوت و قوت از و طلبی و چشم از اسباب بر روزی کہ اسباب چشم بند غیب بود بنا بر حکمتی و در قوت و قوت روحانی بکوشی و پیروری مردی از عالم شیطانی و ددی بیرون آئی و بقوتہا و قوتہاء ربانی روح را پرورش دہی قولہ علیہ السلام ابیت عند ربی یطعمنی و یسقینی الخ و در طلب از و یاد قوت روحانیت این اسم را اثر تمام است باید کہ نفع او عام باشد بہ نفوس خلایق ببدل طعام گفتہ اند ہر کرا غریبی پیش آید و نقلی از جای بجای و دران صبر نتواند کرد یا طفلی گریان داشتہ باشد این اسم را ہفت بار بخواند و بر کوزہ آب بدمد و خود بخورد و بآن طفل بدہد صابر و باشکیب گردد ـ

اَلْحَسِیْبُ الکافی بخلق ما یکفی العباد وقیل المحاسب باخبار المکلفین بما فعلوا آنکہ عدد چیزہا بداند و تفصیل و اجمال و آنچہ در بالیست بندہ گان بود او رساند و پدید گرداند و آنکہ پسندیدۂ بندہ گان بود درین جہان و دران جہان و نیک حساب کنندۂ ایشان بود بکردارہاء ایشان باید کہ دایم بہ محاسبۂ نفس خود مشغول باشی و ہیچ نفسی را از خود ضائع نکنی و حساب خود کنی پیش از روز حساب کہ بزرگان بعد از ہر نماز دیگر ہر روز حساب خود میکنند و تدارک تقصیرہا بر توبہ و ادای حقوق مینمایند و از محاسبہ و حساب آن حضرت تغافل نمی نمایند در کفایت مہمات خلق سعی بسیار باید نمودہ کارہا و دشوار یہاء خلق در وقت محاسبہ و معاملت با ایشان طریق سہولت مرعی باید داشت و از ایشان درمی باید گذاشت از برای دفع

المقیت

الحسیب

بیم ہاو حساب کارہا و کفایت مہمات این اسم را اثری تمام است. گفتہ اند ہر کرا خوف از
دیدن کسی باشد و یا او را ہمسایۂ بد باشد و یا چشم زخم عدو و حاسد باشد ہفت روز ہر صبح
و شام ہفتاد و ہفت بار بگوید حسبی اللّٰہ الحسیب ہنوز ہفت روز تمام نشدہ باشد کہ بہ مقصود
عمل اسم الجلیل
برسند باید کہ بروز پنجشنبہ آغاز کند **الجلیل** کالمتکبر آنکہ بزرگتر از انست کہ درو ی چیزی
بود از نشانہای مخلوقات و آنکہ انقیاد او بر ہمہ واجب بود و آنکہ بردارد آنرا کہ خواہد او
بزرگواری کہ بگداز د دلہای طالبانرا بمکاشفۂ جلال و باز بنوازد بہ مطالعۂ شہود جمال باید کہ
عمل اسم الکریم
سعی نمائی تا مظہر این دو صفت گردی و در طلب عزت این اسم را اثری تمام است گفتہ اند ہر کہ
عزت خواہد این نام را بمشک و زعفران بنولیسد و بخورد عزیز شود **الکریم** ذوالجود و قیل
المقتدر علی الجود و قیل العلی الرتبۃ و منہ کرایم المواشی و قیل یغفر الذنوب آنکہ خواستہ است
نیکوئی بسیار با بندہ گان و نیکی بسیار کند در حق ایشان بی طلب مکافات از ایشان و آنکہ توانا
بر نیکی بسیار بود بی مانعی و آنکہ با خلق مواہب بسیار نماید و از گناہان درگذارد و آنکہ بدہد بی
سوال چندانکہ نگنجد در وہم و خیال باید کہ عطا و ہی بندہ گان او را بی منت و از ایشان درگذاری
با وجود قدرت در چشم داشت کرم و بزرگی این نام را اثری تمام است. گفتہ اند ہر کہ در بستر
خواب رود فرشتگان دعا کنندش و گویندش اکرمک اللّٰہ سبحانہ امیر المومنین علی رضی اللّٰہ عنہ
عمل اسم الرقیب
این نام را بسیار گفتی از انجہت او را کرم اللّٰہ وجہہ گویند **الرقیب** کالحفیظ آنکہ نگاہبان
ہمہ اوست و آنکہ نگاہبان ظاہر و باطن بندہ گان او باشد در نگاہبانی باطن باید کوشید و از خطور
اغیار دل را نگاہ باید داشت بد انچہ تواند دران باید کوشید تا از درجۂ مراقبہ بمقام مشاہدہ رسد
در ادای طاعت بشرط باید کوشید و در مقام عبودیت مودب باید بود در نگاہ داشت ر
باطن و سلامتی اہل و مال این اسم را اثر تمام است. گفتہ اند ہر کہ بر گرد مال و فرزندان خود این
عمل اسم المجیب
اسم را ہفت بار بخواند ہمہ از شر و خصوم ایمن بود **المجیب** یجیب الادعیۃ بالاجابت
کند بندہ گانرا و مرادات دو جہان ایشان بدہد بیافریند آنچہ خواہد حاجت فروماندگان او
روا کند و آنکہ از درگاہ او ہیچکس نومید باز نمیگردد و ہیچ بندہ را بی مراد از درگاہ خود کہ بحاجت
آمدہ باشد باز نگرداند اگر حاجتی خواہی باید کہ از و خواہی چہ کرم او از ان برتر است کہ ترا نومید

اسم الواسع

باز گرداند ودر طلب لقا ودر خواست لقاء او باید کوشید ودر یافت شهود بی آرام باید بود در کارهاء بزرگ که طاقت آن نتوان آورد این نام را اثری تمام است. گفته اند هر کرا مهمی دشوار پیش آید بسیار بگوید المجیب الواسع الحکیم کفایت شود اَلْوَاسِعُ لسع جوده الکائنات آنکه توانگر و بی نیاز بود وعطاها بسیار دهد بروی دشوار نباید وهمه کائنات را عطای او عام باشد واو سبحانه فرارسنده بود بهمه چیز ها العلم قدیم ودهندهٔ همه نعمت ها بود وآسان کنندهٔ دشواری ها بود ودر گذارندهٔ از گناهان بسیار بود به عفو عمیم باید که در انعام بخاص وعام کشاده بود و همیت طلب مکافات از برای سعت حال وگشودن تنگی دل ها این اسم را اثر تمام است.

اسم الحکیم

وگفته اند هر کرا این اسم را بسیار گوید قناعت وکفایت یابد اَلْحَکِیْمُ العلیم وقیل المحکم المتقن الاشیاء آنکه اعتراض بروی نشاید وآنچه کند همه روا باید وهمه افعال وی متقن ومنتظم بود و آنکه فعلش موافق ارادت او بود وآنکه افعالش محکم بود واو سبحانه استوار کار و درست کردار بود وکارها بروی مشکل نباشد آنچه بینی باید که همه بموجب حکمت وراستی بینی ودانی اگرچه بدانش خود به حقیقت او نمیرسی که بفنون حکمتهاء او بقوت بشریت نتوانی رسید که کارهاء او را بطلان در نیابد ودر دانستن مشکلها این اسم را اثر تمام است گفته اند هر کرا کاری مشکل پیش آید این

اسم الودود

اسم را بسیار گوید کفایت شود اَلْوَدُوْدُ المودود کالحلوب والرکوب وقیل الوادّ یودّ وشانهٔ للمطیع وثوابه له آنکه دانسته ست که نیکوئی کند با هر کس از دوستان خویش وآنکه نیکوئی می کند با بنده گان خویش واو دوست دارنده نیکی هاء بود با مخلوقات خود واو دوست دلها بود واو سزا وار دوستی بود باید که حضرت او را دوست داری واز دوستی غیر او تبرا نمائی واگر کسی را دوست داری باید که بدوستی او دوست داری چه دوستی دوستان او ثمره دوستی او بود وآن دوستی باید که به بیقراری کشد تا از غیر او بی آرام شود ودر رسانیدن نیکی بدوستان او سعی باید نمود از برای حصول درجه محبت این اسم را اثری تمام است.

ذکر اسم المجید

گفته اند هر که این اسم را برای محبت زن وشوهر هزار ویکبار بخواند وبه خورد وبآن دهد دوست شود. اَلْمَجِیْدُ الجمیل افعاله وقیل الکثیر افضاله وقیل لا یشارک فیما له من اوصاف المدح آنکه سزاوار همه نیکیها وبزرگیها او باشد ودهندهٔ همه نیکیها به بنده گان او باشد کردارهاء او

همه زیبا بود و فضل و انعام او به بندگان او عام بود و کسی در اوصاف خداوندی و صفات جمال با او شریک نباشد و دستان ابدیار خود عزیز او گرداند و در حصول مجد و بزرگی این اسم را اثری تمام است۔ گفته اند هر کراسیم الم و ترسی بود در ایام البیض روزه دارد بوقت افطار این اسم را بسیار گوید شفا یابد اَلْبَاعِثُ المعید آنکه خلقان را حشر او کند و مرده گان را از گور او برانگیزاند و نباتات را در زمین او رویاند زنده کنندهٔ دل ها به نور معرفت او بود دلهاء مشتاقان را به نفحات فتوح خود او پروراند و اہل وصال را به حضرت خود زنده گرداند باید که در استعداد معاد کوشد و با سرار و حقایق دلها را زنده گرداند از برای حیوة دلها این اسم را اثر تمام است۔ گفته اند هر که در وقت خواب رفتن دست بر سینه نهد و صد بار بگوید الباعث دل او بحق زنده گردد اَلشَّهِیْدُ العالم بالغایب والحاضر آنکه هر چه داند به تحقیق داند و آنکه گواهی دهد بر احوال و حقیقت انبیا و بر افعال و اسرار بنده گان عاصی و او سبحانه گواه حاضر و غایب بود و داناء احوال بنده گان او بود باید که بدل و جان حاضر او باشی و بهیچ وجه از و غایب نباشی و حضور با او وقتی میسر شود که از غیر او غایب و بیخبر شوی باید که در مهمات خود گواه خود او را دانی و از معاصی اجتناب نمائی و به راستی مداومت نمائی به جهته دل ها و تحقیق کار ها این اسم را اثر تمام است۔ گفته اند هر کرا فرزند نافرمان بود در سحر صبح رو سوی آسمان کند و این اسم را بگوید آن فرزند فرمان بردار شود اَلْحَقُّ العدل و قیل الواجب لذاته و قیل الصادق و قیل مظهر الحق آنکه هستی او واجب بود و مستحق عبادت او بود و محقق حقایق او بود باید که وجود حق و سزا بهستی او را دانی و غیر او را وجودی ثابت نکنی که سزا بوجود او ست و بس و همه چیز ها وجود از و دارند و در نفس خود باطل اند عزت و بقا صفت ذات او ست و عجز و فنا نصیب غیر او و او سبحانه راست گفتار و راست کردار است باید که بدید وجود حقیقی او از دید وجود مجازی نیز فارغ آئی تا وجود غیر را در جنب وجود او مضمحل و نا چیز یابی و بینی و در ادراک حقایق و درستی کار ها این اسم را اثری تمام است۔ گفته اند هر کرا چیزی گم شود بر چهار سوی کاغذ این نام را بنویسد و در نیم شب بر دست نهد و بسوی آسمان نظر کند یافته شود اَلْوَکِیْلُ المتکفل الامور الخلق و قیل الموکول الیه الامور آنکه کارگزار بندگان او بود و آنکه منفعتها همه ازدی بود و مضرتها

او دفع کند و انبیاء و اولیاء را نصرت وی کند و ایشان را وی رعایۃ کند آنکہ کارہا دوستان بوی گذارند و خود را در نگاہ داشت بوی سپارند باید کہ تمام کار خود را بوی باز گذاری و تمام از تصرف خود بیرون آئی و آن حضرت را وکیل و کارگذار خود دانی و ہرچہ از افق غیب ظاہر شود بی عیب بینی در برآمدن کارہا و احکام آن این اسم را اثری تمام است و گفتہ اند ہر کرا غایبی باشد وقتی کہ خلق خفتہ باشند بر چہار گوشہ خانہ این نام را ہفتاد بار بگوید بعد ازان نام چہار یار رسول صلی اللہ علیہ وسلم ببرد و استعانت از ارواح مقدسہ ایشان طلبد بمدۃ نزدیک خود بیاید یا خبر او رسد

القوی

القوی القادر علی کل امر آنکہ ہرچہ خواہد کہ بکند ہیچ چیز بروی دشوار نبود و ہرچہ خواہد توانا بود و ضعف و عجز را بر حضرت او راہ نبود توانا ست بر نصرت دوستان خود و بر گرفتن دشمنان دوستان خود باید کہ قوت و نصرت از و خواہی و ظفر و مراد از و طلبی در طلب قوۃ ملکی و روحانی این اسم را اثر تمام است و گفتہ اند ہر کرا دشمنان بسیار بود از آرد ہزار و یک گلولہ سازد و بر ہر یکی یکبار بگوید این اسم را و پیش مرغان اندازند تا بخورند ہمہ دفع شوند و مقہور گردند ۔

المتین

المتین نفی النہایۃ فی القدرۃ آنکہ بر ہرچہ باندیشی کہ در تحت قدرت در آید بران ہمہ قادر بود و آنکہ استوار کاردبی ہمتا اوست و افعال او سبحانہ در غایت متانت بود کہ در وی ہیچ نقصان نتوان یافت و بہ ہیچ نوع خارج حکمت نباشد و در ذات و صفات او را سبحانہ ہیچ نقصان و عجز و ضعف نباشد باید کہ ہمہ خلق را نزد او نحیف و ضعیف بینی و خود را عاجز و فرو ماندہ بینی و قوت و قدرت از و جوئی و این اسم از صفات ذات بود در طلب قوۃ این اسم را اثری تمام است ہر کہ خواہد بر کسی ظفر یابد کارہاء او از استحکام و متانتی خالی نباشد این اسم را بسیار بگوید مرادش برآید انشاء اللہ

الولی

الولی الحافظ للولایۃ آنکہ نگاہ دارد اہل ولایۃ خود را بر آنچہ دانستہ و خواستہ است و آنکہ نگاہ دارندۂ اہل ولایت خود تبفرد او بود و آنکہ دوست و یاری دہندۂ دوستان خود او بود باید کہ دوست حضرت او باشی در آنچہ اسباب دوستی اوست ہیچ دقیقہ را فرو نگذاری و ارکان دوستی را بمقتضاء اسرار آیۃ قل ان کان آباؤکم و ابناؤکم الآیہ استوار داری تا بہ دوستی پدران و پسران و برادران و زنان و سرا و خان و مان و دیار و مسکن و مال و جان و طلب سود و حذر از

زیان ازان حضرت ونصرت دوستان او به هیچ حال باز نمانی تا بغایتی کز نزا بباطن با هیچ آفریده
آرام نماند ودر طلب نصرت وحصول درجه ولایته این اسم را اثر تمام است هر که برای حصول
عمل ۵۶ الحمید دوستی این اسم را بسیار بگوید مقصودش حاصل شود الحمید المحمود آنکه به ذات خود ستوده
باشد وسپاس ذات خود چنانکه لایق او باشد تواند کرد وهر چه بکند همه زیبا باشد وآنکه اهل طاعت
را به نیکی بستاید وآنکه با مطیعان نیکیها بسیار کند ومرادات ایشانان به نیکی بخواهد وآنکه به زبان
مخلوقات ستوده بود وآنکه ستایش همه ستایندگان به حضرت او باز گردد باید که در . . . .
استحصال صفات حمیده که موجب ستایش بود سعی نمائی واز ذمائم محترز ومجتنب باشی له این اسم
را در حصول کریم اخلاق اثر تمام است گفته اند هر که بذمیمه گرفتار بود وخواهد که از مذمومات
عمل ۵۷ المحصی خلاص شود باید که این اسم را بسیار بگوید المحصی العالم وقیل المبنیٔ عن عدد کل معدود
وقیل القادر ومنه قوله تعالیٰ علم ان لن تحصوه ای لن تطیقوه آنکه دانا بود باجزا ومقادیر همه
چیزها وآنکه او بداند عدد همه چیزها از اندک وبسیار وآنکه قادر بود بر همه چیزها وآنکه قدرت
وطاقت او وبد وکمالات وصفات خود شمار واحصا تواند کرد وآنکه کمالات ذاتی او در حد عد
وعد حد واحصی در نیاید ونعمتهاء او را شمار نبود باید که در حق خود نعمتهاء او را دایم تازه
داری واز شمار بیرون یابی وبشکر نعم ظاهریه وباطنیه مشغول باشی وبقدر طاقت از عهده بیرون
آئی واز احصاء او عاجز باشی واز جهد طاقت خود بیرون آئی وبعالم حیرت درائی تا آن حیرت
ترا بآن حاضر گرداند ودر زیادتی آگاهی وشمار چیزها این اسم را اثر تمام است هر که دید
عمل ۵۸ المبدی کثرت بروی غالب بود این اسم را بسیار بخواند المبدیٔ المتفضل بابداء النعم آنکه هر چه
خواست بیافرید بابتدا بیافرید وآغاز هستیهاء هست شوندگان او نهاد وهمه هستی مر او راست
وهمه چیزها هستی از وسرایت کرد وآنکه ابتداء افضال در حق دوستان او کرد وآنکه ابتدا
از واست وباز گشت هم بد واست باید که معاد را بر معاش ترجیح کنی ومعاش خود را

له که صفات مذمومه در آدمی بمشابه مار وکژدم است که زخم آن در گور پدید آید وآن زخم بر روح بود وآن
صعبتر از گژدم این جهان که زخم او بر تن بود ۱۲

برطریقه کامل زمان اختیار کنی و چون وجود از و در تو سرایت کرده بود وجود و لوازم آن را بجود اضافت نکنی و خود را تمام با و دہی تا از ہستی او بر نیستی خود بینا شوی و این معنی را بر دل تازه داری که این سری بزرگست در فناء فی اللہ بہ حقیقت این معنی توان رسید در طلب ابتداء فضل و نعمت این اسم را اثر تمام است ہر که ابتداء فضل و نعمتی را چشم دارد این اسم را بگوید کفایت شود۔ اَلْمُعِیْدُ یعید الخلق آنکه باز بیافرینید آنچه بمیرانیده باشد بار دیگر آنرا آنکه باز گرداننده بنده گان او بود و باز گشتن بنده گان ہمه بجزای او بود آنکه ابتدای ہستی از و بود و ابتدای نیستی ہم از و بود و باز بعد از انکه بنده را بتجلی ذات نیست کرده بود باز ہم او ہستی دہد تا بنده از فانی خود باقی ہم بد و شود باید که در ہمه کار ہا طلب رضاء او کنی و باز گشت تو باو باشد و ہیچ ذکری و عملی را از ان خالی نداری که در دفع خاطر رویت این معنی را اثر تمام است و فکر آن کنی که چون بحضرت او باز گردی چگونه باز خواہی گشتن و در ہمه افعال و احوال از نفس حجتی بخواہی و کاری حجت نکنی که ابتدا با نتہا و معاش بمعاد نظام گیرد کسی را که باز گشت بکسی باشد و از و گزیر نبود و از وی غافل نتوان بودن چرا ؛ زان حضرت قبله و مقصد و مقصود نسازی و دل از غیر او نپردازی و در صحت باز گشت این اسم را اثر تمام است گفته اند ہر که خواہد که معاد او بر وی آسان شود و راه معاد بآسانی بر وی گشاده شود این اسم را بسیار بگوید چشم دل او بعواقب بینا شود۔ اَلْمُحْیِیْ خالق الحیوٰة آنکه زنده کننده ذات او بود و خالق حیوٰة او بود و زنده کننده جانہا بجود او بود و دلہا را بزنده گی ایمان او بپرداند باید که حیوٰة خود را از و دانی و باو دانی تا زنده باو و مرده بغیر او نگردی لیکن این معنی نرسی در طلب زنده گی دل بنور عرفان این اسم را اثر تمام ست ہر که حیوٰة دل خواہد این اسم را بسیار بگوید۔ اَلْمُمِیْتُ خالق الموت آنکه خلایق را بموت قہر او کند و تنہائی باید که مرگ را بہیچ حال فراموش نکنی و دایم مستعد او باشی که چون بیاید آگاه باشی و در حال پسندیده تر در یابد که چون او بیاید ناگاه آید سخن مفتی طریقت مولانا رومی است ۔

چون بآخر فرد خواہی ماندن ؛ خو بباید کرد با ہر مرد و زن ؛ رو بآخر گرد باید در لحد ؛ آن به آید که کنی خو با احد۔

بنده گان را به قضاء موت و دلہاء کافران را بموت اختیار کفر و عصیان او میراند و آنکه مرگ آفرینید برای

آنکس که بخواهد باید که در استفاضات فیوض الٰهیت دل را زنده داری و در اماتت صفات ذمیمه سعی نمائی تا بجذبات قیومی دلهاء مرده را زنده کنی و مملکت سینهٔ مضطر شده را به نظرات قهاری از ماسوای خالی سازی و در اماتت قوای شیطانی و نفسانی و حیوانی و سُبُعی این اسم را اثر تمام است

عدد ۱۸ الحی
هر که خواهد که نفس و شیطان و دشمن او بمیرد این اسم را بسیار گوید اَلْحَیُّ الباقی الذی لا سبیل علیه الفناء آنکه زنده بود بهمه ذات او سبحانه باقی که به هیچ روی فنا را بروی راه نبود حیات جان ها اثری از حیوة او بود و حیات حقیقی او را باشد که علم و قدرت و ادراک او را سزا باشد باید که حیات دل از ایمان حقیقی که درجه عیان طلب کنی و دل را بعلم لدنی زنده گردانی در طلب

عدد ۱۵۶ القیوم
حیات حقیقی که حیات طیبه جانها است این اسم را اثر تمام است هر که زندگی دل و جان خواهد این اسم را بسیار بگوید اَلْقَیُّوْمُ الباقی الدایم و قیل المدبر و قیل الدایم القایم بتدبیر الخلق و حفظه آنکه هستی او را اول و آخر نباشد و آنکه بر دوام کافی مهمات بندگان او باشد آنکه پاینده ملک همیشه باشد و دارنده ملک بی اندیشه باشد که همیشه محتاج او باشد و او به هیچکس و به هیچ چیز محتاج نشود و نباشد و آنکه قایم بود بذات خود بی هیچ وسیلتی در طلب استقامت طریق این اسم را

عدد ۱۴ الواجد
اثر تمام است هر که استقامت حال خواهد این اسم را بسیار بگوید اَلْوَاجِدُ الغنی و قیل العالم آنکه در مملکت او بود و آنچه خواسته بود که در مملکت او بود و آنکه هیچکس را از وی در گذشتن نبود و آنکه غنی و بی نیاز بود و کامیاب بود کس او را در هیچ حال مانع نیاید و او سبحانه توانا و توانگر که بی مرادی را به حضرت او راه نباشد و چیزی در ملک او را کم نباشد و چیزی از وی نهان نتواند شد نه بر یات خود همه عالم و دانا و توانا بود در حصول مرادات دینی و مراتب یقینی این اسم

عدد ۴۸ الماجد
را اثر تمام است هر که را مرادی باشد و خواهد که کام وی بر آید این اسم را بسیار گوید اَلْمَاجِدُ العالی و قیل من له الولایة والتولیة آنکه اوصاف کرم و شرف و عز تمامی او را باشد و آنکه سزاوار به خداوندی و بزرگواری او باشد و آنکه دوستان خود را بزرگ گرداند و نصیب بزرگی

عدد ۱۹ الواحد
بنده باید که خوار و ذلیل او بود در طلب علو این اسم را اثر تمام است هر که را خواری رو داده باشد این اسم را بسیار گوید - اَلْوَاحِدُ الفرد فی الالٰهیة لا شریک له فیها - آنکه او را در صفات خداوندی شریک نباشد و آنکه نظیر و شبیه نباشد و او را شریک و ظهیر نباشد و او متفرد

بود در استحقاق قدم کہ ہیچ چیز پیش ازو نبوده و ہیچ چیز با او نبوده در ازل او سبحانہ متفرد است در استحقاق آلہیت ولا معبود الا ہو باید کہ بجلال و عظمت و کبریا و قدرت محیط بہمہ اشیا و علمی کہ فرو رسنده بود بہمہ چیزہا کہ ہیچ چیز ازو پوشیده نباشد در آسمان و زمین متفرد او را دانی و او را یگانہ بینی و از برای او یگانہ باشی و تا غیر را در تو ہیچ نصیبی نمانده باشد تا یکی را دوست باشی و در حصول درجہ توحید شہودی این اسم را اثر تمام است ہر کہ خواہد کہ توحید عینی او را حاصل شود.

الاحد

بطریق ذوق و مشاہده بوی رسد این اسم را بسیار گوید **اَلْاَحَدُ** الفرد بذاتہ لایجوز علیہ الانقسام والتجزی ولا یتصور لہ المثل آنکہ یکی باشد نہ چون یگانہاء دیگر چہ غیر او اگر یکی باشد از روی شمار یکی باشد اما از روی اجزاء والعاض بے شمار بود و آنکہ یکی بود از روی بیمثلی و بی کفوی و او سبحانہ یکی است کہ او را مثل و مانند نیست و ہمہ را بوی حاجت است و او را بکس حاجت نیست چنانکہ ہمہ شمارہا را بیکی حاجت بود و یکی را بہ ہیچ شمار حاجت نیست و در روی تبعیض نرود نہ بعقل و نہ بوہم و اختلفوا فی معناہما قال بعضہم کلاہما واحد ویستعمل کل واحد منہما فی الآخر قال بعضہم لابل یفید کل واحد منہما مالایفیده الآخر وان کان ماخذا لاشتقاق من حیث اللغة واحدا واستعمال کل واحد منہما بدلاً عن الآخر بطریق التوسعة وہو الاصح واختلفوا فی الفرق ایضاً والاشبہ عندنا ان الواحد یستعمل لافادة الصفات والاحد یرجع الی الذات کما یقال فلان واحد فی زمانہ و وحیدا قرانہ یعنون بذلک تفرده بصفاة لایشارکہ فیہا غیره من اہل زمانہ والاحد عبارة عن تفرد بذاتہ بحیث لایقبل الانقسام والتجزی لاعقلاً ولا فعلاً ولا وہماً.

باید کہ بذات خود ہمہ ذات او بینی و بہ صفات خود ہمہ صفات او بینی و بہ فعل خود ہمہ فعل او بینی تا در عین توحید او مستہلک او گردی کہ آدمی را در توحید مرتبہ بلندتر ازین مرتبہ نیست و

ے احد اشارت بہتر دارد و واحد بیگانگی احد است بدان معنی کہ ہمیشہ بود و از ہستیہا ہیچ چیز نبود پس احدیت او عبارت بود از نفی وجود غیر و واحد است بدان معنی کہ یکیست و دو نیست و مراد اثبات واحدیت صفات بود و احدیت او عبارت از نفی شرکت بود در صفات او یعنی در صفات او کسی با او شریک نیست چنانکہ فعل او بی غایت است صفات او بی نہایت است ہم چنین ذات او بی مثل و مشبہ است ۲۲

حقیقت این معنی در تجلی ذاتی که بصفت وحدت ظاہر شود در توان یافت در اثبات وجود
حق ونفی کثرت واقسام کفر این اسم را اثر تمام است و ہر کہ این دو اسم را بسیار گوید او را
بینائی بنات وصفات وافعال حق واقع شود و در توحید افعال وصفات وذات یکتا گردد
واقسام کفر سہ است تعطیل وتشبیہ وشرک۔ معطلہ گویند نیست ومشرکان گویند
ہست ولیکن بت ہا وانباز است مشبہ گویند ہست ولیکن بخلق مانند است الصّمد
السید وقیل الحلیم وقیل العالی الدرجۃ وقیل المدعو المنازل وقیل لاجوف لہ۔ آنکہ ازو جویند
حاجتہا در حال خوف ورجا او بود دہندۂ ہمہ حاجت ہاء محتاجان کہ او را ہیچ چیز ہیچکس احتیاج
نباشد وآنکہ مجوّف نبود چہ مجوف محتاج بود واحتیاج مانع صمدیت او بود وآنکہ قصد بسوی او
کنند در ہمہ حاجتہا یقال صَمَدیۃٌ ای قصدتہ لم یلد بیان صمدیت اوست یعنی مرا بعض نیست
کہ فرزند بعضی بود از پدر چون بعض از کل جدا گردد محل ناقص گردد گفت مرا نقص نیست
ولم یولد و مرا عجز نیست وکس را بر من قہر نیست کہ او را پدر بود وی تحت قہر پدر بود صمدیۃ
را سزا نبود ولم یکن لہ کفواً احد این نفی جفت است کہ جفت کفو باشد وکفو بودن کسی
را مانع صمدیت بود واو را مانند وکفو نیست باید کہ جز حضرت او را ملجأ وپناہ جای نگیری و ہیچ
کس جز او حاجت خود نبری و بہ مقصودی او را بر گزینی در عدم احتیاج بچیزی این اسم را اثر تمام
است خاصہ در حالت جوع وگرسنگی ہر کہ این اسم را بسیار گوید از احتیاج بغیر خارج آید۔
اَلْقَادِرُ علی ما یشاء آنکہ او را بر ہمہ چیز از انچہ خواہد توانائی بود واو را قدرت بر کمال است
وآنکہ بر ہمہ قادر است وہمہ مقدور را وہیچ نوع عجز را با و راہ نیست واز فعل وترک درست
آید واو سبحانہ فاعل بقدرت واختیار است لاموجبا بالذات واندازہ کنندۂ چیزہا او بود
وقادر او را باید دید ودانست وغیر او را عاجز باید شناخت وتوانائی ازو باید خواست در
حصول قدرت وظفر این اسم را اثر تمام است ہر کہ در حالت فروماندگی وعجز از حصول مطلوب
این اسم را بسیار گوید مقصودش بر آید اَلْمُقْتَدِرُ علی ما یرید ولا یعجز عما یرید آنکہ اندک
وبسیار در علم وقدرت او یکسان بود ونیک توانا بود بر آنچہ خواہد وآنکہ او را عجز نباشد از
انچہ او را مراد بود وآنکہ توانائی ہمہ ازو باشد وہمہ توانائی ہا او دہد وبر مراد بندگان را

اوظفر دہد وتوانائی بہ حقیقت غیر او را نباشد توانائی واقتدار ازو باید خواست و در حصول اقتدار بہ مطلوب حقیقی این اسم را اثر تمام است ہر کہ بسیار گوید قوت اقتدار او را حاصل آید اَلْمُقَدِّمُ من یشاء اَلْمُؤَخِّرُ من یشاء آنکہ فرا پیش دارد آنرا کہ خواہد وفرا پس دارد آنرا کہ خواہد وآنکہ پیش دارندہ وپیش گردانندہ مطیعان او بود وپس دارندہ عاصیان او بود وپیش دارد آنرا کہ پیش باید داشت وپس دارد آنرا کہ پس باید داشت عزت وحرمت وپیشی درجات ازو باید دید درادای طاعات وذلت وخواری وپس ماندن از خیرات ازو باید دید و بہ سبب ارتکاب معصیت ومنہیات اَلْاَوَّلُ اَلْآخِرُ لم یزل ولایزول آنکہ ہمیشہ بود وہمیشہ باشد وآنکہ وجود او نہ از حال عدم بود وآنکہ عدم را بروی راہ نباشد لقا وفنا ہمہ اشیا باو باید دید فمنہ الموجود وکل الیہ یعود اَلظَّاہِرُ المعلوم بالادلۃ القاطعۃ وقیل الغالب آنکہ ہرچہ آفریدہ است دلیل وجود او بود وآنکہ ہویدا ند ظاہر ہمہ چیزہا اوست پیدا بہ صفات خدائی وہمیشہ بودی وہمیشہ باشی وبعزیزی وحکیمی وبحیی ومیمیتی وآنکہ برہمہ چیزہا غالب بود وہمہ مغلوب او ودر اظہار حقایق این اسم را اثر تمام است اَلْبَاطِنُ المحتجب عن الحواس وقیل العالم بالخفیات آنکہ اوست نہان از چگونگی یعنی بیچون است وآنکہ پنہان بود بذات خود کہ کنہ او را درنتوان یافت نہ بہ عقل وحواس وآنکہ او را پوشیدن وچشیدن وجوہر واعراض قیاس نتوان کرد وآنکہ او باطن چیزہا بداند الظاہر دلیل ہستی او والباطن دلیل بیچونی او مخالفان در صفات او سبحانہ دو قسم اند یکی غلو کنندگان ودیگری مقصرانند وآنانکہ غلو کنندگانند مشتبہند تا خداوند را سبحانہ بجارحہ صفت کنند وصفات حدث ثابت کنند وآنانکہ مقصرانند چون دہریان وطبایعیان گویند خود نیست بعضی ذات را منکر شوند وبعضی صفات را ہمہ ذرات عالم را دلیل وجود او باید دید اَلْوَالِیُ المالک آنکہ خواستہ ست کہ نگاہ دارد اہل ولایت خویش را بر آنچہ مراد او بود وآنکہ نگاہ میدارد ایشان را وآنکہ مالک ہمہ اشیا او بود وہمہ اشیا مملوک او وآنکہ جہاندار بحقیقت او بود ودر حصول املاک این اسم را اثر تمام است اَلْمُتَعَالِی کالعلی آنکہ ہیچ بندگی نبود از معنی صفات مدح وکمال کہ نہ او بزرگتر ازان باشد وآنکہ کس را بر عدل او طاقت نباشد وآنکہ او دور بود از پندارہا وگفتارہاء

المقدم المؤخر

الاول الآخر

الظاہر

الباطن

الوالی

المتعالی

خلق ذلیل فرمان او باید بود تا عزیز در دو جهان گردی اَلْبَرُّ فاعل البر آنکه موصوف بود بجلالت ۷۹ البر
و بزرگی بی نهایت و آنکه آنچه گفتنی ها است بگوید و آنکه رفق کند با بندگان و آنکه خواسته
است عزیز کردن دوستان خود را و آنکه نیکیها بر بنده گان او کند و همه نیکیهاء بنده گان اثری
از نیکیهاء او بود چشم احسان از او باید داشت و در حق بنده گان او نهایت احسان بجا آورد —
اَلتَّوَّابُ یرجع بفضله علی عباده اذا تابوا الیه آنکه خواسته که عفو کند از بسیاری از بنده گان ۸۰ التواب
چون بحضرت او سبحانه بدل باز گردند و آنکه پشیمانی آفریند در دلهاء بنده گان از معصیت
و آنکه قبول کننده توبه گناه کاران بود عذر بنده گان قبول باید کرد و از ایشان در باید گذاشت
و از گناه بسیار عفو باید خواستن و به جهة گناهان بسیار از حضرت او نومید نباید شدن -
اَلْمُنْتَقِمُ المُعَاقِبُ لِمَنْ عَصَاهُ آنکه عقوبت کند بد عهدان را که خواسته است عقوبته ۸۱ المنتقم
ایشان را و او سبحانه عقوبت کنندهٔ کافران و عاصیان و دشمنان و دوستان او بود و او
شریعت از نفس باید خواست و به مجاهده او را رام باید کرد و بجهاد اکبر و اصغر قیام باید نمود
و انتقام دشمنان بدان حضرت باید گذاشت اَلْعَفُوُّ الذی یمحوا السیآت آنکه بدیها ۸۲ العفو
محو کند و آنکه خواسته است که عذاب نکند بسیاری از عاصیان را و آنکه نیکی کند با بنده گان
گناه کار و آنکه پاک کنندهٔ دلهاء توبه کننده گان او بود و از گناه عفو را شعار خود باید ساخت
و از بد کردار در باید گذاشت و بجای بدی نیکی باید کرد و در پاکی دل باید کوشید تا به نور مشاهده
از ملاحظهٔ اغیار پاک گردد اَلرَّؤُفُ المرید للتخفیف آنکه خواسته است که با بنده گان ۸۳ الرؤف
رفق کند و دشوارها بر ایشان آسان کند و آنکه با بنده گان مهربان بود اثر مهربانی اوست که
آنچه در بالیست هر مخلوقیست از وی باز گرفته و زیاده از آنچه متصور شود عطا کرده در حصول
صفت رأفت این اسم را اثر تمام است هر که این اسم را برای مهربانی بسیار گوید مقصودش
بر آید مَالِكُ الْمُلْكِ یملک جنس الملک یتصرف فیه کما یشاء آنکه حقیقت ۸۴ مالک الملک
پادشاهی او را باشد و آنکه پادشاهی او دهد ملک دل و ملک عافیت و ملک قناعت
و ملک دنیا و آخرت بنده گان خود را او دهد باید که مستغنی باشی همگنان از کونین در حصول
ملک عرفان این اسم را اثر تمام است هر که بسیار گوید این اسم را از حاجت بملوک

۸۵ ذوالجلال والاکرام بجازی سعی شود ذوالجلال والاکرام کالجلیل آنکه او را ہمہ اوصاف شرف
با غسر بینهایتہ و آنکه او را جلالت بی غایت بود و آنکه جلالت آفریند آنرا که خواہد و آنکه او گرامی
بود و حق قدر و گرامی او کس نتواند که بجا آرد و آنکه گرامی گرداند آنرا که خواہد صفات ثبوتی و سلبی
درین اسم مندرج است جلالت ازو باید خواست و اکرام و کرم ازو باید خواست و ازو باید طلبید
در حصول درجۂ جلالت و اکرام این اسم را اثری تمام است ہر که بسیار گوید بجلالت و اکرام رسد۔
۸۶ المقسط المُقسِطُ العادل آنکه جز داد نکند و جز داد ندہد و داد دہندہ بحق او بود و داد بیداد
کنندگان و مظلومان او دہد و داد دادن بندگان را او دہد[۵] و یا احوال دل بندہ گان او رسد و براستی
حکم او کند و بندہ گان خود را براستی فرمائیدہ او بود در حصول صفت راستی این اسم را اثر تمام است
و راستی را در دنیا شعار خود باید ساخت تا در قیامت بعدل کردگار در نمانی ہر که بسیار گوید
۸۷ الجامع این اسم را او را فراست ایست حاصل آید اَلجَامِعُ للخصوم یوم القصاص آنکه جمع کند
ہمہ بندہ گانرا برای انصاف آنکه بذات جامع ہمہ صفات خداوندی بود و در دوستان
خود کمالات لایقہ او جمع کند و دوستانرا بدوستان رساند و درجات وصول و اتصال بی کیفیت
۸۸ الغنی بحضرت خود اہل فنا را بعد از بقا او دہد بحسن عمل استعداد عقبی رغبتی باید کرد برای جمعیت ظاہری
و باطنی این اسم را اثر تمام است ہر کرا حال پراگندہ شود این اسم را بسیار گوید اَلغَنِیُّ لا
یفتقر الی شئ آنکه بی نیاز بود ز ہمہ چیز و از ہمہ کس و حاجت و استعانت را بوی راہ نبود
و آنکه مستغنی گرداند خلق را از فضل خویش و آنکه بطاعت مطیعان منتفع نشود و بہ معصیت
عاصیان متضرر نگردد غناء حقیقہ او اشارہ بعزت اوست و جلال او که موجب محو است
۸۹ المغنی نیاز خود بحضرت او باید برد سجا او از غیر او بی نیاز باید شد در حصول صفت غنا این اسم را
اثر تمام است ہر که در سختی و تنگدستی بسیار گوید این اسم را مستغنی گردد اَلمُغنِیُ المُحسن
لاحوال الخلق آنکه حاجت ہا بر آرد آنرا که خواستہ بود و توانگر کنندہ او بود ہر درویش را
که خواہد و لہاء دوستانرا توانگر او گرداند در بی نیازی و طمع از خلق اثری تمام است ہر کو

---

۵ و آنکه خواستہ است داد و انصاف مظلومان از ظالمان در قیامت او بستاند۔

این اسم را بگوید از گدائی ظاهر و باطن که توقع و طمع است نسبت بخلق و چشم نگاه داشت از ایشان
برہد اَلْمَانِعُ لما نعماء من المنافع عمن شاء آنکه باز دارد منفعت از انکه خواهد و از انچه خواهد و آنکه عـ۹۰ المانع
باز دارندۂ عطا و بلا بود از ہرکه خواهد بحکمت و قدرت و قضا و ارادت و آنکه دلها را باز دارد از محبت
نمود و عطا ہاء بندگان از یکدیگر از ایشان او باز دارد و عطا از و باید طلبید و در بلا ہا و باید گریخت
در منع نفس و شیطان و دشمنان این اسم را اثر تمام است ہرکه خواهد که نفس را ممنوع از ہوا گرداند
و دشمن را از عطا محروم سازد این اسم را بسیار گوید اَلضَّارُ اَلنَّافِعُ منه الضر و منه النفع عـ۹۱-۹۲ الضار النافع
آنکه دردها آفریند خلق را و آنکه منفعتها آفریند خلق را و آنکه زیانها
وی دهد و سود ہا وی رساند نفعها از و باید دید ضررها از و باید دید در نعمت منعم باید دید و در
بلا مُبلی و از دید اسباب فارغ در جلب منافع و احتراز از مضار این دو اسم را اثر تمام است
ہرکه خواهد که نفع بوی رسد و یا ضرر از وی دفع شود و این دو اسم را بسیار باید گفت اَلنُّوْرُ عـ۹۳ النور
المظہر لجمیع الاشیاء بالوجود عن العدم آنکه چیزہا را بوجود از عدم او ظاہر گرداند و آنکه ہرکس بمعرفت
چیزی رسد باو رسد و آنکه در دلها معرفت آفریند و آنکه نور آسمان و زمین او آفرینند و آنکه دلهاء اہل
وصول را بجود او منور گرداند و آنکه جهانرا او آراید و دل ہارا او گشاید نور حضور باد سبحانه در طاعت
او باید جست و پرتو وجود او در ہمه اشیاء ظاہر باید دید تا از ازدحام کثرت بوحدت بیا گردد
و تا در اشعۂ آن نور وجود مجازی اہل عالم بتمام متلاشی گردد و جز نور ظہور او چیزی در دیدۂ جان
نماند در ظہور نور عرفان و توحید این اسم را اثری تمام است برای نور باطن این اسم را بسیار
گوید اَلْهَادِیْ یخلق الهدیٰ راه نمای دلهاء به حضرت خود او بود و آنکه گمراہانرا براه او آورد عـ۹۴ الهادی
و آنکه ہدایت در دلها او بینائی در چشمها او نهد و آنکه دور افتادگانرا از طریق براه آورد و بندۂ گنهگارا
در گذاردن فرمان براه آورد و بنده گان دور افتاده را بدوستان خود او راه نماید و بسبب
مرشدان و کاملان دل ہا را بجود او راه دہد ہدایت از ان حضرت باید خواست و دلرا به محبت
او زنده باید کرد ہرکه خواهد که بحق راه یابد این اسم را بسیار گوید اَلْبَدِیْعُ المبدع و عـ۹۵ البدیع
قیل الذی لا نظیر له نو کنندۂ آرائشهای آسمان و زمین و عالم بالا و پست و آنچه میان ہمه
کالمها است او بود و آنکه آرایندۂ دل با نور عرفان و توحید و یقین او بود آرائش و

جمالہاء ہمہ جمیلان وکمالہاء ہمہ کاملان پر تو جمال وکمال او باید دید و خلق را مظاہر او جمال باید دید
اورا جمال باکمال متفرد باید دانست باید کہ در ہر چہ نظر کنی جمال او بینی بظاہر با خلق باشی و
بباطن با خالق تا بہاویہ ہوا و دام بلاء غیر گرفتار نشوی اَلْبَاقِیُ لا آخر لہ آنکہ فنا را بوی راہ عـــ ۹۶ الباقی
نباشد وصفات او قایم بود بذات او آنکہ بقاء چیزہا ازوست و بدرجات بقا اہل فنا را
او رساند و آنکہ ہر کرا خواہد باقی دارد و اورا دوست باید داشت و دل از محبت غیر او
بباید برداشت باد باقی و از غیر او فانی باید بود اَلْوَارِثُ الباقی بعد فناء الخلق آنکہ عـــ ۹۷ الوارث
مملکت دیگران منقطع گردد و پادشاہی او بماند دایم آنکہ دایم باقی بماند و آنچہ او خواستہ بود
فانی شود و آنکہ ہمہ مخلوقات ملکہا وملکہا باو گذارند و آنکہ ملک وملک در دنیا و آخرت
بندہ خود را برایگان دہد بی بہا خود را ملکی نباید دانست و آنچہ بدست بندہ باشد ہمہ
عاریۃ باید دید اگر چیزی خواہی ازو باید خواست اَلرَّشِیْدُ العدل وقیل المرشد عـــ ۹۸ الرشید
آنکہ عاقبت کارہا بداند منفعت ومضرت بشناسد و آنکہ جدا کند میان حق وباطل و آنکہ
دلیل آفرید خلقانرا بمعرفت خود و آنکہ راہ راست وی نماید خلقانرا ارشاد و سدّ طریق
ازو باید خواست ومرشد علی الاطلاق اورا باید دانست ہر کرا خواہد از بندگان و دوستان
خود بخود او راہ نماید اَلصَّبُوْرُ الحلیم: آنکہ خواستہ است تاخیر عقوبت عاصیانرا و عـــ ۹۹ الصبور
آنکہ بازدارندہ عذاب از بندہ گان گناہ کار او بود از ارادہ ومراد خود بیرون باید آمدن

تعلیم وتنبیہ میکند تا او را بدین نامہا خوانند وابتداء مناجات خود تا اجابت نزدیکتر بود وقال اللہ تعالےٰ
وَلِلّٰہِ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰی او ست نامہاء نیکو فَادْعُوْہُ بِہَا و نیکوئی آرزوی راستی است چہ ہر چہ است بود نیکواست
یُسَبِّحُ لَہٗ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ الآیہ تسبیح می کند وپاک میگویدا و ہر کہ در صفت آسمان و زمین است
بزبان و آثار صفت وخلقت وامانہ وحدت ہر کہ حقیقت او را بدین صفات بشناسد مومن بود وہر کہ بداند جزوی
خلائی نیست غیر او را نپرستد وہر کہ او را عالم بہ کمال داند ازوی شرم دارد در حال تنہائی وغیر تنہائی و از اندیشہاء
کہ بسد خود را نگاہ دارد وہر کہ او را رحمن و رحیم داند صدر قضا ر و تقدیر را تہمت نکند وہر کہ او را پادشاہ داند بغیر وی پناہ نبرد
وہر کہ او را قدوس داند وسلام ومومن ظلم وجور کند در طاعت او سعی تمام کند وہر کہ او را عزیز (باقی بر صـ۷۱)

وخواستہا تمام باو سپردن تا بندہ را ہیچ مرادی وخواستی نماند وخواست او سبحانہ در ہمہ کارہا صبر باید کردن وتعجیل را باید گذاشتن ودر عقوبت گناہ کار تعجیل نباید نمودن ونفس را از ہواہاء او لصبر از ان باز باید داشت در شدتہا ومحنت ہا زبان شکایت نگاہ باید داشت وحال دل ہم بآن حضرت باید برد تا در ان بلا ہم صبر باشد وہم شکر باشد وہم حمد باشد ومن لطف اللہ سبحانہ انہ اظہر اسمائہ مختلفۃ الترکیب لیدل کل اسم منہا علی نوع من انواع افعالہ فیجد کل طالب مسلکا سہلا یلیق بہ فیکون ذلک الاسم اللائق بہ فی قصدہ بحالہ اذا عرفہ وسأل بہ فی وقت یناسب الاسم فیجتمع من معرفۃ الوقت ومعرفۃ الحال ومعرفۃ الاسم اللائق بالوقت والحاجۃ المطابقۃ للاسم والوقت مع توجہ القلب لذلک النوع المطلوب خصوصا سرعۃ الاجابۃ فانہ من دعا بہذا القانون استجیب لہ فی الوقت وذلک اشارۃ الی قولہ صلی اللہ علیہ وسلم ان لربکم فی ایام دہرکم نفحات الا فتعرضوا لہا والنفحات ہی المصارفۃ للوقت اللائق بالمطالب والاسم المطابق للقصد وہذا النوع من الاسرار ما کشف الا لاہل المخصوص من الانبیاء والمرسلین وعبادہ المقربین واسماء اللہ سبحانہ ینقسم الی ما ینفع بہ علما وذکرا ومنہ ما یکون علما وعملا ومنہ ما یکون ذکرا وعملا بقدر معنی المفہوم من الاسم وتصحیح النیۃ التی ہی قوۃ النفس علی رای المتقدمین انہا ینتہز العرش والافلاک اجمعین ویکون التاثیر منزلا من رب العالمین واسمائہ ذکر الذاکرین علی اختلاف احوالہم اللہ واللہ ذکر الاکابر من الموحدین فی الغالب الرب الخالق البارئ ذکر الاکابر من السالکین المریدین والمربین المصور المبدئ المعید المحی الممیت ذکر عباد اللہ المعتبرین والمتبصرین فافہم وقس الباقی یرشدک ان شاء اللہ ومن اسمائہ سبحانہ الاحد الواحد ذکر السالکین المتعلقین باسرار التوحید الصمد ذکر لمن یصلح للمتبصرین بالجوع خصوصا ذاکرہ لم یحس بالم الجوع البتۃ ما لم یدخل علیہ ذکرا غیرہ فافہم والفعال اسم للمغلوبین

(بقیہ صک) وجبار ومتکبر داند بداند کہ توکل بوی باید کرد وبجز نقصا نہا بوی پناہ برد وبداند کہ آنچہ او عطا کند کسی او را باز ندارد وہر کہ او را بخالقی ومعبودی وبارحی داند بداند کہ مربوب ومصنوع او ست وا ومخلوق خود را بعبث نیا فریدہ وبندہ گان دی مہمل ومعطل نیستند فکن فی عالم الصفات وقس علیہ ما یناسبہ ۱۸ ـہ (حاشیہ بر صک)

بالخواطر والوسواس وکثرۃ الانکار واغتمام القلب فیھما ذکرہ من ھذہ قبضۃ انقلبت افکارہ الی ما لفع لہ ویقع لہ سرور و فرح السمیع البصیر تنزیہ جلیل ذکر یصلح للمسلمین فی الدعاء خصوصاً فانہ ربما اسرعت فی الاجابۃ القادر المقتدر القوی القایم ذکر یصلح لاصحاب الاغنیاء و

(بقیہ حاشیہ صلا)

۵۔ ھُوَ اللّٰہُ الَّذِی لَا اِلٰہَ اِلَّا ھُوَ الواحد القہار الاحد الفرد الوتر الصمد انت خاصیت این اسم ہا ء جملہ آنست کہ چون برین اسماء مداومت نماید از غفلت بیداری یابد و کشف آن بیفزاید اگر بنولسید و بشوید و آن آب را بیاشامد ہمین خاصیت دہد بشرط مداومت ہو اللہ الذی لا الٰہ الا ہو لا الٰہ الا ہو العالم العلیم علام الغیوب المتکلم الحکیم الخبیر الحافظ الرقیب المبین الہادی خاصیت این جملہ کشف علوم است و از بہر زیادتی حفظ علوم و زیادتی ذہن و عقل از بہر نشاندن سخن در خاطرہا و از بہر حلاوت در سخن گفتن این اسماء را خاصیت تمام است و ہر کہ بدین مداومت نماید ہمیشہ مقبول القول باشد و چون خواہد کہ از چیزی در خواب خبردار شود برین جملہ مداومت کند در وقت خواب رفتن چون بجامۂ خواب رود بخواند و ہر کہ بدین جملہ مداومت نماید از ہمہ بلاہا ایمن گردد ھُوَ اللّٰہُ الَّذِی لا الٰہ الا ہو الجمیل الرحمٰن الرحیم اللطیف الحلیم الرؤف العفو الغفور المومن النصیر المجیب المغیث القریب السریع الکریم ذوالاکرام ذوالطول المنان خاصیت این جملہ آنست کہ خائفان را ایمنی حاصل شود و اہل وحشت را بہ غایت سودمند باشد و اسیران و بندیان را خلاصی حاصل شود و نفس ہا را از خوف و تلف نگاہ دارد و اجابت دعا کند و مظلومان را نصرت دہد بر دشمن ظفر دہد و مقبول الصورۃ والقول باشد و رزق بآسان برسد و از چیزہا برکت پدید آید ھُوَ اللّٰہُ الَّذِی لا الٰہ الا ہو المالک الملک القدوس السلام المؤمن المھیمن الکبیر العلی المتعالی العظیم الجلیل ذوالجلال الحق المجید الرفیع الغنی الملی الواحد الولی الوالی الحفیظ المقدم المعز خاصیت این جملہ ہیبت است و دفع وسوسہا و غلبۂ شہوت و ہر گاہ کہ در حضور منکران یاد کند ہمہ مصیح او گردند و برای حفظ از اذیت ہا بغایت مفید و مناسب است خصوصاً اسم حفیظ کہ چون بران مداومت کند ہو اللہ الذی لا الٰہ الا ہو القدیر القادر المقتدر العزیز الجبار المتکبر ذوالجلال القوی ذوالقوۃ المتین الشدید الظاہر القہار خاصیت این جملہ قہر دشمنان است و غالب شدن برایشان و خوف در دل ہا انداختن و شکستن لشکرہا و گویندۂ این اسم نزد مردمان معزز و معظم باشد و این جملہ رفع ظالمان کند و دلہای سخت را نرم کند و ہر حقیر کہ برین جملہ مداومت نماید رفیع القدر گردد و چون خواری مداومت نماید عزیز شود و چون شب در خانہ تاریک سر بر زمین نہد و بہ نیت ظالمی بخواند و اسم الضار المؤخر المذل برین جملہ

الخوف الثقلیة الثقیلة ولوعلم سرہ من تعالی الاثقال واستدامتہ لم یحس ثقل فیما یتعاطاہ البتہ وقس علی ہذا النمط ما یشاکلہ تری سرہ الحی القیوم اسمان جلیلان اسم وذکر لاہل الحضرۃ وہومن اذکار اسرافیل وملائکۃ الصور اجمعین یصلح ان یذکر من مبادی الفجر الی طلوع الشمس

دبقیہ حاشیہ صـ ۷۲)

اضافت کند ودر آخر این دعا بگوید یا شدید خذلی حقی ممن ظلمنی او بغی نام آنکس برد البتہ آن ظالم مقہور گردد و سویران شود ہواللہ الذی الا ہوالعالم المرید المحیط الرب الرشید الشہید الرقیب الحکم العدل الرشید الفعال الخالق الباری المصور خاصیت این جملہ آنست کہ آسان بہ مطلوب ومقصود رسد وتسخیر قلوب کند ودفع وسواس کند وفکرہا و ذکرہا دانشہا را نائل کند ودفع غم واندوہ نماید ہواللہ الذی لا آلہ الا ہو المحیط الواسع البر الصادق النور البدیع المبدع الفاطر المبدی المعید المغیث خاصیت این جملہ آنست کہ ہرگاہ در جامۂ خواب پاک بگوید ذکر آن حاجت کہ دارد بکند در خواب صورت آن ببیند واین جملہ زبان را از ناشایست ودروغ نگاہ دارد ودلہا و خلایق مہربان او گردد وتاریکی از دل ببرد ہواللہ الذی لا آلہ الا ہو الحی السمیع البصیر القیوم العزیز القایم النور اللطیف الودود النصیر الباسط الوہاب الفتاح السامع خاصیت این جملہ آنست کہ دفع غم وخوف کند این جملہ سحرگاہ یاد کند خصوصاً اسم یا حی و یا قیوم یا لا آلہ الا انت از بہر زیادتی جاہ ورفعت وہیبت بغایت موثر است وہمچنین بعد از نماز صبح تا طلوع آفتاب ہمیں خاصیت دہد واسم اللطیف بغایت سرعۃ اجابت دارد در دفع غم ہا واندوہہا وسختی ہا ہواللہ الذی لا آلہ الا ہو السلام المومن السریع الشاکر الشکور الحمید التواب الغفار الغافر الغفور المجیب الوہاب الجواد الفتاح المعطی الوکیل الکافی الرازق الرزاق المقیت خاصیت این جملہ بیشتر ارزاق است وتسہیل دشوارہا و تسخیر ہرکس کہ خواہد واگر حاجت از کسی خواہد بران نیت مداومت نماید البتہ روا شود وخوانندۂ این جملہ چون تمنا و چیزی کند یا چیزی در خاطر او بگذرد حق تعالی آرزوی او را من حیث لا یحتسب برآورد واین جملہ دفع فقر والم ہا کند ہواللہ الذی لا آلہ الا ہو الاول الآخر الظاہر الباطن الملک القدوس السلام المومن الدایم الباقی المہیمن البر الشافی المعافی الممیت القابض الوارث الجامع الباعث المحصی المقسط الحسیب الذی لم یلد ولم یولد ولم یکن لہ کفواً احد خاصیت این جملہ آنست کہ چون مداومت نماید درحالت قیام علو ہمت از نفس خود مشاہدہ نماید واین جملہ دفع غفلت کند ومنع ظالمان وامن از خائفان کند واز مرض ہا والمہا شفا یابد وموجب دوام نعمت گردد وبقاء اموال واولاد حاصل شود

خصوصاً ذاکرہ سیجد من الزیادۃ والخشیتہ والنزع الی طلب الفضایل مالم یعبد الرحمن الرحیم
اذکارُ شر لفیتہ للمضطرین وامانٌ للخائفین من ذکر بہما کان ملطوفاً فی کل الامور الملک
القدیر ذکرُ یذکر عند کل ملک لعظیم قدرہ یصلح للملوک مامن ملک اذا استدام ہذا الذکر فی
عموم الاوقات اِلّا ثبت اللہ سبحانہ ملکہ وانبسطت قدرتہ ویصلح للسالک الذی یغلبہ
الشہوات فانہ لیستدیم من ہذا مقامہ الا بعث اللہ سبحانہ الیہ قوۃ ملکیتہ یویدہ وینصرہ علی من
یخالفہ فی من عواملہ العلی العظیم فلتنزیہہ سبحانہ الکبیر المتعال الی مناسب التقویتہ ایضاً ذکر
لاہل التعظیم من ارباب الاحوال لیس للعامتہ الذکر بہ قسم قد علم کل اُناس مشربہم المہیمن المغیث
فللعلم بالاشیاء والمراقبتہ فی الجزئیات والکلیات العزیز الجبار المتکبر فمن اسماء صفات
الذات اللازمتہ للخوف والرہبتہ والعظمتہ لایذکرہا ذلیل الّا عزّ وحقیر الّا ارتفع ولا بین یدی جبار
الّا ذلّ ولایذکرہا ملکٌ من ملوک الارض الّا وجد فی نفسہ ذلتہٗ وانکسارٌ ولایتوہم انہ یظہر تاثیر
ذلک من المرۃ والمرتین بل اذا استدام الذکر الذاکر واقلہ ساعتہ زمانیتہ فانہ یوافق لبعض
عواملہ فاذا استدام اکثر من ذلک انقلبت عواملہ وروحانیتہا تذکر معہ وح یری آثار الا
نفعالات فی نفسہ وغیرہ بقدر حضورہ وصفاتہ وتصحیح عزیمتہ الحفیظ سریع الاجابتہ للخائفین
فی الاسفار لایزال یذکرہ الذاکر فی موطن الحرب وغیرہا من المخاوف فلایرید اللہ مایکرہہ
المحیط المجید الفاطر ذوالجلال والاکرام اسماء التنزیہ وزیادات فی التوحید اذکار عند
مشاہدات افعالہ سبحانہ العلیم الحکیم للتوحید الخاص ولایصلحان الالمن الہم علیہم امرٌ فی کشف
سرٍ من اسرار اللہ سبحانہ مما یعسر علی الفکر ادراکہ فاذا استدام علی ذکر العلیم واسمہ الحکیم لیسرہ
اللہ سبحانہ علیہ وعلمہ فیما سئلتہ وعرفہ الحکمتہ فیما سئل ومنہ اسمہ البدیع ایضاً النور الباسط الظاہر
ذکر لارباب المکاشفات من اراد ان ینظر شیئاً فی منامہ فلیذکر ہذہ الاسماء علی طہارۃ وہو علی
فراشہ الی ان ینام وصرف ہمتہ فیما یریدہ فانہ یمثل اللہ سبحانہ لہ فی نومہ کشف ذلک القابض
الاول الآخر الباطن التوحید والتعظیم الخاص ولیست اسماءٌ اذکارٌ بل یکشف للمتفکرین فی ذلک
عجائب التصرف ویشاہدون من قبض وبسط وظاہر وباطن فی اختلاف العوالم الحکیم الرؤف
المنان ذکرٌ للخائفین مادام من یخاف شیئاً مّا الّا وجدہ اللہ سبحانہ برد الطمانیہ وسکن

ودعتہ الکریم الوہاب ذوالطول ذکرلمن قدر علیہ رزقہ ولمن مستہ فاقۃٌ الاوسع اللہ سبحانہ علیہ رزقہ ورفع فاقتہ وقس علیہ ماینا سبہ من الانعال الغفور لغافر العفو متقارب لدفع المؤلم خصوصًا من الم الدین والدنیا معًا فسبحان من اودع اسرارہ فی اسمائہ المجیب یجری فی الدعاء مجری المعانی فی الحروف خصوصًا فی الآخر لادعیتہ یجری فی الدعاء الکافی الغنی والرزاق الفتاح لایذکر احد ہذہ الاسماء الاربعۃ وہوتمنی شیئًا لم تبلغہ اُمنیتہٗ الا بلغہ اللہ سبحانہ من جہتہ لایعتمد علیہا ولایخطر اببالہ لایذکر احد ہذا الذکر علی القلیل الاکثر ولا علی طعام الاظہرت فیہ زیادۃ ولایذکر ہو فی رتبتہ وہمہ طائبتہٗ اعلی منہا الا یسر اللہ سبحانہ الوصول الیہ بغیر تعب ومن تفقد حالاً یجدہا اذا استدام علی ہذا الذکر وہو ذکر الاکابر الذین لیس لہم شیئٌ من علم التحکیم فافہم فمن حمل الضیق وسع لہٗ فسبحان من وسع العبارۃ العظیمۃ المعانی مع ضیقہ الحروف الودود اللطیف الواسع الشہید ذکرٌ لارباب التجوعات فی الخلواۃ ولمن ذاق شطرًا من المحبتہ واتصف لشیئٍ من آثارہا فلذلک ذکر یتمنی بہ اقوالہٗ واحوالہٗ خصوصًا اسمہ اللطیف ما اسرعہٗ لتفریج الکرب فی اوقات الشدائد لایضاف الیہ غیرہ لیظہر عن آثارہ عجب العجایب لایذکر من یوذیہٗ شیئٌ فی نفسہ اوبدنہ الا ازالہ سبحانہ عنہ اثناء ہذا الذکر المقتدر القاہر القویُّ الوارث ہذا اذکار عزرائیل وبعض من صفات جبرئیل علیہما السلام فی تنزیلاتہ الشدید ذوالقوۃ القاہر المقتدر اسماء القہر واستیلاء الخلبتہ لایذکر ضعیف الہمۃ الاقومیت ہمۃ نفسہ ومایدعو بہا علی ظالم فی احتراق الشہر ساعتہ فی ساعتہ من اللیل فی بیت مظلم حاسر الراس علی الارض لا حایل بینہ وبینہا یقول فی آخرہ مائتہ مرۃ یا شدید خذلی لحق من فلان الا وارا ہ اللہ سبحانہ برہان اجابتہ فی اقرب وقت السریع الرقیب المتین ذکر ارباب المراقبتہ فی الانعال ینفتح لہم بذلک مکاشفات واسرار الوارث الباعث فلحلیتہ الاعتبار والتصدیق بآثار

لہ واز بہر چیز گم شدہ لبغایت موثر ومفید است کسی را کہ حاجتی باشد درین جملہ نظر کند وہر جملہ کہ خلق بدان حاجت دار د دیگر ساعت ابران مداومت نماید در خلوت واعتقاد درست وصفا نیت خدای سبحانہ آن حاجت را برآورد ۱۸

القدرۃ فیما یبعث من النباتات بعد الاماتۃ ومایناسب ہذا التواب للتوابین الشاکر للشاکرین والولی للاولیاء المجیب لاہل الکفایۃ الوکیل للمتوکلین والقریب لاہل القرب الصادق مع الصادقین البر مع اہل البر الباقی مع الشہداء الخلاق ذو الاعتبار وقس علیہ مایلیق فی الحال بہذہ الاسماء الہادی الخبیر المتین عالم الغیب علام الغیوب ذوالجلال والاکرام القدوس السلام المومن المصور وینتظم فی ذلک المعز المذل ومافی آخر سورۃ الحشر فافہم ذلک لذکر الجلیل المعانی منہ بلتقی الانبیاء اسرارہا والعارفون معارفہا علام الغیوب الخبیر یناسب جبرئیل الہادی المبین یناسب اسرافیل ذوالجلال والمعز والمذل یناسب عزرائیل القدوس السلام المومن الی آخر سورۃ الحشر یناسب میکائیل الخبیر والمبین لکشف عواقب الامور من اراد کشف عواقب الامور یذکر ہذہ الاسماء خصوصاً عقیب جوع وسہر وعلی راس کل مائۃ من اعداد الذکر لقول اہدنی یاہادی یاخبیر وبین لی یامبین وسمی مایریدہ وذلک فی جوف اللیل فاذا ادرکہ النوم مثل لہ عین کشف ما ارادہ من ای نوع من منامہ یقراء لکفایت المہمات الف مرۃ یاخفی اللطف ادرکنی بلطفک الخفی ویقرء کثیراً فی دفع البلایا والمہم الحادثۃ والعنایات لانہ مجرب قوی عظیم یاخفی الالطاف نجنی بلطفک مما احذروا خاف واعلم ایضاً ان من السر المکتوم فی الدعاء ان یاخذ حروف الاسماء التی یذکر بہا فی مثل قولک الکبیر المتعال لا تاخذ الالف واللام تاخذ کبیر متعال فتنتظر کم لہا عدد من الاعداد بالجمل الکبیر فتذکر ذلک العدد فی موضع خال بالشرایط المعتبرۃ من جمیع الہم عن طہارۃ لایزید علی العدد ولا ینقص منہ فانہ یستجاب لک الوقت وہو الکبریت الاحمر واللہ اعلم باسرار اسمائہ وصفاتہ و آثار ذاتہ خداوند راسبحانہ اسماء حسنیٰ وصفات علیا نامعدود ونامحدود است ہر اسمی دلیل صفتی وہر صفتی سبیل معرفتی وہر معرفتی معرفۃ ربوبیتی وہر ربوبیتی مطالب عبودیتی واز جملہ اسماء نامتناہی آلہی یکصد و نود و نہ اسم وہزار ویک نام بحسب استعداد فہم وطاقت بشری از پردۂ غیب بہ صحراء ظہور آورد وجمال صفات را دران مظہر بر دیدۂ مشتاقان لقاء خود جلوہ گرد تا ہر لحظہ بدان تجلی ایشانرا تسلی دہد ہر لحہ از دریچہ اسمی جمال صفتی بر نظر ایشان عرضہ فرماید وذوق بر ذوق وشوق بر شوق شان بیفزاید تا از خود فانی وباو باقی گردند مثلاً ہر کسی را کہ بہ بینی ازدی

راحت آن وقت یابی کہ ہمگی تو درو وی لشود تو در وی فی شوی وہمہ تعظیم ومحبت وی دل ترا فرو گیرد وتا دوئی از میان تو وآنکس برنخیز دیگانگی پدید نیاید وچون دوئی برخیزد یگانگی آنگاہ پدید آید چنانکہ از تو ہیچ نماند وہمہ او ماند ولبس ودرجۂ فنا راکہ نہایت احوال بود فنا نسبت بغیر گویند واضافۃ بحق آنرا توحید ویگانگی گویند وکمال روشن آن بود کہ ہمگی دلرا تعظیم حق سبحانہ وتعالےٰ فرو گیرد واو ماند ولبس واین یگانگی کمال راحت بود تا دوئی می باشد راحت ممکن نبود وراحت در وحدانیت ویگانگیست وکس بہ حقیقت بوی مسلمان نشنود تا خود را فراموش نکند بلکہ راحت از دنیا نیز نیابد وباید کہ این نیستی را انکار نکنی تا گوئی کہ چون من او را بینم وچون نیست شدہ باشد چہ وی نہ آنست کہ تو می بینی بلکہ آن شخص اوست وچون او بمیرد سترد یرا می بینی حال آنکہ وی نیست چہ حقیقت وی آن معنی لطیف است کہ محل معرفتست چون معرفت ہمہ چیزہا از وی غایب شد چیز در حق وی نیست شدند وچون از خود بخبر شد او در حق خود نیز نیست شد وچون چیزی جز ذکر حق وحق نماند ہر چہ فانی بودہ باشد وہر چہ باقی بود بماند ولبس ومعنی یگانگی آن بود کہ چون حق را نہ بیند گوید ہمہ اوست ومن نیم ویا گوید کہ من خود اویم وگروہی اینجا غلط کردہ اند وازین معنی بحلول عبارت کردہ اند وگروہی باتحاد واین چنان باشد کہ کسی ہرگز آئینہ را ندیدہ باشد وروی نگرد وصورت خویش بیند پندارد کہ وی در آئینہ فرود آمدہ ویا پندارد کہ آن صورت خود آئینہ است کہ صفت آئینہ آن است کہ خود را دروی سرخ وسفید بیند اگر پندارد کہ او در آئینہ فرود آمدہ این را حلول گویند واگر پندارد کہ آئینہ خود صورت او شد این را اتحاد گویند واین ہر دو غلط است بلکہ ہرگز آئینہ صورت نشود وصورت نیز آئینہ نشود ولیکن چنان نماید وچنان پندارد کسی کہ معنی کارہا تمام نشناختہ بود واین نوع سخنان نزد وی دشوار بود زنہار گمان نبری کہ اسماء الٰہی در آنچہ شنیدہ وبتو رسیدہ است منحصر است کہ بسیار اسما است کہ در خزانہ عزت مکنون درج غیرت است کہ کسی را جز عالم الغیب جل ذکرہ بران اطلاع نیست ونیز از اسما وصفات الٰہی آنچہ بتو رسیدہ بر تخلق واتصاف بران تحریص فرمودہ تا باخود تصور نکنی کہ معنی او ہمان است کہ تو فہم کردہ یا تخلق ہمان است کہ تو متخلق شدہ وہیچکس را وراء آن مرتبتی نیست چہ آن

غایة ادراک تست ازان اسم و نهایة حظ تو ازان صفت ورای آن مراتب بی نهایت ست و درجات بیغایة و فوق کُلّ ذی علمٍ علیم و چنانکه اسما را نهایت نیست معانی و بطون هر اسمی را غایة نیست ادراک هر مدرکی ازان معنیٔ معین است و غایة حظ هر طالبی ازان اتصاف بطن مخصوص است و همچنین باید که اتصاف حق را بآن صفات قیاس بر اتصاف خلق نکنی۔ زیرا که همچنانکه ذات او تعالیٰ و تقدس مماثل به هیچ ذات نیست صفات او مشابه هیچ صفات نیست و مراد از اظهار آن اسما و صفات که بتو رسیده اولاً آنست که کرم الٰهی و لطف لم یزل ورا استعداد بنی آدم از قبول آن صفات شمهٔ تعبیر کرده است و آنگاه تجلی صفات در کسوة اسما فرموده تا هر کس بقدر استعداد آنچه نصیب او بود ازان صفات بیابد و ثانیاً تعلیم بنده است و تادیب اوست مر بنده را تا حق سبحانه و تعالیٰ را از تلقاء نفس خود اسمی و صفتی اختراع نکند بلکه او را سبحانه بدان اسم خواند که او سبحانه خود را بدان تسمیه کرده و بدان صفت وصف کند که خود را بآن صفت فرمود فانما نحن له و بہم واجماع بر آنست که هر صفتی از صفات الٰهی را حقیقت ثابتة و معنی محقق و ممیز از صفت دیگر من حیثیت الصفتة و عین او من حیث الذّات بخلاف آنچه معطلة گویند که معانی صفات مجرد نفی اضداد است یعنی معنی علم نفی جهل است از وی و معنی قدرت سلب عجز است و علی هذا تعالیٰ اللّٰہ عمّا یقول الظّالمون علوّاً کبیراً اما آیات و اخبار که در صفات

له واعلم ان کل صفتة تثبت للعبد مما یختص با الاجسام فاذا وصف اللّٰہ تعالیٰ بذلک محمول علی نہایات الاغراض مثاله انّ الحیاء حالة للانسان ولکن لها مبداء و منتهی اما المبداء فهو التغیر الجسمانی الّذی یلحق الانسان من خوف ان ینسب الی القبیح واما النهایة فهو ان یترک الانسان ذلک الفعل فان اورد الحیا فی حق اللّٰہ تعالیٰ فلیس المراد منه ذلک الخوف الّذی هو مبداء الحیاء و مقدمته بل ترک الفعل الّذی هو منتهاه و غایتہ وکذلک الغضب له مقدمته و هو غلیان دم القلب و شهوة الانتقام و هو انزال العقاب با المغضوب فاذا وصفنا اللّٰہ تعالیٰ با الغضب فلیس المراد ذلک المبداء اعنی شهوة الانتقام و غلیان دم القلب بل المراد تلک النهایة و هو انزال العقاب فهذا هو القانون الکلی فی هذا الباب واللّٰہ اعلم ۲۲

متشابہ وارد است چون استوا و نزول وید وقدم وضحک وتعجب ہمہ آیات وحدانیت و دلایل فردانیت اند عقل من عقل وجہل من جہل باید کہ دران بہ تعطیل وتشبیہ تصرفی نرود چہ خلق مامورند بایمان آوردن بدان نہ بدانستن کیفیت آن فالمہتدی من سلک فیہا بطریق التسلیم و الخایض فیہا زایغ والمنکر معطل والمکیف مشبہ تعالیٰ اللہ عما یقول الظالمون علواً کبیراً لیس کمثلہ شیٔ وہو السمیع البصیر وما جاء فی قولہ سبحانہ وتعالیٰ ذوارتفاع مکانی مراد ازان مکان بمیکانیست ہر شبہ کہ ترا در صفات واقع شود در ذات بنگر تا بدانی زیرا کہ صفات وی قدیم است چون ذات وی وآن ارتفاع اشارۃ است بعلو ذاتی او سبحانہ ورفعت مکانت وتقدس ذاتی اشارہ بہ آن رفعتست قال اللہ تعالیٰ رفیع الدرجات ذوالعرش ولفظ استوا اشارہ بدوام ظہور بی احتجاب استوار امثال ہیش ازان نتوان گفت و وراء این جز ذوق ومشاہدہ نیست معنی تخلقوا باخلاق اللہ آن است کہ چون سالک قدم درراہ نہد وبریاضت اوصاف خودرا بجائی رساند کہ باوصاف حق موصوف شود بعضی ازصفات خداوند سجانہ آنست کہ آن صفت را برغیر حق تعالےٰ

لہ فی تفسیر سورۃ آل عمران اختلف العلماء فی الاسماء اللہ الاعظم قال بعضہم ہو اسم اللہ وقال بعضہم یاحی یاقیوم لان آصف بن برخیا لما اراد ان یحضر عرش بلقیس من مسیرۃ شہر فی اقل من طرفۃ عین قال یاحی یا قیوم ولما اراد عیسیٰ علیہ السلام ان یحیی الموتیٰ قال یاحی یاقیوم ورآی علیؓ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یوم بدر ساجداً وقال یاحی یاقیوم وفیہ ایضاً فی سورۃ مریم کہیعص وقال علی ہو اسم اللہ الاعظم وعن ابن عباس قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اسم اعظم درآیہ قل اللّٰھم مالک الملک ابن لمہ گفت کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ این اسم اعظم درین آیتہا است کہ والٰہکم الٰہ واحد لا الٰہ الا ہو الرحمٰن الرحیم اللہ لا الٰہ الا ہو الحی القیوم الی وعنت الوجوہ للحی القیوم ۲۲

کعب الاحبار رضی اللہ عنہ گوید کہ عیسیٰ علیہ السلام چون خواستی کہ مردہ را زندہ کردی دو رکعت نماز گذاردی وخدایرا سبحانہ حمد وثنا گفتی پس دست برداشتی وگفتی یاحی یاقیوم یا اللہ یا رحمٰن یا ذوالجلال والاکرام یانور السموات والارض وما بینہما رب العرش العظیم الخ ۱۸۔

اطلاق نتوان کرد وچون صفت الوہیت و وحدانیت وصمدانیت وامثال آن تخلق بآن ممکن نیست اما در بعضی صفات بنده تواند که شروع کند وآن نیز از تاثیر توفیق حق باشد سبحانه پس چون سالک درین راه منازل قطع کند وسلوک مقامات او را میسر شود ودر ہر مقامی بصفتی از صفات حق موصوف شود وعمل بمقتضاء آن صفت کند چون به نہایت مقامات راه برسد جمیع صفات دروی جمع شود آنگاه معنی تخلقوا باخلاق الله سبحانه در مرد سالک ثابت شود اکنون آن صفاتی که تخلق بآن ممکن است یکی صفت رحمانیت است ومعنی رحمن بخشاینده بود چون رونده راه در مقام ایثار بود به صفت رحمانی تخلق کرده باشد وبعضی گفته اند اگر بتن ضعیف خود ببخشاید بترک معصیت بصفت رحمانی موصوف شده باشد وبصفت

منقولست که یکی از بزرگان ده سال از حق سبحانه وتعالیٰ درخواست کرد تا اسم اعظم را بوی آموزد تا در خواب دید که او را گفتند بگوی یا فارج الہم ویا کاشف الغم ویا صادق الوعد یا موفیا یا العہد یا مجیب دعوة المضطرین یا حیّ یا قیوم یا لا اله الا انت ۲۲ -

وبعضی بزرگان گفته اند که اسم اعظم این نامہا است یا الله یا رحمن یا رحیم یا حنّان یا منّان یا ذالعرش الکریم ۱۸

وبعضی گفته اند که اسم اعظم این نامہاست یا واحد یا احد یا صمد یا فرد یا وتر یا علی ویا عظیم ویا کبیر ۲۲

واز علی بن الحسین رضی الله عنه آمده است که او گفت مدتی من از حق سبحانه وتعالیٰ میخواستم تا اسم اعظم خود مرا عطا کند شبی دیدم که آینده بیامد وگفت بگوی یا الله یا الله یا الله یا الله لا اله الا انت رب العرش العظیم -

ابو ایوب انصاری رضی الله عنه گفت که پیوسته از حق سبحانه وتعالیٰ میخواستم که مرا اسم اعظم خود عطا کند شبی در خواب دیدم نوشته برستاره یا بدیع السموات والارض یا ذوالجلال والاکرام یا نور السموات والارض یا قریب یا مجیب ۱۸

صفت دیگر قدوس است چون آدمی را از ملک وملکوت بگذرانند وبعالم قدس رسانند واز صفات بشری خلاص یابد وبه صفات الٰہی ترقی نماید حکم او را بر عالم ملک وملکوت نافذ گردانند تا ہرچ کند وگوید آن باشد

دیگر رحیم است و معنی رحیم بخشایش کردن و مہربان بودن چون روندہ راہ بہ بذل ہمیت در افت
و مہربانی بر خلایق قیام نماید بدین صفت موصوف گشتہ باشد وصفت دیگر ملک است و
معنی ملک متصرف بود بر ہمہ چون روندہ راہ بر نفس خود متصرف شود و او را مقہور تواند داشت
و تصرف او در دلہا نفاذ یابد بدین صفت موصوف شدہ باشد. عن بعض اہل التحقیق انہ قال لیعطی
الحق سبحانہ المحبوب من اولیائہ فی الدنیا ادل ما یعطی اہل الجنۃ فی الآخرۃ وہو قولہ کن فیکون وتلک
الکلمۃ صورۃ الارادۃ الکلیۃ این نیز اشارہ بہ مقام تصرف سالک تواند بود وصفت دیگر قدوس
است و معنی قدوس نیک پاک بود چون روندۂ راہ نامۂ اعمال خود را از سیآت پاک گرداند
بدین صفت موصوف شدہ باشد وصفت دیگر سلام است و معنی سلام سلامت دارندہ
است چون روندۂ راہ خود را از مکر شیطان و نفس سلامت دارد بدین صفت موصوف
شدہ باشد وصفتی دیگر مومن است و معنی مؤمن امان دہندہ است چون سالک چنان
شود کہ ہمہ مسلمانان از دست و زبان او ایمن باشند بدین صفت موصوف شدہ باشد
وصفت دیگر مہیمن است و معنی مہیمن آگاہ بودن است بحال بندہ گان چون سالک را
آگاہی بانفاس خود پیدا شود بدین صفت موصوف شدہ باشد وصفت دیگر عزیز است
معنی عزیز غالب است چون سالک بہوای نفس خود و اعدای دین غالب تواند آمد
بدین صفت موصوف شدہ باشد وصفت دیگر غفار است و معنی غفار آمرزندہ است چون
سالک بجائی رسد کہ ہر آزاری کہ از خلق بہ او رسد تواند کہ آن ہمہ را از ایشان درگذارد بدین
صفت موصوف شدہ باشد وصفت دیگر وہاب است و معنی وہاب بسیار بخشندہ است
چون سالک دم و قدم و درم از خلق دریغ ندارد بدین صفت موصوف شدہ باشد و
صفت دیگر فتاح است و معنی فتاح کشایندہ است چون سالک مشکلات راہ را
بر روندگان بگشاید بدین صفت موصوف شدہ باشد وصفت دیگر سمیع است و معنی
سمیع شنوا است چون روندۂ راہ سخن حق را از ہر کس کہ باشد بگرانی قبول کند و نیز سخن
شنیع کہ پسندیدہ حق نباشد نگوید و اسرار غیبی و حقایق بگوش جان فہم کند بدین صفت
موصوف شدہ باشد وصفت دیگر بصیر است و معنی بصیر بینا است چون روندۂ راہ

بصیرت او بینا شدہ باشد و بنور فراست ہمہ عیوب خود بیند و کمال حال دیگران یعنی ہمہ
کس را بہ از خود بیند و نیز بصیری حق نذیر او شدہ باشد تا ہرچہ کند ہمہ بموجب پسند حق باشد
بدین صفت موصوف شدہ باشد و صفت دیگر حسیب است و معنی حسیب حساب کنندہ بود
چون سالک را مرتبہ محاسبہ بحد کمال رسد بدین صفت موصوف شدہ باشد و صفت دیگر
مقیت است و معنی مقیت قوۃ دہندہ است چون سالک تواند کہ لشکر روح را کہ صفات
حمیدہ است قوت دہد با قامت حسنات بدین صفت موصوف شدہ باشد و صفت
دیگر رقیب است و معنی رقیب نگاہ بان بود چون سالک تواند کہ خاطر را از برون
رفت غیر نگاہ دارد بدین صفت موصوف شدہ باشد و صفت دیگر محصی است و معنی
محصی شمار کنندہ است چون روندۂ راہ بپاس انفاس مشغول شدہ باشد بدین صفت
موصوف شدہ باشد و صفت دیگر ہادی است و معنی ہادی راہ نمایندہ باشد۔ چون
سالک بمقام مقتدائے رسیدہ باشد بدین صفت موصوف شود و صفت دیگر محیی
است و معنی محیی زندہ کنندہ بود چون سالک باحیاء سنت متروکہ قیام نماید بدین صفت
موصوف شدہ باشد و صفت دیگر ممیت است و معنی ممیت میرانندہ بود چون سالک
بدعتہا را کہ بجای سنت گرفتہ اند دی بنہی او بدعتہا را متروک گرداند بدین صفت موصوف
شدہ باشد و صفت دیگر باقی است معنی باقی پایندہ ہمیشہ است چون سالک تواند
کہ صفات روحانی بنگاہ داشت باقی دارد بدین صفت موصوف شدہ باشد و صفت
دیگر منتقم است و معنی منتقم کینہ کشندہ بود چون سالک تواند کہ کینہ مخالفان شرع از
نفس بکشد بدین صفت موصوف شدہ باشد و صفت دیگر حی است و معنی حی زندۂ
ہمیشہ است چون سالک را ذکر بجائی رسیدہ بود چنانکہ از خود مردہ و بدوست
زندہ شدہ باشد بدین صفت موصوف شدہ باشد و صفت دیگر صبور است و
معنی صبور باز دارندہ عقوبات بود چون سالک دست از آزار مسلمانان کوتاہ دارد
و در تحمل بار خلق نفس او را آرام پیدا شدہ باشد و اگر ناگاہ از عالم بشریت بقول و
فعل خواہد کہ آزار بخواطر مومنی برساند باز بقوۃ ربانی ہم از قدم اول آن آزار را

ازان مسلمانان بازدارد بدین صفت موصوف شدہ باشد و صفت دیگر حلیم است و معنی حلیم
بردبار بود یعنی تعجیل ناکنندہ در عقوبت بندہ گان پس آن سالک را ہر نامرادی پیش آید از خلق
و آزار خلقان را بحلم و بردباری پیش آید بدین صفت موصوف شدہ باشد۔ و قول بعض المتصوفہ
ان الانسان الکامل لایبقی لہ فی الحضرۃ الالہیۃ اسم الا و ہو حامل لہ الا فی الواجبیۃ فی الوجود۔
من توقف من اصحابنا فی ہذہ المسئلۃ فلعدم معرفتہ بما ہو الانسان علیہ فی حقیقتہ و نشائتہ
فلو عرف نفسہ ما عسر علیہ مثل ہذا و عن ابی الفارمدی رحمۃ اللہ یحکی عن شیخہ ابی القاسم الگرگانی
قدس سرہ انہ قال ان الاسماء التسعۃ و التسعین یصیر اوصافاً للعبد السالک و ہو بعدُ
فی السلوک غیر واصلٍ قال حجۃ الاسلام و ہذا الذی ذکران اراد بہ شیئاً مما یناسب
ما اوردناہ فی المنہیات و بیان حظ العبد من کل اسم من اسماء الحسنیٰ فہو صحیح و لا یظن بہ
غیر ذلک و یکون فی اللفظ نوع توسعٍ و استعارۃٌ فان معانی الاسماء ہی صفات اللہ
سبحانہ و صفاتہ لا یصیر صفاتاً لغیرہ و لکن معناہ انہ یحصل لہ ما یناسب تلک الاوصاف و
یکون مثلہا من حیث الاسم و المشارکۃ فی عموم الصفات دون خواص المعانی و اما ان
یثبت للعبد امثال صفات اللہ سبحانہ علی التحقیق و یماثل صفات العبد صفات اللہ
سبحانہ مماثلۃ تامۃ فمحالٌ فان من جملتہا ان یکون لہ علمٌ واحدٌ محیطٌ بجمیع المعلومات
حتی لا یعزب عنہ ذرۃ فی الارض و لا فی السموات و ان یکون لہ قدرۃٌ واحدۃٌ تشمل جمیع المخلوقات
حتی یکون بہا خالق الارض و السموات و ما بینہما و ہو من جملۃ ما بینہما فکیف یکون خالق نفسہ
کل ذلک ترہات و محالات ظاہرۃ الاستحالۃ معنی قولہ و ہو بعدٌ فی السلوک غیر واصلٍ ہو
ان السلوک تہذیب الاخلاق و الاعمال و المعارف و ذلک اشتغالٌ بعمارۃ الظاہر و
الباطن و العبد فی جمیع ذلک مشغول بنفسہ عن ربہ عز و جل الا انہ مشتغلٌ بتصفیۃ باطنہ
لیستعد للوصول و انما الوصول ہو ان ینکشف حلیۃ الحق سبحانہ و یصیر مستغرقاً بہ فان نظر الی
معرفتہ فلا یعرف الا اللہ سبحانہ و ان نظر الی ہمتہ فلا ہمتہ لہ سواہ فیکون کلہ مشغولاً بہ سبحانہ
مشاہدۃ و ہمّاً یلتفت فی ذلک الی نفسہ و ینسلخ من نفسہ بالکلیۃ و یتجرد لہ عز و جل فیکون
کانہ ہو وصول بہ حضرت خداوندی نہ از قبیل وصول جسم است بجسم و یا عرض بجسم و یا علم

بمعلوم ویا عقل به معقول ویا شیئ بشیئ تعالی اللّٰہ سبحانہ عن ذلک علواً کبیراً دیگر آنکہ وصول به آن حضرت نه از طرف بنده است بلکه بعنایت بی علتست وتصرف جذبات الوهیت چه راه بحضرت او سبحانه از وست هم بدو سبحانه شیخ ابوالحسن خرقانی قدس سره میگوید راه به حضرت عزت دو است یکی از بنده بحق ویکی از حق به بنده آن راه که از بنده بحق است همه ضلالت بر ضلالتست وآن راه که از حق به بنده است همه هدایت بر هدایت مراتب وصول که مراتب سیر فی اللّٰہ است سبحانه هرگز منتهی نشود زیرا که کمال اوصاف محبوب را غایت نیست وهرچه در دنیا ازان پر سند از مراتب وصول هنوز اول مرتبه باشد از مراتب وصول بنسبت آنچه مانده بعمر ابدی به نهایت آن نیز در آخرت نتوان رسید منازل الوصول لا ینقطع ابدالآباد فی العمر الاخروی الابدی فکیف فی العمر القصیر الدنیوی چون عاشق صادق جملگی شجرهٔ انسانی و دبیجهاء ملکوتی روحانی را بخور د آتش حقیقی وهد وشجرهٔ اخضر نفس انسانی فدای آتش حقیقی گردد وآتش در جملگی اجزاء وجود آن شجره تصرف کند تا وجود شجره جمله آتش صرف شود وصال حقیقی آنجا میسر شود وحظوظ المقربین من معانی اسماء اللّٰہ سبحانه ثلاثة الاول معرفة هذه المعانی علی سبیل المکاشفة والمشاهدة حتی یتضح حقائقها بالبرهان الذی لا یتصور فیه الخطاء وینکشف لهم اتصاف اللّٰہ سبحانه وتعالی بها اتصافاً یجری فی الوضوح والبیان مجری الیقین الحاصل الانسان بصفاته الباطن یدرکها بمشاهدة باطنة لا باحساس ظاهرة وکم بین هذا وبین الاعتقاد تقصداً او التصمیم علیه وان کان مقروناً بادلة جدلیة الثانی استعظامهم ما ینکشف لهم من صفات الجلال علی وجه ینبعث من الاستعظام شوقهم الی الاتصاف بما یمکنهم من تلک الصفات لیقربوا بها من الحق سبحانه قرباً بالصفة لا بالمکان ولن یتصور ان یملی القلب باستعظام صفته واستشرافها الا یتبعها شوق الی تلک الصفة وعشق لذلک الکمال والجمال والجلال الحرص علی التحلی بذلک الوصف ان کان ذلک ممکناً للمستعظم لکماله فان لم یکن بکماله فینبعث الشوق الی قدر الممکن منه لا محالة ولا یخلق عن هذا الشوق احد الا لاحد الامرین اما القصور المعرفة وعدم الیقین بکون الوصف المعلوم من اوصاف الجمال والکمال واما لکون القلب ممتلیاً بشوق آخر مستغرقاً به ولهذا ینبغی ان یکون الناظر فی صفات اللّٰہ سبحانه خالیاً بقلبه عن ارادة

ماسوی اللہ سبحانہ فان المعرفۃ بذر الشوق ولکن مہما صادق قلباً خالیاً عن مشکوٰۃ الشہوات و
ان لم یکن خالیاً لم یکن البذر منجحاً الثالث السعی فی اکتساب الممکن من تلک الصفات والتخلق
بہا والتجلی بمحاسبہا وبہ یصیر العبد ربانیاً ای قریباً من الرب سبحانہ وقولہ اللہ اسم للموجود المستحق
لصفات الالٰہیۃ المنعوت بنعوت الربوبیۃ المتفرد بالوجود الحقیقی جل ذکرہ فان کل موجود سواہ
غیر مستحق للوجود بذاتہ فانما استفاد الوجود منہ سبحانہ فہو من حیث ذاتہ ہالک ومن جہۃ التی یلیہ
سبحانہ موجود فکل موجود ہالک الا وجہہ عز وجل وہذا الاسم اعظم الاسماء التسعۃ والتسعین لانہ دال
علی الذات الجامعۃ للصفات الالٰہیۃ کلہا ولانہ اخص الاسماء اذ لا یطلق علی احد غیرہ لا حقیقۃً
ولا مجازاً وسایر الاسماء قد یسمی غیرہ کالعلیم والرحیم وان کان اطلاق الاسم علی غیرہ سبحانہ
علی وجہ آخر یباین اطلاقہ علی اللہ سبحانہ واما معنی ہذا الاسم فخاص خصوصاً لا یتصور فیہ مشارکۃ لا
بالمجاز ولا بالحقیقۃ فینبغی ان یکون حظ العبد من ہذا الاسم التالیۃ واعنی بہ ان یکون مستغرق
القلب والہمۃ باللہ سبحانہ لا یری غیرہ ولا یلتفت الی سواہ ولا یرجوا ولا یخاف الا ایاہ
وکیف لا یکون ذلک کذلک وقد فہم من ہذا الاسم انہ ہو الموجود الحقیقی فکل ماسواہ فانٍ
وہالکٌ وباطلٌ الا اللہ سبحانہ فیری اولاً نفسہ اول ہالک وباطل واہل التصوف لما کان
الغالب علیہم رؤیۃ فناء انفسہم من حیث ذاتہم کان الجاری علی السنتہم من اسماء اللہ سبحانہ
فی اکثر الاحوال اسم الحق لانہم یلحظون الذات الحقیقۃ دون الصفات ہو ہالک فی نفسہ
فان الصدیقین لا یرون شیئاً سواہ سبحانہ فیستشہدون بہ علی الاشیاء وہم المخاطبون بقولہ
اولم یکف بربک انہ علی کل شیئٍ شہید والحق سبحانہ وتعالی واحدٌ فی الذات والصفات
والافعال والاسماء بمعنی ان کل شیئٍ نسب الیہ ذاتٌ اوصفۃٌ او اسمٌ او فعلٌ فنسبتہا الیہ
مجازیۃ لانہا فی الحقیقۃ عکوس انوار تجلیات الذات والصفات الازلیۃ والاسماء
والافعال الالٰہیۃ فی مظاہر الکون ولیس بمظاہرہا شیئٌ منہا حقیقۃ کما للمرآۃ من الصور
المتجلیۃ فیہا فالسمع والبصر وغیرہما من الصفات فی ای موصوف کان ہو اللہ سبحانہ حقیقۃً
وقولہ تعالی ہو السمیع البصیر اشارۃٌ الی الحقیقۃ عز وجل بالصفات والاسماء واظہار الحق
سبحانہ ستر ذاتہ وصفاتہ ما کان لخفائہ علیہ قبل ذلک ولکن لیتجلی باسم الظاہر آخراً کما کان

متجلیاً باسمہ الباطن اولاً والعجب کل العجب انہ سبحانہ ماظہر لشیٔ من مظاہر افعالہ الاوقد احتجب وذلک لالیقان صُنعہ وبلیغ حکمتہ ولالغنی بالاسم اللفظ بل مدلولہ وہوالذات الموصوفۃ بصفتہ کاللطیف والقہار وہذا معنی قول العلماء رحمہم اللہ الاسم ہوالمسمّٰی وعلامۃ المتحقق باسم من اسمائہٖ سبحانہ ان یجد معناہ فی نفسہ کالمتحقق باسمہ الحق علامتہ ان لایتغیر لشیٔ کمالم یتغیر الحلاج تحقیقاً لتحققہ بہذا الاسم ؛ قال فی قوت القلوب فی شہادت التوحید ووصف توحید للموقنین لایتجلی سبحانہ بوصف مرتین ولایظہر فی صورۃ لاسمین لانہایۃ لتجلیہ ولاغایۃ لاوصافہ لیشہد بحضورہ وینظر الیہ بنورہ ۔ بدانکہ ہر چیز را کہ حق سبحانہ در عالم معانی ظاہر گردانیدہ در عالم صورت آن را صورتی پدید کردہ صورت جملگی عوالم صورت عنصری محمدی است صلی اللہ علیہ وسلم وصورت پرتو نور احدیت کلمہ لاالٰہ الا اللہ است وبعثت انبیاء علیہم السلام از برای زراعت تخم توحید است در زمین دلہا وحقیقت محمدی صلی اللہ علیہ وسلم کل واصل آمد۔ وحقیقت ہر کاملی چون جزء وفرع فالحقیقۃ المحمدیہ صلی اللہ علیہ وسلم صورۃ الاسم الجامع الالٰہی والاسم الجامع ربہا ومنہ الفیض علی جمیع الاسماء والقطب الذی مدار امور العالم وہو مرکز دایرۃ الوجود من الازل الی الابد واحدٌ باعتبار حکم الوحدۃ وہوالحقیقۃ المحمدیۃ وباعتبار حکم الکثرۃ متعددۃٌ ۔ وہر چند یکی از کاملان دیگر را تجلی ذاتی حاصل شود باذات ایشان بآن تجلی جامع اسماء وحقایق کلّی وآئینہ حضرت مشہود اما بآن ہمہ ظہور اثر وحکم آن خصوصیت ببعض الاسماء والصفات المختصہ بہم واختصاص ہریک رسولی از ایشان بقومی مخصوص وتقیید ہر یکی از ایشان فی النشاۃ البرزخیۃ بفلکی معین است چنانکہ در احادیث معراج آمدہ است حکم آن خصوصیت است وکلیم اللہ علیہ السلام بنص آیہ وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي از کبار کاملان و مراد بعینہ بودند چون غالب بر او اسم متکلم بودہ ذوق شہود بآن نوع مخصوص آمد تا اخبار از معراج او چنین فرمود قولہ سبحانہ وتعالیٰ ولما جاء موسیٰ لمیقاتنا الآیہ وہمچنیں از دعوات او اخبار کردند وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰی بِاٰیَاتِنَا اِلٰی فِرْعَوْنَ وَمَلَاۡئِہٖ الآیہ وچون مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم حقیقت او بہیچ حکمی وقیدی ووصفی واسمی مقید ومخصوص نبود بلکہ حکم جمعی ووسطی حقیقی در وی ظاہر بود وصورت او نیز در برزخ بفلکی مقید نشد بلکہ در ہر فلکی از حاق وسط آن

فلک علین صورت وی است و ہمچنین در جملہ مراتب اسماء وحقایق کلی وجزئی مفرد ومرکب نور او صلی اللہ علیہ وسلم وسط حقیقی حقیقت آن اسم است۔ گفتہ اند کہ چون موسیٰ صلوٰۃ اللہ علی نبینا وعلیہ تمنای رویت کرد یعنی دیدن ودانستن ذات متعالیہ او سبحانہ جواب آمد کہ لَن تَرَانِیْ ای موسیٰ پیش از محمد صلی اللہ علیہ وسلم نہ بینی کہ رویۃ حق اوست وآن درجہ باصالت ازان اوست وَلٰکِنِ انْظُرْ اِلَی الْجَبَلِ یعنی تو نظر کن بکوہ باشکوہ معرفت کہ آن محمد است ومنتظر قدم او باش کہ اگر در عالم وجود خارجی کہ مکان ظہور اوست مستقر شدہ وقرار گرفتہ فَسَوْفَ تَرَانِیْ پس تو لپس از وی زود بود کہ تو نیز بہ بینی وحقیقت او صلی اللہ علیہ وسلم حقیقۃ الحقایق است کہ آنرا برزخیۃ الکبریٰ گویند وانتشاء جمیع حقائق کون از حقیقت اوست واتصاف جمیع حقایق بوجود تابع آن اتصاف حقیقۃ اوست بوجود لپس حقیقت او صلی اللہ علیہ وسلم مخزن کنز وجود آمد وہمچنین وجود او صلی اللہ علیہ وسلم کلید خزاین جود آمد ومراد از خزاین جود حقایق عینیہ اسمائیہ الٰہیہ وجودیہ است نہ حقایق کونیۃ امکانیہ چہ اصل ہمہ حقایق فعالہ موثرہ اند نہ حقایق منفعلہ موثرہ وازینجاست کہ محققان گفتہ اند ہر اسمی از اسماءِ الٰہی را مقتضی خاصیتی است پس آن اسم خزاین کمال باشد کہ این استعداد مقتضی آن باشد۔ در حضرت واحدیت واعیان حضرت ظہور علمی دارند ولہذا ازان در وجود بروفق علم مفصل می شود۔ پس این حقایق اسما خزاین جود وکرم باشند وچون حضرت محمدی صلی اللہ علیہ وسلم قطب وخلیفہ وصاحب اسم اعظم است کہ شامل حقایق جمیع اسماست لاجرم مفتاح آن خزاین او باشد وہمچنین استفادہ ہر قومی بل ہر شخصی بل ہر حقیقتی بحضرت اسمی از اسماءِ الٰہی وجودی است کہ ترتیب ومدد جز از حقیقت آن اسم بوی نرسد ومرجعش عاقبت لامر بحضرت ہمان اسم ومقتضار حکم آن خواہد بود۔ پس او در ہرچہ توجہ بحق کند از صلوٰۃ ودعا حضرت ہمان اسم خواہد بود وقبلہ آن اسم ومنشا آنحضرت احدیت جمعیت است کہ حقیقت محمدی است صلی اللہ علیہ وسلم ومظہر آن است پس حقیقت او صلی اللہ علیہ وسلم قبلۂ جمیع واجد وموجود است بلکہ ہمہ مخلوقات را حقیقت اوست وبرزخیۃ الکبریٰ حقیقت حضرت محمدیہ را صلی اللہ علیہ وسلم ازان نام اند کہ درجۂ ادرا

درمیان احدیّت و واحدیّت ثابتست وحقیقت او صلی اللہ علیہ وسلم اصل جمیع حقایق است
و روح او صلی اللہ علیہ وسلم منشاء جمیع ارواح وہمہ ارواح فروع واجزاء روح اویند مطلب
آبحیوٰۃ خضر کہ نوشیدہ رشحہ از معجزات وکمالات حضرت سیّد السادات صلی اللہ علیہ وسلم
است پس جمیع انبیا اجزاء او باشند لاجرم کمالات ومعجزات ہمہ فروع کمالات ومعجزات اویند
پس آب حیوٰۃ خضر رشحہ از حوض کوثر علم او باشد و دم جان بخش عیسیٰ نفخہ از نفس روح اعظم
اوست صلی اللہ علیہ وسلم وچون حضرت محمدی صلی اللہ علیہ وسلم کہ مظہر اسم اللہ است کہ بآن
اسم رب منتہی است واللہ اسم جامع است مشتمل بر معانی وحقایق سایر جمیع اسما وصفات۔
پس حقیقت او صلی اللہ علیہ وسلم مظہر جمیع اسما وصفات باشد وچون اشتقاق اسم از سمت
است وسمت علامت باشد پس اسم علامت آمد مر معنی را ہمچنین اعیان نیز علامتہ اند
مر وجود واجب را مویّد این معنی آنست کہ اسم در لغت ما یعرف بہ الشیئ را گویند ومعلوم
شد کہ اشرف اعیان وجود محمدیست صلی اللہ علیہ وسلم پس دلالت او بر وجود واجب الوجود
اکمل دلالات باشد پس وجود او اعظم اسماء الٰہی باشد زیرا کہ وجود او صلی اللہ علیہ وسلم
معرفت ذات وصفات واسما وافعال حقست سبحانہ اگرچہ تعین صورت مزاج عنصری
او را صلی اللہ علیہ وسلم اصل آدم است اما از دو جہت او صلی اللہ علیہ وسلم اصل آدم آمد
یکی آنکہ حقیقت او صلی اللہ علیہ وسلم حقیقۃ الحقایق است کہ آن برزخیۃ الکبریٰ است
وحقیقت آدم وسایر حقایق انسانی را منشاء واصل آن حقیقۃ الحقایق است دیگر
آنکہ روح ونفس ناطقہ ومدبّر وصورت آدم وغیرہ من الحقایق الانسانیہ نفس کل است
ومدبّر صورت اجمالی عنصری او صلی اللہ علیہ وسلم روح اعظم بقلم اعلا است والذی نفس
محمّد بیدہ اشارت بآن ست و روح اعظم کہ عبارت از عقل کلّ است اصل منشاء
نفس کل است کہ عبارت از لوح المحفوظ است پس ازین دو جہت آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم اصل آدم آمد در اصطلاح موحدان ذات اللہ را سبحانہ از جہت نایافت
اسما وصفات احدیتش می گویند واز جہت اسقاط اسما وصفات احدیتش می گویند و از
جہت نہ اسقاط و نہ اثبات اسما وصفات احدیت جمعش می گویند واز جہت اثبات اسما و

صفات واحدش میگویند ہر وقت کہ ذات اللہ را سبحانہ اعتبار از اسماء صفات کنند از جہة اسماء
وصفات ولوازم آن عالم کثرت مرئی شود وہر وقت کہ قطع نظر از اعتبار اسماء صفات کنند
ذات صرف رو نماید پس در ہر دو حال انتشار در اسماء وصفات از حضرت واحدیت باشد چہ اگر
ذات بی پردہ اسماء وصفات خود ظاہر می شد ہرگز عالم ظاہر نمی شد وچون از پس پردہ اسماء و
صفات خود ظاہر شد عالم کثرت روی نمود وہر وقت کہ قطع نظر از تعینات وتخصصات کنی بجز
ذات مع اسماء وصفات چیزی دیگر نباشد مراد از اسم لفظی است دال بر مسمّٰی ومراد از ذات
مسمّٰی است باعتبار صفت وجودی چون علیم وقدیم یا صفت عدمی چون قدوس وسلام و
اسم اعظم نزد بیشتر محققان اسمی است کہ جامع جمیع اسماء باشد چنانکہ اللہ کہ اسم ذات است
کہ موصوفست آن ذات بہ جمیع صفات اما نزد موحدی از محققان اسم ذات الٰہیہ من حیث ہی
ہی مظہر ائمة الاسماء وائمہ سبعہ را گویند مراد ازان ہفت اسم باشد کہ اول ہمہ ومقدم بر ہمہ لقیناً
ورتبتہ" الیشانند وھو الحیّ العالم المرید القادر السمیع البصیر المتکلم واصول ہمہ
اسماء اند واین ہار اسماء اولیہ مفاتیح الغیب نیز گویند ÷ ودیگر آنکہ اسم ذات گویند ومراد از وی
ذات فقط ملحوظ باشد اگرچہ بہ صفات دلالت کند مثل الحقّ والغنیّ والقدوس والحیّ و
القیوم واسماء صفات ہرچند دلالت بر ذات میکند اما صفات در وی ملحوظ باشد مثل
الرحمٰن والرحیم والخبیر والحلیم واسماء افعال ہرچند دلالت بر ذات وصفات
می کند اما متوقع وملحوظ از وی اثر است کہ آنرا فعل گویند چون المحیی والرازق والخالق۔
واجب الوجود جلت عظمتہ بذات خود مستغنی است از عالم وعالمیان اما اسماء نامتناہی الٰہی
مقتضی آن گشت کہ ہر یک را مظہری باشد تا اثر آن اسم در آن مظہر بظہور رسد ومسمی کہ ذاتست
تعالیٰ شانہ دران مظہر بہ نظر موحد جلوہ کند چہ نظر محقق جز بر حقیقت چیز ہا نباشد مثلاً الرحمٰن
الرزاق القہار ہر یکی اسمیست از اسماء حق وظہور این اسم براحم ومرحوم ورازق ومرزوق
وقاہر ومقہور توان گردد تا در خارج راحم ومرحومی نباشد رحمانیت ظاہر نگردد وہمچنین رازقیت
وقاہریت وجمیع اسماء الٰہیہ برین قیاس پس سبب اظہار جمیع موجودات اسماء حق عزّ شانہ
بود وہمہ اسماء در تحت حیطہ ر اسم اللہ است وبر ہمہ محیط است اونیز مقتضی مظہر کل گشت

کہ آن مظہر را از راہ جامعیت مناسبتی باسم جامع باشد کہ آن خلیفۂ اللہ باشد سبحانہ در رسانیدن فیض وکمالات از اسم اللہ بماسوی وآن مظہر جامع روح محمدی بود صلی اللہ علیہ وسلم کہ اول ما خلق اللہ سبحانہ روحی او نوری عبارت از انست ودر ہر آیتی از کتاب اللہ کہ دران آیہ ذکر ایصال احکام وافیاض است بواسطہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم البتہ اسم اللہ یان یاد فرمودہ قولہ تعالیٰ اِنَّ الَّذِیْنَ یُبَایِعُوْنَکَ اِنَّمَا یُبَایِعُوْنَ اللّٰہَ ۔ وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰہَ رَمٰی ۔ قُلْ اِنْ کُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰہَ فَاتَّبِعُوْنِیْ یُحْبِبْکُمُ اللّٰہُ وامثال این بسیار است در کلام و در حدیث بیعت کہ ہذہ ید اللہ فرمودہ اند صلی اللہ علیہ وسلم واشار الی یدہ الیمنی ہم مبنی ازین معنی است پس معلوم شد کہ در ازل مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم خلیفۃ اللہ بودہ است وتا ابد او خواہد بود وخلیفہ باید کہ مستجمع جمیع صفات کمالیت مستخلف باشد کہ این حضرت الٰہیہ است الا در وجوب ذاتی کہ بعدم وجوب ذاتی ممکن از واجب ممتاز گردد وہمچنین جمیع مظاہر از مومنان ہمین درجہ دارند اما تفاوۃ در قرب وبعد مراتب است واز انجہتہ گفتیم کہ خلیفہ باید کہ مستجمع جمیع صفات کمالیہ مستخلف باشد تا افاضت کمالات بر ہر یک از ممکنات فراخور استعداد وطلب او تواند کرد وخلافت او صلی اللہ علیہ وسلم تنہا نہ بر اہل ملک ست بلکہ در جبروت وملکوت وملک خلیفۃ اللہ سبحانہ اوست وباقی انبیاء علیہم السلام خلفاء او بودہ اند صلی اللہ علیہ وسلم ودر اداء رسالت کہ حالت ظاہریت محمدی است صلی اللہ علیہ وسلم میکردند وہمچنین اولیا خلیفۂ ولایت اویند صلی اللہ علیہ وسلم وپیش از ظہور او در نشاۂ عنصری اول خلیفہ کہ خلافت حق کرد در عالم ملک آدم بود صلی اللہ علیہ وسلم قولہ تعالیٰ اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃً الآیہ ارض اشارہ بعالم ملک است وباقی انبیا چنین بودہ اند وروح او صلی اللہ علیہ وسلم در عالم جبروت وملکوت مربی آنہمہ بود تا نوبت ظہور او رسید در نشاۂ عنصری او

خواجہ حافظ علیہ الرحمہ

بحُسن وخلق ووفا کس بیار ما نرسد ❊ ترا درین سخن انکار کار ما نرسد
ہزار نقد ببازار کائنات آرند ❊ یکی بسکۂ صاحب عیار ما نرسد

لی الله علیه وسلم ونبوت بوی ختم گشت وانبیائی که آمده بودند هر یک به حسب استعداد امته چیزی زیاده
ند در دین چون نوبت دولت او شد استعداد امت وی از همه امم زیاده بود که کُنتُم خَیرَ اُمَّة
اره بآن است واستعداد هیچ امته ورای استعداد امت او نبود او صلی الله علیه وسلم هر
از امت را بحسب قابلیت او فراخور او رسانید از هر یک فیضی که برای نشاهٔ بشری
تر بود پس در نبوت وشریعت احتیاج اُمّت او بهیچ نبی دیگر نیامد لاجرم فرمود لا نبیَّ بعدی
ن احوال ظاهریت او صلی الله علیه وسلّم که نبوّت بود تمام شد واحوال باطن او که ولایت بود۔
ز سیر خود در دایرهٔ ولایت تمام نکرده بود ودر ترقی بود بابت ولایت بسته نشد واز عالم برزخ
سکن نفس وی است واز مقعد صدق که منزل روح وی است فیض ولایت باولیا میرساند
ن ولایت امر خفی است چون مناسبت از عالم خفا است افاضه آن بیش توان کرد۔ ولیکن
ایام دنیا منتهی است لابد است که خلافت نبوت وولایت واحکام هردو منقضی گردد
با وانقضاء آن بخاتم ولایت مطلقه خواهد بود که عیسیٰ است علیه السلام وولایت جزئی وی
ن مظهر او امام قایم بالحق که مهدی است خواهد بود که در آخر الزمان خروج کند پیش از عیسیٰ
السلام وچون این دایره تمام گردد باز کار از سر گیرد وحشر ونشر قیامت از انست وامور
ق بر مقتضاء اسماء الٰهیه جاری است وخلایق مظاهر آن اسما اند ودر تحت تصرف
م اند واختلاف ایشان نیز از مقتضیات احکام اسما وصفات متقابله است و
ت الٰهیت اقتضاء صفات متقابله شکثره کرد تا حکم بران راند مثلاً اسم هادی را مظاهری
هدایت از وآید وخلق را براه راست دلالت کند حکم حکمت تقاضاء او کند که سر از جیب
واولیا وعلما برآورد ایشانرا مظاهر خود سازد که استعداد ایشان از فیض اقدس این
است که راه نمای خلق باشند پس هم بمناسبت طایفه پیدا کرد که ایشانرا استعداد قبول
ء ایشان بود وآن مؤمنان وموحّدان بودند تا حکم از ان اسم بآن صفت بموجب حکمت
بظهور رسد همچنین اسم المُضِلّ را که صفت او اضلالت را مظهری باید که ضلالت از وی آید۔
راه از راه راست اندازد مرحضرت او فیض کلّیست که جمیع افیاض راشاملست یکی را
اقدس گویند ودیگی را فیض مقدس بفیض اقدس اعیان ثابته که آن حقایق موجودات و

اصول استعداد ایست حقایق را حاصل گردد و لتقبیض مقدس مر اعیان ثابتہ را در خارج وجو
پدر آمد بحسب استعدادی کہ آن حقایق را بودہ برین معنی مثال روشن بست نواۃ با شجرہ نوا
را عین ثابتہ دان و شجرہ را وجود خارجی و اول چیزی کہ از اعیان ثابتہ بوجود آمد و ظہور آمد حقیقت
محمدیہ بود صلی اللہ علیہ وسلم کہ قطب اقطاب و عقل اول عبارت از ان حقیقت است و آن
تفصیل این حقیقت اعیان عالم پیدا شد با جمیع استعداداۃ آن اولاً در علم و ثانیا
در عین حکم حکمت مقتضی آن گشت کہ از جیب شیاطین الانس والجن برکند و مستعد قبول حکم ایشان
گردانند و از برای قبول وساوس و اغوای ایشان کفار و عاصیان را مُعِد فرمود تا در ایشان تصرف
نمایند و از راہ راست دور اندازند و این آفرینش خلق مہمل و بی اصل نیست تا ہر کس چنانچہ
خواہد بباشد اگرچہ افعال از بعضی بی سداد و بے صلاحیت اما حکمت مقتضی باشد آن است کہ
یکی را در ہدایت و دیگری را در غوایت بدارد یکی ہمگی مشغول وی باشد و یکی مشغول غیر وی تا عمارت
ہر دو خانہ کہ مفتوح و مصنوع ید قدرت و لیست عمارت کردہ شود تا اسماء جلالیت و جمالیت
استیفاء اقتضاآت خود کنند و اظہار رسل از برای اظہار این اسرار بود و ایشان نیز یکی از اسباب
تصریف خداوندی اند و طرد تصرف شیاطین از زمین و لہاء بنی آدم میکنند کہ چون دلہا خالی
از تصرفات ایشان شود قابل فیض اسماء جمالیت گردند و آنکس کہ مظہر لطف است قہر
در وی مخفی است و آنکہ مظہر قہر است لطف در وی مخفی و فایدہ دعوت اظہار این معنی بود و
کیفیت ادراک این معنی بر بعضی بس دشوار است و مزلۃ الاقدام است و تمامی آن در
اثبات توحید و افعال کہ در تحت تصرف و ید اختیار بود بیاید انشاء اللہ تعالی سبحانہ پس خلق
در دو قبضہ سعادت و شقاوت بوند یکی را از اہل سعادت گرداند و بجنت در آورد و یکی را
از اہل شقاوت گرداند و بدوزخ در آورد۔ والاسماء تنقسم باعتبار الذات والصفات
والافعال الی الذاتیۃ کاللہ والصفاتیۃ کالرحمٰن والافعالیۃ والجلالیۃ کالقہار والصفات
تنقسم باعتبار استقلال الذات بہا الی الذاتیۃ وہی سبعۃ الحیوۃ والعلم والارادۃ والقدرۃ
والسمیع والبصر والکلام وباعتبار تعلقہا بالحق الی فعالیۃ وہی ماعدا السبعۃ ولکل مخلوق سوی
الانسان حظٌ من بعض الاسماء دون الکل کحظ الملائکۃ من اسم السبّوح والقدّوس و

ولذلک قالوا نحن نسبح بحمدک ونقدس لک وحظ الشیطان من اسم الجبار المتکبر و
لذلک عصی واستکبر واختص الانسان بالحظ من جمیع الاسماء ولذلک اطاع تارة
وعصی اخری قال الله سبحانه وتعالی وعلم آدم الاسماء کلها رکب فی فطرته من کل
اسم من اسمائه اللطیفة وهیأ بتلک اللطایف للتحقق بکل الاسماء الجمالیة والجلالیة و عبر
عنها بیدیه فقال لابلیس ما منعک ان تسجد لما خلقت بیدی وکل ما سواه مخلوق
بید واحدة لانه اما مظهر صفة الجمال کملائکة الرحمة والجلال کملائکة العذاب والشیطان -
اهل بصیرت گفته اند ذات را به صفت معینه واعتبار تجلی از تجلیات وی اسم می نامند و اسماء
ملحوظ اسماء الاسما است ونزد بعضی از ایشان اسما و صفات دو لفظ مترادفند بر یک معنی
و تکثر در ذات به سبب تکثر در صفات است و صفات او سبحانه نه عین ذات است نه غیر ذات
بعضی باین عبارت گفته اند که هم عین ذات است زیرا که آنجا موجودی نیست تا مغایر ذات حق
مغایر دکه ازانجا کفر محض وشرک بحت لازم آید وازان وجه غیر ذات است که مفهومات صفات
بالقطع مختلف اند وکثرت صفات از اختلاف موجودات واعتبارات ونسب واضافات
خیرد وذوق انبیا واولیا بران گواهی میدهد که الله سبحانه صفات علی الحقیقة هو بها موصوف
مقام معرفة اسما وصفات الهی در غایت عظمت است جز اهل صفوت وخلوت را بران اطلاع
نیست در هر دلی نور عزت اسرار معارف او نگنجد هر گوشی طاقت سماع آن ندارد صدر عنه
سبحانه الوجود علی اتم الوجوه وله سبحانه باعتبار النسبة الی کل موجود صدر منه اسم وکل ما سمی به
نفسه فهو باعتبار نسبته الی بعض الموجودات اوالی جمیعها مثلا اسم الحی والمحی بالنظر الی موت
الغیر وبطلانها واسم الواجب والقدیم بالنظر الی مغایرته لسائر الذوات فی عدم الحاجة الی
علته موجدته والحق انه سبحانه هو الموجود الذی له ذات یجی لها حقیقة الوجود وان کل ما سواه
معدوم الا من الوجه الذی یلی قیومیته عز وعلا حقیقت محمدی و نور احمدی صلی الله علیه وسلم
صورت حضرت واحد احدی است ومبدء ومعاد جمله خلایق آن حضرت حقیقت الحقایق
است ونهایت ومقام سرحدی سیر سایران طریق سبحانه وتعالی تا آنحضرت بیش نیست ورسل
صلوات الله وسلامه علیهم خلفاء ونواب جناب محمدی اند صلی الله علیه وسلم عالم و عالمیان

صور واجزاء تفصیل او آدم و آدمیان مسخر برای تکمیل او اوست و انای محقق نعلمت
علم الاولین والآخرین و پیشوای محقق کُنتُ نَبِیًّا وَآدَمُ بَیْنَ الْمَاءِ وَالطِّیْنِ خلایق از مضا
محنت گمراہی بطریق محبت الٰہی و خلایق مراتب مودت و آگاہی بواسطۂ ہدایت او توانند رسید
فَاتَّبِعُوْنِیْ یُحْبِبْکُمُ اللّٰہ و دانا و نادان از حضیض درکات نقص و حرمان و حجاب د
خذلان باوج درجات توحید و ایمان و کمال و مقامات عرفان بعنایتہ او راہ توانند برد۔ ک
قُلْ هٰذِهٖ سَبِیْلِیْ اَدْعُوْا اِلَی اللّٰہِ عَلٰی بَصِیْرَۃٍ اَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِیْ ہدف تیر محبوبی اوست ک
فاحببت ان اعرف و قبلہ تقریر مخلوقی او کہ فخلقت الخلق لاعرف وحقیقۃ الحقایق ہی بالذات
الاحدیۃ الجامعیۃ بجمیع الحقایق تسمی حضرۃ الجمع وحضرۃ الوجود۔ فالحقیقۃ المحمدیۃ ہی الذات
مع التعین الاول فلہ الاسماء الحسنی کلہا فہو الاسم الاعظم واجمعوا علی ان القرآن کلام اللّٰہ
سبحانہ علی الحقیقۃ وانہ لیس بمخلوق ولا محدث فانہ متلوٌ بالسنتنا مکتوب فی مصاحفنا محفو
فی صدورنا غیر حالٍ فیہا کما ان اللّٰہ سبحانہ معلوم بقلوبنا مذکور بالسنتنا معبود فی مساجدنا غیر
حالٍ فیہا قرآن کلام اللّٰہ است علی الحقیقۃ و غیر مخلوق است و نہ محدث و نہ حدث بنو یا نہاءِ ما متلو
و در مصاحف ما مکتوب و در سینہاءِ ما محفوظ غیر حالٍ فیہا ہمچنانکہ حق سبحانہ و تعالیٰ معلوم است
در دلہا مذکور است بزبانہا معبود است در مسجدہا و در ہیچ ازینہا فرود نیامدہ است ۔
چنانکہ جسمی یا عرضی در جسم فرود آید و اجماع کردہ اند کہ قرآن جسم نیست و جوہر و عرض نیست
واختلفوا فی الکلام ما ہو فقال الاکثرون کلام اللّٰہ سبحانہ صفۃ اللّٰہ فی ذاتہ وانہ لا یشبہ
کلام المخلوقین بوجہ من الوجود ولیست لہ ماہیۃ کما ان ذاتہ لیست لہ ماہیۃ الا من
جہۃ الاثبات بیشتر بر انند کہ کلام اللّٰہ صفت اوست و او سبحانہ ہمیشہ بدان موصوف
بودہ است و بہ ہیچ وجہ از وجوہ با کلام مخلوق مشابہتہ ندارد و او را ہیچ چگونگی نیست
چنانکہ ذات او را سبحانہ ہیچ چگونگی نیست الا از جہۃ اثبات یعنی چون ما را گویند کہ خدای سبحانہ
ہست گوئیم ہست چون گویند ویرا سبحانہ صفات ہست گوئیم ہست ازین مقدار چارہ
نیست و باین مقدار جواب درست است اگر پس ازین گویند ما ہو گوئیم سوال خطا است کہ
ماہیت جنس جوید و آنجا جنس جمع انواع را باشد انواع را باید بسیار تا جملہ گردد باز جملہ

آن انواع را جنس گویند تا سوال درست آید چون خدای سبحانہ یکی است سوال ماہیت
بروی محالست وآنکس کہ میگوید کہ خدای را سبحانہ ماہیت است مرادش ازان ذاتی است
وجود سمیع بصیر علیم قدیر متکلم حکیم مفیض النور رماہیتہ اللہ سبحانہ مخالف لماہیتہ مخلوقاتہ بذاتہ
المخصوصۃ لابصفۃ زایدۃ وہوالمختار کما لایحل ذاتہ فی غیرہ لایحل صفتہ فی غیرہ والکلام
القدیم الذی ہو صفۃ اللہ تعالی ہل یسمع ذہب الاشعریؒ الی انہ یجوزؔ ومنعہ الاستاد
ابواسحٰق الاسفرائی وہواختیار الشیخ ابومنصور الماتریدی رحمۃ اللہ والحروف المعجمۃ فی
المصاحف یسمی قرآناً ویسمی کلام اللہ سبحانہ قرآناً والقرآن اذا ارسل واطلق لم یفہم بہ غیر
کلام اللہ سبحانہ فہو اذاً غیر مخلوقٍ وبعضی گفتہ اند کہ کلام خدای سبحانہ امر ونہی است وخبر و
وعدہ و وعید وحق سبحانہ وتعالی ہمیشہ آمر وناہی ومخبر وواعد وموعد وذام بودہ اما ظہور آن
صفات بنسبت با خلق بعد از ایجاد با خلق یعنی چون خلق را بیافرید وبہ کمال بلوغ برسید۔
آن امر ونہی ومدح وذم وغیر ہا از صفات دیگر کہ حق تعالی در ازل بدان موصوف بود
بدلیشان تعلق گرفت وفرمود کہ امر مرا فرمان برید یعنی چون خلق آفریدہ شوند مذموم بوند بر
معصیت ومثاب وممدوح باشند بر طاعت چنانکہ ما ہنوز مخلوق وموجود نبودیم کہ مخاطب
ومامور بودیم بہرچہ محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم از قرآن تنزل میکرد وجمہور این طایفہ اجماع
کردہ اند کہ قرآن حرف وصوۃ وہجا نیست بلکہ حرف وصوت وہجا دلالات قرآنست
وحروف واصوات از کسی ظاہر شود کہ آلات دارد وجوارح چون لہوات وزبان وغیر آن
وحق سبحانہ وتعالی را جارحہ نیست ومحتاج نیست بآلت پس کلام او نہ حرف باشد ونہ
صوت وبعضی از کبرای این طایفہ گفتہ اند کہ ہرکس کہ نتواند بی حرف وصوت سخن گفتن
معلولست وہرکس کہ سخن او بعضی در عقب بعضی بود مضطر است واللہ سبحانہ منزہ عن
الاعتلال والاضطرار وطایفہ ازیشان گفتہ اند کہ قرآن حروف واصوات است وگمان
این طایفہ چنان است کہ ہیچ کلامی بی حرف وصوت نتوان دانست باآنکہ مقر اند کہ قرآن

لہ فی مذہب الاشعری جواز سماع کلام اللہ القدیم ومنعہ ابواسحٰق الاسفرائنی وشیخ ابومنصور ۱۲

صفت حق است در ذات او وغیر مخلوقست واین قول حارث محاسبی است از متقدمان وابن سالم از متاخران اختلاف درین مسئلہ آنست کہ چون ثابت شد کہ حق سبحانہ وتعالی قدیمست وہیچگونہ از وجوہ با خلق مشابہت ندارد پس ہمچنین صفات او با صفات مخلوق مشابہت ندارد پس کلام او سبحانہ چون کلام مخلوق مرکب نبود از حرف وصوت وچون حق سبحانہ وتعالی مر نفس خود را کلام ثابت کردہ است لازم آید کہ ہمیشہ بدان موصوف بودہ است کہ اگر ہمیشہ بدان موصوف نبودہ نشدہ باشد کلام او سبحانہ چون کلام مخلوق محدث باشد ونیز لازم آید کہ در ازل بضد آن موصوف بودہ باشد چون سکوت یا آفتی غیر آن وچون ثابت شد کہ ذات او محل تغیر وحوادث نیست پس لازم آید کہ ساکت نبودہ باشد وبعد ازان متکلم گشتہ چون این معنی ثابت شود لازم آید کہ کلام اللہ سبحانہ محدث ومخلوق نباشد وایمان واقرار بدان واجب شود وچون ثابت نمی شود کہ قرآن حرفست وصوت امساک از بحث دران واجب بود حق سبحانہ وتعالی متکلم است بیک کلام اولاً وابداً وآن کلام امر است بماموران ونہی است از منہیات ومیان این امر ونہی تضاد نیست بلکہ تضاد میان مامور ومنہی است وسخن بعضی از کبراست مراد از نور کمال ظہور موجود است ونور را چہار اعتبار است از انکہ نور او بود کہ مدرک نفس خود وغیر خود باشد وادراک باو وتغیر باو حاصل شود اعتبار اول راکہ خود را بداند علم گویند واعتبار دوم را غیر خود را بداند ارادہ گویند و اعتبار سیم راکہ بدو او را توان دانست قدرت گویند واعتبار چہارم راکہ بدان غیر او را توان دانست حکمت گویند واین چہار صفت نقطہ واحدی آمد ومظاہر چہار صفت نقطۂ احدی کہ مفیض وجود است بخلاف نقطۂ ذاتی کہ مفیض حیوۃ است باصالت ووالست براسم باطن از انکہ حیوۃ بوجود از نور نزدیک تر است وہمچنین وجود را چہار اعتبار آمد اعتبار اول شعور او بوجود خود بدوام وجود خود واین اعتبار را حیوۃ گویند و اعتبار دوم شعور او بہ کمال وجود خود وجلال وجود خود واین اعتبار را سمع گویند و اعتبار سیم شعور او بجمال وجود خود ودلال وجود خود واین اعتبار را بصر گویند واعتبار چہارم شعور او باآنکہ وجود او مستحق حمد وثنا است واین اعتبار را کلام گویند واین چہار را

صفات نقطہ احدی گویند و وجود آن بود کہ یصدق الاشارۃ علی کل شیئ بسببہ وقولہ تعالیٰ قُلْ هُوَ اللّٰہُ اَحَدٌ دال علیہ و حیوٰۃ عبارت است از شعور او بوجود خود و دوام وجود خود و سمع او عبارت است از شعور او بہ کمال وجود خود و جلال وجود خود و بصر او عبارت است از شعور او بجمال وجود خود و دلال وجود خود و کلام او عبارت است از شعور او بدانکہ وجود او مستحق حمد و ثنا است و علم او عبارت است از شعور بالشعورات کلہا و ارادۃ او عبارت است از شعور او باظہار آنچہ در علم اوست و بدر آمدن اجا بین آن چنانکہ در علم اوست و قدرۃ او عبارت است از شعور او بہ تنفیذ مرادات او و حکمت او عبارت از شعور او ست باتمام القدرۃ المقدور و اتقانہ و نور عبارت از کمال ظہور وجود بود کہ ثمرۂ تجلی نقطہ واحدیت اصالۃ چنانکہ حیوٰۃ ثمرۂ نقطۂ احدیت اصالۃً و وجود ثمرۂ نقطۂ احدیت خلافۃً عن النقطہ الذاتیہ و الثابت عن نقطۃ الذاتیہ اصالۃً و حق سبحانہ و تعالیٰ از جمیع عبارات و استعارات و اسامی و صفات و اطلاق شعورات منزہ است لکن جہت تفہیم ممکنات کہ ایشان جز بدین طریق فہم وحدت ذات واجب الوجود کہ بہ صفات کمال متصف است نتوان کرد مضطر باید شدن و لفظ قرآن از روی لغت بچند وجہ میگردد۔ یکی آنکہ قرآن مصدر قراء تست قولہ تعالیٰ فَاِذَا قَرَاْنٰهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهٗ یعنی قراءتہ دیگر آنکہ حروف معجم راکہ در مصاحف است قرآن خوانند۔ قال النبی علیہ السلام لا تسافروا بالقرآن الی الارض العدو و کلام اللہ را قرآن خوانند پس ہر قرآنکہ ہست غیر کلام اللہ محدث و مخلوقست یعنی آن قرآن کہ مصدر قراءت است و آن قرآن کہ حرف معجم است ہر دو مخلوق است و آن قرآن کہ کلام اللہ است غیر محدث است و غیر مخلوق و قرآن را چون اطلاق کنند از وی جز کلام اللہ مفہوم نگردد و آن مخلوق نیست اما توقف درین مسئلہ از دو حال بیرون نیست اگر قرآن را بہ صفت محدث و مخلوقی وصف کنند پس قرآن پیش او مخلوق بود و قوف او تقیہ باشد و اگر معتقد آن است کہ قرآن صفت حق است در ذات او پس وقوف او در اقرار بدان کہ غیر مخلوق است معنی ندارد۔ الا آنکہ معتقد آن بود کہ قرآن صفت حق است و صفات او تعالیٰ غیر مخلوقست و با خصم او را اتفاق بحث نیفتادہ باشد تا اثبات وی بروی ثابت شود و اقرار کند کہ قرآن کلام اللہ

است واز آنکه مخلوق نیست خاموش شود چه دلیل آنکه قرآن غیر مخلوق ست نه در اخبار روایتی هست ونه در قرآن وقف بدین وجه پسندیده بود او سبحانه تعالیٰ ازلیست وابدیست و سخن او یکیست وشیخ عطار رحمة اللہ درین معنی می گوید۔

نظم

هرچه از قرب احد آید پدید ❊ چون شود منزل عدد آید پدید
هست قرآن در حقیقت یک کلام ❊ با عدد آمد چو منزل شد تمام
صد هزاران قطره یک عمان بود ❊ چون زعمان بگذرد باران بود
هرچه اسمی یافت آمد یک وجود ❊ آنهمه یک شبنم است از بحر جود

که تعدد وتجدد نپذیرد وما و سبحانه از ازل بی اوّل تا ابد بی آخر به آن سخن متکلم است بی انقطاع چنانکه حیوة از ذات او هرگز منقطع نشود کلام او سبحانه هرگز از ذات او منقطع نشود وجمیع مکونات را بکلمه کُنْ ایجاد کرده است واین کلمه بازل وابد محیطست وبیک اراده مرید است بر همه مرادات از ازل تا ابد وقس علی هذا سایر الصفات همه مرادات بر وفق ارادة او بیند نه کم ونه بیش نه پس نه پیش مثلاً طینت آدم را علیه السلام فرمود بباش بفلان وقت در فلان مکان لاجرم درمیان مکه وطایف چهل هزار سال ببود چنانکه خواست او سبحانه واگر تقدیراً بیک طرفة العین بوجود آمدی خلاف ارادت وخلاف کن فیکون بودی ودانستن استحاله خاموشی بر حق سبحانه وتعالیٰ دانستن آنکه عز وعلا متکلم است ازلاً وابداً بی انقطاع با آنکه سخن او سبحانه یکی است بی تعدد وتجدید وتجدد وتبعض وتفکر وشناختن این نوع معانی علی الحقیقة موقوف بر مشاهداة بصایر است اما قبول کردن بایمان در اول فرض است تا در آخر بانواع تصفیه وتزکیه بر سبیل متابعت صاحب شریعت صلی اللہ علیه وسلم روشن ومبرهن میگردد ودر قعر این دریا گوهرهای عرفان پنهان است واللہ الهادی لاهل المجاهدة الی سبیل المکاشفة والمشاهدة ولاهل الشوق الی مشارب الذوق وباللہ التوفیق صفات خدای سبحانه در دل اهل معرفت عظیم تر از آن است که در خاطر ایشان گردد که کسی را دران تصرف رسد همچنانکه مور چه دل پشه را هیچ سر آن قوة آن نتواند بود که در کمال انبیا واولیا تصرف کنند همچنین در دل بود

ہیچ آفریدہ قوت آن نیست کہ درکمال اوصاف ازل تصرّف کند نہ فرشتہ و نہ آدمی ہرچہ در فہم
اسرائیل و روح اعظم و خلیل و حبیب تواند گنجید آن قدر حوصلۂ ایشان تواند بود و خدای سبحانہ
برترازان است از سمعی کہ تو او را دانی منزہ است و از بصری کہ تو او را بینی مقدس و از علمی کہ
تو او را دانی مبرا و عالی ما قال اللہ الا اللہ نام او را زبان او باید جمال او را چشم او باید کلام او را
سمع او خنود قدرت او را علم او دریابد علم او را سعت ذات او باید لا احصی ثناءً علیک انت کما
اثنیت علی نفسک مردان شرم دارند کہ نام او برند تسبیح جان ایشان این بود انت منزہ عما
لا یلیق بجناب قدسک ارحمنی یا ارحم الرحمین نام او سبحانہ جز او نبرد و نتواند بردن و نخواہد بردن
ہر ثنا کہ خلق بروی گویند دون حق جلال او بود ہیچکس کمال و جلال او را درنیابد جز او سبحانہ
و تا پرتو نور ذات او نباشد ہیچ حقیقت از و بہرہ مند نشود او را سبحانہ ہم بنور او ادراک
توان کرد عارفان را حظ جان از تجلی ذات او نیستی است و او را در وادی او مجال نہ حروف
را در نام او راہ نہ کلمات را در صفات او تصرف نہ زبان را در ذکر او کار نہ عقول را در
حقیقت او روش نہ و معارف اولین و آخرین را در لا یتناہی کمال ذات و صفات او
سبحانہ جز حیرت و عجز حاصل نہ غیر او را سبحانہ از و نصیب نہ او ظاہر و ہمہ ناپیدا و او موجود
و ہمہ معدوم و باد موجود کمال فضل او جلوہ کنندۂ او ہر ذرہ جلال عزت او پوشندہ او در ہر
پردہ کبریا و جبروت او با ہر ذرۂ ہمراہ و حقیقت ہر ذرّہ از ہستی ذات او آگاہ اگر الف
است الٰہیتہ او ست و امر و امن او ست و اگر لام است ملک و لطف او د اگر
راست رافت و رحمت در ربوبیت او ست سبحانہ او سبحانہ در پردۂ عزت خود از ہمہ محتجب از
منازل مردان بعضی چنان است کہ در وی حلال حرام میشود و حرام حلال چون قصد حرم
وصال کنی جامۂ احرامت بباید جامۂ دوختہ بر تو حرام شود و نکاح کہ سنت مؤکدہ است
و فرض کفایہ بر تو حرام میشود فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ چون رسول بر
ابی طیبہ حجامی رضی اللہ عنہ در وقت مغلوبی او در محبت احمدی حرامی شریعت را فراموش کرد
بدین معذور گشت تا کرامت یافت رسول فرمود ببرکت آن خون بدن ترا بر آتش حرام گرداند
آن خون بدین عذر بروی حلال شد شریعت را بطون است و آنچہ بدرجات مردان باز گردد

وفتوی آن در کتاب الحج طلب باید کرد افعال واحکام آن محکس عماشقست علم میراثی علم
سلوک مردان است و رزق آسمانی وعلم لدنی اگر مراد از علم میراثی علم دراثت میراث پدر و
مادر وخوردن مال مردمان بحیلها بودی واز رزق آسمانی مراد رزق معده بودی ابوجهل را
بایستی که از مصطفے صلی اللہ علیہ وسلم قدربیش بودی لوح دل از آلائش اغیار پاک کن تا
ترا بمکتب ادّبنی ربّی راه دهند معنی کلمه لا الٰہ الا اللہ آنست که جز یک خدای سبحانه ندانی
ونه پرستی ونه بینی کسی که بدست سلطان ووزیر وزید وعمرو منع وعطا ونفع وضر شناسد این
معنی ازوی کی درست آید دلی راکه تمام حُبّ دنیا گرفته باشد ازوی حضور مناجات کی آید
قد علم کل اناس مشربھم چون منعمی رابینی که او را در هر ذره از ملک وملکوت نعم لاتتناهی
است هرآینه درمشاهده او سبحانه اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ باید گفت ونظر بعموم آن نعمت نسبت به
همه مخلوقات او رَبِّ الْعَالَمِیْنَ باید گفت وچون سعت نعت او دلیل بخشایش ومهربانی
او آمد بعد از ذکر ربوبیت او سبحانه اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ باید گفت واین معانی نسبت بتمام
نست درمقام وحدت صرف که مقام بقاء مع اللہ است انا محمود شنوی وانا المعبود فهم
کنی وانا الرب وانا المستعان وانا الهادی اهادی الی حقیقته وانی وبعد از ذکر ایصال
فیاض صفاتی ذکر احکام ذاتی جلوه کند مَالِکِ یَوْمِ الدِّیْنِ ازان عبارت بود وچون راه
ازوی بهم لوبی بود اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ مخبر تو آید حقیقته ایمان جز اهل صفوة را
نباشد فاماتمام ایمان همه کس را باشد احوال انبیا وصحابه ایشان گوئیا بتو نرسیده از برای درمی
که خرج مطبخ تو شود دینی که نجات خود همه دروی دیده اند بدان درم میدهی ومی ستانی ذٰلِکَ
مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ آنکس که از خلق بترسد واز خدای نترسد از تر داہل دلان کافر است او را حدیث
اہل معرفت کی رسد او چه داند قُلْ هُوَ اللّٰہُ اَحَدٌ چه معنی دارد ومعنی احد یگانه بود ویگانگی
کسی را سزاوار است که درا احدیت او دوئی را مجال نبود قرآن بردو چیز مشتملست یکی آنکه
خلق رابکلامی آید در راه سلوک وآن قسم رابیان مفصلست در قرآن یک قسم دیگر مشتملست
بر ذکر ذات وصفات وافعال وکیفیت سلوک وعلامات وصول واحوال رسیدگان بخدای
سبحانه وباز ماندگان از خدای سبحانه وبیان ضابطهٔ کلی این جماعت که نظام دین بر آن است

ازمجادلہ با ایشان از انساف کفار و منکران نبوت انبیا علیہم السلام و بخبر قرآن تفصیل این احوال میکند و آنرا آیات مفصلات گویند و یک قسم است از قرآن کہ عوام را حوصلہ شنودن او نیست آنچہ تفاصیل عالم ملکوت و جبروت است درین قسم داخلست چون الٓمٓ و الٓمٓصٓ و الٓرٰ و الٓمٓرٰ و کٓھٰیٰعٓصٓ و حٰمٓ عٓسٓقٓ و یٰسٓ و قٓ و نٓ تو چہ دانی کہ کلام ازلی را باجمال این حروف چہ معنی ست آنچہ بدریاہا نتوان نوشت درطی عزت این حروف آمدہ است آنچہ از بہر محمدؐ است دیگر است و آنچہ از بہر غیر او آمدہ است دیگر کُلُوْا وَاشْرَبُوْا مِنْ رِّزْقِ اللّٰهِ وَلَا تَعْثَوْا فِی الْاَرْضِ غبار اغیار از زمین دل دور کن تا از زمرہ مفسدان نباشی مثنوی تیرہ رنگی و تنگ داری در نہاد ٭ این بود یَسْعَوْنَ فِی الْاَرْضِ الْفَسَادَ ـ قنون القرآن اشارۃٌ الی نفس الواحدۃ فی المکان و رائوہٗ الی الروح الاضافی العلوی الکلّی فی الکون والفہ اشارۃ الی القلب فی تفاصیل الکون و فاقہ اشارۃ الی العقل فی الوجہ الباقی والف الفرقان اشارہ الی الذات و نونہ اشارۃ الی کنہ الذات اعنی کنہ کان اللّٰہ ولم یکن معہ شیٔ والآن کما کان و فاوٗہ اشارۃ الی تفصیل الذات والصفات و قافہ اشارۃ الی حق الاعظم و راوہ اشارۃ الی ظہور حق الاعظم من کنہ المکان والاکوان والالوان فی وجہہ سبحانہ فان الوجہ عبارت عن ظہور ہویتہ عین الجمع فواوہ اشارۃ الی الہویّۃ و ہاؤہ اشارۃ الی الماہیتہ و جیمہ یشیر الی الجمع و میم الجیم یشیر الی محل جمع الہویتہ الماہیتہ قال اللّٰہ سبحانہ وَلِتُصْنَعَ عَلٰی عَیْنِیْ فالعین عبارت عن جمع النبوۃ والولایتہ و موسیٰ عبارۃ عن عین جمع ماہیتہ الوجود لان یاء موسیٰ یشیر الی العین و میمہ یشیر الی الجمع والیاء فی بطن السین یشیر الی الماہیتہ و واو موسیٰ یشیر الی الوجود فمعنی ہذہ الاشارات من قبیل العبارات ان تعلم انّ موسیٰ المصطنع علی عین اللّٰہ سبحانہ انبساط عین ماہیتہ الوجود علی مدرجتہ النبوۃ والولایتہ والعین المکنونۃ نفس الولایتہ والعین التی لا تنام علی نفس النبوۃ والعین المضافہ الی اللّٰہ سبحانہ بحرف الیاء جمع النبوۃ والولایتہ والتساق عبارۃ عن انبساط نقطۃ الولایتہ

ـہ در بعضی تفاسیر در صحیفہ ثانیہ نوشتہ و در بعضی تفاسیر در اول سورہ یوسف خواستہ کہ اینجا نویسند آنجا نوشتہ دران کلا معلوم باشد ظاہر امانده و دیگر پیوستہ خواستہ کہ چیزی نقل کند واللّٰہ اعلم ۔

لانّ الساق قافہ یشیر الی النقطۃ والفہ یشیر الی الولایۃ وسینہ یشیر الی الانبساط والرّجل عبارۃ عن تجلی ربّ العالمین لانّ الرّجل لامہ یشیر الی العالمین وراوہ یشیر الی ربّ العالمین و جیمہ یشیر الی تجلی ربّ العالمین والید دال یشیر الی البدایۃ ویا یشیر الی النہایۃ وبدایۃ جمیع الاشیاء ذات الحق سبحانہ ونہایۃ وجہہ تعالی فعلی ماذکرنا ظہر وتبیّن انّ القدم عبارۃ عن النقطۃ الاصلیۃ لانّ القدم عبارۃ عن امتداد الجواۃ الحقیقۃ والاصابع الفہ یشیر الے الاسماء وصادہ یشیر الی الصّفاۃ والف ثان یشیر الی الاخلاق وعینہ یشیر الی الافعال و باءہ یشیر الی برزخ ہذا المجموع والکلام کاف ولام والف ومیم فالکاف اشارۃ الی الکنہ ولام الف الفان احدہما یشیر الی الابتداء والآخر یشیر الی الانتہاء والمیم یشیر الی المراد اینجا در بعضی تفاسیر و توحید عالی آنست کہ صدور ترتیب افعال وتہذیب احوال از بندہ ممکن بود وبہ توحید عالی بشیتری از شرک خفی برخیزد خواص موحدانرا در حال حیوۃ از حقیقت توحید صرف کہ یکبارگی آثار رسوم وجود در وی متلاشی گردد گاہ گاہ لمعہ بر مثال برق خاطف لائح گردد وفی الحال منتفی گردد وبقایاء رسوم بشریت دیگر بارہ معاودت کند و درین حال کلی بقایاء شرک خفی مرتفع گردد ورای۱ این مرتبہ در توحید آدمی را مرتبہ دیگر ممکن نبود و توحید الٰہی آنست کہ حق تعالی در ازل بنفس خود نہ بہ توحید دیگری ہمیشہ بوصف وحدانیت و نعمت فردانیت موصوف ومنعوت بودہ کان اللّٰہ لم یکن معہ شیئ ولم یکن معہ شیئ وہمچنان برفعت ازلی واحد وفرد است والآن کما کان وتا ابد الآباد ہم بدین وصف کلّ شیئ ہالکٌ اِلّا وجہہ نگفت یہلک تا معلوم شود کہ وجود ہمہ اشیا در وجود خود امروز ہالک است وحوالہ مشاہدہ۲ این حالت بفردا در حق محجوبانست والّا ارباب بصایر واصحاب مشاہدات کہ از مضیق زمان ومکان خلاص یافتہ اند این وعدہ در حق ایشان عین نقد است یومَ یَرَونہٗ بَعیدًا ونَراہُ قَریبًا فلاسفہ۳ را چندان ظلمت نفس بر ایشان کشف شد کہ حق را

مطلب۱ فکر آنکہ ورای توحید حالے کہ باین مرتبہ رسد آدمی را مرتبہ دیگر ممکن نبود ۳۳
مطلب۲ بیان نکتہ آنکہ ہالک گفت یہلک نگفت مطلب۳ شروع مذہب فلاسفہ۔

گم گردند و در تیہ حیرت چنان سرگشتہ شدند کہ صفات اورا سبحانہ منکر شدند اما سالکان
راہ حق را چندان نور ظہور حق بر جان ایشان آشکارا شد کہ ما و داں خدا یرا فراموش کردند۔
گفتند عالم اوست دیگران ہمہ جاہل قادر اوست دیگران ہمہ عاجز بلکہ موجود بہ حقیقت
اوست دیگران ہمہ معدوم قال صاحب ترجمۃ العوارف رحمۃ اللہ کل المقامات والاحوال
بالنسبۃ الی التوحید کالطرق والاسباب الموصلۃ الیہ وہو المقصد الاقصی والمطلب الاعلی
ولیس وراءہ عبادان قریۃ وحقیقۃ التوحید یجل ان یحیط بہا فہم او یحوم حول حملہا وہم وتکلم کل طائفۃ
فیہ بعضہم بلسان العلم والعبارۃ وبعضہم بلسان الذوق والاشارۃ ما قدروا اللہ حق قدرہ وما زاد
بیانہم غیر سترہ ۔ عباراتنا شتی وحسنک واحد ۔ وکل الی ذاک الجمال یشیر ۔ وحاصل الاشارۃ
ان التوحید افراد القدم عن الحدوث وتنزیہ اللہ سبحانہ عن الحدوث واسقاط الاضافۃ و
وللتوحید مراتب علم وعین وحق کما للیقین علمہ ما ظہر بالبرہان وعینہ ما ثبت بالوجدان
وحقہ ما اختص بالرحمن والمحقق یشاہد بعقلہ المقبل علی اللہ انوار الہدایۃ ویعلم یقینا بالدلیل
القاطع ان الموجود الحقیقی ہو اللہ سبحانہ وما سواہ معدوم الاصل وجودہ ظل وجودہ الحق
سبحانہ فیعتقد انہ لیس فی الوجود فعل وصفۃ وذات الا اللہ سبحانہ حقیقۃ لکن لا یجد بمجرد
ہذا العلم عین التوحید لتعوقہ عن التشبیہات الجسمانیۃ والتعلقات النفسانیۃ قال حجۃ الاسلام
المعرفۃ الحاصلۃ بالبرہان الذی لا یشک فیہ ولا یتصور التشکیک فیہ یسمی یقینا عند النظار
والمتکلمین واہل التصوف لا یلتفتون فی اطلاق لفظ الیقین الی مجرد ہذا بل الی استیلائہ
وغلبتہ علی القلب حتی یصیر ہو المتصرف والمتحکم فی النفس بالتحریض والمنع وعلی ہذا یوصف
الیقین بالضعف والقوۃ وفی ترجمۃ العوارف یقین عبارتست از ظہور نور حقیقت در
حال کشف استار بشریت بشہادت وجد و ذوق نہ بمجرد دلالت عقل ونقل جنید گفت
رحمۃ اللہ علیہ کہ عبارات کہ اقوال اہل اللہ در یقین آنست کہ شک از دل برخیزد و نوری گفت
یقین مشاہدہ است مرادش ازین عین الیقین بود نہ علم الیقین ابن عطا گفت رحمۃ اللہ

مطلب مطلب الیقین عند الصوفیہ ـ مطلب عبارات واقوال اہل اللہ در یقین ۲۲

یقین آنست که در هیچ وقتی از اوقات شک وغیر او معارض نگردد و ذوالنون گفت رحمة الله
آنچه چشم آنرا بیند بعلم منسوب بود وآنچه دل آنرا بداند بیقین دیگری گفت که یقین دیده دلست
عبدالله گفت رحمة الله یقین آنست که میان عالم ومعلوم اتصال پدید آید وهر چیز که
میان او ومعلوم بود از متفرقات وغیرها منفصل گردد و از میان برخیزد چنانکه گفته است میان
من وتو چه جای میان است میان من وتو میان در نگنجد معنی این سخن قول حارثه است که
گفته است کَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی عَرْشِ رَبِّیْ بارز رویت ونظر او به عالم غیب اتصال یافته
بود وهر حُجُبْ که میان او وعالم غیب بود مرتفع شده سهل گفت الیقین مکاشفه بود چنان که
گفته اند لوکشف الغطاء ما ازددت یقینًا یعنی اگر پرده از پیش نظر برداشته شود یقین از آنچه
هست زیاده نگردد علم الیقین[۱] مثالش آنست که کسی از مشاهده شعاع وادراک حرارت آفتاب
در وجود آفتاب بی گمان شود وعین الیقین مثالش آنست که به تلاشی واضمحلال نور بصر در نور
آفتاب در وجود آفتاب بی گمان شود در علم الیقین معلوم محقق شود ودر عین الیقین مشاهد و
معاین چه در ابتداء حال آرام دل تبع خیال وحس بود چون به نهایت رسد دل نیز تبع یقین شود
ویرا بر مشاهده ظاهر حاجت نیاید ودر حق الیقین رسم دوئی از مشاهد ومشاهد ومعاین ومعاین[۲] برخیزد
واین معنی در حال کاملان وواصلان جز بر سبیل ندرة واتفاق دست ندهد مانند برقی که ناگاه
در لمعان در آید وفی الحال منتفی شود واگر ساعتی باقی شود سالک را ترکیب وترتیب اختلال
پذیرد ورسم وجود برخیزد لِیْ مَعَ اللّٰهِ وَقْتٌ عبارت ازان دم است وآنچه بطریق استدلال
عقلی معلوم شود ازین علم الیقین دوراست چه آن علم استدلال است واین علم حالی
ظلمت شک بچراغ عقل بیکبار مرتفع نشود مگر بطلوع آفتاب حقیقت اذا طلع
الصباح اغنی عن المصباح ثم قال اما التوحید الغنی الوجدانی فهو ان تجد صاحبه بطریق

---

۱ مطلب سخن در علم الیقین وحق الیقین وعین الیقین بطریق التمثیل . مطلب ۲ آنکه رتبه حق الیقین که
دوئی برخواستنست بر اصل کاملان لمحه بیش دست ندهد کالبرق الخاطف وهو التجلی الذاتی البرقی فالتعجب فی
نه کیف یدرکون کونه کذالک ولعل هذا لعلم اثره وخاصیته ۱۲

الذوق والمشاہدۃ عین التوحید وہی علی ثلاث مراتب الاول توحید الافعال وذلک اذا تجلی اللہ
سبحانہ لہ بافعالہ وآن وقتی باشد کہ سالک بتمام خلاص شود از مراتب نفسانی وہمہ افعال را
بحق باز گرداند وفاعل حقیقی حق را داند کہ مبدأ ہمہ اوست ونظیر[۱] این توحید در افعالی کہ صادر
میگردد از افراد انسانی مشاہدہ باید کرد کہ فاعل در ظاہر افراد واشخاص انسانیست ولیکن مبدء
افعال او نفس ناطقہ است کہ حقیقت انسانی است واختلاف جوارح وتعدد افراد وتکثر
اشخاص در وحدت فاعل قادح نیست ہمچنین ہرچہ از اہل عالم صادر می شود ہمہ بارادت
اوست ودر حقیقت از حق صادر می شود واو واحد لیست کہ یَفۡعَلُ اللّٰہُ مَا یَشَآءُ
والثانی توحید الصفات وذلک اذا تجلی اللہ بصفاتہ وآن وقتی باشد کہ ہمہ صفات انسانی
را باز گرداند بصفات الٰہی مثلاً علم انسانی را رشحۂ وقطرۂ از بحار علم حق داند وارادت وقدرت
را نیز ہمچنین کہ بسبیل سرمایۂ صفات الٰہی علم وارادت وقدرت اوست باقی ہمہ صفات را
برین قیاس باید کرد۔ پس ہمہ صفات صفات حق باشد والثالث توحید الذات وذلک اذا
تجلی اللہ بذاتہ فیسری صاحب ہذا التوحید کل الذوات والصفات والافعال متلاشیۃ
فی اشعۃ ذاتہ وصفاتہ وافعالہ ویجد نفسہ مع جمیع المخلوقات کانہا مدبرۃ لہا وہی اعضاؤہا
لا یلم بواحد منہا شیئ الا ویراہ الملہا بنۃ ویری ذاتہ الذات الواحد وصفتہ صفتہا وفعلہ فعلہا
لاستہلاکہ بالکلیۃ فی عین التوحید ولیس للانسان وراء ہذہ المرتبۃ مقام فی التوحید الخ
چون اکوان ہمہ موجود بوجود اند تا اگر سلب وجود از ایشان کنی عدم محض شوند ووجود بالذات
حق را ثابت پس وجود ہمہ موجودات پرتو وجود او سبحانہ روا نباشد واصوات والوان
روا در علم او بود لاجرم ادراک سمع وبصر اثبات کردند واین بقدر حوصلۂ خلق فرود آمدہ است
نہ بینی کہ درمیان خلق زمین را ارض خوانند ورز رانہا رد در قرآن ذکر این مسمات ہم برین

---

[۱] مطلب بسیار نظیر خوب ست وتنیظر دلپذیر بیان حق سبحانہ وتعالیٰ ونفس ناطقہ عند القائلین بہا کہ
ظاہر اکس می پندارد کہ فاعل اشخاص اشباح است ولیکن حقیقت تا مل ورای اشخاص امری است کہ
دردنی متعلق بدوست وکس را ازوی خبری نی وبدلیل معلوم کردہ اند ۱۲

اسامی کردو آنجا که جمال ازلیست این اسامی را در وی راه نیست چه آنجا همه غنا و بی نیازیست حاجت را آنجا راه نی و هیچکس را از کماهی آگاه نه همچنین چون خلق فعل را حواله قدر و قدرت و اراده کنند او نیز سبحانه در حق خود گفت اِنَّهٗ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْر و هر چیز را که دیدۀ عوام بروی نیفتد آنرا در لغت اسمی نبود ازین جهت است که تمام اوصاف حق سبحانه و تعالی معلوم خلق نباشد الا بالجملہ علم ملکوت لا بتیاری از امور ملکی که آن همه اندیدۀ عموم پوشیده است انبیا که نیک بختان ازل بوده اند در میان خلق برای آن آمده اند تا خلق به متابعت ایشان راه سعادت روند ایشانرا انواع اسرار و حقایق بگشادند و عجایب ملک و ملکوت با ایشان نمودند ایشان خواستند که خلق را از ان اسرار و حقایق بهره مند گردانند وضع اسامی ایشانرا بجهة تفهیم خلایق بر وجهی واقع شد که دیگران از ادراک مسمیات آن عاجز شدند چون رسانیدن از حقایق مشغول شدند اهل عادت سخن ایشان را نتوانستند شنودن انکار آن حقایق کردند و از راه سعادت باز ماندند چون منکران را چشم بران معنی نیفتاد ایشان را کور خواندند و چون نشنوند ایشان را کر خواندند و چون زبانی نبود ایشانرا که ناطق نیند ایشانرا گنگ خواندند و چون به هیچ نوع ایشانرا ادراک حقایق او نبود ایشانرا مرده خواندند۔ اموات غیر احیاء و چون در اسفل السافلین بشریت و حیوانیت ماندند ایشان را بادراک آن حقایق و کشف آن راهی نشد در حق ایشان فرمود وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ کَثِیْرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ لَهُمْ قُلُوْبٌ لَّا یَفْقَهُوْنَ بِهَا وَلَهُمْ اَعْیُنٌ لَّا یُبْصِرُوْنَ بِهَا وَلَهُمْ اٰذَانٌ لَّا یَسْمَعُوْنَ بِهَا اُولٰٓئِکَ کَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ وَاُولٰٓئِکَ هُمُ الْغَافِلُوْنَ و چون از تمتع دنیائی چیزی دیگر از معارف ربانی راه نبردند در حق ایشان فرمود یعلمون ظاهرًا من الحیوة الدنیا وهم عن الآخرة غافلون لاجرم بدنیا در ساختند و از حق به دنیا کفایة کردند مقصد و مقصود ایشان را دنیا آمد بطلب آن مشغول شدند یافتند آنچه مقصود ایشان بود بسلاسل و اغلال شهوات که عین سلاسل و اغلال دوزخ است ایشانرا محکم کردند که راه وصال هیچگونه ایشانرا میسر نشد در حق ایشان فرمود۔ کَلَّآ اِنَّهُمْ عَنْ رَّبِّهِمْ یَوْمَئِذٍ لَّمَحْجُوْبُوْنَ دوستان خود را از آلایش دنیا پاک

نگاه داشت چنانکه کسی دست خود را از زہر نگاه دارد حاجت ہای ایشان در دلہای ایشان
جوش میزد تا ہر چہ مراد ایشان بود نرسیدند و این نہ از خواری ایشان بود در ان حضرت بلکہ
از برای او بود کہ تا فضل و منت خود را در بارۂ ایشان بہ نعمت باقی تمام گرداند لاجرم در حق
این جماعت فرمود لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا
نَاظِرَةٌ و انبیا کہ مخصوص این عنایات خاصہ بودند و کمال معارف ایشان را حاصل بود حق را
صفاتی دیدند کہ ہمہ موجودات را پیش از وجود موجودات میدانست و ہمہ مسموعات را پیش از
وجود مسموعات می شنید و ہمہ الوان را پیش از وجود ملونات می دید در میان خلق چنین صفات
را نام نبود و چہ در میان خلق ہیچ علم نتواند بود پیش از وجود چیزی لاجرم این صفت را علم گفتند
و ہمچنین سمع گفتند و بصر گفتند چہ این صفات با علم و سمع و بصر بیش مناسبت دارد کہ با دوات
و قلم و چون دیده این قوم ہمہ بر معانی آمد کہ ہیچ نام نداشت و با ہیچ معانی قلیل و کثیر نسبتی
نداشت از ان معانی چنین خبر دادند کہیعص حم عسق طسم و مقصود ازین اخبار آن بود کہ
خلق غافل نمانند از طلب معانی غیبی کہ در درج عزت از دیدۂ اغیار مستور است بنا بران
کرم ازلی اقتضا کرد کہ بگوید طس و یس و حم چون خواہند کہ از معانی خبر دہند کہ در ان
بہ قلیل و کثیر ترکیبی نرود و گویند ن و ق و ص و چون ترکیب معانی زیادہ کنند گویند الم
المر المص و چون از اسماء عربی اسمی نبود زیادہ از پنج حرف اصل از ہیچ معنی بشش حرف
خبر نکردند اسرار این حروف را نہایت نی ہمچنین اوصاف ازل را نہایت نہ و تمام قرآن فہرست علم
ازل آمد و علم ازل بنوع وجود آمد و کل موجودات ملکی و ملکوتی نسبت با سعت علم ازلی بمثلی
یک حرف باشد نسبت با قدرت و ارادت کاتبی اگرچہ این امثال بس قاصر است اما قریب
بفہم او ست و مثال صفات ازل جز صفات ازل نیست قدرت او را علم او داند و علم او را
قدرت او بیند و ارادت او را علم و قدرت او شناسد و کلام او را سمع او شنود و سمع او را بصر
او بیند و بصر او را سمع او بیند و صفات او سبحانہ ہمہ بہ تمام و کمال است و او را سبحانہ ہم بدو
توان یافت و تا او بوده اوصاف او بوده و صفات او را قایم بذات او ست و تا ذات او
بوده است جبروت ذات بوده است بیرون تقیومیت ذات او ست و چون حقیقت سمع

وبصر اورا اثبات کنی آن کمالی باشد اورا نہ نقصان اگرچہ این عبارت آنجا نرود ہمچنین حقیقت کلام اورا سبحانہ اثبات باید کرد اگرچہ صورت کلام در حق او اثبات نتوان کرد چہ صورت کلام چیز نیست مرکب از اصوات وحروف کہ آنرا وجودی ثابت نیست جز در ضمن این حروف کہ متکلم بدان سبب بہ مقاصد خود میرسد و در حق قدیم ہرچہ اورا اثباتی نباشد اثبات نتوان کرد چہ قدیم را ہرچہ باشد باید کہ چون او قدیم باشد کہ بہ ہیچ حال زوال وحدوث را بوی راہ نباشد چہ نطق آدمی بحروف ہجا آمد تا از حرفی نپرداز د بحرفی نرسد واین غایت نقصان است وکلام ظاہر جز چنین نبود پس حقیقت کلام اورا سبحانہ ثابت باشد و در حق قدیم آن کمال بود محال نبود زیرا کہ مقصود از کلام تحصیل مقاصد ست ومراداتی کہ اورا سبحانہ حاصل است کہ بدان صفت ایجاد مراد خود کند اگر حروف کن درمیان نبود روا بود چہ مقصود از کن ایجاد مرادات است واین حروف جز از سرحت تکوین او ست وآنجا این حروف نگنجد۔ چون بہ بدایت این صفت رسی عجائب معجزات وکرامات وقدرت آشکارا شود۔ حقیقت کاف الکافی آشکارا شدن گیرد در بدایت این مقام حقیقت کہیعص آشکارا شود کہ این اسم اعظم است وچون بہ نہایت آن مقام رسد نون کن پیدا شود ن والقلم وما یسطرون آخر فتنہ کہ در راہست در نون کن بود کہ سالک مظہر ارادت کلیہ گردد وآنچہ خواہد در خارج اثر آن پیدا گردد وچون ازین در گذرد بہ حقیقت کار رسد عالم وحدت ظاہر گردد وہمتہا منقطع گردد ازین جہت گفتہ اند کہ کاملان را ہمت نمی ماند زیرا کہ بہ حقیقت کار رسیدہ اند یکی میدانند ویکی می بینند وہیچ چیز درمیان نہ فعل از و وہم بدان کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ وَیَبْقیٰ وَجْهُ رَبِّکَ ذُوالْجَلَالِ وَالْاِکْرَامِ الیٰ واز انجا کہ حقیقت کلام او ست منقسم ومتکثر نباشد یک کلام ہمہ مرادات اورا بس است چنانکہ یک علم ہمہ معلومات اورا ویک قدرت ہمہ مقدورات اورا وہریکی ازین کار آن دیگری کند کلام او علم او ست وعلم او قدرت او وقدرت او ارادت او وجبروت او وجباری او حقیقت احدیت او واحدیت او ذات او وآنجا کہ احدیت آید خلق نبود وچون خلق بود توحید بود نہ احدیت وچون ملکوت وغیب بود اتحاد بود وچون جبروت ذات بود نہ توحید ونہ اتحاد بود آنجا وحدانیت بود وچون بذات

رسی آنجا اوست ولیس با وجود او غیر او را وجود نیست ہر کہ عالم را قدیم گفت احدیت او را ندید و ہر کہ صفات وی را حادث گفت بوحدانیت او بینا نبود و ہر کہ نفی علم او کرد از جزئیات علیحدہ گشت و ہر کہ او را محل حوادث نہاد بلم یلد ولم یولد کہ مقتضی نفی حوادث است از ذات او سبحانہ کافر شد و ہر کہ قدیمی دیگر اثبات کرد از واحد احد بیزار شد تا حق بر تو ظاہر نشود از قطع طریق ظلمت بشریت ایمن نشوی ظُلُمٰتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ کسی را کہ بحقیقت وجود خود بینائی نباشد او را نہ بیند و چون او را نہ بیند بصفات او کی بینا شود مردان بولادت اول بعالم ملک رسند و بولادت دوم بعالم ملکوت و بولادت سیم بعالم جبروت و بولادت چہارم بہ حقیقت احدیت و چون آنجا رسند ہمہ نیست شوند کَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ از ایشان نہ نام بود نہ نشان هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ اَحَدٍ اَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا آنجا ہمہ مسمی بود و اسم نی آنجا ہمہ جلالت ہویتہ بود بطون ہمہ ظہور بود اول و آخر یک نقطہ بود ہمہ بقا بود و فنا نہ و اختلاف صفات حق سبحانہ و تعالی ازان است کہ از وی آثار متضادہ ظاہر می شود و از علم و قدرت و ارادت موجود میگشت پس او را لسامی الضار النافع المشفی المعید الہادی المضل الخافض الرافع المذل المعز القابض الباسط پیدا آمد اکنون یکی از موجودات سعادۃ آدمی است دیگر شقاوۃ او و چون ہمہ موجودات از ارادت ازلی در وجودی آمد و ارادت او منقسم نہ تا گویند ارادہ اسعاد دیگر و ارادہ اشقاء دیگر اما چون این دو معنی کہ از وی در وجودی آمد مختلف می بود و نام مختلف بر وافتاد و ہو المسعد المشقی و ہمان نقطہ کہ اسعاد میکند بعینہا ہمان نقطہ است کہ اشقا میکند زیرا کہ کل موجودات عالم ازان یک نقطہ است موجود شدہ اند پس ہمان یک ارادہ است کہ تسوید روی دشمنان کند و بعینہا ہمان تبییض روی دوستان کند و این یکمعنی را دو نام از دو اثر مختلف خواست و اسم دوستی بر قومی و اسم دشمنی بر قومی افتاد چہ آنچہ با قوم اول افتاد چیز نیست کہ با دشمنان کنند و آنچہ با قوم دوم افتاد چیز نیست کہ با دوستان کنند پس ارادہ او باعنایتہ با دوستان رضا و محبت آمد و با دشمنان غضب و مقت و ہر کس کہ چنان پندارد کہ کسی معصیتی کرد صفت غضب در خدا پیدا شد یا طاعتی کرد کہ صفت خوشنودی پیدا آمد از معرفت خدای پس دور است

اگر خواہی کہ بدانی کہ از تو خوشنود است یا ناخوشنود در اعمال خود نظر کن یا ہمہ طاعتست یا ہمہ معاصی یا آمیختہ اگر ہمہ طاعتست از تو خوشنود و اگر ہمہ معصیت از تو ناخوشنود و اگر آمیختہ حکم غالب را بود ولیکن غایۃ رضا و نہایت غضب آنگاہ بود کہ ہمہ طاعت بود و یا ہمہ معاصی و تا از وی نترسی شہواۃ خود بجای نمانی و تا او را ندانی و نشناسی از وی نترسی۔ اِنَّمَا یَخْشَی اللّٰہَ مِنْ عِبَادِہِ الْعُلَمَاءُ عالم کسی است کہ بتوحید صرف رسیدہ بود و دانستہ کہ ہر ست ہیچکس نیست آنچہ در مصحف نوشتہ است بحقیقت کلام خدای سبحانہ و نا مخلوق و خواندن بندہ و کتابت مخلوق دہر کہ گوید کہ آنچہ در مصحفہا است قرآن نیست تنزیل قرآن را کہ خدای سبحانہ در آیات بسیار فرمودہ است منکر شود قولہ تعالیٰ اَنْزَلَ عَلٰی عَبْدِہِ الْکِتَابَ۔ اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَیْکَ الْقُرْآنَ تَنْزِیْلًا پس بباید دانست کہ حق تعالیٰ سخن گفت بی حرف و بی آواز و بی ہجا و بی تعلیم و نہ در وقت و نہ از پس وقت و جبریل علیہ السلام شنید بحرف و ہجا و بر رسول علیہ السلام قرآن خواند بحروف از پس حروف و ہجا و از پس ہجا و صوت از پس صوت و رسول صلی اللہ علیہ وسلم قرآن ہم بحروف شنید و ہم بحروف خواندہ ما نیز بحروف ہیخوانیم و بحروف مینویسیم ولیکن روا نباشد کہ گوئیم این نوشتہ در مصحف قرآن نیست قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم انّ للقرآن ظہرًا و بطنًا و حدا و مطلعًا اِن نسہر ہو التفسیر و البطن ہو التاویل و الحد ما لا یتناہی الیہ الفہوم و من معنی الکلام و المطلع ما یصعد الیہ فیطلع الی شہو د الملک العلام و عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال حفظت من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دعائین فاما احدہما فبثثتہ و اما الآخر فلو بثثتہ قطع ہذا البلعوم قال فی شرح الصحیح المراد بالاول علم الاحکام والاخلاق و بالثانی علم الاسرار المصون عن الاغیار المختص بالعلماء باللہ سبحانہ من اہل العرفان و لکل نمط من اوسماء آیات من الکتاب العزیز یلیق بہ و بناسبہ و قولہ علیہ السلام انزل القرآن علی سبعۃ احرف لکل حرف بطن الی سبعۃ البطن او الی عشرۃ ابطن و ہی المراتب التسع فی الفہم والادراک والقبول والعلم والتجلی والتزاود والیہا الاشارۃ بقولہ لَتَرْکَبُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ وسماء بعد سماء و درجۃ بعد درجۃ و رتبۃ بعد رتبۃ و حال بعد حال و قطب بعد قطب

ولاشک ان نور المتکلم یتجلی دائماً فی مرآۃ کلامہ وذلک لایری الا بنورہ قال لبعضہم فی معنی قولہ تعالیٰ اِنَّا اَعْطَیْنٰکَ الْکَوْثَرَ ای معرفۃ الکثرۃ بالوحدۃ وعلم التوحید التفصیلی وشہود الوحدۃ فی عین الکثرۃ بتجلی الواحد وہذا التجلی بمنزلۃ نہرٍ فی الجنّۃ من شرب منہ لم یظمأ ابداً فَصَلِّ لِرَبِّکَ ای اذا شاہدت الواحد فی عین الکثرۃ فصلّ باستقامۃ الصّلوٰۃ التامّۃ لشہود الروح وحضور القلب وانقیاد النفس وطاعۃ البدن بالقلب فی ہیاکل العبادات فانہا الصّلوٰۃ الکاملۃ الوافیۃ بحقوق الجمع والتفصیل وانحر بدنتہ انانیتک لئلا یظہر فی شہودک بالتلوین ویسلبک مقام التمکین وکن مع الحق ببقاء الصرف باقیاً

مولانا قدس سرہ درمثنوی می فرماید :۔

نے تو اعطیناک کوثر خواندۂ　　پس ز کوثر خشک لب چون ماندۂ
توبہ کن بیزار شو از ہر عدو　　کو ندارد آب کوثر در گلو
ہرکرا دیدی ز کوثر خشک لب　　دشمنش میدار ہمچو مرگ و تب
ورکسی بینی ز کوثر سُرخ رو　　او محمدؐ خوست با او گیر خو

وقال لبعضہم فی معنی قولہ تعالیٰ والطور وکتاب مسطور الآیۃ نتیقن ایہا السالک ان قالبک ہو الطور وسرک ہو الکتاب المسطور وقلبک ہو الرق المنشور وحسک ہو البیت المعمور وخفیک ہو السقف المرفوع ونفسک ہو البحر المسجور فی عالم الانفس فان اللہ تعالیٰ اقسم بہا فی الآفاق کما اقسم بہا فی عالم الانفس وعالم الآفاق لکن عالم الانفس وعالم الانفس مظہر صفتہ باطنیۃ الحق کما ان عالم الآفاق مظہر صفتہ ظاہریۃ الحق ولیقال ایاً عالم الغیب والشہادۃ ویجوز لہ ان یقسم بمظاہر ظاہریتہ وباطنیتہ ولکن الآفاقی لایتعلق بک اذا خرجتہ منہ وبینک وبینہ بُعد المشرقین فاطلب طور انفسک مثلہ بعد خروجک من عالم الآفاق وہو حور قالبک ایا فی بعد الحشر ودرک اما نعیماً فی الجنۃ او درکۃ کما فی النار واجتہد الیوم ان تجعلہ نورانیاً لا ظلمانیاً لیکون قبرک منوّراً لا مظلماً ویکون بانیک جنتہ لا جہنم بعد خلاصک من البرزخ وان لم تنوّر طورک الیوم ولم تسجر البحر المسجور الذی بحر نیران الشہوات والغضب والکبر بماء الذکر وثلج الریاضۃ وبرد الاخلاق الحمیدہ فتیقن ان عذابک لواقع واشدّ العذاب ذل الحجاب ۔

بیقائہٖ فلا یکون ابتر فی وصولک و مالک و اتصال امتک الذین ہم ذریتک ابک ان شانئک ای مبغضک الذی علی خلاف ذلک المنقطع عن الحق ہو الابتر لا انت بعضی کبراورسّر قُل ہُوَ اللّٰہُ اَحَدٌ چنین گفتہ اند کہ آنچہ فہم ما بدان رسد آنست کہ برہان عقلی درست شدہ کہ ذات باری تعالیٰ وتقدس از کثرہ منزہ است وہران ذات کہ چنین باشد تعریف او جز بلوازم

(بقیہ حاشیہ صـ ۱۱۱)

قالب عنصری تو طور است — سرّ پاکت کتاب مسطور است
رق منشور قالب صافی تست — روح تو مثل بیت معمور است
لیس خفیت کہ سقف مرفوع است — وان ز درک حواس مستور است
نفست ای جان بعالم انفس — فی المثل ہمچو بحر مسجور است
ہست آفاق ملک انفس ہو نفس — منبع لوءلوء ست وکافور است
حق قسم میخورد بدین آفاق — وی بقرآن وذکر مذکور است
عین آفاق عالم انفس — مظہر ظہر وبطن یک نور است
عالم غیب وہم شہادت اوست — بس عوالم بدین دو مقصور است
بمظاہر قسم روا باشد — چون مناظر ہمان کہ منظور است
رو تو بگذر ز عالم آفاق — با تو آفاق طالب گور است
نور معنی طلب کہ با تو بود — بعد حشری کہ نشر منشور است
بدن مکتسب کہ حاصل تست — با تو ہمراہ حصرت و مامور است
معنی الرفیق ثم طریق — صورت ناصر است ومنصور است
گور تن را ہمی منور کن — زانکہ آن جائے مار یا مور است
جنت عدن ساز ماوٰی ایت — نہ جہنم کہ پر ز زنبور است
دوزخ تو صفات مذموم است — خلق نیکوت جنت وحور است
ورنگر ناکدام غالب تست — قسم تو ماتم است یا سور است
آنکہ اہل شقا وحرمان است — از لباس سعادت او عور است

نتواں کرد لیکن لوازم آن ذات معلول آن ذات باشد وعلت در وجود و رتبت مقدم باشد بر معلول پس لامحالہ ذات بر لوازم مقدم باشد چون در حقیقت مقدم بود در لفظ نیز باید کہ مقدم باشد وعبارت ازان حقیقت جز بلفظ ہو نتواں کرد و ذات باری تعالیٰ را از لوازم سلبی ہیچ قریب ترنیست از استغناء او از سبب و از لوازم ثبوتی ہیچ قریب ترنیست از فاعلیت واَللّٰہ نام ذاتی ست کہ بدین دو صفت موصوف باشد و چون تعریف حقیقت تام مرکب بلازم بین قریب باید کرد لاجرم اول ہو گفت در عقب آن لفظ اَللّٰہ گفت تا این ہردو لازم کہ مفہوم اسم اللّٰہ است معرف آن ہویت نامرکب باشد بدانکہ استغنا از سبب موجب نفی کثرت است زیراکہ اگر مرکب بود محتاج جزء خود بود فا تا نفی کثرت در حقیقت موجب استغنا نیست زیراکہ اگر روا بود در حقیقت مفرد بود اما در وجود محتاج بود بذکر علت پس معلوم شد کہ اول ذکر ہویت باید کرد و آنگاہ ذکر الٰہیت و آنگاہ ذکر وحدانیت و ہر کہ این قدر معلوم کند بداند کہ در تحت ہر کلمہ از قرآن اسرار بینہا لیست نزول کتب سمٰوی بر قلوب انبیا و رسل بر تحلیل مشکلات اسرار صفات محبوبیست و برای تشرع لطائف احوال معشوقیست تا عشق در ارواح عاشقان و شوق در اشباح مشتاقان در تزاید آید و فی روایۃ وَلِبَطْنِہٖ سبعین بطنً گفتہ اند مراد از ظہر آن معنی است کہ در تحت الفاظ و سنت

(بقیہ صـ ۱۱۲)

عقل را تا بکار خانہ رسد	نفس نادان ہمیشہ مزدور است
حشر و نشر تو ہم درین نشاء	ہست مفہوم و فہمہا کور است
صحتی دہ قوای روحی را	کو ز تاثیر نفس رنجور است
کشتہ عشق زندۂ ابد است	مردۂ نفس تا گہہ صور است
بہر مسجود نفس شومرت را	گر بمیزان قہر تنبور است
گر بآب ریاضتش تسکین	ندہی این زمان کہ مقہور است
چشم دارش عذاب رب عظیم	چون مکلف بود نہ معذور است
بدترین عذاب ذل حجاب	داند این را کسی کہ مہجور است

که عالم بر لغات عرب چون آنرا بشنود ذهن آن بآن سبق گیرد معنی آن لفظ دریابد و درین
ادراک عامه و خاصه علما مشترک اند و مراد از بطن آن مفهوم است که لازم مفهوم اول است
و عامه را دران نصیبی نیست و مراد از حد آن معنی مفهوم است که نهایة ادراک صاحب
علم و فهم و عقل سلیم است و آن نصیب کاملان ست از خواص که ایشان را خاص الخاص
خوانند و مراد از مطلع معانی و اسرار الٰہی ست که بقوة کشف و شهود بآن توان رسید و
و آن نصیب اخص الخاص است که اکابر اولیا اند و همچنین احادیث قدسی و الفاظ مصطفوی
را و شریعت و احکام نبوی را ظاهری و باطنی و حدی و مطلعی است و هر کس از علماء امت که
در شریعت وی راسخ تر و استعداد مظهری او بدانحضرت بیشتر حظ او از ادراک آنمعانی و
لطایف او فر و اکثر و مناسبت او بآن حضرت از راه ظاهر و باطن بیشتر و مقام و مرتبت در کشف
شهود برتر او لشیخی و ارشاد از غیر او لیتر و نیز گفته اند هر آیتی را هزار و یک معنی است قال
حجة الاسلام بباید دانست که مقصود از قرآن خواندن نیست و بس و بلکه کار کردنست و
خواندن برای یاد داشتن می باید و یاد داشتن برای فرمان بردن و کسی که فرمان نبرد و میخواند چون
بندهٔ بود که نامهٔ خداوند یعنی مولای غلام بوی رسد و دیرا کارها فرموده باشد بنشیند و بالحان
نامه میخواند و حرف وی درست میکند و از فرمان هیچ بجای نیاورد بیشک مستحق عقوبت گردد
و رسول صلی اللہ علیه وسلم فرمودند فاضل ترین عبادت اُمته من قرآن خواندنست و گفت
روز قیامت هیچ شفیعی به نزد حق سبحانه بزرگوار تر نیست از قرآن نه پیغمبر و نه فرشته و نه
غیر ایشان و قرآن خواندن را آداب است ظاهر و باطن از آداب ظاهر اول[1] آنکه بحرمت خواند
و پیش طهارت کند و رو بقبله بنشیند متواضع وار چنانکه در نماز امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنه
میگوید هر که قرآن در نماز خواند ویرا بهر حرفی صد حسنه نویسند و اگر نشسته خواند در نماز پنجاه
بنویسند و اگر بر طهارت تا خواند غیر نماز بیست و پنج بنویسند و اگر نه بر طهارت بود ده حسنه
بنویسند و آنچه بشب خواند در نماز فاضل تر بود که دل فارغ تر بود آداب دوم آنکه آهسته

---

[1] شروع یا آداب ظاهر قرآن خواندن

خواند و تدبر میکند در معانی آن و دران نباشد که تا زود ختم کند آداب سیم گریستن است واگر کسی
راچشم نگرید باید که دلش بگرید .... آداب چهارم باید که حق هر آیتی بگذارد که رسول
صلی الله علیه وسلم چون بآیهٔ عذاب رسیدی استعاذه کردی وچون بآیهٔ رحمت رسیدی سوال
کردی . وچون بآیات تنزیه رسیدی تسبیح گفتی و در ابتدا اعوذ گفتی وچون فارغ شدی
گفتی اَللّٰهُمَّ ارْحَمْنِیْ بِالْقُرْآنِ وَاجْعَلْهُ لِیْ إِمَامًا وَنُوْرًا وَرَحْمَةً اَللّٰهُمَّ
ذَکِّرْنِیْ مِنْهُ مَا نَسِیْتُ وَعَلِّمْنِیْ مِنْهُ مَا جَهِلْتُ وَارْزُقْنِیْ تِلَاوَتَهٗ آنَاءَ اللَّیْلِ وَ
النَّهَارِ وَاجْعَلْهُ حُجَّةً لِّیْ یَا رَبَّ الْعَالَمِیْنَ وچون بآیهٔ سجده رسد سجده کند اول تکبیر
گوید آنگاه سجده کند وشرطهاء نماز از طهارت وستر عورت وروی نگاه دارد وتکبیر وسجده کفایه
بود بی تشهد آداب پنجم آنکه اگر از ریا وروی چیزی باشد یا کسی در نماز حال پریشان می شود۔
آهسته خواند واگر ازین ایمن بود اولیتر آنکه بلند خواند که همت وی جمع تر بود ونشاطش بیفزاید و
خواب برود وخفتگان دیگر بیدار شوند . وگفته اند از مصحف[1] خواندن فاضل تر اید که چشم را
نیز کار فرموده باشد آداب ششم آنکه جهد کند تا آواز خوش خواند چه هر چند آواز خوشتر بود اثر آن
در دل بیشتر بود وسنت آنست که محزانی خواند فاما الحان بسیار در کلمات وحروف نکنند
چنان که عادت قوالان باشد مکروه است وآداب باطن در تلاوت نیز شش آداب است .
اول آنکه عظمت سخن بداند که سخن خدای تعالیٰ است وقدیم است وصفت ویست وقایم
بذات وی وآنچه بر زبان وی می رود حرفست همچنانکه آتش بر زبان گفتن آسان است .
وهر کس طاقت آن دارد اما طاقت نفس آن ندارد همچنین حقیقت معانی این حروف اگر آشکارا
شود هفت آسمان وهفت زمین طاقت تجلی آن نیارد ولیکن جمال وعظمت او را بکسوة حروف
پوشیده اند تا زبان با دلها طاقت آن بیاورد وجز در کسوهٔ حروف با دمی رسانیدن صورت
نه بندد ونصیب بیشتر آدمیان از قرآن آواز وظاهر معنی او بیش نباشد تا گروهی پنداشتند
که قرآن خود حروف واصوات است واین غایت ضعف وتسلیم دلی است وندانند که وراء

[1] مطلب فیه قراءة القرآن من المصحف افضل

معانی شریعیست کہ کسی زود بکنہ آن فرسد وچنانکہ ہر کالبدی را روحیست کہ بادی بماند معنی حروف چون روح است وحروف کالبد است وشرف کالبد سبب روح است وشرف روح بہ سبب روح معانی است آداب دوم آنکہ عظمت حق سبحانہ وتعالیٰ بہ بیند و بداند کہ این سخن ویست دل حاضر کند پیش از قرآن خواندن وبداند کہ سخن کہ می خواند ودر چہ خطر می نشیند کہ وی میگوید لَا یَمَسُّہٗ اِلَّا الْمُطَہَّرُوْنَ چنانکہ مصحف را نباید الا دست پاک ہمچنین حقیقت سخن خدایرا سبحانہ ور نیابد الا دل پاک از نجاست اخلاق بدو آراستہ بنور تعظیم وتوقیر وکسی عظمتہ قرآن داند اند. تا عظمت حق تعالی را نشناسد واین عظمت در دل نیابد تا از صفات وافعال وی باز نیابد پس چون عرش وکرسی وہفت آسمان وہفت زمین وہرچہ درمیان ایشانست از ملائکہ و جن وانس وبہایم وحشرات وجمادات ونباتات واصناف خلایق در دل حاضر کند و بداند کہ این قرآن کلام آن خدا لیست کہ این جملہ در قبضہٴ قدرت او است کہ اگر ہمہ را ہلاک کند باک ندارد ودر کمال وی ہیچ نقصان نبود وآفرینندہ وارندہ وروزی دہندہ ہمہ وی است آنگاہ باشد کہ شمہٴ از عظمت او سبحانہ در دل وی حاضر شود چہ آثار جلال وعظمت او در مخلوقات او پیدا است آداب سیم آنکہ دل حاضر دارد ودر خواندن غافل نباشد وحدیث نفس ویرا بجانب پراگندہ بیرون نبرد وہرچہ بہ غفلت خواندہ بود ناخواندہ انگارد ودیگر بارہ برسر او شود کہ این چنان بود کہ کسی بتماشاءٴ بوستانی فسود وآنگاہ غافل شود از عجایب بوستان واز وی بیرون آید این قرآن بوستان وتماشاگاہ مؤمنان است ودروی عجایب حکمتہا ست کسی کہ دران تامل کند ہیچ چیز دیگر نپرداز وپس اگر کسی معنی قرآن نداند نصیب وی اندک باشد و ولیکن باید کہ عظمت وی در دل حاضر بود تا پراکندہ اندیشہ نشود چہ در ہر آیہ مقصود ہدایت است ودر ہر ہدایت اشارتی ودر ہر کلمہ ہدی وحکمتی ودر ہر حرفی فضلی ولطفی آداب چہارم آنکہ در معنی ہر کلمہ اندیشہ کند تا معنی آن فہم کند واگر بہ یک راہ فہم نکند اعادہ میکند واگر از ان معنی لذتی یابد اعادہ میکند کہ آن او لیتر از بسیار خواندن بود. ابوذر گفت رضی اللہ عنہ کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم یکشب تا روز در نماز این آیہ اعادہ می کرد. قولہ تعالیٰ اِنْ تُعَذِّبْہُمْ فَاِنَّہُمْ عِبَادُکَ ولیبسم اللہ الرحمن الرحیم. را نیز اعادہ میکرد واگر آیتی می خواند ومعنی دیگر

می اندیشد حق او آیه نگذارده باشد عامر بن قیس از وسواس کلمه میکرد گفتند از حدیث دنیا باشد گفت اگر کارد در سینهٔ من کنند بر آسان تر که در نماز حدیث دنیا کنم ولیکن دل من مشغول آنست که در قیامت پیش حق تعالیٰ چون ایستم و چون باز گردم این جمله را و رضی اللہ عنہ از وسواس میدانست بحکم آنکه هر کلمه که در نماز میخواند باید که جز از معنی او دران وقت هیچ چیز نه اندیشد چون اندیشه دیگر بود اگرچه از دین بود وسواس بود بلکه باید که در هر آیتی جز از معانی وی نه اندیشد چون آیات صفات حق تعالیٰ خواند در اسرار صفات تامل کند تا معنی قدوس و عزیز وجبار و حکیم و امثال آن چیست و چون آیات افعال خواند چون خلق السموات والارض از عجایب آن عظمت خالق فهم کند و کمال علم و قدرت وی بشناسد تا چنان شود که در هر چه نگرد حق را بیند بلکه بوی بیند و از وی بیند و چون آیهٔ خَلَقَ الْاِنْسَانَ برخواند در عجایب نطفه اندیشه کند که یک قطره آب یک صفت چگونه از وی چیزهاء مختلف پدید آید چون پوست و گوشت و استخوان و رگ و غیر آن آنگاه از وی اعضائی چون سر و دست و پای و چشم و زبان و غیر آن که چون آفریده شود و آنگاه عجایب جواهر معانی چون سمع و بصر و حیوٰۃ و اندیشهاء گوناگون و تفکر و ظهور معانی از هر نوع و انواع تدبیر ها و باقی لطایف چگونه آفریده شود و چون پدید آید و معانی همه شرح کردن دشوار بود و مقصود ازین تنبیه است بر جنس تفکر در قرآن و معانی قرآن سه کس را ظاهر نه شود یکی آنکس که اول تفسیر ظاهر نخوانده باشد و عربیت نخوانده باشد و دیگر بر گناهی بزرگ از کبایر مُصر باشد یا بدعتی را اعتقاد کرده بود که دل وی تاریک شده باشد بظلمت بدعت و معصیت و سیم در کلام اعتقادی خوانده باشد و بر ظاهر آن ایستاده و هرچه برخلاف او بر دل وی بگذرد ازان نفرت گیرد ممکن نگردد که این کس هرگز ازان ظاهر فرا تر شود و آداب پنجم آنکه دل وی بصفتهاء مختلف میگردد چنانکه معانی آیات میگردد و چون بر آیات خوف رسد همه دل وی هراس و زاری گردد و چون بآیات رحمت رسد گشادگی و استبشار و شادمانی در دل وی پیدا آید و چون صفات حق تعالیٰ شنود علیٰ تواضع و شکستگی گردد و چون محالات و مقالات کفار شنود که در حق خدای گفته اند چون زن و فرزند و شریک آواز نرم کند و با شرم و خجلت بخواند و همچنین هر آیتی را معینیست و آن معنی را مقتضی ست

باید کہ بدان صفت گردد تا حق آن آیہ گذاردہ بود آداب ششم آنکہ قرآن را چنان شنود کہ گوئیا از حق تعالیٰ می شنود و تقدیر کند کہ از وی می شنود در حال و مقصود از ہمہ عبادات یاد کرد حق سبحانہ و تعالیٰ است و عماد مسلمانی کہ یکی نماز است مقصود از وی ذکر حق تعالیٰ است و تمکن ذکر حق در دل و قرآن خواندن فاضل ترین عبادتست بہ سبب آنکہ سخن خدای است و بذکر است مر خدا را سبحانہ و ہر چہ در ویست ہمہ تازہ گردانیدن ذکر حق تعالیٰ است و مقصود از روزہ شکستن شہوات است تا چون دل از زحمت شہوات خلاصی یابد صافی گردد و قرارگاہ ذکر شود کہ چون دل بہ شہوۃ آگندہ باشد ذکر در وی متمکن نباشد و در وی اثر نکند و مقصود از حج کہ زیارت خانہ خداست ذکر خداوند خانہ است و بہ ہیچ شوق بلقاء وی پس سر و لباب ہمہ عبادات ذکر است و یاد کرد حق سبحانہ و تعالیٰ را ثمرۂ ذکرست او را و چہ ثمرہ بود بزرگتر ازین و اصل مسلمانی کلمہ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ است و وی عین ذکر است و این ذکر و یاد کرد بر دوام می باید و اگر بر دوام نبود در بیشتر احوال می باید نہ در کمتر کہ فلاح در وی بستہ است و حق تعالیٰ ثنا بر آن قوم گفت کہ بر پای و نشستہ و خفتہ و بر پہلو ہا غلطان و ایستادہ در ہیچ حال از ذکر او غافل نباشند قولہ تعالیٰ وَالَّذِيْنَ يَذْكُرُوْنَ اللّٰهَ قِيَامًا وَّقُعُوْدًا وَّعَلٰى جُنُوْبِهِمْ الآیہ و قولہ تعالیٰ وَاذْكُرْ رَّبَّكَ فِيْ نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَّخِيْفَةً وَّدُوْنَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْاٰصَالِ وَلَا تَكُنْ مِّنَ الْغٰفِلِيْنَ ۔

گفت او را ہمہ یاد کن بزاری و ہراس و پوشیدہ یعنی بزبان و دل بامداد و شبانگاہ و بہ ہیچ وقت از و غافل مباش و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم گفت آگاہ کنم شما را بہ بہترین اعمال شما و پذیرفتہ ترین نزد پادشاہ شما و بزرگ ترین درجات شما و آنچہ بہتر است از زر و سیم و صدقہ دادن و بہتر است از جہاد کردن با دشمنان اگرچہ گردنہاء شما میزنند و شما گردنہاء ایشان بزنید۔ گفتند آن چیست یا رسول اللہ گفت ذکر اللہ سبحانہ یعنی یاد کردن حق سبحانہ۔

ترا یکسا پند پس در ہر دو عالم ✲ ز جانت بر نیاید بی خدا دم
اگر تو پاس داری پاس انفاس ✲ بہ سلطانی رسانندت ازین پاس

شروع بہ بیان طریقہ شریفۂ علیۂ خواجگان علیہم الرحمۃ والرضوان وسخن خواجگان است

علیہم الرحمۃ والرضوان واساس وارکان ذکر اساس آن چہار است ہوش در دم نظر در قدم۔ خلوۃ در انجمن، سفر در وطن ہوش در دم یعنی انتقال از نفسی بہ نفسی می باید کہ از سر غفلت نباشد واز سر حضور باشد وہر نفسی کہ میزند از حق تعالیٰ غافل نباشد نظر در قدم یعنی سالک را در رفتن وآمدن نظر او در پشت پای او باشد وبجائی کہ نمی باید نہ بیند وخلوت در انجمن یعنی خلوت آدمی باید کہ درمیان خلق باشد ظاہرش درمیان خلق وبباطن با حق سبحانہ وتعالیٰ باشد تا خلق از احوال او واقف نشوند واحوال او را بغارت نبرند سفر در وطن یعنی سفر آدمی باید کہ در طبیعت بشری باشد یعنی از صفات بشری بہ صفات ملکی واز صفات مذمومہ بہ صفات مرضیہ حمیدہ انتقال فرماید چراکہ شخص خبیث ہر جاکہ انتقال فرماید خبائث از وی زایل نشود تا انتقال نفرماید از صفات خبیثہ ومبنای مشغول ایشان کہ ارکان ذکر است برین کلماتست کہ میگویند یاد کرد وباز گشت ونگہ داشت ویاد داشت ویاد کرد عبارت از انست کہ تکرار کند ذکر یراکہ از درویشی باو رسیدہ باشد وباز گشت عبارت ازان است کہ گوید درعقب ہر ذکری گوید کہ خداوندا مقصود من از ذکر لقاء ورضاء تست زیراکہ این کلمہ باز گشت نفی کنندہ است ہر خاطر یرا کہ بیاید از نیک وبد تا ذکر او خالص ماند وسر او از ماسوای حق فارغ گردد ونگہ داشت عبارتست ازانکہ درویش دل خود را نگہ دارد از خطور اغیار باید کہ یکساعت ودو ساعت وزیادہ آنمقدار کہ بیسر شود خاطر خود را نگہ دارد ازانکہ غیری برخاطر او بگذرد ویاد داشت عبارت از انست کہ درویش دل خود را با آنجناب حاضر دارد ومجرد از لباس حرف وصوت وعربی وفارسی ومجرد از جمیع جہات وبعضی این معنی را مشاہدہ گویند وذکر خفی بہ حقیقت این بود وطریق یاد کرد انست کہ نفس خود را در درون کشد وزبان با کام چسپاند وبدل کلمہ لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ[1]۔ سہ کرت یا زیادہ ہمچنیں زیادہ میکند تا آنمقدار کہ بتواند بہ تعظیم وقوۃ تمام در بند وحبس نفس صبر کند تا حلاوت آن ذکر بدل رسد وذکر را باز گشت کند وباز گشت ہم بدل

---

[1] ذکر لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ را بتمامہ گوید۔

کند چہ ذکر کثیر آنست کہ دل گوید زیراکہ بہ دل ذکر گفتن دیگر است و از دل ذکر گفتن دیگر در ابتدا[1] کہ مرید بہ تلقین شیخ ذکر میگوید از دل ذکر میگوید باز چون در گفتن ذکر حضوری حاصل میشود۔ درانمقام بدل ذکر میگوید گفتہ می شود چنانکہ در خواب و بیداری یکسان بود درین مقام دل ذکر میگوید و چون مرتبہ یادکرد بہ کمال رسد نگاہ داشت پیدا شود چنانکہ در یکدم دہ بار بگوید کہ خاطر او بغیر بیرون نرود و نگاہ داشت عبارت ازین حضور است و چون سعی ازمیان برخواست آنگاہ دل ذکر میگوید یادداشت ازان ذکر است و دل را باید کہ از محل او کہ قلب صنوبریست دور ندارد کہ مقصود مجرد از جہالت ہم آنجا است و وید قرب او سبحانہ بصیرت را از جہتی ضعفی کہ مراد راست میسر نمی شود لیکن بتدریج این معنی پرتو می اندازد تا چنان شود کہ غیر این معنی در نظر بصیرت چیزی نمی ماند ہر چند کہ خواہد از خود تعبیر کند معنی خود را بایاد آرد نتواند مانند کسی کہ از بحر فرو رفتہ باشد تا کردن چشم بغیر بحر نبفتد ہمچنین باید کہ نظر خود را از دل خود بر ندارد و حق سبحانہ وتعالیٰ گویا او روی می بیند تا بہ تدریج چنان شود کہ صور کاینات در نظر او چون شبح ضعیف کہ از دور دُئی شود نتواند کہ باطن این شخص را مشغول گرداند مانند کسی کہ چشم بر چیزی گماشتہ دمی بیند و از دیدن بہ تعقل نمی پردازد لاالٰہ نفی آلہ طبیعیست چہ ہر چہ گاہی کہ چیز دیگر را غیر از حق سبحانہ وتعالیٰ مطیع تر باشد آن چیز معبود و الٰہ وی باشد کہ دی مطیع آنست و الا اللہ اثبات معبود بحق است سبحانہ و مقصود از ذکر آنست کہ ذاکر بہ حقیقت کلمہ توحید برسد بسیار گفتن شرط نیست و حقیقت کلمہ توحید آنست کہ در وقت گفتن ماسوای اللہ بکلی نفی شود چہ ذکر دل شہود ندکور بود و الاصل فی جمیع الادعیۃ والاذکار الاخفاء بالاجماع وخلاف این اصل را نیتی صحیحہ باید بالاجماع وخلاف این اصل بلانیت صحیحہ بدعتست بالاجماع و بدعت سیئہ است و مراد از بدعت درین مسئلہ آنست کہ اعنی خلاف الاصل المتفق بلا داع صحیح وقتی باشد کہ خلاف الاصل بالداع الصحیح افضل باشد و وقتی باشد کہ واجب بود کتصنیف الکتب فی علوم الدینیۃ و طریقہ اہل اللہ برانواعست بعضی برخصت عمل کردہ اند و ایشان را مقصود از عمل برخصت

---

[1] فرق میان ذکر بدل گفتن و میان ذکر از دل گفتن

نفع خلق بوده نه وجود خود و بعضی بعزیمت عمل کرده اند و ہم مقصود ایشان نفع خلق بوده نه وجود خود اما
نفع خلق در عمل بعزیمت بیشتر است وظہور دران تمامتر واز خطر دورتر بنای این کار درین راہ بر نفس
می باید کرد چنانکہ اشتغال بوظیفہ اہم زمان حال از تذکر ماضی و تفکر در مستقبل مشغول گرداند نفس
رانگذارد کہ ضایع گردد وازان احتراز کند کہ گفتہ اند من ضیع وقتہ فوقتہ مقت ودر ادراک آن
سعی کند کہ اَلوَقتُ اَن لاتلاحظ الی ما قُسِمَ لک فی الازل ولا الی ما تصیر الیہ فی الابد وان تحفظ مراد
الحق فیک بین النفسین نفس عبارتست از دوام حال مشاہده وتواتر وتعاقب امداد آن آنکہ حیوۃ
قلوب اہل محبت مربوطست بر مثال تواتر وتعاقب انفاس است کہ بقاء حیوۃ قالب بدان مشروط
ست ہمچنانکہ اگر ساعتی مدد انفاس جدیده وانتز وتزویح آن از صورت قلب منقطع شود از شدت
حرارت غریزی محترق گردد واگر لحظہ ولمحہ مدد شوق شہودی از حقیقت دل محب مشتاق منقطع
گردد از شدت تعطش وحدت شوق بسوزد ونفس حالیست دائم مجرد از فترۃ ووقوف چہ
گفتہ اند الوقت للمبتدی والنفس للمنتہی والحال للمتوسط وقالوا افضل الاعمال عدد الانفاس
مع اللہ سبحانہ وقیل وقفۃ المرید شر لیسر من فترۃ والفرق بینہما ان الفترۃ رجوع عن الارادۃ
وخروج منہا والوقفۃ سکون عن السیر باستحلاء حالات الکسل فکل مرید وقف فی ابتداء
ارادتہ لایجئ منہ شئ قال حجۃ الاسلام ذکر را چہار درجہ است اول آنکہ بزبان باشد ودل
غافل واثر آن ضعیف بود ولیکن ہم از اثری خالی نباشد. چہ زبانی راکہ بہ خدمت مشغول
گردند فضل بود بر زبانی کہ بہ بیہوده مشغول گردند یا معطل بگذاشتند دوم آنکہ در دل بود
ولیکن متمکن نبود وقرار نگرفتہ باشد وچنان بود کہ دل را بہ تکلف بران باید داشت تا اگر جہد نکند
وتکلف نبود دل باطبع خویش شود از غفلت وحدیث نفس سیم درجہ او بود کہ ذکر در دل قرار
گرفتہ بود ومتمکن ومستولی شده چنانکہ بہ تکلف او را باکاری دیگر باید برد واین بس عظیم بود.
چہارم درجہ آن بود کہ مستولی بر دل مذکور بود واین عنایت حق تعالی است نہ ذکر فرق بود.
میان آنکہ ہمگی دل را دوست دارد ومیان آنکہ ہمگی دل را ذکر دوست دارد بلکہ کمال دران است
کہ ذکر وآگاہی از ذکر از دل بشود ومذکور ماند در دل وبس کہ ذکر تازی یا پارسی بود واین ہر دو
از حدیث نفس خالے نبود بلکہ عین حدیث بود وحاصل آنست کہ دل از حدیث تازی وفارسی و

ہر چہ ہست خالی شود وہمہ وی گردد کہ ہیچ چیز دیگر را دروی گنج نماند واین حال نتیجہ محبت مفرط بود کہ آنرا عشق گویند وعاشق گرم رو راہمگی معشوق وی دارد وباشد کہ از مشغولی کہ بوی داشتہ باشد نام وی فراموش کند وچون چنین مستغرق شود خود را در ہر چہ ویرا ہست جز حق تعالے فراموش کند باوّل راہ تصوّف رسد واین حالت را صوفیان فنا گویند ونیستی گویند یعنی بہر چہ ہست از ذکر وی نیست گشت واوہم نیز نیست گشت کہ خود را نیز فراموش کرد وچون از وی ہیچ چیز نماند مگر حق تعالیٰ ہست وی ہست حق باشد وبس واین کس ہیچ نہ بیند بجز حق وگوید ہمہ اوست وجز وی خود نیست ویا گوید خود اومنم اینجا یگاہ جدائی میان او ومیان حق برخیزد ویگانگی حاصل آید ونہایت سیر الی اللہ باشد وسیر الی اللہ وقتی منتہی باشد کہ سالک بادیہ وجود را یکبارگی بقدم صدق قطع کند باول راہ تصوّف واول عالم توحید ووحدانیت ومبدا درجات ولایت خاصہ رسیدہ باشد یعنی جز جدائی از میان برخیزد کہ ویرا از جدائی ودوری آگاہی نباشد کہ جز جدائی کسی داند کہ وی چیزی داند خود را وحق را واین کس درین حال از خود بیخبر است وجز یکی نمی شناسد جدائی را چون داند چون بدین درجہ رسید صورت ملکوۃ بروی کشف شدن گیرد وارواح ملائکہ وانبیاء بصورت ہاء نیکو بروے ظاہر شود وآنچہ خواص حضرت الٰہیت است پیدا آمدن گیرد واحوال عظیم پدید آید کہ ازان عبارت نتوان کرد وباشد کہ روح اورا اتفاق معراج افتد ودران معراج اورا اتفاق وصال حق میسر شود وتجلی ذاتی دست دہد ودران تجلی آن فنا او ویگانگی را او دید فناء خود را وبقاء وجود حق را بعد ازانکہ در اشعۂ نور ذات او فانی شدہ بود بحقیقت در خود ملاحظہ کند وچون ازان حال باخود آید وآگاہی کارہا اورا پدیدار آید اثر آن حال دروی بماند ودنیا وہر چہ در دنیا ست وہر چہ خلق درانند در دل وی ناخوش شود ودرمیان مردمان باشد بتن وبدل غایب باشد[۲]

---

[۱] مطلب :۔ واین حال را مہر مستور بلطف نیز گویند وآن دخول سالکست از وجود خود وآن در حالتہا باشد کہ چیزی بروی بگذارند کہ عقل را از ومی برباید واین حال در تجلیات صفاتی جمالے دست دہد چہ در ضمن ہر جمالے جلالیت مناسب از جمال ۱۸

[۲] مطلب :۔ اللّٰھم ارحمنا وارزقنا ولیسر لنا آمین ۲۲

عجب میدارد از خلق که بکارهای دنیا مشغول‌اند و بنظر رحمت در ایشان می نگرد که میداند که از
همه محروم‌اند و مردمان بروی میخندند که چرا وی نیز بکار دنیا مشغول نیست وگمان می برند که مگر
او را جنونی و سودائی پدید آمده و اگر کسی به درجه فنا و نیستی نرسد و این احوال و مکاشفات ویرا
پیدا نیاید لیکن ذکر بروی مستولی گردد و در دل او متمکن گردد آن نیز کیمیاء سعادت باشد که چون ذکر
غالب شد انس و محبت مستولی شد که حق را سبحانه از همه دنیا و آنچه در دل است دوست‌تر دارد و اصل
سعادت این است که چون مرجع و مصیر با حق خواهد بود بمرگ کمال لذت مشاهده بقدر محبت
بود و آن کس که محبوب دنیا باشد رنج وروی در فراق دنیا در خور عشق وی بود دنیا را پس اگر
کسی ذکر بسیار گوید و آن احوال که صوفیان را باشد پیدا نیاید که نفور گرد که سعادت بدان
موقوف نیست که چون دل بنور ذکر آراسته گشت کمال سعادت را مهیا شد هر چه
درین جهان پیدا نیاید پس از مرگ در آن جهان پیدا آید و باید که همیشه ملازم باشد مراقبه
دل را و با حق تعالی دارد و هیچ غافل نباشد که ذکر بر دوام کلید عجایب ملکوت و قرب حضرت
الٰهیت است و ذکر بر دوام همه نه آن است که بر زبان یا بدل بود بلکه آن است که همیشه
ملازم و مراقب دل باشد و دل را العبد از آنکه صافی گردانیده باشد از عداوة خلق و از ذکر
ایشان و ذکر ماضی و مستقبل و از مشغله محسوسات و از غضب و اخلاق بد و از شهوات
دنیا و طلب آن با حق تعالی دارد و هیچ غافل نباشد چه حقیقت ذکر طرد غفلت است که
گفتن دل هم حدیث نفس بود و غلاف و پوست حقیقت ذکر باشد و دوام مراقبه دولت
بزرگ است و علامت صحت مراقبه موافقت احکام الٰهی است و هر آئینه نیک دشوار بود
دل خود را بیک صفت و بر یک حال داشتن و دوام مراقبه طریقیست موصل به حقایق و دوام
دولت مراقبه بی قطع علایق و عوایق و صبر بر مخالفت نفس و احتراز از صحبت اغیار میسر نگردد و
علامت ذکر حقیقی آن بود که بوقت امر و نهی پیدا آید و خدا را سبحانه یاد کند بوقت معصیت دست
بدارد و بوقت فرمان تا بجای آرد و اگر ذکر وی را این ندارد نشان آن باشد که حدیث نفس
بوده است و حقیقتی نداشته است ولا یمکن المراقبة وحصول صحة القلب الا بمداومته

مطلب ۶۔ بیان سبب مراقبہ۔

الذکر القوی الخفی لبشرط النفی والاثبات ولا یمکن المداومة علی الذکر الا بتجرید الظاهر عن الدنیا ولا یمکن تجرید الظاهر عن الدنیا الا بکثرة ذکر الموت واعلم ان الهجرة هو الذی یلازمه العبد ومن الذکر کان ماکان ولکل ذکر نتیجة لایکون لذکر آخر واذا عرض الانسان علی نفسه الاذکار الالهیة فلا یقبل منها الا ما تعطیه استعداده فاول فتح له فی الذکر قبول ثم لایزال یواظب علیه مع الانفاس فلا یخرج منه نفس فی الیقظة ولا النوم الا به لاستهتاره فیه وبعض ما نتیجة لا اله الا الله ست وثلثون وجها یعطی کل وجه ما لا یعطیه الوجه الآخر فکن مع القوم حیث کانوا ولا تکن دونهم فتشقی فهم عباد الله صدقا رقوا من العلم فی کل مرقی مسلمان[1] آن باشد که از شغل دو جهان رسته باشد واز هرچه آفریده است دلش پاک شده باشد واز پنداشت های گوناگون بیرون آمده باشد واز ظلمت پنداشت بنور لقا بیرون آمده باشد مرد[2] باید که در صفت آسمان وزمین ودرین جهان ودران جهان جز از خدای عزوجل هیچ چیز در بینش دل او در نیاید ودر هر وقت که باشد خدا[3] برا سبحانه فراموش نکند وتا خود را فراموش نکنی او را یاد نتوانی داشت وچنان باید که از خود یادت نیاید ویادت نباید کرد وکسی را یاد کنی که فراموش کرده باشی وتو خود او را یاد نتوانی کرد تا او ترا یاد نکند یاد کردن او ترا محو کردن است از توئی تو کسی کجا است که او را این همت باشد آنکس عزیز است از وا استعانت باید خواست ذکر را چهار چیز می باید بود تا معتبر بود اول اخلاص دوم تعظیم سیم حلاوت چهارم حرمت. زیرا که ذکر بی اخلاص ذکر منافقان است وذکر بی تعظیم ذکر مبتدعان است وذکر بی حلاوت ذکر فاسقان است وذکر بی حرمت ذکر مرائیان است وذکر با اخلاص وتعظیم وحلاوت وحرمت ذکر محبان است ومعنی کلمهٔ توحید آن بود که در وی حرف نبود وعربی وفارسی نبود ودل چون بدین معنی قرار گیرد. چنانکه بی تکلف او را به کاری دیگر توان برد واین نیز سر عظیم است که چون دل را از خار وسواس دنیائی خالی کرد وتخم ذکر در وی ودیعت نهاد اکنون هیچ نماند که با ختیار تعلق دارد اختیار تا

مطلب[1] - بیان مسلمان حقیقی مطلب[2] - اتمنی علی الزمان محالا ان تری مقلتای طلعة مر اشارت به این چنین مرد است - مطلب[3] - آنکه زحریت فقر آگاه است خواجهٔ احرار عبید الله است -

بجا بود پس ازان منتظر باید بود تا چه پیدا آید و غالب آن باشد که این تخم ضایع نماند فانہ اذا تمکن
ذکر القلبی واشتغل القلب بجرد التوجہ الی اللہ سبحانہ والحضور ومراقبۃ الحق تبدل الذکر الانسی
ذکر القدسی ولیشغلہ الفکر الحقیقی بالمذکور ویلہیہ عن صورۃ الذکر و بلاحظا ولانظرہ تعالے
بہ من جمیع جوانبہ ذرات وجودہ ویجعل ذاتہ محاطاً بنظرہ تعالے الیہ فانہ فی الجہتہ واللہ سبحانہ
منزہ عن الجہتہ فلا یمکن لہ ان یتوجہ الی جہتہ ما ولکن اذا لاحظ نظرہ تعالی الیہ من جمیع جوانبہ
یصغر وجودہ وکلما یصغر وجودہ یتبعہ ذلک النظر وہو یفر الی جوارہ حتی لا یبقی لہ مفر و اِنَّ اِلی
ربک یومئذ المستقر ثم اذا ارتفعت الجسمیۃ وتلاشت الجہات یلاحظہ قرب
الصفات ولا یحتاج الی التکلفات فعوالم الارواح منزہتہ عن الجہات فیدرک قربہ
سبحانہ وتعالی بالمعنی والصفتہ ثم یترقی الی ما فوق ذلک بعضی از مشایخ ذکر لا اِلٰہ اِلَّا
اللہ را اختیار کردہ اند و محمد رسول اللہ را در وی مضمر میدارند ومشایخنا قدس اللہ ارواحہم
این کلمہ را تمام میگویند و ذاکر می باید کہ در وقت جریان این کلمہ بر زبان موافقت میان دل و
زبان نگاہ دارد و در طرف نفی وجود جمیع محدثات را بہ نظر فنا مطالعہ فرماید و در طرف اثبات
وجود قدیم را جل ذکرہ بعین بقا مشاہدہ نماید تا بواسطۂ تکرار این کلمہ صورت توحید در دل قرار گیرد
و ذکر صفت لازم دل گردد و در اوقات فترات ذکر لسان فتور وقصور بذکر دل راہ نیابد و صورت
توحید کہ معنی ذکر است از وجہ ظاہر دل محو گردد و حقیقت آن در وجہ باطن دل ثمبت گردد۔
حقیقت ذکر در دل تجربہ شود و حقیقت ذکر با جوہر دل متحد گردد و ذاکر در ذکر و ذکر در
مذکور فانی گردد و تجوہر الکلمۃ تسکن نور الیقین فی القلب ویتحد الذکر مع رؤیتہ عظمۃ المذکور
ویصیر الذکر ح ذکر الذات وہذا الذکر ہو المشاہدۃ والمکاشفتہ والمعاینتہ اعنی ذکر الذات

مطلب:- آنکہ خواجگان ماوراء النہر ذکر لا اِلٰہ اِلَّا اللہ محمد رسول اللہ را بالتمام میگویند اختیار فرمودہ اند یعنی
واسطۂ عظمٰی و وسیلۂ کبریٰ روح اعظم اقدس آنحضرت را علیہ الصلوٰۃ والسلام مذہب عینی داشتہ اند قدس اللہ
ارواحہم ویسر لنا اتباعہم ۱۸۔

اللّٰہم یا میسر کل عسیر یسر علینا فان تیسر العسیر علیک یسیر آمین۔

یتجوہر نور الذکر وہذا ہو المقصد الاقصیٰ من الخلوۃ وقد یحصل ہذا لا بذکر الکلمۃ بل بتلاوۃ القرآن اذا اکثر من التلاوۃ واجتہد فی مواطاۃ القلب مع اللسان حتی یجری التلاوۃ علی اللسان ویصیر الکلام قائماً مقام حدیث النفس فیدخل علی العبد سہولۃ فی التلاوۃ والصلوۃ ویتنور الباطن بتلک السہولۃ فی التلاوۃ والصلوۃ قد یتجوہر نور الکلام فی القلب ویتکون فیہ ذکر الذات ویجمع نور الکلام فی القلب مع مطالعۃ عظمۃ المتکلم سبحانہ ودون ہذہ الموہبۃ ما یفتح اللہ سبحانہ علی العبد من العلوم الالٰہیۃ اللدنیۃ حین بلوغ العبد ہذا المبلغ من حقیقۃ الذکر والتلاوۃ وقال بعض العارفین حقیقۃ الذکر عبارۃ عن تجلیہ سبحانہ لذاتہ بذاتہ من حیث الاسم المتکلم فی مقامی جمعہ وتفصیلہ کما شہد لذاتہ بذاتہ بالوحدانیۃ وہذہ الحقیقۃ لہا مراتب ولوازم الوجود موجودۃ فی کل مالہ وجود الا انہا ظاہرۃ فی البعض باطنۃ فی الآخر فافہم ہذا السر فی ذکر الغافلین لان من ذکرہ سبحانہ بلسانہ خاصۃ فان الحق سبحانہ لایکون فی ذلک الوقت الا جلیس اللسان خاصۃ و الجلیس یشاہد الجلیس فیراہ اللسان بما ہو رآہ من حیث لا یراہ الانسان ای یراہ اللسان لا البصر الذی یخصہ ولا یراہ الانسان من حیث روحہ وقلبہ وفیہ اشارۃ الی ان لکل شیئ نصیباً من الصفات السبع الکمالیۃ لیسمع بہ ویبصر وینطق بروحانیۃ مختصۃ بہ وکما یحفظ العالم بوجود الکامل الذی یعبد اللہ سبحانہ فی جمیع احوالہ کذلک یحفظ باقی الاجزاء بالعنایۃ والعبادۃ بقدر المعرفۃ ومن لم یعرف لم یعبدہ والنطق الحقیقی یتجلی بہ المتکلم الحقیقی علی القلوب وما لیس حقیقیاً الا اسمی نطقاً لا مجازاً ٭ ثم اعلم ان الاسلام لا یتم الا بالشہادتین لان مجرد التوحید ہو الاحتجاب بالجمع عن التفصیل وہو محض الجبر ومجرد اسناد الفعل والقول الی الرسول صلی اللہ علیہ وسلم احتجاب بالتفصیل عن الجمع وہو صرف القدر وحقیقۃ الاسلام بین الجبر والقدر بالجمع بین کلمتی الشہادۃ ومظہریۃ الرسول صلی اللہ علیہ وسلم لافعال اللہ سبحانہ ومبدء الفعل ہو الحق سبحانہ والمظہر بالخلق ٭ علمای دین وکبرای اہل یقین رحمہم اللہ دربیان توحید این عبارت گفتہ اند یگانہ است بذات خود یگانہ است بصفات خود ہیچ صفتی مر ویرا نو شوندہ نہ وہیچ صفتی از وی زایل شوندہ نہ معنی ذات جز ہستی نہ وہستی وی جز بوی نہ ہستی بوی لتغیر وی لے احدیت از قلت لے زلوبیت وی لعلت لے ذات وی سبحانہ جسم نہ

وجوہر نه وعرض نه بلکه ہر چه جز ولیست از جسم وجوہر وعرض وعلوی وسفلی ونور وظلمت ہمه آفریدۂ وی است ؛ واما الاکابر فیلمیزون لا اله الا الله علی غیر ما یعطیها النظر العقلی ای الوجود ہو الله واتصاف الممکنات بالوجود ہو ظہور الحق سبحانه لنفسه باعیانہا والعدم منفی الذات والعین ما الامنفی الذات او الثابت ثابت الذات والعین بالاثبات الذاتی والالوہیة مرتبة لا یکون الا الواحد وہو مسمی الله سبحانه وہذه المرتبة ہی التی ینفیہا الذاکر وہی التی یثبتہا وانما توجه النفی علی النکرة والاثبات علی المعرفة لان النکرة تحتہا کل شیئ وما من شیئ الا وله نصیب فی الالوہیة بدعیته فتوجه علیه النفی لان الاله من لا یتعین له نصیب فله الانصباء کلہا وما کفر من کفر الا لاقتصارہم وحصرہم فلما عرف ان الاله جاز الانصباء کلہا عرفوا انه مسمی الله سبحانه وکل شیئ له نصیب فہو اسم من اسماء مسمی الله فالکل اسمائه وکل اسم دلیل علی الہویة بل ہو عینہا فالامر تنکیر فی عین تعریف وتعریف فی عین تنکیر وما ثم الا منکور لا ؛ معروف بحقیقت ذکر آنست که ماسوی مذکور را در ذکر فراموش نکنی لقوله سبحانه وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ یعنی چون مادون حق را فراموش کردی آنگاه حق را یاد کن ۔ قال النبی علیه السلام سبق المفردون قیل وما المفردون یا رسول الله فقال الذاکرون الله کثیرا والذاکرات ومفرد[۱] آن بود که با او غیر نبود بعضی از بزرگان گفته اند که ذکر[۲] دور کردن غفلتست و چون غفلت مرتفع شد بنده ذاکر بود اگرچه خاموش باشد ؛ ابوالقاسم بغدادی رحمة الله گفت که از بعضی بزرگان پرسیدم که سبب چیست که نفوس عارفان از ذکر گفتن ستوه می آیند و خسته می شوند و از فکر راحت و آسایش می یابند و حال آنست که اذکار را جایگاہی و قرارگاہی نیست و اذکار را عوضہا ست که شادی می افزاید گفت که ثمرات اذکار در نظر عارفان حقیر آمد ایشان را از الم مکایدات و ریاضات خلاص نتوانست داد اما معارفی که از اسماء و صفات حق سبحانه بواسطه فکر ایشان را حاصل می شود الم مکایدات

---

[۱] مطلب :- بیان معنی مفرد در سبق المفردون ۔

[۲] مطلب :- معنی ذکر دور کردن غفلت بود و ہر چند که خاموش ہم باشد ۲۲

ومجاہدات ازایشان برمیدارد وبلذت وراحت مبدل می کند وایشان را ازمجاہدات
ومکابدات کہ دران ہستند غائب وبیخبر می گرداند اما آنکہ ثمرات اذکار در نظر ایشان
حقیر آمد برای آنکہ ثمرہ ذکر ہمہ حظوظ نفس است وعارفان از نفس وحظوظ او اعراض کردہ اند و
روی ازان بگردانیدہ اند اما آنکہ گفتہ شوق ماورای افکار ایشان را مقہور کردہ است
برای آنکہ فکر ایشان دایم در اجلال وعظمت وہیبت ومنت واحسان حق سبحانہ و
تعالی بود ودرانچہ حق را بر ایشان است از انواع بندگی برای اجلال وبزرگی او سبحانہ
وتعالی وہمچنین اعراض از انچہ ایشان را است نزد حق برای حرمت او پس شرفی کہ
لازمۂ معرفتست کہ بواسطہ فکر در صفات باری سبحانہ وتعالی ایشان را حاصل میشود
از الم مکابدات او زحمت مجاہدات غایب وبیخبر میگرداند لقولہ صلی اللہ علیہ وسلم حکایۃ
عن ربہ من شغلہ ذکری عن مسئلتی اعطیتہ افضل ما اعطی السائلین یعنی آنکس کہ مشاہدہ عظمت
من اورا از ذکر زبان مشغول گرداند بدہم او را بزرگتر از انچہ ہمہ سایلان را دہم زیراکہ ذکر
زبان ہمہ مسئلت در خواستنست واو خواست خود از میان برداشتہ دیگر آنکہ مشاہدہ
عظمت حق سبحانہ وتعالی تحیر است وتحیر بندہ را از ذکر زبان باز دارد کما قال النبی علیہ السلام
لا احصی ثناء علیک جنید گفت رحمۃ اللہ علیہ ہر کس کہ ذکر حق سبحانہ وتعالی نہ از سر مشاہدہ
گوید کذا لیست وقول حق سبحانہ وتعالی بر صحت این معنی دال است آنجا کہ میفرماید قالوا
نَشْهَدُ اِنَّكَ لَرَسُوْلُ اللّٰهِ پس فرمود وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّ الْمُنٰفِقِيْنَ لَكٰذِبُوْنَ۔
بر کذب ایشان گواہی داد اگرچہ کلمہ در نفس خود راست بود جنید گفت رحمۃ اللہ دل از
برای مشاہدہ است وزبان برای آن تا از مشاہدہ عبارت کند وخبر دہد پس ہر کہ عبارت و
اخبار او نہ از سر مشاہدہ وحالت بود شاہد زور بود وچہ گفتہ اند ذکر صفت ذاکر است چون
ذاکر در ذکر غایب شود در حق غایب شدہ بود ولیکن بہ سبب مشاہدہ اوصاف خود در حجاب
نیماند سری سقطی رحمۃ اللہ گفت کہ در بیابانی بازنجی صحبت داشتم ہرگاہ کہ حق را سبحانہ یاد
کردی متغیر شدی وسفید گشتی او را گفتم چیزی عجب می بینم ہرگاہ کہ تو خدا را سبحانہ یاد میکنی
لون تو سفید میشود وصفت تو متغیری گردد گفت ای برادر اگر تو نیز حق را یاد کنی چنانکہ

حق اوست حال تو متغیر شود و صفت تو دیگر گون گردد چه بزرگان ذکر را سه صفت نهاده اند اول ذکر دل و آنچنان بود که ذاکر که دل است مذکور را نه از نسیان و فراموشی یاد کند چه سریان ذکر اد دست در دل چون سریان روح بود در تن نسیم قربی که با دل آمیخته است همان از دل ظاهر می شود ذکر دوم یاد کردن اوصاف مذکور است ذکر سیم شهود مذکور است و ذاکر در ین شهود از ذکر فانی شود زیرا که ذکر صفت ذاکر است و اوصاف مذکور ذاکر را از اوصاف خود فانی گرداند۔ اَللّٰهُمَّ ابدل سیآت اوصافنا و اخلاقنا بحسنات اوصافک و اخلاقک بحق انبیائک و اولیائک قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم اجمعوا وضوءکم جمع اللہ شملکم اشارت است بآنکه وضوء باطن را با وضوء ظاهر جمع کنید تا استقامت باطن بحاصل آید؛ استقامت باطن آنست که در جنب کلمہ توحید همه تعلقات روحانی و جسمانی منفی گردد و نفی آن همه تعلقات استقامت احوال است و دلیل بر استقامت احوال استقامت افعال است که امتثال امر و نهی خداوند لیست و تعظیم فرمانهاء حضرت او جل ذکرہ و جز باستقامت افعال استقامت احوال معلوم نمیگردد رونده راه را هر آئینه روش و کوشش می باید تا کار او بجائی رسد روش یعنی رعایت ادب با اهل اللہ و کوشش یعنی سعی نمودن در کارهاء حق سبحانہ و عمل کردن بآنچه او را معلوم شده است هرچه میگویم از نوازم است که بآن عمل کنیم لِمَ تَقُوْلُوْنَ مَالَا تَفْعَلُوْنَ کاری مشکلست فَاذْکُرُوْنِیْ اَذْکُرْکُمْ ذکر حق سبحانه و تعالی توفیق یاد کردن است بران مراتب که مر ذاکر است و هرچه دیده شد و دانسته شد همه غیر است و حجاب است بحقیقت کلمہ آخر انفی باید کرد و نفی خاطر که شرط اعظم سلوک است بی تصرف عدم در وجود سالک که آن تصرف عدم تاثیر و نتیجہ جذبہ الہیست بکمال میسر نگردد و وقوف قلبی برای آنست که تا اثر جذبہ مطالعہ کرده شود و آن اثر در دل قرار گیرد و رعایت عدد در ذکر قلبی برای جمع خواطر متفرقہ است و در ذکر قلبی چون عدد از بیست و یک بگذرد و اثر ظاهر نشود دلیل باشد بر بے حاصلی آن عمل و اثر ذکر آن بود که در زمان نفی وجود بشریتہ منفی شود و در زمان اثبات اثری از آثار تصرف جذبات الوہیت مطالعہ افتد آنکہ فرموده است خداوند

مطلب ۵۵:- بیان آنکه ذکر که بی اثر و نتیجہ شود دلالت بر بے حاصلی آن کند ۲۲

عز وجل در کلام مجید خود مَا عِندَكُمْ يَنفَدُ وَمَا عِندَ اللَّهِ بَاقٍ در معنی این آیہ چنین باید دانست
کہ اعمال صالحہ و افعال حسنہ کہ از اہل ایمان در وجود می آید وقتی عنداللہ می گردد کہ در محل قبول
حضرت او جل ذکرہ افتد و علامت قبول نفی شدن وجود بشریت است در ان عمل و ظاہر
شدن اثر تصرف جذبہ الٰہیت اہل بصیرت روح اللہ ارواحہم گفتہ اند مقصود سر ہمہ عبادات
ذکر خداوند است سبحانہ و بسعادت عظمیٰ کسی رسد کہ ازین عالم برود و انس و محبت حق تعالیٰ
بروی غالب بود و محبت او بحق جل ذکرہ جز بدوام ذکر او سبحانہ نبود و اصل مسلمانی کلمہ لَا اِلٰہَ اِلَّا
اللہ است و وی عین ذکر است و ہمہ عبادات دیگر تاکید این ذکر است و حقیقت ذکر آن بود
کہ از ہمہ گسستہ گردد و از محبت حضرت الوہیت ہیچ چیز دیگر التفات ننماید و او را ہیچ معبودی
نماند کہ طاعت وی کند جز حق تعالیٰ و ہوا معبود وی نبود پس باید کہ اساس مواظبت بر ذکر
توبہ نصوح بود از جملہ معاصی ظاہری و باطنی بہ نسبت خلق و حق سبحانہ کہ ذکر را با وجود مخالفت
مذکور اثر حقیقی نبود ؛ دیگر از شرایط ذکر آنست کہ در طلب صادق بود و درد طلب و سلوک
راہ او را حاصل باشد تا از ہرچہ او را از سلوک راہ مانع آید و مشغول گرداند متوحش
گردد و نفور شود و از وجود خود نیز گریزان باشد تا از ہمہ روی تواند گردانید و مستغرق ذکر
حق سبحانہ و تعالیٰ تواند گشت ؛ و فائدہ کلی از ذکر آنگاہ حاصل شود کہ از شیخی کامل
صاحب تصرف تلقین گرفتہ باشد تا از ان تخم حقیقی ذکر کہ در زمین مستعد دل طالب بہ تلقین
و تصرف صاحب ولایت افتادہ باشد طالب را ثمرۂ ولایت بر کمال حاصل آید نورانیت کلمہ
بقدر نورانیت دل است و نورانیت دل بقدر زوال ہوا است و شیخ کامل را ہوا متبع نبود و دا
او را نورانیت تمام بود و اول راہ آن بود کہ صفات مذمومہ را از باطن خویش بقدر وسع دفع
کند تا چون زمین دل از خار و خاشاک طبیعت خالی گردد شائستہ آن شود کہ تخم ذکر در وی
پاشیدن گیرد و اگر بیک صفت مذمومہ بیش مبتلا نبود جہد دفع آن نیز بکند اگرچہ اول
در تصفیۂ دل باید کوشید و بکلی در تبدیل اخلاق مشغول نباید شدن زیرا کہ چون توجہ بشرط
حاصل آید و بر مراقبہ مداومت شود و تصفیہ دل دست دہد با مداد فیض حق سبحانہ و تعالیٰ
چندانی تبدیل اخلاق نفس و تحصیل صفات دل میسر گردد کہ بعمرہا مجاہدہ دست ندہد و چون

این معنی بفیض فضل سبحانی حاصل آید بحد اعتدال و طریق صواب باشد و هرچه اورا از رفتن راه مشغول دارد از پیش برگیرد زیراکه راه نتواند رفتن الابدل فارغ و چون این همه کرد مثل او چون کسی بود که طهارت کرد اکنون اورا با امامی حاجت بود که با و اقتدا کند و آن پیر راه کامل صاحب تصرفست زیراکه راه حق سبحانه و تعالیٰ پوشیده است و راه ها و شیطان با راه حق تعالیٰ آمیخته راه حق یکیست و راه باطل هزار و چون سعادت صحبت او دریافت تصرف خود را در باقی کند و در باطن او هیچ تصرف نبود و کار خود جمله باو گذارد و بداند که منفعت او در خطاء مقتدا بیش ازانست که در صواب او ست اگرچه وجود او نداند چه فرموده اند که یکی از فواید مشورت با اهل دل و مردم عزیز آنست که اگر در آخر امر وجه صواب و را انکار ظاهر شود هم وجود تو درمیان نیست و اگر خلاف صواب ظاهر شود هم وجود تو درمیان نیست و مشائخ طریقت قدس الله ارواحهم از جمله اذکار ذکر[۱] لَا اِلٰهَ اِلَّا الله را اختیار کرده اند و حدیث نبوی چنین وارد است که افضل الذکر لَا اِلٰهَ اِلَّا الله و صورت این ذکر مرکب است از نفی و اثبات و به حقیقت راه بحضرت سبحانه این کلمه تواند بود حجب روندگان نتیجه نسیان است و حقیقت حجاب انتقاش صور کونیه است در دل و درین انتقاش نفی حق و اثبات غیر است و بحکم المعالجة بالاضداد در کلمه توحید نفی ماسوی حق و اثبات حق سبحانه و تعالیٰ است و خلاص از شرک خفی جز بمداومت و ملازمت بر معنی این کلمه حاصل نیاید پس ذاکر بباید که در طرف نفی وجود جمیع محدثات را به نظر فنا و ناخواستن مطالعه می کند و از معنی ذکر می اندیشد و نفی خاطر دیگر می کند باین معنی که آلهی مقصود من درین ذکر رضاء تست و در طرف اثبات وجود قدیم حضرت عزت جل ذکره را به نظر بقاء مقصودی و مطلوبی و محبوبی مشاهده می نماید و در هر ذکری باول و آخر حاضر می باشد و هر چیزی که دل را با و پیوندی می بیند به نفی آن پیوند را باطل می کند و به اثبات محبت حق را قایم مقام آن محبت میگذارد تا به تدریج دل از همه محبوبات و مألوفات فارغ شود و هستی ذاکر در نور ذکر مضمحل گردد و علایق و عوایق وجود بشریت از و برخیزد و گفته اند[۲] باز داشتن نفس در وقت ذکر سبب ظهور آثار لطفست و مفید شرح صدر راست

مطلب[۱] بیان ذکر لَا اِلٰهَ اِلَّا الله از همه اذکار مختار و افضلست ۱۲ مطلب[۲] به ذکر فواید حبس نفس

واطمینان دلست و یاری دہندہ است در نفی خواطر و عادت کردن باز داشتن نفس سبب وجدان و حلاوت عظیمہ است در ذکر و واسطۂ بسیاری از فواید دیگر حضرت[۱] خواجۂ ما قدس اللہ روحہ در ذکر باز داشت نفس را لازم نمی شمردند چنانکہ رعایت عدد را لازم نمی شمردند اما رعایت وقوف قلبی را مہم ترمی داشتند و لازم می شمردند آنچہ خلاصہ و مقصود است از ذکر وقوف قلبیست و بواسطہ مطالعۂ جمیع مکوّنات بہ نظر فنا و مشاہدہ وجود قدیم حق سبحانہ بہ نظر بقا و بملازمت برین معنی صورت حقیقت توحید در دل ذاکر قرار گیرد و چشم بصیرت وی کشادہ گردد تا او را میان شرع و عقل و توحید ہیچ تناقض نماند و درین مقام ذکر صفت لازم دل گردد و بعد ازان بجائی رسد کہ حقیقت ذکر با جوہر دل یکی شود و ہیچ اندیشہ غیر حق نماند و ذاکر در ذکر و ذکر در مذکور فانی گردد۔[۲] وچون بارگاہ دل از زحمت اغیار خالی گردد بحکم لایسعنی ارضی ولا سمائی ولکن یسعنی قلب عبدی المؤمن الحدیث جمال سلطان اِلَّا اللّٰہ تجلّی نماید و ظاہر شود و حکم وعدہ فَاذْكُرُونِیْۤ اَذْكُرْكُمْ مجرد از لباس حرف و صوت و خاصیت کُلُّ شَیْءٍ ہَالِکٌ اِلَّا وَجْہَہٗ آشکارا شود و ذکر روح باذاکری روح در وجود او در بحر نامتناہی اذکرکم مستغرق و مستہلک گردد کما قیل حقیقۃ الذکر عبارۃ عن تحلیۃ سبحانہ لذاتہ بذاتہ الخ و ذکر نفی شرک خفی اکنون دست دہد و سر شَہِدَ اللّٰہُ اَنَّہٗ لَاۤ اِلٰہَ اِلَّا ہُوَ اکنون آشکارا گردد تا از خود بشنود نہ از سوی خود لِمَنِ الْمُلْکُ الْیَوْمَ لِلّٰہِ الْوَاحِدِ الْقَہَّارِ روح[۳] در بدایۃ فطرۃ اگرچہ حق سبحانہ و تعالیٰ را بیگانگی دانسته اما بیگانگی نشناختہ زیرا کہ شناخت از شہود خیزد و شہود از وجود درست نیاید زیرا کہ شہود ضد وجود است وچون وجود روح پدید آمد عین وجود او دوگانگی ثابت کرد شرح این اطنابی دارد مقصود آنکہ

مطلب[۱]۔ ذکر آنکہ حضرت خواجہ بزرگ قدس اللہ سرہ حبس نفس و وقوف عددی را لازم نمی شمردند ولیکن رعایت وقوف قلبی را لازم می داشتہ اند مہم نمی شمردہ اند وللہ درّہ ۲۳

[۲] اللّٰہم یسّر لنا سلوک ہذا الطریق ووفق لنا متابعۃ ہذا الفریق بحرمۃ النبی والصدیق والفاروق و الحیی والوصی الوفی وسائر ارباب الحقیقۃ والتحقیق صلوٰۃ اللہ علیہ وعلیہم بعدد حصاۃ الابطح ورمال العقیق

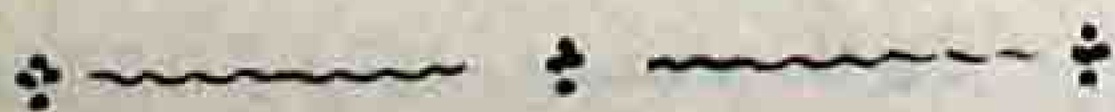
۱۸ مطلب[۳] نفیس ۔

اشارت شود بہ معنی اذکرکم چہ ذکر حق سبحانہ بندہ را توفیق یاد کرد نسبت بر مراتبی کہ ذکر راست
یعنی ذکر زبان و ذکر دل و ذکر روح و ذکر سر و ذکر خفی دل واسطہ دو عالم ست جسمانیت و روحانیت و روح
واسطہ دو عالم دل و سر است و سر نزد طایفہ از اہل اللہ برتر از مرتبہ روح و قلب ست نزد طایفہ برتر
از مرتبہ قلب و فروتر از مرتبہ روح است و بہ حقیقت سر عین روح و قلبست و در نہایت
مقام ہر یک چون روح و دل در نہایت مقام خود متجلی گردد بوصف غریب و آن صفت غریب
سر باشد نسبت کسی کہ بآن نہایت دل و روح کہ ذکر کردہ شد نرسیدہ است و خفی روحیست
خاص حضرتی کہ خاصان حضرت را دہند کہ و ایدہم بروح منہ تا واسطہ گردد میان عالم
صفات خداوندی و میان سر تا بواسطہ آن راہ یابد بعالم صفات الوہیت کہ رستم را ہم رخش رستم
کشد لا یحمل عطایاء الملک الا عطایا الملک و ذکر در مرتبہ خفی باحقیقت ذکر خفیہ و سر آنکہ
خلفاء خانوادۂ خواجہ بزرگ خواجہ عبدالخالق قدس اللہ ارواحہم اشارہ بآن فرمودہ اند یکیست
زیرا کہ تا وجود روحانیت باقی است و بمرتبہ فنا نرسیدہ است آن ذکر بہ حقیقت خفیہ
نیست سخن کہ راست لا یطلع علیہ ملک نیکبتہ و لا النفس فتعجب بہ اشارہ باین است و چون بہ
حقیقت فنا برسد اینجا بود کہ باطن او از نفی بالیستد و بجز از اثبات نتواند و ذکر او اللہ شود و
اینجا بہ حقیقت کلمہ و سر او برسد چہ گفتہ اند حقیقۃ الذکر الخروج عن میدان الغفلۃ الی فضاء المشاہدۃ
و مشاہدہ در تجلی ذات بود و مکاشفہ در تجلی صفات و محاضرہ در تجلی افعال اول تجلی کہ بر سالک آید
در مقامات سلوک تجلی افعال بود آنگاہ تجلی صفات و بعد ازان تجلی ذات زیرا کہ افعال بخلق نزدیکتر
و صفات نزدیکتر از ذات شہود تجلی افعال را محاضرہ خوانند و شہود تجلی صفات را مکاشفہ
و شہود تجلی ذات را مشاہدہ و مشاہدہ حال ارواحست این ہم ناظر بہ بلندی رتبہ روحست از
مرتبہ سر و مشاہدہ حال ارواح است و مکاشفہ حال اسرار و محاضرہ حال قلوب و مشاہدہ از
کسی درست آید کہ بوجود مشہود قایم بود نہ بخود چہ حد ثانرا طاقت نور قدیم نتواند بود تا

مطلب ۴۵ - ذکر آنکہ خلاف است میان طوایف طایفہ اہل اللہ بعضی گفتہ اند کہ رتبہ سر بالاتر از رتبہ
لب و روح است و بعضی دیگر گفتہ اند کہ بالاتر از لب و فروتر از روح است واللہ اعلم ۲۲

شاہد در مشہود فانی نہ بدو باقی نگردد مشاہدہ تواند نمود و نیز گفتہ اند سر لطیفہ الیست مودّع در قالب چنانکہ رُوح و آن محلّ مشاہدہ است چنانکہ روح محل محبّت و قلب محل معرفت گفتہ اند نیز کہ سرّ آن باشد ترا کہ بآن اشراف باشد و سرّ سرّ آنست کہ غیر حق را بران اطلاعی نبود پس میان سرّ سرّ و خفی فرقی نباشد و سرّ الطف است از روح و روح اشرف ست از قلب و نیز گفتہ اند کہ در باطن ہر مؤمنی پنج چیز است اول صدر است در اندرون صدر قلب است و در اندرون قلب فواد است در اندرون فواد سرّ است در اندرون سرّ بعضی گفتہ اند دل را بعربی قلب گویند و آن دل را جانیست روحانی کہ از جان دل حیوانات است نباشد و لیکن جان دل را کہ آن نور است در مقام صفا از محبت و عشق جانی دیگر است کہ آنرا نور بصیرت خوانند و سرّ نیز خوانند و آن در دل ہر آدمی نیست و آن خاصۂ اہل محبت و عشق است خفی است و گفتہ اند سر نیت بود و خفی صمت بود و مقصود از ذکر لسانی توجہ کلیست بجمیع قواء روحانی و جسمانی تا نفی خاطر شود بآن توجہ کلی دارند مداومت برین ذکر بدل برسد و از زبان بدل منتقل شود و در دوام ذکر قلبی نوری از انوار الٰہی متجلی گردد و باطن بندہ را مستعد تجلیات صفات اسمائے وارد تجلیات ذاتی گرداند شیخ بزرگوار شیخ شہاب الحق والدین السہروردی قدس اللہ سرہ گفتہ اند کہ مبتدی بر فرایض و سنن اقتصار نماید و اوقات دیگر بذکر بسر برد و متوسط را مداومت بر تلاوت قرآن بعد از ادای فرایض و سنن اولیست و ہمان خاصیت کہ اہل بدایت را از ملازمت ذکر

مطلب۵ - داود نبی علیہ السلام مناجات کرد فقال یا رب ان لکل ملک خزانۃ فاین خزانتک فاوحی اللہ سبحانہ یا داود ان لی خزانۃ اعظم من العرش واوسع من الکرسی واطیب من الجنۃ وازہر من الملکوت ارضہا المعرفۃ سماؤہا الایمان وشمسہا الشوق وقمرہا المحبۃ ونجومہا الخواطر وترابہا الہمۃ جدارہا الیقین وسحابہا الصبر و مطرہا الرحمۃ ولہا اربعۃ ارکان التوکل والتفکر والانس والذکر ولہا اربعۃ ابواب العلم والحلم والصبر والرضا الا وہی بیتی وخزینتی اسمہا القلب وبقعہا السر وصفتہا الضمیر من جبرئیل محجوب ومن میکائیل مستور و من الشیطان محروس وہو ینظر الی وانا انظر الیہ ۲۸

روی نماید از تلاوت حاصل آید بازوا ید دیگر چون تجلیات صفات مختلفہ بواسطہ تلاوت آیات مختلفۃ المعانی ووقایق فہوم وحقایق علوم دمنتہی راکہ نور ذکر صفت ذاتی وی گشتہ است فاضل تر وردی وکامل تر عملی وبر اتماز است کہ عبادت تامۂ جامعہ است وحضرت خواجہ امام محمد بن علی حکیم ترمذی قدس اللہ سرہٗ از سفیان ثوری نقل کردہ اند باسناد خود کہ فرمود سمعنا ان قراءۃ القرآن افضل من الذکر وآنگاہ در تقویت این سخن فرمودہ برای آنکہ بکلام حق سبحانہ وتعالیٰ ذکر حق کردن فاضل تر از ان باشد کہ بکلام خود فان القرآن لم یخلق منہ نزل الی العباد ولا یخلق ولا یتدنس فہو علی طہارتہ وطیبہ ولہ کسوۃ والذکر الذی یذکرہ العبد مبتدعًا من تلقاء قلبہ من علمہ براتیہ لا کسوۃ لہ ؛ واگر کسی معنی قرآن نداند کہ دل حاضر دارد ودر خواندن نگذارد کہ حدیث نفس اورا بہرجای برد ودل را بنور تعظیم وتوقیر آراستہ دارد ودر دل وی حاضر بود عظمت قرآن کہ سخن خدای است عزوجل وصفت ولیست وقدیم است اگر حقیقت معانی این حروف آشکارا شود ہفت آسمان وہفت زمین طاقت تجلی آن ندارد وامام احمد حنبل رحمۃ اللہ گفتہ است کہ خدایرا سبحانہ بخواب دیدم گفتم یا رب تقرب بتو بچہ چیز فاضل تر فرمود بکلام من قرآن گفتم اگر معنی فہم کند واگر نہ فرمود اگر فہم کند واگر نہ ؛ یکی از کبرا میگوید کسی کہ دارو خورد وندانکہ چہ میخورد اثر کند قرآن نیز اثر کند ہر حرفی از قرآن بمنزلۂ کوہیست کہ بر وجود بشریتہ واقع می شود واو را افنا می کند وآثار او را دفع میکند ونور قرآن بہ نور دل مؤمن جمع شود ونورانیت زیادہ شود وجود بشریتہ متلاشی شود وخواجہ علی حکیم رحمۃ اللہ علیہ فرمودہ اند حجہ وظیفہ وقرآن در شب

مطلب :۔ خواندن سورۃ یٰسین در دل شب ۔

مطلب :۔ مثنوی المولوی المعنوی

تیغ لا در قتل غیر حق براند ؛ در نگر زان پس کہ بعد از لا چہ ماند

ماند اللہ باقی جملہ رفت ؛ حبذا ای عشق شرکت سوز رفت

مطلب :۔ کلمات مقدسہ کہ درین صحیفہا است ہمہ مطالبہ سالکان وہم راہ روانست نیک تامل کردہ شود وہمت عمل کردن ۔ واللہ یوفقنا ولیسلکنا ۔ آمین

فاتحہ وقل یا ایہا الکافرون وقل ہو اللہ احد وقل اعوذ برب الفلق وقل اعوذ برب الناس
وخاتمہ سورۃ الحشر وخاتمہ سورۃ البقرہ است وجملہ وظیفہ تلاوت در روز سورۂ یٰس است
وحضرت عزیزان خواجہ علی رامیتنی رحمۃ اللہ فرمودہ کہ سہ دل بجمع آید کار بندۂ مومن برآید دل
قرآن ودل بندۂ مومن ودل شب ؛ حضرت[1] خواجہ امام ربانی خواجہ یوسف ہمدانی رحمۃ اللہ
کہ سلسلۂ مشائخ ما قدس اللہ ارواحہم بالیشان می پیوند وچنین فرمودہ اند کہ طالب باید کہ شب
وروز را مستغرق لا الٰہ الا اللہ گرداند خواب وبیداری برگفت وی نفقہ کند دست از نوافل
نمازہا وذکرہا وتسبیحہا بدارد واختصار برین کلمہ کند جائی کہ علم لدنی باشد وحکمت الٰہی بود خدمت
بہ نقل زحمت بود ہر روزی وہر شبی بلکہ ہر ساعتی ولحظہ چنان پندارد کہ از لا الٰہ الا اللہ نو مسلمان
میشود از ہر چہ جز لا الٰہ الا اللہ است الا نماز فرض وسنت تبرا کند وبکلی از جہان وجہات
وحیوۃ لا الٰہ الا اللہ را لابد وناچار داند وباقی را بلا ومحنت شناسد تہی گردد از اندیشہ کل
کائنات وتعلق گیر وبذکر لا الٰہ الا اللہ در ہمہ حالات وساعات ودر قطع علایق مخلوقات ہیچ
حالتی از افعال واذکار ظاہری وباطنی کاملتر وشافی تر از قول لا الٰہ الا اللہ نیست۔ شیخ[2] شہید
شیخ مجد الدین بغدادی گفتہ اند کہ اتفق المشائخ قدس اللہ ارواحہم علی ان المراد ما لم
یسلک طریق لا الٰہ الا اللہ مدۃ قریبۃ باربعین سنۃ لا یصل الی حقیقۃ الا اللہ وحضرت خواجہ
امام علی حکیم ترمذی رحمۃ اللہ فرمودہ اند کسی کہ دوام دولت ایمان طلبد باید کہ در ہر

مطلب[1] :- ذکر خواجہ امام ابی یوسف ہمدانی وپیوستن سلسلہ علیہ ہمہ خواجگان بدو قدس اللہ ارواحہم
ونقل از ایشان کہ طالب ہمہ اوقات خود را مستغرق ذکر لا الٰہ الا اللہ یادداشت واین یاد باید داشت واین یاد
باید وعمل بران گماشت وفقنا اللہ تعالیٰ وتقدس ۱۲

مطلب[2] :- نقل از شیخ شہید مجد الدین بغدادی قدس اللہ روحہ کہ سالک راہ خدای باید کہ قریب
بہ چہل سال در تحصیل نفی حقیقی کوشد کہ باثبات حقیقی باتفاق مشائخ قدس اللہ ارواحہم ظاہر امراد فنائے حقیقی
ذاتیست کہ بہ بقاء ذاتے کہ تجلی ذاتیست واللہ اعلم ۱۲

مطلب :- العارف الجامی قدس سرہ

بے رنگیست پے صفتی وصف عاشقان ؛ این شیوہ کم طلب ز اسیران رنگ وبوی

حالتی و در ہر کاری عادت وی گفتن لا الٰہ الا اللہ بود و ظلمت شرک خفی را ہموارہ باین کلمہ دور میکند از خود و ظہور نور ایمان را بر دل خود تازہ میدارد و ہم ایشان فرمودہ اند کہ بیداری دل را درجات است و بیداری دل میسر نمی شود الا باقتصا دوام ذکر است در نوم ویقظہ و گفتہ اند اولیاء اللہ مختلف اند بعضی بی صفتند و بی نشان و بعضی بہ صفتند و بعضی از صفات و نشان منزگشتہ مثلاً گویند ایشان اہل معرفتند یا اہل معاملہ اند یا اہل محبت اند یا اہل توحید ند و کمال حال و نہایت درجات اولیا را در بی صفتیست و بی نشانی گفتہ اند بی صفتی اشارہ بکشف ذاتیست کہ مقام بس بلند است و درجہ بس شریف است و عبارت و اشارت از کنہ آن مرتبہ قاصر است و کمال مرتبہ بی صفتی حضرت سید المرسلین راست صلی اللہ علیہ وسلم و ہمہ انبیا و اولیا بر حسب مراتبہم خوشہ چینان خرمن سعادت او نید صلی اللہ علیہ وسلم و استمداد از باطن مقدس او صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در درجات این مرتبہ ترقی می نمایند و مقام محمود[۵] کہ مخصوص بہ حضرت اوست صلی اللہ علیہ وسلم اشارۃ است باین مرتبہ و از خواص مرتبہ بی صفتی آنست کہ صاحب این مرتبہ از اہل تمکین بود و از صحبت قلب بصحبت مقلب قلب پیوستہ باشد و بجمیع صفات اخلاق الٰہی متصف و متخلق باشد و متصرف بود بر احوال باطنی و بنا برین او را ابو الوقت[۵۲] گویند و از صفتی بہ صفتی باختیار خود تواند انتقال نمودن و از بقایاء وجود بشریتہ بکلی صافی شدہ و مشائخ طریقت قدس اللہ اسرارہم برانند کہ اقتدا بمستقیمی کہ از دور احوال رستہ باشد درست نیاید و این سخن اشارت است کہ مرشد را وصول بمرتبہ تمکین شرط صحبت ارشاد است و گفتہ اند کہ مرتبہ

۵ مطلب ۴: فیہ بیان مقام المحمود علی رای اہل اللہ۔

۵۱ مطلب: مولوی المعنوی الرومی قدس سرہ

از ادب پر نور گشتہ است این فلک ✽ از ادب معصوم و پاک آمد ملک

بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد ✽ بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد

۵۲ مطلب: ذکر معنی ابو الوقت

ارشاد ۱ آخرین مراتب بقاء حقیقیست بعد تعدی جمیع مراتب ۔ الفنا چنانکہ اشتغال ظاہرہ از اعمال باطنہ او را مانع نیاید و عمل باطن از شغل ظاہر او را حجاب نگردد و گفتہ اند در ذکر خفیہ وقوف عددی نعلیست و غیر وقوف عددی فعلی مشاہدہ نتیجہ وقوف عددی است و در ذکر خفیہ وقوف قلبی است کہ از دل گوید و بدل گوید و غیر وقوف .... مشاہدہ نتیجہ وقوف قلبیست و نیز گفتہ اند اگرچہ دل گویا گردد از سعی در ذکر نمی باید الیتاد علی الخصوص بعد از نماز ۲ شام و پیش از صبح مقصود بسیار گفتن نسبت در یک نفس سہ کرت گوید حبس نفس از لوازم است و بعد از یادداشت اگر در ملا نفس نگاہ دارد روا بود لا الہ الا اللہ از طرف راست آغاز کند و بدل فرود آرد بجانب چپ و محمد رسول اللہ از جانب چپ بیرون آرد اما بی مجاہدہ نمی شود و گفتہ اند الطریق کلہا آداب فمن لزم الآداب بلغ مبلغ الرجال و ادب الخدمۃ علامت القبول ادب بہ نسبت حضرت جل ذکرہ آن است کہ بہ ظاہر و باطن بشرط بندہ گی فرمانہا او را بجا آرد از ماسوای حضرت بکلی اعراض کند و اساس مواظبت بر ذکر و توبہ نصوح نہد از جملہ معاصی ادب بہ نسبت حضرت رسالت آنست کہ بہ ظاہر خود را در مقام فَاتَّبِعُوْنِیْ در آرد و در جمیع احوال حرمت تعظیم او را صلی اللہ علیہ وسلم بواجبی نگاہ دارد و واسطہ کل موجودات بحق سبحانہ و تعالی او را داند ہر کہ ہست و ہر چہ ہست ہمہ راسر بر آستان عزت او نہند و علامۃ محبۃ الرسول صلی اللہ علیہ وسلم اتباعہ ظاہرا ثم باطنا فمن اتباع ظاہرہ صلی اللہ علیہ وسلم اداء الفرائض و اجتناب المحارم و التخلق باخلاقہ و التادب بشمائلہ و آدابہ و الاقتفاء الآثارہ

مطلب ۱ :۔ بیان صحبت ارشاد و اللہ الی الرشاد ۔ مطلب ۲ :۔ مطلب اہتمام آنکہ بعد از نماز شام و پیش از صبح ذکر گفتہ شود اللہم یسر علینا و آدم علیہ ۱۲ مطلب ۳ :۔ تعلیم ذکر لسانی و قلبی بمنزلہ تعلیم الف و باست تا ملکہ خواناءئے حاصل شود و اگر معلم حاذق بود و در طالب صادق استعداد آن بیند شاید کہ در قدم اول او را خوانندہ گرداند و بمرتبہ یادداشت رساند بی تعلیم الف و با و اغلب طالبان را این استعداد نباشد۔ بہ ضرورت ایشان را بہ تعلیم ذکر لسانی و قلبی حاجت بود چون تعلیم الف و با۔

قال اللہ تعالی ۔ اِنْ کُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰہَ فَاتَّبِعُوْنِیْ یُحْبِبْکُمُ اللّٰہُ ۱۲

والتجسس لاخبارہ والزہد فی الدنیا والاعراض عن ابنائہا ومجانبۃ اہل البدعۃ والغفلۃ والہوی والترک للتفاخر والتکاثر من الدنیا والاقبال علی اعمال الآخرۃ والتقرب من اہلہا والحب للفقراء والتحبب الیہم وتقربہم وکثرۃ مجالستہم واعتقاد تفضیلہم علی ابناء الدنیا ثم الحب فی اللہ للقریب المحب وہم العلماء والعباد والزہاد ثم البغض فی اللہ سبحانہ للبعید المبغض وہم الظلمۃ والمبتدعۃ وحب المتبعین لہ ومن اتباع الحالۃ فی الباطن مقامات الیقین ومشاہدات علوم الایمان مثل الخوف والرجاء والشکر والحیاء والتسلیم والتوکل والشوق والمحبۃ وفراغ القلب للہ سبحانہ وافرادہم باللہ سبحانہ ووجود الطمانیۃ بذکر اللہ سبحانہ فہذہ المعاملات الخصوص صلی اللہ علیہ وسلم نبی راظاہریست وباطنی است ظاہرش راشریعتیست وباطنش رانیز شریعتیست ظاہرش راشرع رسالت وباطنش راشرع نبوۃ گویند شرع رسالت چون معاملات و عبادات وشرع نبوت چون معانی وحقایق واخلاق شرع رسالت نسخ پذیرد بحسب قوم و وقت وشرع نبوت نسخ نپذیرد چہ بیان حقیقت است مبلغ شرع نبوت اولیا اند ومبین شرع رسالت فقہا وولایت باطن نبوت بود وخواجہ امام علی ربانی ابو یعقوب یوسف الہمدانی رحمۃ اللہ فرمودہ است دربیان بعضی از اسرار قضا وقدر کہ مدرک عقرل ضعیف البشر نتواند بود راہ دین خویش راپاک کن پیش ازمرگ تا از شمار مردگان نباشی ہر چہ تواز خویشتن بدانی از عیب وہنر ہمہ ذنب است بآتش توبہ بسوز تا مورد این فتوی باشی کہ التائب من الذنب کمن لاذنب لہ وبرقطع میدان کہ ہر خاری درین سرای از راہ خویش برباید داشت وبرنگیری روزی آن خار راتیری سازند وبردلت زنند کلیم الرحمٰن موسی ابن عمران صلوٰۃ اللہ علی نبینا و علیہ اورا از درگاہ ربوبیت کارہا نمودند کہ ادراخود آن تمنی نبود وصد وبیست وچہار ہزار وچہار دہ کلمہ بیواسطہ برمسامع او گذرانیدند وہر کلمہ کہ برو درآمدی متلاشی گشتی درنہاد خویش صد وبیست وچہار ہزار وچہار دہ بار متلاشی گشت وشواہد وکلم اللہ موسی تکلیما۔ دیگر بارہ وراہست میگرداند

مطلب:۔ صعب اللہ المیسر المسہل مطلب:۔ والامر فی غایۃ الصعوبۃ والاشکال کل وقت ینظر الی ہذہ المحل ویکرر النظر وہمین ۱۲

ہزار ہزار نواخت او را فرود آمدی بر دل موسیٰ علیہ السلام تا نقطۂ دل او پرورده نواخت گشتی آنکه صفاء آن دل را باین قہر سنگسار کردند وَقَتَلْتَ نَفْسًا الآیہ بی وحی ما قبطی را ہلاک کردی و چنان نواخت خاری کہ در راہ خویش گذاشتہ بود قصد دیدہ دولت او کرد چہ پنداری تو کہ عزیز تر از موسیٰ خواہی بودن ہر ناگفتنی و کردنی کہ گفتہ و کردہ ہر یک خاریست کہ براہ خویش نہادہ اگر پیشی ازمرگ بر نداری بہ تیغ جفاء تو سرت برگیرند مرد ار تیغ خویش باشی و کشتہ تیغ دین ادبی کہ بہ نسبت شیخی و مقتدائی طالبان واجب و لازم است بجہت آنست کہ ایشان بواسطۂ متابعت او صلی اللہ علیہ وسلم ظاہراً و باطناً بہ مقام دعوت خلق بحق سبحانہ وتعالیٰ رسیدہ اند۔ پس ذاکر از ولایت شیخ بہمۃ مدد میخواہد و بر ربط قلب بشانہ و یستفید منہ و روندہ راہ را ادبیست زبانی و آن آنست کہ زبان از موجبات آزار خلق نگاہ دارد چون چنین کند خلق او را دوست دارند و ادبیست فعلی و آن نگاہ داشتن امور شرعیہ است ہر کہ این ادب نگاہ دارد۔ اہل آسمان او را دوست دارند و ادبیست دلی و آن نگاہ داشتن خاطر است از غیر ہر کہ این ادب نگاہ دارد خداوند سبحانہ او را بدوستی برگزیند قال اللہ تعالیٰ۔ شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهٗ لَاۤ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الآیہ علماء متصوفہ قدس اللہ ارواحہم کہ بہ سبب انقطاع از شواغل با معدن علم اتصاف یافتند و قدم ارواح قلوب ایشان دران مستقر و ثابت و راسخ گشت و دیدۂ بصیرت شان بنور مشاہدہ جمال ازلی مکتحل شد بطریق علم الیقین و برہان مبین میدانند و می بینند و گواہی میدہند کہ ہیچکس و ہیچ چیز مستحق معبودی و لایق مسجودی نیست الا خداوند یگانہ آلہ واحد صمد منزہ از والد و ولد و معونت ضد و مبارزان میدان فصاحت را در وصف او عبارت تنگ و سابقان عرصۂ معرفت را در تعریف او پای اشارت

مطلب ۔ وقتلت نفساً ونجیناک من الغم وفتناک فتوناً ۱۲

مطلب ۔ مرنجان دل خستہ ایشہ را کہ از ہر دلی سوی حضرت در لبیت

مطلب ۔ بلند ترین ادب نگاہ داشتن دلست از غیر حق سبحانہ وتعالیٰ گزیدہ حق نگاہ دارندہ این ادب است واللہ اعلم ۱۲

لنگ نہایات عقول را در بدایات معرفت او جز تحیر دتلاشی دلیلی نہ و بصیرت صاحب نظران را در
اشعۂ انوار عظمتہ او جز تحامی دتعاشی سبیلی نہ ظاہر اشیا درظاہریت او باطن و باطن اکوان در
باطنیت او ظاہر جملہ اوایل در اولیت او آخر وہمہ اواخر در آخریت او اول جمیع آزال در
ازلیت او حادث وجملۂ ابد را ابدیت او وارث فی الجملہ ہرچہ در عقل وفہم وقیاس در آید ذات
خداوند سبحانہ ازان مقدس ومنزہ است چہ این ہمہ محدثات اند ومحدث جز ادراک محدث
نتواند کرد واد راک ہیچ موحد باد راک کنہ واحد نتواند رسید وہرچہ ادراک او بدان
منتہی گردد غایتہ ادراک او بود نہ غایت ذات اللہ تعالیٰ اللہ عن ذالک علوا کبیرا۔ قال
الشبلی کل ما میزتموہ باوہا مکم اوادرکتموہ بعقولکم فی اتم معانیکم فہو مصروف مردود الیکم محدث
مصنوع مثلکم وتوحید را مراتب است توحید ایمانی توحید حالی توحید الٰہی توحید ایمانی مستفاد
بود از ظاہر علم کہ بندہ بتفرد صفتہ الٰہیت وتوحد استحقاق بہ معبودیت حق سبحانہ بہ مقتضاء
آیات واخبار تصدیق کند بدل واقرار کند بزبان کہ این تصدیق نتیجہ خبر واعتقاد صادق
مخبر است وتمسک بآن خلاص از شرک خفی فایدہ دہد ومتصوفہ باہمہ مومنان درین توحید
شریک باشند وبدیگر مراتب منفرد و توحید علمی مستفاد از باطن علم است کہ آنرا علم الیقین خوانند
کہ بہ برہان قاطع ودلیلی ظاہر کہ برہان قاطع است معلوم گردد کہ موجود حقیقی ومؤثر مطلق
نیست الا خداوند سبحانہ وباید کہ جملہ ذوات وصفات وافعال را باذات وصفات وافعال
او محو وناچیز دانی وہر ذاتی را فروغی از نور صفت الٰہی وانی وہر کجا علمی وقدرتی وارادتی
وسمعی وبصری یابی اثری از آثار علم وقدرت وارادت او دانی نشار توحید علمی نور مراقبہ

مطلب۔ ہرچہ مفہوم عقل و ادراکست ÷ ساحت قدس او ازان پاک است
رہ شناسان بارگاہ الست ÷ بیش ازین پی نبردہ اند کہ ہست
توحید متصوفہ بعد از شرک بتوحید عامہ مراتب عالیہ دیگر دارد شہودی وعیانی کہ بآن
مخصوص ومتفرد۔ اللّٰہم ارزقنا وما ہو علی الافق المبین لیس علی الغیب بضنین ۱۲
الکلام فی مراتب التوحید ورزقنا اللہ واوصلنا الی اقصی مراتبہ بفضلہ وکرمہ وجودہ ۱۲

است و باید کہ توحید علمی را برخی از توحید حالی بدو ہمراہ باشد و اگر نباشد توحید ی بود ساقط از درجہ اعتبار یعنی اذا قنع بذلک و لا یطلع لہ وراء العقد کشف ذوقی یختص بہ خواص الحق سبحانہ ز ارباب الاحوال لا یسکن بمجرد ذلک فورۃ طلبہم ولا یزیدہم التجرّ فی العلوم النظریۃ الاجد فی الطلب و تشوقا الی مزید الاستبصار ؛ و بعضی از کبرا گفتہ اند کہ توحید سہ درجہ است قولی و علمی و عملی قولی توحید عامۂ مؤمنان است و علمی توحید خواص است عملی توحید خاص الخواص است ؛ اما توحید قولی آن است کہ بہ زبان بگوید بموافقت دل اَشْهَدُ اَنْ لَّآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ لَا شَرِیکَ لَهٗ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهٗ وَرَسُوْلُهٗ و این قالب و صورت توحید است و نجات یافتن از شرک جلی و خالد در دوزخ نابودن و رسیدن بہ نعمت بہشت ثمرۂ این توحید است و بہ سلامت و صواب نزدیکتر است از توحید کسانی کہ بہ عقل تاریک شدہ بدرو غفلت اسیر ماندہ در بند شہوت قصد سراپردۂ عزت توحید کنند زیرا کہ بعقل صافی از غفلات و مجرد از شہوات بہ توحید رسیدن ہم محال بود متکلم دلیل توحید میگوید و مینماید کہ مومن است و اندرون بشک و شبہ آگندہ ؛ اما توحید علمی موقوفست بہ شناختن زمان و مکان تا تحقیق شود کہ حق سبحانہ و تعالیٰ بہیچ چیز نماند و ہیچ چیز بدو نماند۔ بدانکہ حق تعالیٰ نہ درون عالمست و نہ بیرون عالم نہ متصلست بعالم نہ منفعل از عالم و یکذرہ از کل عالم ازو دور نیست و او سبحانہ متکلم است ازلاً و ابداً الی انقطاع و سخن او سبحانہ یکیست کہ تغیر و تعدد نپذیرد ؛ و دانستن آنکہ صد و چہار دہ کتاب کہ حق تعالیٰ بہ پیغمبران علیہم السلام فرستادہ یکی چون تواند بود و بوجود موسیٰ و بیش از وجود کوہ طور با موسیٰ چون گفت اِخْلَعْ نَعْلَیْکَ اِنَّکَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًی چرا موسیٰ بعبرانی شنید و عیسیٰ بہ سریانی شنیدہ با مصطفیٰ چون سخن گفت چرا بتازی شنید با آنکہ سخن او قدیمست و ازین ہمہ منزہ است و آنکہ حق تعالیٰ بیک علم ہمہ معلومات نامتناہی میداند و بیک قدرت ہمہ مقدورات را در وجود می آرد و بیک شنوائی ہمہ مسموعات را می شنود و بیک بینائی ہمہ مرئیات را می بیند و بیک ارادت ہمہ مرادات

مطلب ۔ مبحث دشکل مخصوص لاہل الباطن و ہم نالو الیہ لسئیل عنہم ۱۲

رامیخواہد و دانستن این ہمہ موقوفست بہ شناختن زمان و مکان اما توحید علمی بر سہ درجہ است - درجۂ
اول آنست کہ نفحۂ از نفحات قدم و جذبۂ از جذبات کرم و برق از بروق عدم بروجہ قبول باستقبال
روندہ آید سبیل جہل و غشاوۂ غفلت را از چشم حقیقت بین او بردار د و مرید صادق در نور آن برق تیز
بنگرد و خود را ببیند کہ در پیش ہزار صنم سجدہ میکند آتش غیرۃ کہ سوزندۂ غیر است در سینۂ او زبانہ زدن
گیرد و مدتی بر درد بنالد و در طلب شفاء این درد بہر چیزی بسگالد تا او را روشن شود کہ راحت ہم
از آنجا تواند بود کہ جراحت آمد وَظَنُّوْا اَنْ لَّا مَلْجَاءَ مِنَ اللّٰہِ اِلَّا اِلَیْہِ روی نیاز بحضرت بی
نیاز آرد و غم دل بحضرت علام الغیوب عرض کند و چون اضطرارش بغایۃ رسد وعدۂ - اَمَّنْ
یُّجِیْبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاہُ باجابت پیوندد و از سر او این ندا دہند کہ ای سلیم دل ندانستی کہ
معبود آنست کہ مقصود دل و ہوای تست و ہر چہ ہوای تست خدای تست گفتن و دانستن
کہ اللہ یکی است چہ سود کہ چون در پیش ہزار صنم سجدہ میکنی علم بی عمل و بال است و قول بی
فعل نکال قبلہ دل یکتا کن و از غیر ما تبرا کن تا فعل تو مصدق قول تو بود مرید تو مجاہدہ آغاز
کند و بدفع و قطع علایق مشغول شود و بجد و تشمیر ہیچ تاخیر و تقصیر نکند تا بمدد عنایت و حسن
کفایت غیب ہمہ آرزوہا از وی فرو ریزد و التفات ما سوی اللہ از وی بنفیتد و دل او مجرد
و یکتا شود و رد و قبول و مدح و ذم نزد او یکسان شود ملجأ و مفزع او در کل احوال حضرت
مالک الملوک بود و روندہ چون بدین صفت گردد بدرجہ اول از توحید عملی رسیدہ بود درجہ
دوم آنست کہ چندان نور حق ظہور کند بر جان روندہ کہ ہمہ اجزاء وجود پیش چشم شہود او در
اشراق آن نور درہ وار روی در نقاب تواری کشند بر مثال ذرہ ہا در نور آفتاب و چون نور
ظہور حق مشرق شود ذرہ ہاء اکوان را جز تواری روی نماند نہ آنکہ بندۂ خدای گردد یا بدو پیوندد
و یا در و مضمر شود تعالی اللہ عن ذلک علوًا کبیرا ٭ و نہ آنکہ بندہ بہ حقیقت نیست شود
تا بودن دیگر است و نا دیدن دیگر چون تو در آئینہ نگری آئینہ نہ بینی زیرا کہ مستغرق دید

مطلب :- تشمیر در اصل دامن چیدنست در ہر کاری و اینجا کنایہ از جد تمام است ۱۲
مطلب :- تحقیق اتحاد و رفع اتحاد ۱۲

جمال خود، ونتوان گفت که آئینه نیست شد یا آئینه جمال شد یا جمال آئینه شد و دیدن قدرت در مقدورت همچنین دان واین را قدم الفنا گویند در توحید و مزلة الاقدام بسیار از روندگان است و بسیار کس را قدم اینجا بلغزیده است و روندگان درین مقام متفاوت اند کس باشد که در هفته یکساعت بیش درین حضرت بار نیابد و کس باشد که هر روز یکساعت و کس باشد که دو ساعت و کس باشد که بیشتر اوقات مستغرق شهود باشد و سه نفس بیش غایب نشود و مقرب حضرت باری خواجه عبد اللّٰہ انصاری رحمة اللّٰه گفته است که هر که سه شبانه روز درین مقام تواند بود شگرف مردی بود درجهٔ سیم در فناء الفنا است و آن آنست که کمال استغراق احساس رونده راه بفناء خود و آگاهی از فناء خود بکتم عدم برد جهٔ آگاهی رونده در نظر طریقه هم اشاره بتفرقه می کند عین الجمع و جمع الجمع آنجا است که خود را و کل کون را در نور ظهور حق گم کند و آگاهی خود را هم ازین گم کردن هم گم کند اینجا نه اسمست و نه رسم نه وجود است درین قدم نه عدم نه عبارت و نه اشارت نه عرش و نه فرش کُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَكُلُّ شَيْئٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهٗ جز درین اقلیم درست نشود انا الحق سبحانی ما اعظم شانی جز درین اقلیم صورت نه بندد۔ قال حجة الاسلام علم باللّٰه حاصل کردن بطریق تعلم راه علماست و این نیز بزرگست ولیکن مختصر است بعلم انبیا و اولیا که بی واسطه تعلیم آدمیان از حضرت حق سبحانه وتعالی بر دل ایشان می ریزد۔ و توحید حالی آنست که حالی توحید وصف لازم موحد گردد و جمیع ظلمات رسوم وجود او الا اندک بقیه در غلبه اشراق نور توحید متلاشی و مضمحل گردد و نور علم توحید در نور حال او مستتر و مندرج شود بر مثال اندراج نور کواکب در نور آفتاب و درین مقام وجود موحد در مشاهده جمال وجود واحد جل ذکره چنان مستغرق شود که عین جمع گردد که بجز ذات و صفات واحد در نظر شهود او نیابد تا غایتی که این توحید را نیز صفت واحد جل ذکره بیند نه صفت خود و این دیدن را هم صفت او بیند و هستی او بدین طریق قطره وار در تصرف تلاطم امواج بحر توحید افتد و غرق جمع گردد و بدین توحید او بغیر از رسوم بشریت منتفی گردند بر مثال نور آفتاب که در غلبه اشراق او بیشتر اجزاء ظلمت

مطلب - فناء الفناء اینست که گفته اند بی شعور برا ہم بی شعور یست ۱۲

روی زمین برخیزد و به توحید علمی بعضی ازان رسوم بشریت برخیزد بر مثال نور ماهتاب که به ظهور او بعضی از اجزاء ظلمت روی زمین برخیزد و سبب بعضی از بقا باد رسوم بشریت در اول سورهٔ یوسف علیه السلام آورده قوله الٓرٰ الف امن من بود که با یعقوب کردم از هرچه می ترسید او را امین گردانیدم کار من با دوستان من این بود اِنِّیْ لَا یَخَافُ لَدَیَّ الْمُرْسَلُوْنَ نزد من همه امن بود خوف نه همه شادی بود غم نه همه محبت بود محنت نه لام لطف من بود که با یوسف کردم در آن چاه که او را گفتم که با تو چه خواهم کرد تا بهرچه بدو رسید چشم بران عاقبت داشت تا بلا ها همه بدان آسان شد را رأفت و رحمت من بود که با برادران یوسف علیه السلام کردم تا آنچه کردند از آزار یوسف از ایشان عفو کردم واللہ اعلم ؛

علم از سه حال خالی نیست یا متعلق آن علم معلومات عالم سفلی بود یا لطایف ملکوتی بود یا حقایق ذات و صفات عالم لاهوتی بود هر قسمی ازین علوم بعالم خود منتهی شود علوم متفرقات عالم حسی را به معلومات ملکوتی راه نیست چه هر علمی به معلوم خود مقید است و ترقی هر علمی از علوم لطایف ملکوتی در منازل علوی در مرتبه حقیقت معلوم آن منتهی گردد الا علم باللہ سبحانہ که هیچ مرتبه از مراتب علویات و سفلیات مانع عروج آن نتواند شد و صعود آن جز به حضرت کبریائی منتهی نگردد۔ زیرا که مجموع علوم کلیات و جزئیات عوالم ملکی و ملکوتی از شایبهٔ حدوث و امکان خالی نیست۔ و جز علم مقدسی از شوایب نقایص بجناب قدسی واصل نگردد چون هر عالم بمرتبهٔ علم خود مقید است پس علم ذات و اسرار ذات متعالیه و صفات حضرت صمدیت که از شوائب حدثان منزه است واز نقایص امکان مقدس است هر آئینه آن عالم را که مصدر او ست به صفت خود موصوف گرداند واز ذل درکات تقلید باوج عز درجات تحقیق رساند قُلْ هَلْ یَسْتَوِی الَّذِیْنَ یَعْلَمُوْنَ وَ الَّذِیْنَ لَا یَعْلَمُوْنَ و به حقیقت مقصود از ایجاد روح انسانی که سری از اسرار ربانی است و در خطهٔ مملکت بدن حاکم و خلیفه است تحصیل این علوم است و مراد از آفرینش او تحصیل این سعادت است جبروت عبارت است از معانی متصل بذات و ازل عبارت از بدایت لازمات است و ازل الآزال عبارت از نهایت جبروت است و لم یزل عبارت از حقیقت ذات و احدیت را جز لم یزل نتوان یافت و از اسماء عظام است آهیّاً شراهیّاً سبحان من لم یزل ولا یزال و او سبحانہ کامل الذات و کامل الصفات التامات است سمعش از آلت مستغنی

است و بصرش ہمچنین یعنی بصیر است نہ بہ حواس قولیست نہ بہ قوۃ و آلت فاعلست نہ بہ حرکت مرید است نہ بہ فکرت راضی است نہ بسرور متکبر است نہ بہ گردن کشی و تطاول محب است نہ بہ شہوات عظیمست نہ بجسد متکلم است نہ بہ حرف و صوۃ توصل کنند بخواندن و شنیدن کلام او سبحانہ و آنچہ از وی فہم کنند کلام اللہ آنست و وی نامخلوقست و در مصاحف فرو نیامدہ است ہمہ معلومات در ازل در علم او بودہ است و ہمچنین ہمہ اصوات در ازل در سمع او بودہ است و ہمچنین ہمہ الوان در ازل در بصر او بودہ و او سبحانہ اگر خواہد تمام علوم در دل بی رقم حروف و اصوات حاصل کند و ہرچہ در دل حاصل آید از علم آن کلام ازلست کہ منبع آن علم ازل است کہ تناہی را بدان راہ نیست ہمہ صفات او سبحانہ قدیم است چہ علم او سبحانہ بہمہ موجودات پیش از وجود موجودات محیط بودہ است و از جملہ موجودات یکی اصوات است و یکی الوان و آن ہمہ در علم او سبحانہ بودہ است پس علم او و سمع او و بصر او ہمہ قدیم باشد و چون خلق اصوات و الوان را بدان حالت ادراک کنند کہ آنرا سمع و بصر خوانند و آلت در حق او روا نباشد چہ کسی را از خود وجودی نیست مگر آنکہ از حق سبحانہ و تعالیٰ در وی سرایت کردہ پس جز او موجودی نباشد ولما انجذب بصیرۃ الروح الی مشاہدۃ جمال الذات استتر نور العقل الفارق بین الاشیاء فی غلبتہ نور الذات القدیمۃ وارتفع التمییز بین القدم و الحدوث لزہوق الباطل عند مجئ الحق سبحانہ و یسمی ہذہ المرتبتہ المحالۃ جمعاً جمع جامع تفاصیل مقامات بود کہ حق را بی خلق بہ بصر بصیرت بہ بیند و جمع الجمع کہ خلق را بحق بہ بیند یعنی قیام وجود خلق بحق بہ بیند یعنی قیام وجود خلق بحق بداند و این را فرق بعد بین الجمع نیز گویند در مقام جمع ہر یک از قوی مختلفہ کار آن دیگری کنند چنانکہ چشم گوش گردد و گوش ہم چشم شود تا ہمہ بہ بیند و بہ ہمہ بشنود و بہ ہمہ بگوید چنانچہ دست دران مقام سخن گوید والجمع وادی ینصب الی بحر التوحید وفی منازل السایرین والجمع غایتہ مقامات السالکین وہو طرف بحر التوحید ای غایتہ المقامات فی السیر الی اللہ سبحانہ وفی اللہ سبحانہ ولا مقام اعلی منہ ثم بعد ذلک یکون السیر باللہ عن اللہ سبحانہ ومعنی کونہ طرف بحر التوحید نہایتہ التی لیس بعدہا شیئ فان سار فی ہذا المقام لا یکون سیرہ الا الرجوع عن الحق الی الحق ٭ چون سالک محدثات و موجودات را در تحت اشعۂ انوار قدم

زایل شدہ و در عین ذات احدیت مستہلک بنید ہمچنانکہ حق بود و بادی ہیچ چیز غیر وی مقارن در وجود نبود چنانچہ مشاہدہ کند کہ حق موجود است و بس وحدہٗ لاشریک لہٗ سالک و مسلوک الیہ و سلوک و عشق و عاشق و معشوق بلکہ ہر چہ در عالم اسم غیریت بران اطلاق کنند ہمہ را عین ہویت الٰہیت داند چہ مظاہر متنوعہ کہ آئینہ آن جمال اند کہ ایشان را بی آن جمال ہیچ مسمیٰ نیست کہ در مراتب مختلفہ از جبروت و ملکوت و ملک در ہر صورتی ظہوری کردہ و درین حالت حال سالک چنان باشد کہ ہر چہ بنید حق بنید و چنان داند کہ حق ست کہ خود بخود ناظر است در صورت ناظری و منظوری و ہر چہ گوید و شنود چنان داند کہ حق ست کہ گویا ست بخود و شنوا ست از خود در صورت قایل و سامع و درین حال وجود بندہ فی نفس الامر متحقق است ولیکن نبیند کہ عیدا ست مغلوب تجلی نور ظہور حق ست و جز وجود حق مشاہدہ نمی کند و بمرتبہ ارواح ملائکہ مہیمہ رسیدہ کہ در جمال اللہ متحیر ند و این حال وقتی باشد کہ بالبعضی از سالکان مقام گردد و دایم دران بمانند و آن سالک را مجذوب مطلق گویند و بعضی شاید کہ درین حال مدتی بمانند و دران مدت قلم تکلیف از ایشان برخیزد و برگفت و فعل وی بروی در طریق مؤاخذہ نباشد و اگر نعوذ باللہ لطف حق سبحانہ او را درنیابد و در زندقہ والحاد افتد و چون بمقام افاقت آید و در قید تکالیف شرعیہ قدم متابعت ثابت دارد و بمقام فرق بعد الجمع رسد و چنان باشد کہ باوجود آنکہ ہمہ حق داند و حق بنید چنان متمکن باشد کہ در حق خلق بنید و در خلق حق بنید و حق و خلق باہم بنید و ہیچ از ان حالات مانع و حاجب وی از حق بینی نشود و این مقام افضل و اکمل ست از مقام جمع چرا کہ درین حالت حق را در مرتبہ احدیت میداند و در مظاہر می شناسد پس در عین کثرت می بنید و کثرت در عین وحدت می یابد زیرا کہ آنچہ درین آئینہ پیدا است یعنی در حقیقت جامعہ انسانی ہمانست کہ در مشہود ہویدا است

لہ مطلب - یعنی نور حق کہ در اسرار ملکوتست مشاہدہ دیدہ او شود ۱۲ ؎۲ مطلب - زیرا کہ آنچہ درین آئینہ پیدا است یعنی در حقیقت جامعہ انسانی ہمان است کہ در مشہود ہویدا ست قال اللہ تعالےٰ اِنَّ الَّذِیْنَ یُبَایِعُوْنَکَ اِنَّمَا یُبَایِعُوْنَ اللّٰہَ چون بدین سیر رسیدی کتاب ابدی را عین مصحف ازلی دانستی کثیر را عین وحدۃ دیدی ۱۲

قال اللہ تعالیٰ اِنَّ الَّذِیْنَ یُبَایِعُوْنَکَ اِنَّمَا یُبَایِعُوْنَ اللّٰہ چون بدین رسیدی کتاب ابدی
را عین مصحف ازلی دانستی وکثرت را در عین وحدت دیدی واین مقام را صحو بعد المحو نیز گویند
پس از مشائخ در ہر مقامی سخنان صادر شده دران تامل باید کرد که آن سخن نسبت بکدام
مقام از ایشان واقع شده دران بخود تصرفی نباید کرد[۱] وقال ایضاً صاحب ترجمة العوارف
ولصاحب الجمع ان یضیف الی نفسه کلّ اثر ظہر فی الوجود وکل فعل وصفة واسم لانحصار
الکل عنده فی ذرات وحدت فتارة یحکی عن حال ہذا وتارة یحکی عن حال ذاک ولا نعنی بقولنا
قال فلان بلسان الجمع الا ہذا التوحید الرحمانی ہو ان یشہد الحق سبحانه علی توحید نفسه
باظہار الوجود وانه واحد لاشریک له شہادة ازلیة ابدیة غیر مستندة الی سبب نقلہا او خبرة
یحملہا ولیس للانسان فی ہذا المقام قدم الا ان یلمع برق من جانب القدم اضاء بارجاء
سرّه وینطفی سریعاً واکثر کلام ہذه الطایفة فیما حکوه من نعت القوم کان فی ہذا الوقت وکل
موجود بخیص بخاصیته لایشارکه فیہا غیره والا لما تعین وہذه الوحدة فی کلّ موجود دلیل علی
وحدانیته موجدة واظہار کل موجود دلیل علی صفة الوحدة صورة شہادة الحقّ علی وحدانیته
ذاته .... ویرشد فیہم ہذه المعنی الی تنزیه عقیدة اہل التوحید عن الحلول والتشبیه
والتعطیل کما طعن فیہم طایفة من الجاحدین العاطلین من المعرفة والذوق لانہم اذا لم یثبتوا
فی نظر شہودہم معه غیره فکیف یعتقدون حلوله او تشبیہه به تعالی اللہ عن ذلک علواً کبیراً
وشیخ عبد اللہ انصاری رحمۃ اللہ فرموده توحید آنست که یکی را دوست باشی ومعرفته
آنست که دوست را یکی باشی از عارف در جہان نشان نیست ہر زبان که از معرفته نشان
دہد در دہان نیست اسرار معرفت فاش کردن دیوانگیست امید ثواب وعطاء داشتن
دوگانگیست ابوجہل از کعبه می آید وابراہیم از بت خانه کار عنایت دارد دیگر بہانه قال
حجة الاسلام شرح توحید وراز است وعلم وی نہایته ہمه علمہا است فالتوحید ہو الاصل

---

[۱] مطلب۔ تنبیه بر آنکه تمیز باید کرد سخنانی که از مشائخ واقع می شود نسبت بہر مقامی حکمی دارد ۱۲
[۲] مطلب۔ عنایتی کن ومارا بکار ما مگذار که کار ما ہمه موقوف یک عنایت ست۔

والقول فیہ لیطول فہو من المکاشفہ وہو البحر الضخیم الذی لاساحل لہ ولایتم علم المعاملۃ الا بہ فاذا لا تتعرض الا للقدر الذی یتعلق بالمعاملۃ فبعض علوم المکاشفات یتعلق بالاعمال بواسطۃ الاحوال علامۃ الصدق فیہ قطع العلاقات ومفارقۃ العادات وہجران المعارف والقربات والاکتفاء باللہ سبحانہ علی دوام الحالات فنقول للتوحید اربع مراتب وہو ینقسیم الی لب ولب اللب والقشر وقشر القشر والتمثل ذلک تقریبًا الی افہام الضعیف بالجوز فی قشر العلیا فانہ لہ قشرتین ولہ لب وللب دہن وہو لب اللب :- یعنی دیرا مغزیست و آن مغز را مغز یست و ویرا پوستیست و آن پوست را پوستیست چون جوز تر و روغن مغز مغزوی است فالمرتبۃ الاولی ان یقول الانسان بلسانہ لاالٰہ الا اللہ وقلبہ غافل عنہ او منکر لہ کالمنافق والثانیۃ ان یصدق بمعنی اللفظ قلبہ کما صدق بہ عموم المسلمین وہو اعتقاد یعنی معنی این کلمہ را بدل اعتقاد کند بہ تقلید چون عوام مومنان یا بہ نوعی از دلیل چون متکلمان اذ لایتمیزون عن العوام بمعرفۃ الحیلۃ فی دفع تشویش المبتدع بہذہ الاعتقادات الصحیحۃ والثالثہ وہو اللبان یشاہد ذلک بطریق الکشف بواسطۃ نور الحق سبحانہ وہو مقام المقربین وذلک بان یری الاشیاء کثیرۃ ولکن یراہا علی کثرتہا صادرۃ من الواحد القہار یعنی مرتبہ سیم در توحید آنست کہ بہ مشاہدہ بیند و بنور اللہ بروی منکشف شود حقیقت این توحید و سروی کہ بالحقیقۃ ہم از یک اصل میروید و فاعلش بیش از یکی نیست و ہیچکس را فعل نیست علی الحقیقۃ وذلک بان یعرف سلسلۃ الاسباب وکیفیۃ تسلسلہا وارتباط اول السلسلۃ مسبب الاسباب جل ذکرہ و این نوری بود کہ در دل پیدا شود کہ دران نور این مشاہدہ حاصل آید و این ہدایت خاص است و ثمرۂ مجاہدہ است کہ درمیان مجاہدہ و معاملہ راہ دین اندک اندک پیدا می آید و راہ حکمت کشادہ می شود قولہ تعالیٰ :- وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا و این ہدایت براہ حق بود و ہدایت خاص الخاص بحق بود نہ براہ حق و این نور در عالم نبوۃ و ولایت پیدا می

لہ مطلب نسخہ الضخیم الکبیر

لہ مطلب :- علامۃ الصدق فی التوحید-

آید برو جهی که عقل را قوت آن نبود که بخود باین رسد چنانکه فرموده قوله تعالی قُلْ اِنَّ هُدَی اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰی وهُدٰی مطلق اینست این را حیٰوة خواند۔ در جای دیگر چنانچه فرموده۔ اَوَ مَنْ کَانَ مَیْتًا فَاَحْیَیْنٰهُ الآیہ و این درجه سیم نه چون اعتقاد عامی و متکلمی است که اعتقاد بندی باشد که بر دل افکند یا بحیله تقلید یا بحیله دلیل و این مشاهده شرح بود و بند همه بر گیرد و فرق بود میان آنکسی که خویشتن را بران دارد تا اعتقاد کند که فلان خواجه درسرا است به سبب آنکه فلانکس می گوید که درسرا است و این تقلید عامی بود که از زبان مادر و پدر شنیده بود و میان آنکس که استدلال کند که وی درسرا است به سبب آنکه اسپ و غلام او بر درسرا است و این نظیر اعتقاد متکلم بود و میان آنکه وی را در سرا بمشاهده و این مثل توحید عارفان و مقربان است و این توحید اگرچه بدرجه بزرگتر است لیکن در وی خلق را می بیند و خالق را نیز می بیند عزّ و جل و میداند که خلق از خالق است سبحانه پس درین بسیاری و کثرت است و تا دو می بیند در تفرقه است و جمع نبود و صاحب ہذا البُعْدُ فِی تَفَرُّقَتِہٖ لا یری الافعال وکثرتها و ارتباطها الّا بالفاعل الحقیقی جل ذکرہ والمرتبة الرّابعۃ ان لا یری فی الوجود الّا واحدا وہو مشاہدۃ الصدّیقین وتسمّیہ الصّوفیۃ الفناء فی التوحید لانہ من حیث لا یری الّا واحدًا لا یری نفسہ ایضًا فی توحیدہ بمعنی انہ فنی عن رؤیتہ نفسہ وہذا کمال التوحید لانّہ فنی الاشیاء فی حقہ وہذا نتیجۃ العشق وہو المحبتہ المفرطۃ وہذا غایۃ علوم المکاشفۃ وانما الموجود الحقیقی واحدٌ وانّما الکثرۃ فی حق من تفرق نظرہ والموحّد[ف] لا یفرق نظرہ رؤیتہ السماء والارض وسایر الموجودات بل یری الکلّ فی حکم الشیٔ الواحد۔ یعنی جز یکی را نه بیند و همه را خود یکی بیند و یکی داند و تفرقه را درین مشاهده خود هیچ راه نبود که خود را نیز فراموش کند و در حق دیدار خود خود نیست شود۔ چنان که

[ف] مطلب۔ موحد باید که همه اشیا را اگرچه همه اشیا متنوع است و مختلف و لیبار یکی داند و متصرف بر همه جز یکی را نشناسد و این همه اگرچه بسیار اند اثر فعل یک فاعل مختار اند و این معنی کلمه شهادت است که ایمان است به خداوند سبحانه ۱۸

بسیاری از چیز ہا نیست شدہ اند در حق دیدار وی و این معنی را در عبارت و شرح کردن کسی را کہ
بدان نرسیدہ دشوار بود اما این مقدار توان دانست کہ روا بود کہ چیز ہا بسیار بود لیکن آن
چیز ہا را بیک دگر نوعی ارتباط بود کہ بدان ارتباط و تعلق یک چیز شوند از روی معنی چنانکہ مردم
را چیز ہای بسیار است گوشت و پوست و سر و دست و پا و معدہ و جگر و غیر آن لیکن
در معنی یک چیز است تا باشد کہ کسی مرو یرا داند چنانکہ یک چیز را و یا شد کہ از تفاصیل
اعضاء یاد نیارد و اگر کسی گوید کہ او را چہ دیدی گوید یک چیز بیش ندیدم مردی دیدم و اگر
گویند از چہ می اندیشی گوید از یک چیز بیش نمی اندیشم از معشوق خود می اندیشم و آن یک
چیز بود اما مقامی باشد در معرفتہ کہ کسی بدان رسد بہ حقیقت بہ بیند کہ ہر چہ در وجود
است بیک دیگر مرتبط است و جملہ چون یک حیوان است و نسبت اجزاء عالم
چون آسمان و زمین و ستارگان و غیر آن چون نسبت اندامہا یک حیوان است با
یک دیگر و نسبت ہمہ عالم با مدبران از جہتی نہ از ہمہ وجوہ چون نسبت تن مملکت حیوانست
با روح و عقل کہ مدبر آنست فالحق یتحد بہ الکل من حیث کون کل شئی موجوداً بہ معدوماً
بنفسہ لا من حیث ان لہ وجوداً خاصاً ما یتحد بہ فانہ محال بہ حقیقتہ بدانکہ پادشاہ و
پادشاہی را جز پادشاہ نداند اگر نہ آن بودی کہ ترا پادشاہی دادہ بود بر مملکت خویش و نسخہ
مختصر از مملکت خویش و پادشاہی خداوند عالم بتو ندادہ بود ندے ہرگز خداوند عالم را
توانستی خناخت پس شکر کن آن پادشاہی را کہ ترا بیافرید و پادشاہی داد و مملکتی داد بر
نمودار مملکت خویش و از دل تو عرش ساخت و از خزانہ خیال لوح محفوظ تو ساخت و
از روح حیوانی کہ منبع آن دلست اسرافیل تو ساخت و از دماغ کرسی تو ساخت و از چشم
و گوش و جملہ حواس فرشتگان تو ساخت و از قبہ دماغ کہ منبع خونہا و پیہا است آسمان و
ستارہ تو ساخت و از انگشت و قلم و مداد طبایع مسخر تو ساخت و ترا یگانہ و بیچون و
بیگونہ بیافرید و بر ہمہ پادشاہ کرد و این مملکت بتو داد و آنگاہ ترا گفت زینہار تا از
خویشتن و پادشاہی خویشتن غافل نباشی کہ آنگاہ از آفریدگار خویش غافل شدہ باشی ۔
فان اللہ خلق آدم علی صورتہ فاعرف نفسک یا انسان تعرف ربک پس از شرح

موا ظبت میان پادشاہی آدمی و میان پادشاہی ملک الملوک بدو علم عظیم اشارتست یکی علم نفس آدمی و کیفیت تعلق اعضا روی بقوتہا و صفات وی و کیفیت تعلق صفات و قوتہا بدل و این علمی درازاست دیگر تفصیل ارتباط مملکت پادشاہ عالم بفرشتگان و ارتباط فرشتگان بیک دیگر و ارتباط سموات و عرش و کرسی بایشان و این نیز علمی درازاست پس ازین جملہ بدانی کہ ہمہ کائنات را نوعی تعلقست بدان حضرت۔

بی تعلق نیست مخلوقی بدو ؛ آن تعلق نیک دریاب ای عمو
اتصال بی تکیف بی قیاس ؛ ہست رب الناس را با جان ناس
جسم آدم صورت جان آمدہ است ؛ گوہر جان اسم جانان آمدہ است
آدم اسطرلاب اوصاف علوست ؛ وصف آدم مظہر آیات اوست
ہرچہ در روی مینماید عکس اوست ؛ ہمچو عکس ماکہ اندر آب جوست
لاجرم او جان جان آمد ترا ؛ بی جہان جان جہان آمد ترا
آدم معنی جمال دوست دان ؛ ہرچہ غیر اوست جملہ پوست دان
چون برون آئی زجسم و جان تمام ؛ تو نمانی حق بماند والسلام

آفتاب و ماہ و ستارگان و میغ و باد و باران و ہرچہ آنرا اسباب دانی ہمہ مسخرند چون قلم در دست کاتب و ہیچ بخود نمی جنبد کہ ایشان رامی جنبانند بوقت خویش و بقدر خویش چنانکہ می باید پس حوالہ کار با ایشان خطا است ہمچون حوالہ توقیع خط خلعتہ بقلم و کاغذ اما آنچہ در محل نظر است اختیار آدمیست کہ پنداری کہ بدست آدمی چیزیست و این نیز خطا است کہ آدمی در نفس اختیار خویش مجبوراست و مضطر زیرا کہ کاروی در بند قدرت اوست تا بہ سبب قدرت آنچہ خواہد کند و آن قدرت مسخر ارادت و کلید ارادت بدست وی نہ پس ہیچ چیز بدست وی نباشد و تمامی این سخن بدان بشناسی و بدانی کہ فعلی را کہ با آدمی حوالہ می کند برسہ درجہ است یکی آنکہ مثلاً اگر پای در آب نہد فرو شود گویند آب او را غرق کرد این را فعل طبیعی گویند کہ او را چنان آفریدہ اند کہ در آب غرق شود دیگر آنکہ گویند آدمی نفس زد ک و این را فعل ارادتی گویند سیم آنکہ گویند سخن گفت و این را فعل اختیاری گویند در ان

دو پوشیده نیست که هیچ انسان در دست توی نیست که اگر خواهد و اگر نخواهد چنان شود پس
اضطرار ارادتی در هر دو ظاهر است اما فعل اختیاری چون رفتن و گفتن اشکال در این
است که اگر خواهد کند و اگر نخواهد نکند ولیکن باید که بدانی که چون خواهد آن وقت خواهد که
عقل وی حکم کند که خیر تو در این است و این را باندیشه حاجت بود چون عقل حکم کرد که
خیر تو در این است ازین ارادت بضرورت پدید آید و اعضا جنبانیدن گیرد و ازان ارادت
بضرورت در کار آید چون ازان اندیشه فارغ گشت هم بدان صفت گشت که بود هم
آن ضرورت پدید آمد مثلاً اگر کسی چوبی برگیرد و کسی را زدن گیرد وی بطبع می گریزد تا اگر یکباری
بامی رسد و داند که جستن ازان آسان تر است از چوب خوردن هر آینه ازان بجهد و اگر داند
که آن جستن عظیم تر است که چون بجهد پای بشکند البته پای بفشارد و کسی را دران طاعت
نبارد که حرکت پای وی در بند ارادهٔ وی است و ارادت او در بند آن چیز است که
او را بهتر است و ارادت در بند آنکه عقل گوید که خیر تو درین است و این کار کرد نیست
و عقل بتو مضطر است چه وی چون آیینه ایست که آنچه باشد در وی صورت آن پدید
آید چون چیزی خیر نباشد ترا در وی پیدا نیاید مگر وقتی که در بلائی باشد که طاقت آن
نیارد پس این را افعال اختیاری برای این گفتند که در بند آن بود که خیر وی در کردن
آن کار بداند و اگر نه چون این ضرورت پدید آید چون ضرورت نفس زدن است و ضرورت
این چون ضرورت باب فرو شدن نیست و این اسباب برهم بسته است و سلسلهٔ آن بسیار
است اما قدرتی که در آدمی آفریده اند یکی از حلقهاء آن سلسله است ازین جا گمان برد
که بوی چیز نیست و آن قضاء محض است که تعلق وی بوی بیش ازان نیست که وی محل
آنست و راه گذر آنست پس وی راه گذر اختیار است که در وی می آفرینند پس چون
درخت که بسبب به آدمی جنبد و در وی قدرت و ارادت نیافریدند و دیرا محل آن
نشناختند بضرورت آنرا اضطرار محض نام کردیم و چون ایزد سبحانه آنچه کند قدرت وی در
بند هیچ چیز نیست بیرون از وی آنرا اختراع نام نهادیم و چون آدمی نه چنین بود و نه چنان
که قدرت و ارادت وی با سبابی دیگر تعلق داشت که نه بدست وی بود و محل وی مانند

فعل خدای نبود تا آنرا خلق و اختراع گویند و چون وی محل قدرت و ارادت بود که به ضرورت در وی می آفرینند و مانند درخت نبود تا فعل وی را اضطرار محض گویند بل قسمی دیگر بود پس وی را نامی دیگر طلب کردند و آنرا کسب گفتند و اختیار گفتند پس ازین جمله معلوم شود که اگرچه کار آدمی باختیار وی است و لیکن وی در نفس اختیار خویش مضطر است اگر خواهد و اگر نخواهد بدست وی چیزی نیست اگر گوئی چون چنین است ثواب و عقاب چراست و شریعت برای چیست چون بدست هیچکس چیزی نیست بدانکه اینجا یگاه که توحید در شرع و شرع در توحید گویند و درمیان این ضعفاء العقول بسیار غرق شده اند و ازین مهلکه کسی خلاص یابد که بر روی آب بتواند رفت و اگر نتواند رفت باری سیاحت تواند کرد و بیشتر خلق سلامت بدان یافتند که درین دریا نشستند تا غرق نشدند و عوام خلق اینها خود ندانند شفقت بر ایشان آنست که ایشان را بساحل بگذرانند تا غرق نشوند و کسانی که در دریای توحید نشستند بیشتر غرق ازان شدند که سیاحت ندانستند و بود که فهم آن نداشتند تا بیاموزند یا خود بخویشتن مغرور بودند و طلب نکردند تا بدان برسند و درین دریا غرق نشوند و گویند در دست ما هیچ چیز نیست و همه او می کند و کسی را که به شقاوت حکم کرده است بجهد او بنگردد و آنرا که بسعادت حکم کرده است بجهد او حاجت نبود و این همه جهل و ضلالتست و سبب هلاکت و حقیقت این کارها شناختن هرچند آنرا نشاید که در کتب بنویسند لیکن چون سخن اینجا کشید شبههٔ آنرا حل باید کرد بدانکه ثواب و عقاب نه ازان است که تو کاری کردی کسی بتو خشم گرفت ترا بانتقام عقوبت می کند یا از تو شاد شد ترا

---

۵۱ مطلب - میان فرقیست میان حرکت انسان و حرکت درخت و نامیدن کسب فعل وی را اگرچه چه وی در فعل اختیار است و لیکن در اختیار خود مضطر ۱۲

۵۲ مطلب - دران اختیاری که داری بکار ۞ نداری دران اختیار اختیار
سبز دگر ز حیرت براریم دم ۞ که مختار باشیم و مجبور هم
ذکر اشکالی که چون بدست او در حقیقت ۞ چیزی نیست پس ثواب عقاب
چراست و شریعت برای چه و حل این اشکال ۱۲

بمکافات خلعت میدهد بلکه این از صفات الهیت دور است لیکن چنانچه خلط با صفرا وغیر آن که در بطن
تست بیامیزد و غلبه کند ازان چیزی تولد کند که آنرا بیماری گویند و چون دارو غلبه کند ازان چیزی دیگر تولد کند
که آنرا تندرستی گویند همچنین چون شهوت و خشم بر تو غالب شد و تو اسیر آن شدی ازان آتش تولد کند که در میان
جان افتد و هلاک تو دران باشد و برای این گفت رسول صلی اللہ علیہ وسلم الغضب قطعةٌ من النار
و چنانکه نور عقل قوت گیرد آتش شهوت را فرو کشد تا شهوت فرو کشته آید نور ایمان آتش
دوزخ را همچنان فرو کشد تا گوید بگذر یا مومن فَاِنَّ نُوْرَکَ اَطْفَأَ لَهَبِیْ دوزخ از
ایمان فریاد کند و حرقت در میان نه که طاقت نور وی ندارد و به هزیمت شود چنانچه
پشه از باد و شهوة از نور عقل به هزیمت شود پس از جای دیگر چیزی نخواهند آورد برای
تو هم از تو بتو باز خواهند داد انما هی اعمالکم یرد الیکم پس تخم آتش دوزخ خشم تست و آن با تو
در درون تست و اگر بعلم الیقین بدانی تو ببینی چنان که فرمود کَلَّا لَوْ تَعْلَمُوْنَ عِلْمَ الْیَقِیْنِ
لَتَرَوُنَّ الْجَحِیْمَ پس بداند چنانکه زهره مرد را بیماری دهد و بیماری مرد را بگورستان برد خشم
و انتقام در میان نه معصیت و شهوت دل را بیمار کند و آن بیماری آتش وی گردد و آن
آتش از جنس آتش دوزخ باشد و از جنس آتش این جهان بحکم مجانست چنان که
مقناطیس آهن بخود کشد دوزخ دوزخی را بخود کشد و هیچ خشم در میان نه و جانب ثواب
نیز همچنین میدان شرح این دراز بود این جواب بود که گویند ثواب و عقاب چراست اما
آنکه گوئی پس شریعت و پیغمبران فرستادن برای چیست بدانکه این نیز قهریست عظیم تا
خلق را بسلسله قهر به بهشت برند چنانکه گفت التعجب من قوم یقادون الی الجنة بالسلاسل
و بکمند قهر نگاه دارند تا بدوزخ نشوند چنانکه رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت شما چون پروانه
خویشتن را بر آتش همی زنید و من شما را گرفته همی گذارم پس بدانکه یکی از حلقهٔ سلسلهٔ جباری
وی سخن پیغمبرانست که ازان ترا فهم تواند کرد تا از بیراهی براه آئی و از تخویف وی هراس تولد
کند و ازین معرفت و هراس غبار از روی آئینهٔ عقل فرو شود تا این حکم کند که راه آخرت
گرفتن بهتر است از راه دنیا و روی بنماید و ازین نمودن ارادت رفتن راه تولد کند و آن
ارادت اعضا را در کار آرد که مسخر آنست اگر خواهد و اگر نه و بدین سلسله بقهرت را باز

مبدا از اندازه دوزخ و به بهشت می برند اما آنکه گوئی که چون به شقاوت کسی حکم کرده اند جهد چه سود دارد و این سخن درستست و از وجهی باطلست و این سخن درست به سبب هلاک تست که نشان آنکه به شقاوت کسی حکم کرده اند آن بود که این سخن در دل وی افگنند تا جهد نکند و دانه نکارد تا ندرود و گوید چون بدرد کشتی من حکم ازل رفته است تخم پاشیدن چه فائده دارد نکارد تا ندرود و آنرا که به سعادت وی حکم کرده اند وی را تعریف کنند با سباب سعادت او چنانکه کسی را تبوانگری او حکم رفته اسباب بروی گشاده گردانند تا در دل وی این بود که آنچه اسباب توانگریست از حراثت و تجارت چون نان و آبخوردن جهة قوت بدن که با بنیا همه فرموده اند این احکام بهرزه نیست بلکه کارها اسباب است و هر کسی را برای کاری آفریده اند و اسباب آن وی را میسر کرده اند نه آنکه او را بآن کار بی سبب میرسانند و برای این گفت صلی اللہ علیہ وسلم اعملوا فکل میسر لما خلق له تو از اعمال و احوال خویش که بر تو میرانند تیقن بشارت عاقبت خویش برخوان چون جهد و تکرار بر تو غالب شد بدانکه این بشارتیست که بتو می نمایند که ترا سعادت امامت در پیش است و ترا بدان حکم کرده اند اگر تو بسر بری و اگر به طاعت و غفلت بر تو غالب کرده اند و این بیهوده را بر تو افگنده اند که اگر در ازل بجهل من حکم رفته است تکرار چه سود از ینجا منشور جهالت خویش برخوان و بدانکه این نشان آنست که هرگز بدرجهٔ امامت نخواهی رسید چون این حقایق بشناختی این همه اشکال از راه تو برخیزد و در دل تو توحید قرار گیرد و معلوم تو شود که میان شرع و عقل و توحید هیچ تناقض نیست نزد کسی که وی را چشم بصیرت گشاده کرده اند و اگر چه آن مرتبه را غایت علوم مکاشفات گفته اند اما جزئیات درجات این مرتبه را حصر نتوان کرد و حصر فی عدد یختص بنظر اہل المکاشفات و کلیات درجات این مرتبه را ارباب مکاشفات و مشاهدات رحمهم اللہ در چند نوع حصر کرده اند یکی از آن نوع کلیه بفناء ادصاف نفس متعلق است و گفته اند درین مقام تحقق است بمعنی کنت سمعه و بصره الخ و این مقام متعلق بسیر محبی است و یکی دیگر از آن انواع کلیه مرتب بر فناء صفات رحسنت و گفته اند درین تحقق است به مقام ان اللہ قال علی لسان عبده و این مقام متعلق

است بسیر محبوبی و یکی دیگر ازان انواع کلیه نوع سیم سخت عالی ست که وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ
وَلٰکِنَّ اللّٰہَ رَمٰی اشارة بآنمرتبه است وخصوصاً مقام حضرت محمد لسیت صلی اللہ علیہ
وسلم وکاملان اولیاء این امت را بحسب صحت متابعت او صلی اللہ علیہ وسلم ظاہراً و
باطناً و بر قدر کمال آن حال ازان مرتبه اگر شمۂ و بہرۂ ارزانی دارند دور نبود نزد اہل تحقیق
غیر وسوی نیست فیض ازان و رجوع ہم بآن و درمیان ہیچ چیز نه جز او واین معنی عزیز
ومشکل درینیا بد این معنی را جز صاحب دل ؛ مِنْ کلامِ بعض العرفاء فی تحقیق الزمان و
المکان اما معرفته مکان قسمی مکان جسمانیت است ویک قسم مکان روحانیات
جسمانیات یا کثیف یا لطیفست یا الطیفست امامکان جسمانیات کثیف زمین است
ومزاحمت ومذالقه درو ظاہر است تایکی قراتر نشود دیگری بجای او ننشیند وقرب وبُعد
معلوم است و درین مکان ازجائی بجائی شدن جز بنقل اقدام وقطع مسافت ممکن نشود۔
امامکان جسمانیات لطیف مکان باد است و درین مکان ہم مزاحمت رود بدلیل آنکه تا
بادی که درخانه باشد بیرون نشود بادی دیگر نتواند آمد وہرچه بُعد مکان جسمانیات کثیف
است قرب این مکان است زیراکه ہرچه دران مکان بماہی ودوماه توان رفت و درین
مکان بساعتی توان رفت مرغ چون درین مکان میرود درساعتی چندان برد که بر زمین
بماہی نتوان رفت و درین مکان ہم نوعی بُعد است زیراکه اگر بادی خواہد یا مرغی که از
مشرق تا مغرب رود بمدتی باید تا برود و امامکان جسمانیات الطف مکان انوار صور لسیت
چون نور آفتاب وماه وستاره وآتش ہرچه در مکان جسمانیات است لطیف دور تر
است درین مکان نزدیک ست مشرق ومغرب دران مکان دور است و درین مکان
نزدیک برہان برین قول آنست که چون آفتاب سر از مشرق برآرد درحال نور او بمغرب
رسد بی درنگی اگر روشن او در مکان باد بودی جز بمدتی بمغرب نرسیدی پس معلوم شد
که نور مکان دیگر دارد جز مکان باد وہرگز باد درین مکان نتواند رفت بسبب لطافت واز

ف مطلب۔ سخن در تحقیق اسم زمان ومکان ۱۲

غایت قرب این دو مکان را از یکدیگر تمیز نتوان کرد و باز نتوان شناخت فاما امکنہ روحانیات
انواع آن بسیار است ہر چند روح لطیف تر مکان او لطیف تر و حاصل آن بہ چہار نوع
میشود اول مکان روحانیات ادنیٰ دوئیم مکان روحانیات اوسط سیم مکان روحانیات
اعلیٰ اما روحانیات ادنیٰ فرشتگانند کہ در زمین مؤکلند و بر زمین ہای دیگر کہ فرود این زمین است
و برتر از ایشان فرشتگانی اند کہ بر دریا ہا و کوہ ہا مؤکلند و فرشتگانی کہ مؤکلند از بہر
مناظم عالم سفلی و روش ایشان در صعود با آسمان اول بیشتر نبود و از انجا در نتوانند گذشت
چہ قدرت آن ندارند چنانکہ در قرآن مجید است قولہ تعالیٰ وَمَا مِنَّا اِلَّا لَهٗ مَقَامٌ مَّعْلُوْمٌ
الآیہ اما مکان روحانیات اوسط ملایکہ آسمان ہا اند و ملایکہ ہر آسمانی از آسمان دیگر
محجوبند لَوْ دَنَوْتُ اَنْمُلَۃً لَاحْتَرَقْتُ در حق ہمہ است و ہمچنین تا حملۂ عرش و حافین و
انواع ملایکہ کہ فرود عرشند کہ ہر کس را مقام معین باشد کہ از انجا در نتواند گذشت اما
روحانیات اعلیٰ مقربان حضرت ربوبیت اند و از راہ صفات تفاوت مراتب ایشان را
نہایت نیست و مقام ایشان در عالم علّیین است و ایشان سخت لطیف اند و لطافت
ایشان تا بحدیست کہ اگر خواہند خویشتن را از ہمہ طوایف فرشتگان کہ فرود ایشانند باز
پوشند کہ ایشان را ہیچگونہ نتوانند دید در مکان ایشان ہیچ حجابی نیست از در و دیوار و در
اندرون سنگ جای دارند چنانکہ در فضاء فراخ و در مکان ایشان ہم نوعی از بُعد ہست زیرا
کہ ایشان را بحرکت حاجت است اگرچہ بکم از چشم زدنی بہ مقصد رسند اما مراتب ارواح
انسانی کہ ہیچ مخلوقی بلطافت بدرجۂ او نرسد و ہیچ ذرہ از عرش تا ثری از و دور نیست و
آن را بحرکت ہیچ حاجت نیست ہر جائی بجوئی بیابی وا و نہ متصلست و نہ منفصل نہ

---

۵ مطلب ۔ ذکر آنکہ بلطافت ارواح انسانی ہیچ ملایکہ و سایر روحانیات نرسد و ہمہ را بحرکت
حاجت است و او طرفہ وا در ا ہیچ بحرکت حاجت نیست و برین اند محققین از ارباب معقول و عارفین
ارباب شہود و وجدان ہر جا بجوئی بیابی از صفات اتصال و انفصال و دخول و خروج و حرکت
و سکون معرا است و درین مشرکست بواجب سبحانہ و تعالیٰ فرق بوجوب و امکان ست فافہم ۱۲

داخل ونه خارج نه متحرک ونه ساکن واین همه به براهین عقلی معلوم است وبراهین عقلی کسی را
بکار آید که او را مشاهدات سرّی ومعاتیات روحی نباشد چون آفتاب معرفت طالع گشت
بچراغ عقلی حاجت نیفتد چون روح انسانی به کمال رسد قالب را بمکان روحانیات کشد در
آتش شوند ونسوزند در دوزخ درآیند از برای راستی وعده وَاِنْ مِّنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا الآیه
ودرین مقام هم نوعیست از بعد زیرا که علیین نامتناهی وسفلیین نامتناهی ازان دوراست
بلکه هرچه نامتناهیست ازو دوراست چه متناهی به نامتناهی محیط نشود فاما ممکن نیست
وصورت نه بندد ورواتباشد که حق سبحانه وتعالیٰ که درچیزی ازین امکنهٔ جسمانیات وامکنهٔ
روحانیات فرود آید یابد وپیوند دو یا برابر آن باشد د باهیچ مخلوقی لیعلو مکانت او درجهٔ
قدسیه او جلّ وعلا رسد وهو مقدس عن کل مالا یلیق بجلاله عن نقائص الکونیة مطلقًا ومن
جمیع ما یعد کمالاً بالنسبة الی غیره من الموجودات مجردة کانت او غیر مجردة وهو سبحانه وکمالاته
الذاتیه اعلیٰ من کل کمال یدرکه عقلٌ او فهمٌ او خیالٌ ذات مقدس بیچونش از نسبت زمان و
مکان بری ومتعالی وصفات پاکش از شایبهٔ تشبیه وتمثیل عاری وخالی وآنچه در حدیث
وارد است وارتفاع مکانی مراد ازان مکان بی مکانیست وارتفاع اشاره بعلو
ذاتیست وهمچنین زمان نیز زمان جسمانیاتست ویا زمان روحانیات است نوع اوّل
که زمان جسمانیات است دو مرتبه دارد مرتبه اول زمان جسمانیات کثیف است واین
زمان از حرکات افلاک خیزد چنانکه پار وامسال وامروز ودی ودرازی وکوتاهی این
زمان روشن است سال دراز است وماه کوتاه به نسبت با سال ودرین زمان ماضی و
حال واستقبال بود ودرین زمان هم مزاحمت ومضایقه رود تادی نرفت امروز نیاید
وتا امروز نرود فردا نیاید ومرتبه دوم زمان جسمانیات لطیفست واین زمان چنانست
وهرچه در زمان جسمانیات کثیف دراز است درین زمان کوتاهست هرکه درین زمان
کار کند بروزی چندان کار کند که بماهی ویا بسالی در زمان جسمانیات کثیف نتوان کرد
چنانچه شنیدهٔ از سرعت کار جن وشیاطین ونیز فرزندان آنها چندان بیالند که فرزندان
آدم بده سال بسبب آنکه بالیدن بایشان در زمانی است که اندک آن بسیار است

وکوتاه آن دراز واین زمان را نیز ماضی وحال واستقبال است وودی ء فرد ای ایشان پار وامسال آدمیان است واین معنی بطریق تقریب است نه بطریق تحدید وبرین حجت نتوان آورد وارباب بصایر را درین شکی نیست امّا نوع دوم که زمان روحانیات وارواح است وآن را نیز اقسام بسیار است هرچه در زمان در لذاست ولبهار در زمان ملایک کوتاه است واندک هزار سال درین زمان یک نفس باشد وهرکه درین زمان کار کند هزار سال کار بیک نفس کند ودرین زمان هم مضایقه ومزاحمت است هزار سال گذشته با هزار سال آینده درین زمان جمع نتواند شد واین زمان بازل واید محیط نیست ونتواند بود از بهر آنکه این زمان متناهی است ومتناهی بنا متناهی محیط نشود واین زمان ملایک است وبرین اقتصار افتاد تا تراانموداری بود وبدانکه جناب مقدس حق سبحانہ وتعالیٰ ووجوب وجود او از سمت بدایت ومنقصت نهایت منزّه وذات بیچون ش ازنسبت زمان ومکان متعالی است از مضیق زمان که از دوران افلاک خیزد منزه ومقدس است سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم درشب معراج از تنگنا ء زمان ومکان بیرون شد واز مضیق ازل وابد که مفهوم خلق است برتر آمد عبدالرحمٰن عوف را بدید وبا او سخن گفت درحال رفتن او دربهشت مکالمہ حقیقی نه مجازی درحالتی که آن حالت از راه صورت بعد پنجاه هزار سال تواند بود ودر قصہ معراج فرمود رائیت عبدالرحمٰن ابن عوف یدخل الجنۃ حبوًا پس فرمود آنرا گفتم چرا دیر آمدی گفت یارسول اللہ از سختیها ء که بر روی من آمد که کودکان را پیر گرداند ازان سختی ها چنان پنداشتم که پیش ترا هرگز نه بینم الحدیث حق سبحانہ وتعالیٰ بر یک قدرت بر مقدرات نامتناهی قادر ست بہ نسبت قدرت او سبحانہ ازل وابد کم از یک طرفۃ العین نماید منزه از ماضی ومستقبل وگذشتن وآمدن وتعدد وتجدد واین چاشنی عالم قدم است.

اہل بدعت چون از انوار اسرار الٰہی محجوب بند منکر قدم قرآن شدند وگفتند آنگاه که موسیٰ علیہ السلام نبود وکوه طور نبود خدا تعالیٰ سبحانہ وتعالیٰ چون فرمود بادا خلع نعلیک. بیچارگان اگر از مضیق زمان هیچ گذشته بودندی واز تنگنا ء عالم صورت یکنفس باز رسته بودی باز منزه روحانیات هرگز ایشان را سفری وگذری بودی شبهه چنان با این رکیکی راه ایمان

برایشان نزدی بدانکہ روح انسانی اگر قوت گیرد و بانواع تزکیہ و تصفیہ و متابعت صاحب شریعت صلی اللہ علیہ وسلم موصوف شود تواند کہ بزودی قالب کثیف را بزمان جسمانیات لطیف کشد و بروزی چندان کار کند کہ دیگری بسالی نتواند کرد ؛ و قصہ خضر علیہ السلام منقولست کہ دران صورت بندگی دریک روز آن پارۂ کوہ را برکند و تنک او را بزمین راست و ہموار گردانید و خاک او را بجای دیگر برد و این قصہ در آخر نوادر الاصول بطولہا منقولست ؛ و از ابوالحسن خرقانی منقولست کہ گفت یکشب مارا از ما بستدند جملہ او راد برما برفت و چون مارا بما باز دادند روی ما از آب وضو تر بود و خوارق عادات بعضی زمانی بود و بعضی مکانی و بعضی جامع زمان و مکان بود و صاحب این حالت و مقالہ می گوید کہ از یاران ما کسی ہست کہ در کم از یک ساعت ہمہ قرآن را ختم کند حرف حرف و آیتہ آیتہ او را این حالت بسیار است و اگر قوت روح بہ کمال رسد تواند بود کہ قالب را بروحانیات کشد و دریکساعت کار ہزار سالہ کند و قصہ معراج خواجہ علیہ الصلوٰۃ والسلام درین مقام بود کہ دریک ساعت از تفاصیل مملکت یگان یگان بروی عرض کردند و نود ہزار کلمہ از

۱ مطلب۔ ذکر آنکہ بطریق تصفیہ و تزکیہ و بمتابعت صاحب شریعت ظاہراً باطناً رود و این جسم کثیف خود جانی عالم لطیف رساند و بروز کار ریکسالہ کند ۲

۲ مطلب۔ از شیخ جنارہ منقولست کہ یکی از اہل اللہ بعد از طلوع آفتاب بدیدن ایشان رفت فرمودند کہ شخص باشد کہ از وقت طلوع صبح تا حال پنجاہ ہزار سالہ عبادت تواند کرد این نیز ازیں قبیل تواند بود ۲

۳ مطلب۔ درین محل فرمودند کہ از بعضی یاران ایشان در کم از یکساعت قرآن را ختم کرد و حرف حرف و آیتہ آیتہ و او را این حال بسیار بود ۱۲

۴ مطلب: ساز بعضی صاحب کمالات باشند کہ در یکساعت کار ہزار سالہ کنند۔

۵ مطلب: قصہ یکساعتہ معراج با آن تفصیل احوال چنانچہ جامۂ خواب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہنوز گرم بود۔ ۳۸

مطلب: غزنوی مقدس الاسرار

سیر زاہد ہر مہی یک سالہ راہ ؛ سیر عارف ہر دمی تا تخت شاہ

حق سبحانہ وتعالیٰ الشنود وچون باز آمد لبستر مبارک او صلی اللہ علیہ وسلم ہنوز گرم بود وچون روندہ بدین مقام رسد دریک نکنفس کار ہزار سالہ تواند کرد وانیجا گفتہ اند کہ یک نفس روندہ ہزار سالہ عامہ ارزد وآنچہ گفتہ اند از اسرار زمان ومکان قطرہ الیست ازان دریای بیکران وبسیار در شاہوار در قعر این دریا ماند واین حالات ورای طور عقل است فکر دران ہیچ نتیجہ ندہد اقرار بدان باید کرد درحالتی کہ شخصی متصف بہ صفت قدرت الہیت گردد و مظہر صفت ارادت کلید گردد بہ مقام جمع رسد انانیت از و مرتفع شدہ در فناء فی اللہ در صفت قادریت ظہور کند آنچہ خواہد چنان شنو وصدور امثال این غرایب دران حال از انکس عجب نباشد احیاء اموات وَابراءِ اکمہ وَابرصَ ازین قبیل باشد شاہد برین قول حالات بہشتیان باشد کہ درحق ایشان فرمودہ قولہ تعالیٰ لَھُم مَّا یَشَاؤُنَ فیھا الآیہ ففرض التوحید ہو اعتقاد القلب بانّ اللہ تعالیٰ واحد لامن عدد واولٌ لاثانی لہ موجودٌ لاشک فیہ حاضرٌ لایغیب عالمٌ لایجہل قادرٌ لایعجز حیٌّ لایموت قیومٌ لایغفل حکیمٌ لایسفہ سمیعٌ بصیرٌ ملکٌ لایزول ملکہ قدیمٌ بغیر وقت آخرٌ بغیر حد کاین لم یزل ویزال وانہ امام کل شیئٍ ومع کل شیئٍ واقرب الی کل شیئٍ من نفس الشیئ وانہ مع ذلک غیر محل الاشیاء وانّ الاشیاء لیست محلاً لہٗ لیس فی ذاتہ سمواہ ولیس فی سواءٍ من ذاتہ شیئ لم یزل موجودٌ بجمیع اسمائہ وصفاتہ لایجب علیہ من الاحکام ما اجری علینا لایشبہ حکمتہ بحکمت خلقہ لایقاس عدلہ بعدل عبادہ ولا یلزمہ فی الاحکام مالزمہم ولایعود علیہ من الاسماء المذمومۃ مایعود علیہم وان ماسواء اسمائہ وصفاتہ وانوارہ وکلامہ من الملک والملکوت حدث کلّہ ومظہر کان بعد ان لم یکن لم یخلق من ذاتہ من شیئ سبحانہ وتعالیٰ عما یقولون الملحدون علواً کبیراً فشہادۃ الموحن ان یشہد قرب اللہ منہ ونظرہ الیہ وقدرتہ علیہ وحیطتہ بہ فیسبق نظرہ وہمہ الی اللہ قبل کل شیئٍ ویذکرہ فی کل شیئٍ ویخلوا قلبہ من کل شیئٍ ویرجع الیہ کل شیئٍ ویسئلہ الیہ دون کل شیئٍ ویعلم ان اللہ سبحانہ اقرب الی القلب من وریدہ واقرب الی الروح من حیوتہ واقرب الی البصر من نظرہ واقرب الی اللسان من ریقہ لیقرب ہو وصفہ لابتقریب ولابتقرب وانہ سبحانہ علی العرش فی ذلک کلہ وانہ رفیع الدرجات من الثری کہو رفیع الدرجات من العرش وانہ

قربہ من الثری ومن کل شیئ کقربہ من العرش لایخلوا من علمہ وقدرتہ مکان ولا یحد لمکان و
لایفقد من مکان ولا یوجد بمکان والعرش والثری ومابینہما حد الخلق الاسفل والاعلی
بمنزلۃ خردلۃ فی قبضۃ وہو اعلی من ذلک ومحیط بجمیع ذلک بما لایدرکہ العقل ولا یکیفہ الوہم
لایحجب شیئ عن شیئ ولا یبعد علیہ شیئ قریب من کل شیئ بوصفہ والاشیاء مبعدہ باوصافہا و
المسافہ والتلقاء مکان لسواہ والنواحی والجہات موضح المحدثات والاحکام والاقدار
واقعۃ علی خلقہ وہو سبحانہ قد جاوز المقدار والاحکام وادراکات العقول والاوہام ولیس
مکانا لشیئ ولا مکانا لہ شیئ ہو اول فی آخریتہ باولیتہ ہی صفتہ وآخرٌ فی اولیتہ بآخریتہ ہی
نعمتہ وباطن فی ظہورہ بباطنیتہ ہی قربہ ظاہر فی باطنیتہ لظہورہ ہی علوہ لم یزل کذلک ازلا
ولا یزال کذلک ابدًا لایعرف لشہودہ ولا یرا الا بنورہ ہذا الاولیاء والیوم بالغیب فی
القلوب ولہم ذلک عند المشاہدۃ فی الابصار ولایعرف الا بمشیتہ ان شاء وسعہ او فی
شیئ وان شاء ولم یسعہ کل شیئ ان اراد عرفہ کل شیئ وان لم یرد لم یعرفہ شیئ لانہایۃ لتجلیتہ و
لاغایۃ لاوصافہ وجود الاشیاء لایضطرہ الی النظر الیہا ان اراد الاعراض عنہا الاوایل
والاواخر لدیہ کشیئ واحد لایدخلہ الترتیب فی صفاتہ وصفاتہ کلہا آحاد کاملات تامات غیر
محدودۃ ولا موقتیۃ الترتیب فی النعوت من وصف الخلق لایضطرہ التکوین ای الکلام
وکلامہ کیف شاء حجب الذات بالصفات وحجب الصفات بالافعال رای عزوجل خلقہ
قبل ان یخلقہم کما راہم بعد ما خلقہم وعن ابی سلیمان دارانی رحمۃ اللہ انہ قال ادخلہم الجنۃ
قبل ان یطیعوہ وادخلہم النار قبل ان یعصوہ وانہ سبحانہ یخبر بما یکون فی الدنیا وما یکون
فی القیمۃ وما بعدہا یلفظان قد کان لاستواء ذلک فی علمہ آخرا کاول ولا ترتیب فی
العلوم ولاحد ولا مسافۃ ولا بعد فی القربۃ قال اللہ تعالی فی سمع الاصوات قبل خلق
الاشباح قد سمع اللہ قول التی الآیہ تاخیر سبحانہ سمع الاصوات فی علمہ القدیم قبل خلق
المصوتین فکیف لایری الکون عن آخرہ فی العدم بعلمہ قبل ظہورہم لہ المصدرین لفعلہ
سبحانہ واللہ سبحانہ عالم بالکون قبل الکون وناظر بعلمہ لاحجاب بینہ وبین معلومہ وسامع
لما شہد ومتکلم بما علم ثم اظہر الخلق عالمًا بعد عالم فی وقت بعد وقت فجاؤا علی نظرہ و

سمعہ وکلامہ کما کانوا فی علمہ وقدرتہ ومشیتہ بغیر زیادۃ ذرۃ ولا نقصان خردلۃ ولا یجوز ان یدرک سبحانہ الیوم مالم یکن اولہ فی اولہ سبق ذاتہ الکون والمکان ولیس لہما فی قدمہ قدم یشہد الآن مایکون فی العاقبۃ والمآل الے آخر الاحوال فمن شہد ما فصلناہ بنور الیقین لم یدخل علیہ قدم العالم ومن لم یہتد بما بیناہ ووقف مع العقل دخل علیہ شبہتہ قدم العالم ولیس یختلف اہل الیقین بجمیع ماذکرناہ کما لا یختلفون فی صحۃ التوحید فہذہ شہادۃ الموقنین وایمان المقربین فلیس یشہد ماذکرناہ من صفات التشہید بنور العقل وانما یشہد بنور الیقین لان خالقا لا یشہد بمخلوق ومن لیس کمثلہ شیئ لا یشہد الا بما لیس کمثلہ شیئ وہو نور الیقین وماذکرناہ من وصفہ فہو ظاہر التوحید المفصل بفرض الشہادۃ لا یجری علی ترتیب المعقول ولا یمثل بقیاس العقول وسئل بعضہم عن اللہ سبحانہ فقال ان سئلت عن ذاتہ فلیس کمثلہ شیئ وان سئلت عن صفاتہ فہو احد لم یلد ولم یولد ولم یکن لہ کفوا احد وان سئلت عن اسمہ فہو اللہ لا الٰہ الا ہو الخ وان سئلت عن فعلہ فکل یوم ہو فی شان ؛ ارکان توحید ہفت است اول جدا کردن قدم از حدوث دوم پاک کردن قدیم از دریافتن محدث او را سبحانہ سیم ترک برابری کردن میان صفات حق وصفات غیر۔ چہارم ازالۂ علت کردن از ربوبیت پنجم اجلال حق ازانکہ قدرت حدث برو رود و او را از حالی بحالی گرداند ششم تنزیہ او سبحانہ تعالیٰ از تمیز وتامل یعنی ازانکہ تمیز خیر از شر کند برای دفع ضرر ویا جر نفع وتامل نکند چون نادانان ہفتم مبرا داشتن از قیاس محمد بن موسیٰ گفت رحمۃ اللہ ہمگی توحید آنست کہ ہر چیز در زبان گنجد یا بیان اشارۃ تواند کرد از تعظیم وتجرید وتفرید ومعلول وحقیقت بالاتر ازان است یعنی آن ہمہ از صفات بندہ است وصفات بندہ محدث است ومعلول ہمچون بندہ وحقیقت حق صفت اوست از نقص حدوث منزہ و پاک بود ہمچو موصوف بعضی بزرگان گفتہ اند کہ توحید فرد گردانیدن و فرد دانستن وفرد شدن ست در توحید آن وقتی درست بود کہ جز او ورانہ بینی فارسی گفت رحمۃ اللہ کہ توحید درست نباشد مادام کہ بر موحد از تجرید علقہ باقی بود موحد بزبان سر خود را بتوحید منفرد نیابد وموحد بحال غایب بود بحال خویش از گفتن زبان و

رؤیت حق تعالیٰ است کہ حاضر نگردانند الا آن چیز را کہ خاص از آن حق بود ولی قول وحال
بتوحید راہ نبود و توحید بیرون آمدن بندہ است از ہمگی خویش بشرط آنکہ بہر چیز کہ حق
را بر بندہ است وفا کند و حق آنرا بگذارد و باید کہ با توعود نکند و چیزی کہ توحید آن را
جدا کردہ باشد یعنی توحید آن بود کہ و ادای حق خداوند سبحانہ بذل مجہود بجای آوری و از
دیدن آن ادای حق کہ بجا آوردی بیزار و مبرا شوی و توحید ترا از اوصاف تو کلی بستاند۔
چنانکہ ہیچ از آن اوصاف بتو عود نکند از بہر آنکہ چنانکہ توحید ترا از اوصاف تو جدا می کند اوصاف
تو نیز از توحید جدا می کند شبلی رحمۃ اللہ گفت کہ بندہ موحد بتوحید متحقق نشود تا بکلی از
سر خویش متوحش نگردد بسبب ظہور حق عز وعلا بروی بعضی گفتہ اند کہ موحد آنست کہ
حق سبحانہ وتعالیٰ میان او و میان دو کون دنیا و آخرت حایل شود از بہر آنکہ حق عز و
علا حرم خود را نگاہ دارد نحن اولیاؤکم فی الحیٰوۃ الدنیا وفی الآخرۃ یعنی شما را
با غیر در دنیا و آخرت رد نکنم علامت موحد آنست کہ بر سرا و ذکر چیزی کہ او را نزد حقیقتی نباشد نرود و شواہد
و علایم از سر او مصروف باشند رعوضہا انعل مطرود و معبود ہیچ شاہد و ناظر او را ان حق
باز ندارد و ہیچ عوض او را در بند نکند و نہ ملاحظہ بر د نیکوئی یعنی موصوف بود حقیقت مَا زَاغَ
الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی در حق او از حق محجوب و در حظ خود از حظ مسلوب او را در ہیچ نصیبی
نصیب نہ و در ان فرد ترین نصیب اسیر یعنی او بحق قایم بود از دیدن قیام خود بحق
محجوب و از حظوظ خود مسلوب و در بودہ بود و ہنوز نفس خود را قائم بنید بحظوظ خویش و نصیب
او از حق وجود حق بود و او را در ان نصیب اسیر نہ او را راہ پیش رفتن و نہ پس باز آمدن بود
نور عزت را بنور فراست توان دید نور فراست[ف] آن بود کہ رب العالمین گفت قولہ
تعالیٰ ان فی ذلک لآیات للمتوسمین و ذکر فی تفسیر الزہدی للمتفرسین و الفراستہ
بکسر الفاء نظر القلب بنور یقع فیہ فراست بر سہ وجہ است یکی فراست تجربی و این
ہمہ ممیز آن را بود دیگر فراست استدلالی و ہمہ عاقلان را بود سیم فراستی است نظری
ولی بدان نوری کہ مومن در دل دارد چنانکہ مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اتقوا فراسۃ

[ف] مطلب ۔ مطلب نفیس فیہ بیان اسباب الفراستہ والکشف والعیان وشرایطہا ۱۲

المومن فانہ ینظر بنور اللہ فراست تجربیی بدیدن است یا بشنیدن یا بخود دریافتن و فراست استدلالی قیاس شرعی در دین وقیاسات عقلی در غیر دین و فراست نظری برقیسیت کہ در دل تابد و از حجابہا سوختہ شود تا ختی لذا انچہ در غیب است بر وکشف شود و این خاصۂ انبیا است و صدیقان و اولیا و کان شاہ الکرمانی احاد الفراستہ لا تخطی فراستہ ویقول من غض بصرہ عن المحارم وامسک نفسہ عن الشہواۃ وعمر باطنہ بدوام المراقبتہ وظاہرہ باتباع السنتہ ویعود اکل الحلال لم تخطی فراستہ وفریق من العلماء النظار یسلکون طریق البحث العقلی والنظر البرہان الا انہم اذا قطعوا منازل العلم ظنوا انہم وصلوا الی الکمال الکلی فیما ہم بصددہ وغرور ہولاء بما حصلوا من العلوم النظریتہ عظیم فانہم یظنون ان تحصیل العلم باللہ سبحانہ مثلاً وصول الیہ سبحانہ وہو عین السعادۃ المطلوبتہ وہذہ حماقتہ عظیمتہ یصعب الاخلاص عنہا الا لمن احد بصبعیتہ عنایتہ ازلیتہ حتی لا تزیدہ التجرنی العلوم النظریتہ الاجدا فی الطلب وتطلعا الی ما وراء العلم والفصل من الکشف الذاتی و طلب لعارف لا یسکن بالعلم کما لا یسکن الجایع بالماء والعطشان بالخبز والعلم بذات المحبوب وصفاتہ مثلاً لیس عین الوصول الیہ والمعرفتہ یلزمہا شوق عظیم الی الحق سبحانہ وطلب تام لا یتصور العبارۃ عنہ والعلم لا یلزمہ ذلک الشوق ولکن التجلی الالہی علی قدر ہذا العلم وہو آیتہ لقاء اللہ سبحانہ ولا یسمع المومنون الا لقاء اللہ سبحانہ الا بانوار ہذا العلم وقال الجنید رحمتہ اللہ المشاہدات مواریث المجاہدات ولا تستقیم النہایات الا بتصحیح البدایات وذا لا یتیسر الا بترک العادات وہجران المالوفات۔

نظم

ای در طلب تو عالمی از شر و شور ✽ نزدیک تو درویش و توانگر ہمہ عور

ای تو با ہمہ در حدیث دگوش ہمہ کر ✽ ای تو با ہمہ در حضور و چشم ہمہ کور

مثل دل چون آیینہ است و مثل لوح محفوظ چون آیینہ دیگر کہ صورت ہمہ موجودات

۵۱ مطلب - بیان انعکاس آنچہ در لوح محفوظ ست در دل سالک بطریق حکماء اولیاء اللہ کہم الفلاسفتہ

در دلیست چنانکه صورتها از یک آئینه در دیگر افتد چون در مقابله بداری همچنین صورتها از لوح محفوظ در دل پیدا آید چون صافی شود و از محسوسات فارغ شود و با وی مناسبت گیرد و تا به محسوسات مشغول بود بدان مناسبت نرسد و از عالم ملکوت محجوب بود و در خواب از محسوسات فارغ شود لاجرم آنچه در گوهر وی است از مطالعه ملکوت پیدا آمدن گیرد ولیکن اگرچه حواس به سبب خواب فرو ایستند خیال بر جای خویش باشد بدان سبب بود که آنچه بیند در کسوت خیال بیند صریح و مکشوف نباشد و از غطاء و پوششی خالی نبود چون بمیرد نه خیال ماند و نه حواس آنگاه کارها بی غطا و بی خیال بیند و با وی گویند فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ و گویند رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ و هیچکس نباشد که وی را فراستها و خاطر راست بروی بر سبیل الهام در دل نیامده باشد که آن از راه حواس باشد بلکه در دل پیدا آید و نداند که از کجا آمد و بدین مقدار بشناسد که علمها همه از راه محسوسات نیست و بدین بداند که دل از عالم محسوسات نیست بلکه از عالم ملکوت است و حواس وی را که از برای این عالم آفریده اند لاجرم حجاب وی بود از مطالعه عالم ملکوت تا از این عالم فارغ نشود بدان عالم راه نیابد[1] قال حجة الاسلام گمان مبر که روزن دل بملکوت بخواب و بی مرگ گشاده نگردد که این چنین نیست بلکه اگر در بیداری کسی خویشتن را ریاضت کند و دل را از دست غضب و شهوت و احوال بد و ناپالیست این جهان بیرون کند و جای خالی بنشیند و چشم فراز کند و حواس را معطل کند و دل را با عالم ملکوت مناسبت دهد بدانکه الله الله الله بر دوام گوید بدل نه بزبان تا چنان شود که از خویشتن تمام بیخبر شود و از هیچ چیز خبری ندارد مگر از خدای سبحانه چون چنین شود اگرچه بیدار باشد آن روزن گشاده شود و آنچه دیگران در

[1] مطلب :- بیان آنکه ملکوت در بیداری گشاده شود و ارواح پیغمبران را علیهم السلام و فرشتگان را دیدن گیرد و از ایشان فائده ها و مددها یابد اگرچنانچه به تهذیب اخلاق و بمتابعت آن حضرت و به تصفیه دل بکلی الله الله بر دوام مشغول گردد ۱۲

خواب بنیند وی بہ بیداری بیند وارواح وفرشتگان در صورتہای نیکو ویرا پدید آیند و پیغمبران را علیہم السلام دیدن گیرد و از ایشان فایدہ گیرد و مددہا یابد و ملکوت آسمان و زمین بوی نمایند کسی راکہ این راہ گشادہ شد کارہای عظیم بیند کہ در حد وصف نیاید و رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود طویت لے الارض فرایت مشارقہا و مغاربہا آنکہ حق سبحانہ وتعالیٰ گفت وَكَذٰلِكَ نُرِيٓ اِبْرٰهِيْمَ مَلَكُوْتَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ہم درین حال بودہ است بلکہ ہمہ علوم انبیا علیہم السلام ازین راہ بودہ نہ از راہ حواس و در بدایت تعلم مجاہدہ در کار است چنان کہ قولہ تعالیٰ وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبْتِيْلًا یعنی از ہمہ چیزہا پاک گرد و گسستہ گرد ہمگی خود بوی دہ و بتدبیرہای دنیا مشغول مگرد کہ او سبحانہ وتعالیٰ خود کار تو راست کند رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيْلًا وچون ویرا بوکیلی گرفتی تو فارغ گرد۔ وباخلق میامیز و در ایشان آمیز وَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُوْلُوْنَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيْلًا این ہمہ تعلیم مجاہدہ و ریاضت است تا دل صافی شود از عداوت خلق و از شہوت دنیا و از مشغلہ محسوسات و راہ صوفیان[1] اینست و این راہ نبوتست گمان مبر کہ این راہ حال بہ پیغمبران مخصوص است کہ گوہر آدمیان در اصل فطرت شایستہ اینست چنان کہ ہیچ آہن نیست کہ در اصل فطرت شایستہ آن نیست کہ از وی آئینہ سازند کہ صورت عالم حکایت کند مگر آنکہ زنگار در جوہر او غوص کند و ویرا تباہ کند ہمچنین ہر دل کہ حرص دنیا و شہوات معاصی بروی غالب شود تا بدرجۂ رسد کہ این شایستگی در وی باطل شود۔ کلّ مولود یولد علی الفطرۃ فابواہ یہودانہ وینصرانہ ویمجسانہ عبارت ازین شایستگی ست۔ و از عموم این شایستگیست حق تعالیٰ بدین عبارت خبر دادہ قولہ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوْا بَلٰى چنانکہ اگر کسی گوید ہر عاقلی را کہ عدد دو از یکی بیشتر ہست یا نی گوید بلی این سخن راست بود اگرچہ این سخن را وی بگوش نشنیدہ باشد بزبان نگفتہ باشد ولیکن ہمہ درون وی بدین تصدیق آگندہ باشد وہمچنانکہ این فطرۃ آدمیانست معرفت ربوبیت بر فطرۃ آدمیانست

---

[1] مطلب :- تعیین راہ صوفیان

چنانکہ ازان خبر دادہ قولہ تعالیٰ وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَّنْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُوْلُنَّ اللّٰهُ وَمَنْ لَّمْ يَعْتَقِدْ اِنَّ اللّٰہ تعالیٰ عباداً یشاہدون فی حال الیقظتہ مالایمکن لغیرہم ان یراہ الا فی حالتہ النوم لم یہتد الی حقیقتہ الایمان بالنبوۃ وروی[1] ان عیسیٰ علیہ السلام قال لا تقولوا العلم فی السماء من یصعد یاتی ولا فی نجوم الارض من ینزل یاتی بہ العلم مجعول فی قلوبکم تاد بوا بین ید اللّٰہ سبحانہ وتعالیٰ باداب الروحانیین لیظہر علیکم فیحبکم ویعظکم یعنی مگوئید کہ علم در آسمانہا است کہ بالا رود بیارد آنرا ونہ در نہایتہ زمین است کہ فرود رود وبیارد واورا علم تاثیست در دلہای شما با ادب باشید و حضرت خداوندی باداب بندہ گان روحانی کہ در کمال روح خودی کوشند بر غایت آداب شریعت تاظاہر شود بر شما آن علم لدنی پس غلبہ کند بر شما فراگیرد شمارا و مغلوب دریای علوم گردید و بدان مامور گردید وقال نبینا علیہ السلام من عمل بما علم ورثہ اللّٰہ علم مالم یعلم حسنؓ بن علی رضہ را پرسیدند کہ عارف کی شاہد شود گفت کہ چون شاہد شود ظاہر گردد و شواہد فانی گردند و حواس نماند و اخلاص مضمحل شود یعنی شاہد حق ظاہر گردد و این الطاف و افعال حقست کہ در ازل با تو کردہ است از انواع نیکوئیہا و کرامت ہا و معرفتہ و توحید و ایمان بدو کہ ترا بخشیدہ است رؤیت این نعمت ہا حق تعالیٰ ترا در نعمت خود فانی گرداند از دیدن افعال و نیکوئیہا و طاعت ہاء خود تا بسیاری از افعال بر و طاعتہای خود را اندکی آنچہ ازان حضرت بود مستغرق یابی و آنچہ ازان او بود اندک شناشد و آنچہ از تو بود بسیار نبود ما فناء شواہد آنست کہ رؤیت خلق از تو ساقط شود یعنی نہ ضرر از ایشان بینی و نہ نفع و نہ ذم و نہ مدح اما معنی ذہاب حواس آنست کہ حواس در نور حق فانی گردند تا تو بنور حق بینی و بشنوی و بگوئی چنانکہ رسول صلی اللّٰہ علیہ وسلم می فرماید حکایتہ عن ربہ بی یسمع وبی یبصر وبی ینطق اما اضمحلال اخلاص آنست کہ خود را مخلص و پاک بینی واگرچہ آن اخلاص در تو و افعال تو باشد و حال آن بود کہ بندہ ہرگز مخلص نبود بہر آنکہ اخلاص صفت بندہ

---

[1] مطلب:۔ قول عیسیٰ علیہ السلام لا تقولوا العلم فی السماء من استفہام یصعد یاتی بہ ۱۲

است و صفات بندہ ہمچو ذاتش ہمہ معلول ست و مادام تا او را نظر بر صفت خود می افتد کہ
اخلاص است از اخلاص دور است ذو النون را رحمۃ اللہ پرسیدند از نہایت عارف
گفت نہایت عارف آن بود کہ عارف چنان شود کہ در حالت وجود کہ در عدم بود پیش
از وجود یعنی در ہمہ احوال مشاہد حق و افعال او باشد نہ شاہد خود و افعال خود بعضی گفتہ اند
کہ عارف ترین مخلوق آن بود کہ بحق عز و علا کہ تحیر در وی سبحانہ قوی تر بود ذو النون را
پرسیدند کہ کدام درجہ است کہ عارف اول بدو رسد گفت تحیر بعد ازان افتقار بعد ازان
اتصال بعد ازان تحیر تحیر اول در افعال حق باشد کہ بادی کردہ است و نعمت ہا ء کہ بدو
دادہ است شکر خود را برابر نعمت ہاء او نداند و بداند کہ حق تعالیٰ او را بر شکر آن نعمت ہا
مطالبہ می کند و اگر شکر کند آن شکر نعمتی دیگر است کہ بر وی شکر دیگر واجب می شود و
افعال خود را حقیر تر و ضعیف تر ازان داند کہ با فعال حق تعالیٰ مقابل شود و مع ہذا
ادای او بر خود واجب داند و تخلف ازان روا ندارد و حیرت دوم حیرت است در بیان
توحید کہ فہم در عظمت قدر و ہیبت و اجلال حق عز و علا گم شود و عقل نقصان پذیر د گفتہ اند
کہ در پیش توحید بیابان ہا است فکر ہا در و گم گردد ابو الاسود از بعضی بزرگان پرسید کہ
کہ عارف را وقت باشد گفت نباشد پرسید کہ چرا نباشد گفت از برای آنکہ وقت فرجہ
است کہ تنفیس کرب کند و معرفتہ امواج است عارف را بہ پوشاند و بر آرد و فرو برد
و غرق کند وقت عارف سیاہ و مظلم باشد فارس گفت عارف آن بود کہ علم او و حال او
باشد در حرکات مغلوب او بود جنید را پرسیدند از عارف گفت لون الماء لون انائہٖ یعنی
آب در ہر ظرف کہ باشد لون آن ظرف گیرد یعنی احوال او مختلف باشد از بہر آنکہ او در
ہر حال کہ باشد باد لی و اسم مصروف وارد یعنی ہر حالی کہ پیش آید او را اسم و ادلی اختیار
کند از برای آن گفتہ اند کہ عارف[ل] فرزند وقت باشد ذو النون را پرسیدند از عارف
گفت اینجا بود برفت یعنی او را در دو وقت بیک حال نتوان دید از بہر آنکہ غیر او را از

ل مثنوی "صوفی ابن الوقت باشد ای رفیق ؏ نیست فردا گفتن از شرط طریق

حالی بحالی می گرداند سہل گفت کہ اول مقام معرفت آنست کہ بندہ را لیقینی دہند در سر کہ اعضا و جوارح او بدان بیارامد و توکل در جوارح او پدید کنند کہ بدان از دنیا بسلامت خلاص یابد و در دل او حیرتی پدید کنند کہ بدان در آخرت فوز و ظفر یابد و بزرگی گفتہ است کہ عارف آنست کہ ہر جہد و جد کہ تواند در گذاردن حق حق سبحانہ و تعالی بجا آرد و حقیقت آنچہ از حق سبحانہ و تعالی بدو رسیدہ است بشناسد و رجوع او از ماسوی باو جل و علا درست گردد قال اللہ سبحانہ و تعالی اَعْیُنَهُمْ تَفِیْضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوْا مِنَ الْحَقِّ شاید کہ معنی مما عرفوا من الحق بر احسان و نیکوئیہاء خداوند جل و علا بود چون ایشان را بجد خواند و از میان خلق برگزید شان چنانکہ ابی کعب گفت حین قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ تعالی امرنی ان اقراء علیک ابی بن کعب گفت یا رسول اللہ اذکرت ہناک ذکر من رقت یعنی آنجا در حضرت حق عز و علا قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بلی پس ابی کعب بگریست در خود ہیچ حال ندید کہ در مقابل آن یاد کردن در آید و نہ شکری کہ در برابر آن نعمت آید و نہ ذکری چنانچہ لائق آن حضرت بود چون از ہمہ بماند در عجز آمد و بگریست و قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم لحارثہ رضی اصبت فالزم او را با معرفت نسبت فرمود و امر کرد او را بر ملازمت او و بر ہیچ عمل و طاعت غیر ازان او را دلالت نفرمود ذوالنون را پرسیدند از عارف گفت او مردی بود کہ با خلق بود و از ایشان جدا بود یعنی بہ ظاہر با ایشان باشد و بباطن از ایشان غایب بود سہل گفت اہل معرفت بخدای سبحانہ اہل اصحاب اعراف لیعرفون کلا بسیماہم ایشان را دران مقام بداشت و بر ہر دو کون مشرف گردانید و معرفت ملک و ملکوت ایشان را کرامت فرمود طریقہ[1] اہل باطن کم دیدن و کم زدن و نیستی و افتقار است و دید قصور اعمال و مشاہدہ نقصان احوال وجود و بشریت بہ ہیچ چیز چنان منفی نگردد کہ بدیدن قصور یکی از حکمت ہا کہ بنا بران یکی ذلت[2] بر انبیا علیہم السلام

---

[1] مطلب۔ طریقہ اہل باطن دید قصور اعمال و نقصان احوالست کہ در وجود بشریت بہیچ چیز چنان منتفی نگردد کہ بدید قصور و نقصان ۱۲

[2] مطلب۔ بیان حکمت ذلت رفتن بر انبیا علیہم السلام و اولیا قدس سرہم ۱۲

گذرانیدہ اند آن بودہ وحقیقت استغفار السنت کہ استغفار از وجود بشریت بود کہ اصل گناہان است بعد ازان کہ وجود بشریت را بشناسد والم و بقاء او را در خود یابد و دران الم و درماندگی از سر تضرع در حضرت صمدیت جل ذکرہ بنالد تا حقیقت استغفار بود در گذرانیدن قصور بر اہل اللہ ہمہ حکمت نفی وجود و بشریت ایشان است و اعتراض موسیٰ بر خضر علیہما السلام کہ بہ جہت غیرت شریعت بودہ یکی از حکمتہا نفی وجود موسیٰ بودہ مرشد علی الحقیقۃ جل ذکرہ ہر یکی از دوستان خود را بہ نسبت حال او تربیت امی فرماید و چون اولیاء امت را از نسبت سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم بہرہ ہست ہر آئینہ از نسبت پیغمبران دیگر نیز بہرہ بود و اولیاء امت را از علم لدنی بہ نسبت مشرب خضر است و نسبت استمداد از روحانیت او اگرچہ اولیا بواسطۂ صورت جسمانیت وقت باشد کہ غافل باشند از استمداد اولیاء امت را اقتباس انوار حقیقت از مشکوٰۃ روحانیت بعضی از انبیا ست علیہم السلام واستمداد باطنی از روح او منافی تبعیت حضرت رسالت صلی اللہ علیہ وسلم نیست زیرا کہ ہمہ انبیا علیہم السلام کہ بودہ اند مقتبسان انوار حقیقت از مشکوٰۃ نبوت حضرت رسالت صلی اللہ علیہ وسلم ارواح ہمہ در تحت احاطہ روحانیت او داخلست و علم لدنی علمی بود کہ اہل قرب را بہ تعلیم الٰہی وتفہیم ربانی بیواسطہ معلوم ومفہوم گردد و آن علم را معرفت ذات وصفات حضرت عزت تعلق باشد آن علم را حق سبحانہ وتعالیٰ از عالم غیب در دل ایشان در اندازد و این علم بشہادت وجدو وذوق بود نہ بدلالت عقل و نقل در وقتی بود کہ نور حقیقت ظہور کند و مباشر دل گردد و حجاب صفات بشریت ولوح

ف۱ مطلب۔ للعارف الجامی۔

از خدا خواہند سر ذات خود در ذات او ۔۔ این بود ساعت بساعت سر استغفار شان

ف۲ مطلب۔ اولیاء امت را نسبت استمداد در علم لدنی از روحانیت خضر است ۱۲

ف۳ مطلب۔ انبیا و اولیا ہمہ علیہم السلام مقتبسان انوار حقیقت از مشکوٰۃ نبوت وروحانیت حضرت رسالت پناہی اند علیہ افضل الصلوٰۃ واکمل التحیات بالذات وبالواسطۃ۔ ف۴ مطلب تعریف علم لدنی

دل از نقوش علم روحانی وعقلی وسمعی وحسی وفکلی صافی شدہ باشد وبندہ از وجود بشریت درآمدہ واز لدن خویش بلدن حضرت حق رسیدہ واز ان حضرت در معرفت ذات وصفات او جل ذکرہ ادراک معانی وفہم کلمات توانستہ۔ بدانکہ[1] طریق پرورش مریدان از راہ مجاہدت و ریاضت طریق شہان سہیلیان بود وبخدمت درویشان وحرمت ایشان طریق ابوصالح قصار کہ شیخ اہل ملامتست بود وپرورش طالبان بمراقبہ باطن طریق جنیدیان است و ہو جنید بن محمد رحمۃ اللہ وجملہ محققان مجاہدہ اثبات کردہ اند ومرآنرا اسباب مشاہدہ گفتہ اند وسہل بن عبداللہ مجاہدہ را علت مشاہدہ[2] گفت ومر طلب را در کار حق تاثیری عظیم نہادہ زندگانی دنیا را در طلب فضل نہد بر حیوۃ عقبیٰ در حصول مراد دیگران گویند کہ وصول حق راسبحانہ علت نباشد کہ ہر کس کہ بحق رسد بفضل رسد فضل را بافعل چہ کار بود لیس مجاہدہ تہذیب نفس راست نہ حقیقت قرب را وبزرگان گفتہ اند تا صدق مجاہدہ نباشد صفاء سر نباشد وتا صفای سر نباشد صحت اشارت نباشد ہر کہ اندر ظلمت نگردگاہ خطا بیند وگاہ صواب وہر کہ اندر ضیا نگردہمہ صفا بیند وصدق مجاہدہ نتوان الا بعلم وایں دلیل نوقست بر انکہ صوفی حقیقتہ آن باشد کہ عالم ترین اہل عصر باشد واعلم ان فوق علم التوحید علم الاتحاد وفوقہا علم الوحدانیۃ وفوق ذلک علم الاحدیۃ فہذہ اسماء لہا صفات واوصاف لہا انوار والنوار لہا علوم وعلوم لہا مشاہدات بعضہا فوق بعض وفوق کل ذی علم علیم وعلم التوحید اول ہذہ العلوم وعموم ہذہ المشاہدات وظہور ہذہ الانوار واقربہا الی الخلق جمہور این طایفہ گفتہ اند کہ ایمان قولست الایمان اقرار باللسان وعمل ونیۃ ونیت تصدیق است از امام جعفر رضی اللہ عنہ رعایت کردہ اند واو از پدران خویش رضی اللہ

---

[1] مطلب۔ تعدد طرق پرورش مریدان وطالبان بعضی مشایخ مجاہدہ وریاضت فرمودند بعض بخدمت وحرمت اہل دلان وبعضی بمراقبہ باطن وہو طریق الجنیدیہ ۱۲

[2] مطلب۔ این تفسیر می گوید اگر سالک ہمہ عمل کند وجمع کند نتیجہ زیادہ خواہد بود وامتثال سخن بزرگان دین ومقتدایان لفعلن کردہ باشد ۱۲

عنهم از رسول صلی الله علیه وسلم الایمان اقرار باللسان وتصدیق بالقلب وعمل
بالارکان وگفته اند اصل ایمان اقرار است بزبان با تصدیق دل وفرع اداء فرایض
است وگفته اند ایمان در ظاهر است و باطن ایمان باطن شیئ واحد است وآن در
دلست وایمان ظاهر اشیاء مختلفه اند واجماع کرده اند که وجوب ایمان در ظاهر همچو وجوب
ایمان است در باطن وایمان من حیث الظاهر دو جزو است اقرار بزبان وعمل
بارکان وهمچنان که ایمان درست بباطن تعلق دارد بهمه دل بود که اگر بهمگی باطن نبود
ایمان نبود وایمان ظاهر هم باید که بهمه گی اجزا باشد یعنی اقرار بزبان وعمل بارکان و
الا درست نباشد وبمذهب صاحب این قول عمل بارکان از ایمان بود زیرا که قسط
جمیع ایمان از ظاهر عملست بفرایض با اقرار زبان چنانکه تصدیق تمام است در جمیع باطن
را وگفته اند که ایمان قابل زیاده ونقصان بود وجنید وسهل وغیر ایشان از متقدمان
رحمهم الله گفته اند که تصدیق قابل زیاده بود اما قابل نقصان نباشد ونقصان ایمان خروج
بود از ایمان برای آنکه ایمان تصدیق ست باخبار حق جل وعلا ومواعید او ونقصان در
تصدیق باخبار ومواعید حق سبحانه وتعالی شک بود وران وشک دران کفر باشد - اما
زیادتی ایمان از جهت قوت بود اما اقرار بزبان قابل زیاده ونقصان نبود واما عمل
بارکان قابل زیاده ونقصان باشد طایفهٔ از ایشان گفته اند که مومن اسم خداوند سبحانه
است قال الله سبحانه اَلسَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَیْمِنُ واو تعالی مومن را بایمان ایمن گرداند
از عذاب خود ومومن چون بزبان اقرار وبدل تصدیق کند وفرایض را بجا آرد واز منهیات
دور شود از عذاب خدا ایمن گردد وهر کس که هیچ ازینها یعنی تصدیق بدل واقرار بزبان
ندارد واداء فرایض بجا نیارد در آتش مخلد بماند وهر کس که بدل تصدیق وبزبان اقرار
دارد وعمل بفرایض تقصیر کند جایز بود که معذب بود نه مخلد پس این کس که بدل تصدیق کرده
وبزبان اقرار آورده اما در قیام بفرایض مقصر است ایمن است از خلود اما از عذاب
ایمن نیست پس ایمان او ناقص بود نه کامل وآنکس که او شرایط ایمان بجا آرد او ایمن
وایمان او تمام وکامل بود پس ازینجا لازم آید که نقصان امن از نقصان ایمان بود و

تمامی امن از تمامی ایمان باشد و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ایمان آنکس کہ در اداء واجبی تقصیر نماید بہ ضعف نسبت کرد وگفت وذاک اضعف الایمان وآن کسی بود کہ منکر را بہ بیند وبباطن آنرا انکار کند اما بظاہر منع نتوان کرد پس رسول صلی اللہ علیہ وسلم خبر داد کہ ایمان بباطن دون ظاہر ایمان ضعیف است وایمان ظاہر وباطن را وصف کرد بکمال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اکمل المؤمنین ایمانا احسنہم اخلاقا ؕ واخلاق در ظاہر باشد ودر باطن پس رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ ایمان کامل آن باشد کہ ظاہر وباطن مؤمن را فراگیرد وہر ایمان کہ ظاہر وباطن را فرو نگیرد وعمل مقارن آن نبود ضعیف بود وبعضی گفتہ اند کہ زیادتی ایمان ونقصان او از جہت صفت بود نہ از جہت عین زیادتی ایمان از حسن ایمان وقوت یقین بود ونقصان او ہمچنین از نقصان عین قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اکمل من الرجال کثیر ولم یکمل من النساء الا اربع ولم یکن نقصان سایر النساء من جہۃ اعیانہن ولکن من جہۃ صفتہن ایضا بنقصان العقل والدین نقصان ہمہ زنان نہ از جہت عین بود لکن از صفت بود ونیز رسول صلی اللہ علیہ وسلم ایشان را وصف کرد بنقصان عقل ودین وگفت کہ نقصان دین ایشان آنست کہ در ایام حیض ترک نماز وروزہ می کنند ونزد آنکس کہ عمل ارکان از ایمان نگیرد ایمان واسلام یکی بود واز بعضی پرسیدند از ایمان گفت کہ از حق تعالیٰ نہ زاید شود ونہ ناقص واز انبیا ناید گردد واما ناقص نشود واز غیر ایشان ہم زاید گردد وہم ناقص یعنی قول او کہ ایمان از حق قابل زیادہ ونقصان نبود آنست کہ ایمان صفت حق ست سبحانہ واو سبحانہ بدو موصوف قال اللہ تعالیٰ اَلسَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ وصفات حق تعالیٰ را بزیادہ ونقصان وصف نتوان کرد وشاید کہ مرادش از ایمان آن بود کہ در ازل مر بندہ را تقدیر کردہ است وآن قسمت ازلی در وقت ظہور نہ زیادہ گردد ونہ نقصان پذیرد و

لہ مطلب ہے۔ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من رای منکم منکرا فلیمنع بیدہ وان لم یستطع فبقلبہ وذاک اضعف الایمان اربعین لامام نوادی ۲۲

اما زیادتی ایمان انبیا علیہم السلام برای آنکہ ایمان انبیا در مقام مزید نداز حق تعالے از جہتہ قوت یقین و مشاہدات احوال غیب قال اللہ تعالیٰ کذٰلک نری ابراہیم ملکوت السمٰوات والارض ولیکون من الموقنین واما ایمان بسایر مؤمنان زیادہ شود بہ سبب قوۃ یقین در باطن و بہ سبب تقصیر در فرایض و نوافل وارتکاب مناہی در فروع ایمان نقصان پدید آید وچون انبیا علیہم السلام معصوم اند از ارتکاب مناہی ومحفوظند در اداء فرایض از تقصیر لس ہیچ صفت از صفات ایشان بہ نقصان وصف نتوان کرد وبعضی از مشائخ گفتہ اند ارکان ایمان چہار است توحید بیحد و ذکر بی قطع وحال بی نعت و وجد بی وقت معنی حال بی نعت آنست کہ ہیچ مقامی بلند تر از حال ومقام خود را وصف نکند اِلّا وقتی کہ او بدان موصوف شود وحال او گردد ومعنی وجد بیوقت آنست کہ دایم مشاہد حضرت خداوند سبحانہ باشد نہ وقتی دون وقتی وبعضی گفتہ اند کہ ہر کس ایمان او درست بود در کون نظر نکند زیرا کہ در کون نظر دما سوی حق از خساست ہمت بود وخساست ہمت از قلت ہمت معرفت بود وبعضی گفتہ اند کہ صدق ایمان تعظیم خداوند سبحانہ وتعالیٰ شانہ باشد وثمرۂ آن حیا از دسبحانہ یعنی در ظاہر وباطن مؤمن ہیچ چیز بزرگ تر از حق تبارک وتعالیٰ نبود واز ہیچ چیز او شرم ندارد وبعضی گفتہ اند کہ مومن او بود کہ صدر او مشروح بود بنور اسلام وقلب او منیر بود با خداوند خویش وفواد او شاہد بود در رب خویش راسلیم اللب بود برب خود منتعوذ بود در قرب او محترق بود از بیم بعد او فریاد کنان ونالان بود وبعضی گفتہ اند کہ ایمان بخداوند سبحانہ بمشاہدۂ الوہیت حاصل شود وابو القاسم جنید رحمۃ اللہ گفت ایمان آنست کہ باطن بندہ از ہر چیز کہ او را از حق باز دارد دور گرداند گریزان شود وبہر چیز کہ او را بحق رساند وبہ حضرت او متصل گرداند مایل بود ومنقاد او گردد وہر کس کہ در خود این معنی یابد بداند کہ او مومن است وباید کہ ترک مخالطت وقطع موانع عصمت وغایۃ وتوفیق او بینی نہ عمل وفعل خود در اثبات موافقات وآنچہ ترا بدان امر کردہ است منت او بینی نہ عمل وقدرت خود چون بہر چہ ترا بدان امر کردہ اند قیام نمائی وآنرا بجا آری واز

هر چه ترا نهی کرده اند از آن دور شوی واجتناب نمائی ومجموع باشی الی اللہ سبحانہ و ہر گاہ
قطع نظر کنی از اتیان موافقات وترک مخالفات مجموع باشی باللہ سبحانہ ہمچنین فرمود کہ حق
واحد است ومؤمن متوحد واین وقتی دست دہد کہ ہیچ ذرہ از ذرات وجود مومن بما دون
حق مایل نباشد ÷ وہمچنین فرمود کہ باچیز ہا کہ غیر حق باشد در سازد وبدان باز ماند ہوا ہا او را
پراگندہ ومتفرق گردانند وہر کس کہ ہوا او را از حق باز دارد واز پی شہوات ومشتہیات
نفس برود از حق محروم ماند ودولت قرب وسعادت وصول بدون حضرت از وفوت شود
وبرای آن حق سبحانہ وتعالی بندگان را امر کرد بہ تکرار عقود وعہود در ہر خاطری ونظری و
فرمود قولہ عز طولہ یا ایہا الذین آمنوا آمنوا قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم الشرک اخفی فی
امتی من دبیب النمل علی الصفاء فی اللیلۃ الظلماء قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم تعس عبد
الدینار تعس عبد الدرہم تعس عبد بطنہ تعس عبد فرجہ تعس عبد الخمیصہ لبعضی مشایخ را سوال
کردند از ایمان گفت ایمان آنست کہ دعوت خداوند را سبحانہ بہمگی وجود خود اجابت کنی -
چنانکہ ہیچ عضوی وذرہ از آن متخلف نباشد و باید کہ ہر خاطر کہ سر ترا یک طرفۃ العین از حق
باز دارد از تو محذوف ومنقطع باشد تا شاہد باشی مر ہر چیز را کہ از آن حق ست وغایب
باشی از ہر چیزی کہ نہ از آن حق ست ونوبتی دیگر ہم از وی سوال کردند از ایمان گفت کہ
الایمان لایجوز اتیان ضدہ ولا ترک تکلیفہ زیرا کہ ضد ایمان نفاق بود وترک تکلیف
معصیت قولہ تعالی یا ایہا الذین آمنوا یعنی ای اہل صفوت ومعرفت وای اہل قربت و
مشاہدہ صفوۃ نتیجہ ایمان است ومعرفت نتیجہ صفوۃ وقربت نتیجہ معرفت ومشاہدہ نتیجہ
قربت وبعضی گفتہ اند کہ ایمان واسلام یکجا است وبعضی فرق کردہ اند میان ایشان و
گفتہ اند کہ ایمان خاص است واسلام عام لبعضی گفتہ اند کہ ایمان تحقیق ست واعتقاد
واسلام خضوع ست وانقیاد وبعضی گفتہ اند کہ اسلام تحقیق ایمان است وایمان تصدیق
اسلام وبعضی گفتہ اند کہ توحید سر است وآن آنست کہ بندہ حق تعالی را تنزیہ کند از
ادراک خلق ومعرفت بر است یعنی نیکوئی وآن آنست کہ حق تعالی مومن را عارف صفات
خود گرداند وایمان عقد قلب است بنگاہ داشتن سر ومعرفتہ وبر واسلام آنست کہ

بنده دایم مشاهده حق بود در هر چیز که فردا بدان چیز مطالبه خواهد بود و اجماع کرده اند که جمیع آنچه حق سبحانه وتعالیٰ بر بندگان فرض گردانیده است و رسول صلی اللہ علیہ وسلم واجب گردانیده است فرض واجبست وحقی لازم بر هر عاقل بالغ و به هیچ وجه از وجوه هیچ کس را از آدمی از صدیق و ولی و عارف وغیرهم تخلف ازان یا تفریط دران جایز نیست واگرچه باقصیٰ مراتب و اعلیٰ درجات و اشرف مقامات وارفع منازل رسیده بود بنده را هیچ مقامی نیست که آداب شریعت ازو ساقط شود و یا محظوری بود و مباح گردد و یا حلالی حرام یا فرضی ازان ساقط شود بی عذری و علتی و عذر و علت آن بود که مسلمانان بران اجماع کرده باشند و علمی از احکام شریعت درو آمده بود و هر کرا سر صافی تر و مرتبه عالی تر و مقام شریف تر واجتهاد او زیاده تر و عمل او خالص تر و ترقی او بیشتر و اجماع کرده اند که افعال بنده سبب سعادت و شقاوت او نگردد و سعادت و شقاوت در ازل بمشیت حق سبحانه داده اند و برایشان نوشته چنانکه در حدیث آمده است قال عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہما قال رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہذا کتاب من رب العالمین فیہ اسماء آبائہم وقبائلہم ثم اجمل علیٰ آخرہم فلا یزاد فیہم ولا ینقص منہم ابدًا وکذلک قال فی اہل النار وقال اَلسَّعِیْدُ مَنْ سَعِدَ فِیْ بَطْنِ اُمِّہٖ وَالشَّقِیُّ مَنْ شَقِیَ فِیْ بَطْنِ اُمِّہٖ و اجماع کرده اند بر آنکه افعال عباد موجب ثواب و عقاب بنده نشود از روی استحقاق بل از روی عدل و فضل او سبحانه وتعالیٰ و از جهت آنکه بر نفس خود ثواب و عقاب بر اعمال واجب گردانیده است و اجماع کرده اند که نعیم بهشت کسی را باشد که در ازل از حضرت حق سبحانه وتعالیٰ حسنیٰ و نیکوئی برای او تقدیر رفته باشد بی علتی و عذاب دوزخ کسی را بود که در ازل از حق سبحانه وتعالیٰ نصیب او

لے مطلب :- بنده هرچند که بکمال ولایت رسیده و قرب و منزلت یافته باشد ازو و بی از آداب شریعت ساقط نمی شود و یا محظوری بر و مباح و یا حرامی بر و حلال و یا فرض از وی ساقط نمی گردد و هر که گوید زندقه و الحاد است و هر چند که مقام بنده عالی تر و شریف تر گردد امتثال و انقیاد او بیشتر و اجتهاد وی زیاده تر و عمل او خالص تر و تقوے وی فاضل تر گردد -

شقاوت آمده باشد بی علتی چنانکه فرمود - ہوٴلاء فی الجنة ولا اُبالی وہوٴلاء فی النار ولا ابالی وقال اللہ سبحانہ وتعالیٰ وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ - وقال اِنَّ الَّذِيْنَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنٰى أُولٰٓئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُوْنَ وگفته اند که افعال عباد علامت و امارت است بر آنچه در ازل رفته است از حق تعالیٰ برای ایشان کما قال علیہ السلام اعملوا فکل میسر لما خلق لہ وجنید گفته است طاعت درین جہان بشارت ست بنده را بر آنچه اورا از حق تعالیٰ در ازل رفته است از سعادت دیگری گفته است که عبادات حُلی وزیور ظاہر بنده است وحق تعطیل جوارح از حُلی روا ندارد محمد بن علی کتان گفته است که اعمال وعبادات کسوة ولباس عبودیت است پس ہر کس که حق سبحانہٗ وتعالیٰ اورا در وقت قسمت دور کرد این کسوة را از سر او بکشید وآنکس را که نزدیک آورد ترسان بود بران اعمال واین کسوة را در بر کشید ومع ذلک اتفاق کرده اند - برانکه حق تعالیٰ بر اعمال ثواب دہد وعقاب کند برای آنکه بر عمل صالح وعده داده است وبر عمل غیر صالح وعید کرده است وہر انچه فرموده است بجا آرد زیرا که او صادق وخبر او صدق وگفته اند که ہر بنده بذل مجہود است بر آنچه اورا تکلیف کرده اند وقیام نمودن بر آنچه اورا امر کرده اند تا بعد از تکلیف وبعد از قیام بدان ووفا نمودن بران مشاہدات پدید آید وفتوحات روی نماید چنانکه در حدیث آمده است من عمل بما علم اورثہ اللہ علم مالم یعلم وقال اللہ تعالیٰ وَالَّذِيْنَ جَاهَدُوْا فِيْنَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وقال يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَابْتَغُوْٓا اِلَيْهِ الْوَسِيْلَةَ وَجَاهِدُوْا فِيْ سَبِيْلِهٖ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ ویحیی گفته است که روح معرفت بر دل تو نرسد ما دام تا او را یعنی معرفت را بر تو حقی باشد وتو آنرا ادا نکرده باشی جنید گفت رحمۃ اللہ که حق تعالیٰ ہمان معامله که در اول با بنده گان کرده است در آخر معامله کند بکرم خود ایشان را بیافرید وبرحمت خود ایشان را امر کرد وبفضل خود ایشان را وعده داد وبکرم خود زیاده گرداند ہر کس که بر قدم احسان قدیم وفضل او مشاہده کرد اداء او امراو بر وسہل گشت وہر کس که ملازمت امراو کرد وعده اورا بیافت وہر کس که وعده اورا سبحانہ بیافت وبدان دولت رسید لابد باشد

کہ بران وعدہ زیادہ کند سہل گفت ہر کس کہ یکساطرفۃ العین از حق چشم بخوا باند ہمہ عمر راہ نیابد و سرگردان بماند ؎

من فاتہ ان یراک یومًا ؛ فکل اوقاتہ فوات

ابوالحسن بن محمد بن احمد فارسی گفت کہ تصوف دہ رکن دارد تجرید توحید فہم سماع حسن عشرۃ ایثار اختیار ترک اختیار سرعت وجد کشف از خواطر کثرت اسفار ترک اکتساب تحریم ادخار معنی تجرید توحید آنست کہ خواطر از تشبیہ و تعطیل پاک وصافی بود و فہم سماع یعنی بحال شنود نہ بعلم تنہا و ایثار ایثار یعنی غیری را بر نفس خود در ایثار ایثار کند تا فضل ایثار دیگری را بود نہ او را سرعت وجد یعنی سر او خالی و فارغ نبود از انچہ وجد او را در حرکت آرد و در و اثر کند و نیز برد ممتلی نبود از انچہ او را از سماع زواجر حق منع کند کشف از خواطر یعنی دایما بحث کند از خاطری کہ بر خاطر او و در باطن او در اید و متابعت او می کند تا بداند کہ حق ست یا باطل اگر حق بود آنرا در عمل آرد و اگر باطل بود بگذارد کثرۃ اسفار یعنی در آفاق و اقطار عالم بہ نظر عبرت نظر کند و عجایب صنع حق را مشاہدہ کند قولہ تعالی سِیْرُوْا فِی الْاَرْضِ یعنی بنور معرفت نہ بظلمت نگرد و برای قطع اسباب و مالوفات و ریاضت نفس ترک اکتساب یعنی برای مطالبہ کردن نفس بتوکل و تحریم ادخار من حیث الحال من حیث العلم کما قال النبی علیہ السلام فی الذی مات من اھل الصفۃ و ترک دینارا فقال کیۃ بعضی از مشائخ گفتہ اند کہ خاطر بر چہار وجہ بود یا از رحمن بود یا از ملک بود یا از نفس یا از شیطان خاطر رحمانی تنبیہ بود مر طالب را و آن بی سببی در دل در آید و جاذب دل گردد بحق و خاطر ملکی بر طاعت و عبادت مقوی و مہیج و محرک باشد مرید را و جاذب دل بود بعالم عُلوی و امور اُخروی و بعضی خاطر روحانی نیز اثبات کردہ اند و گفتہ اند علامت آن طمانیت است بی اعتراض درونی و فرق میان خاطر ملک و روح دقیق باشد اما ہر دو محمود خوانند و خواطر نفسانی داعی بود بشہوات و بران مطالبت کند و جاذب دل گردد بہ تنعم و آرایش دنیا و خاطر شیطانی مزین و آرایندہ معصیت باشد و جاذب دل بحقد و حسد و غیر آن از مذمومات و محرک دل گردد بعالم سُفلی بر جمیع روندگان لازم است شناخت

این خواطر چه شناخت آن موجب سعادت بود و ناشناخت آن موجب ہلاکت چه قبول عبادت را اخلاص شرط ست و اخلاص بی شناخت این خواطر مسلم نمی شود چون داعیہ بر باطن مستولی شود اگر آن داعی حقانی یا روحانی بود بدان عمل باید کرد چون دران اخلاص بود و اگر نفسانی یا شیطانی بود آن عمل باطل باشد از و دور باید بودن و بعضی گفته اند۔ آنچه در دل فرود آید از خواطر محمود بی اقتران عملی از بنده آن را وارد گویند آن از قبیل خواطر نباشد از واردات بود و وارد گاه از حق باشد گاه از علم لیں، واردات اعم بود از خواطر برای آنکه خواطر مختص است بنوعی از خطاب یا بدانچه متضمن معنی خطاب بود و ارادت را اختصاص بدان نیست و علامت خواطر الحق ان یطمئن القلب والنفس والجوارح عنده ولا یعترض علیہ اَحَدٌ کائناً من کان بل یستسلم ویسترسل وینطلق من تردد الشک والریب در طریق نفی وساوس اگر خاطری تشویش دہد باحضار خیال حضرت مرشد امید است که مندفع شود والا باید که سه نوبت نفس را بقوت بزند چنانکه از دماغ چیزی میراند کما جاء فی الحدیث والا دل را با زبان موافق گرداند و بذکر یا فعال بدل مشغول شود در دفع وساوس این ذکر را اثری تمام است و باید بدانی که آنچه در خاطر باطن بگذرد چهار درجه دارد و از ان بی اختیار بود و دران مواخذه نبود و با اختیار بود و بدان مواخذه شود آن دو ی اول را حدیث نفس ومیل طبع گویند و آن بدست وی نباشد و آن دو که در اختیار بود آنست که دل حکم کند که آن کردنی است یا دل قصد کند بکردن آن کار بدین ہر دو ماخوذ بود اگرچه نکند و معنی آنکه بدو ماخوذ بود آنست که دل وی صفتی گرفت که از حضرت الہیت دور افتاد و این شقاوت ولیست چه سعادت دل در آنست که روی خود را از دنیا و غیر خدای بخدای سبحانه آرد و روی دل تمام خواست وی گردد و علاقہ وی آنست که روبہر چه آرد وی بآن چیز نزدیک و محکم شود و اگر خواست و محکم قصد بکند بدنیا و آنچه تعلق بوی داشته باشد علاقہ وی بدنیا محکم تر شود و از انجہ

بالیست او ست دور تر شود ہر خاطری کہ از اندیشہ غیر بر دل موحد گذرد حجابی باشد و آفتی و بآن مقدار کہ آن خاطر بر سر موحد گذرد وی از حقیقت توحید محجوب باشد حقیقت توحید آن بود کہ بندہ کہ چون ہیکلی باشد اندر جریان تصرف حق سبحانہ خالی از اختیار و ارادات خود۔ وعن عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ لایزالون بخیر ما اذا حاک فی صدر احدکم شیئ وَجَدَ من یجزہ ولیشفیہ منہ وایم اللہ اوشک ان لایجدوا ذلک ہر آفتی کہ بندہ را بظاہر پدید آید آغاز آن از باطن افتد چون بندہ بشناسد و بحق تعالیٰ پناہ برد و از دل دور کند بظاہر اثر کند بتدبیر او واجب ست حواس نگاہ داشتن تا نادیدنی نہ بیند و ناگفتنی نشنود و نگوید و بر منتہی لازم است کہ خاطر نگاہ دارد و دل از ہواجس بشریت و وساوس شیطنت نگاہ دارد تا ہمچنانکہ بر ظاہر چیزی نگذرد الا عمل شرعی بر دل چیزی نگذرد الا وارد غیبی و خاطر حقی ؛ وحقیقۃ الشرک والکفر الاحتجاب عن الحق سبحنہ فی ای مرتبۃ کان بای شیئ کان و حقیقۃ الحجاب انطباع الصور الکونیۃ فی القلب المانعۃ لقبول تجلی الحقائق۔ چون سالک صاحبدل شود و بواسطہ فناء کثرۃ صفات نفس و انحرافات او بوحدت و عدالت دل تحقق یابد و یغلب حینئذ حکم وحدۃ القلب وعدالتہ علی احکام کثرۃ النفس ویقہرہا ویصیر ظہور آثار وحدۃ القلب قایما مقام ظہور آثار کثرۃ النفس ح ثم مع ذلک بحکم نشأت گاہی در وی احکام کثرۃ نفس غلبہ می باشد فیرجع احیانا الی ظہور آثار نفسہ فیہ بحکم النشاۃ البشریۃ و گاہی باز حکم مجموعی وحدت قلب بر وی غالب می شود فیغلب علیہ حکم تجلی الحاصل فی قلبہ ویظہر فیہ ذلک التجلی باحکامہ ووقتا لا یغلب علیہ احکام النفس ولا احکام التجلی ویکون مع وحدۃ قلبہ پس ہرگاہ کہ این سالک در ہر امری از امور الٰہی یا کونی بہ حضرت ربوبیت جل ذکرہ توجہ نماید تا حقیقت آن امر

۱؎ مطلب۔ حقیقت توحید آنکہ بندہ جز مظہری و محلی بیش نباشد تصرفات حق سبحانہ وتعالیٰ از اختیار و ارادت خود۔

۲؎ مطلب۔ حکیم غزنوی خواجہ سنائی قدس اللہ روحہ فرماید ہرچہ از راہ باز افتی چہ کفران حرف چہ ایمان ہرچہ از دوست وامانی چہ زشت این نقش چہ زیبا ۱۲

بروی آشکار شود پس درحال آن توجہ خاص اگر تجلی ردی منصبغ بحکم جلیہ وان امر وافتی ذلک التجلی المتضمن حلیتہ الامر حالتہ ظہور وصف من آثار النفس وحکم من احکامہا وآن تجلی چون برسد آن اثر نفس را بالقہر مستہلک گرداند پس حقیقت آن امر را بر دل آشکارا کند ویظہر ذلک الامر للقلب بقوۃ توجہہ فی ضمن تجلی ربانی پس این را نوعی از تدلی خوانند واگر در حالت ظہور آن تجلی ربانی منصبغاً بحلیتہ ذلک الامر غالب بر سر سالک وحدۃ حقیقی باشد ووحدۃ حقیقی ستر وجود وی وتجلیات او سالک را بالکلی فروگیرد آنرا نوعی از تدلی خوانند ان اتخاذ ذلک التجلی فی وقت خلو قلبہ عن کل وصف الٰہی اوکونی وفی وقت لا یغلب احکام النفس ولا احکام التجلی ویکون السالک مع وحدۃ قلبہ وسالک را آن ظہور وتجلی خاص بحکم وحدت وعدالت دل او باشد آنرا نوعی از منازلہ خوانند وسالک حقیقت آن امر را بطریق منازلہ بہ تحقیق ویقین معلوم کند نہ بہ استدلال والسالک ما دام اثر من بقایا احکام کثرۃ نفسہ باقیاً فیہ فلابد ان یکون مبتلی بالشرک الخفی بحیث یثبت وجوداً آخر فی مقابلۃ وجود المحبوب یضاف الیہ الآثار فیلتفت قلیلاً الیہ والی آثارہ والی ذلک الالتفات[عہ] اشارۃ بقولہ سبحانہ اَفَرَاَیْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰہَہٗ ہَوَاہُ وَاَضَلَّہُ اللّٰہُ عَلٰی عِلْمٍ ای علی علم بان لہ الٰہاً مستحقاً للالوہیۃ سوی من اتخذ الساعۃ الٰہاً وما دام فی السالک ادنی تطلع الی الغیر فبقدر ذلک التطلع الیسیر ینقطع عن تطلعہ الی محبوبہ وینقطع عن وصلہ وقربہ فان عرف بالیقین ان الذین اتخذہ الٰہاً ہو فان وہالک ورجع من ضلال الالتفات الیہ الی ہدی الاعراض عنہ والاقبال بکلیتہ علی من علمہ الٰہاً حقیقیاً ومحبوباً اصلیاً فاذا عرف ہذا وافنی ذلک القدر البشری من بقایا کثرۃ نفسہ الخفیۃ بحیث یظہر وحدۃ قلبہ ویتجلی فیہ حضرۃ محبوبہ فیتبع وحدہ توحیداً اعلی بصیرۃ وانتفی عنہ اثر اثبات الغیر ولکن مع ذلک اذا رجع بحکم ضرورۃ النشاۃ الی نفسہ وحسہ وعقلہ فزال عنہ ظہور الوحدۃ فظہر فی نظرہ شہود الکثرۃ فیظہر لہ شہود الغیر بحیث یزعم ویدعی ان ہذا الغیر ثابت فلم یثبت السالک فی مقام التوحید لم یمح عنہ اثبات الغیر ودعواہ ایاہ کہذا الانسان والامر العظیم الذی ہو حقیقۃ التوحید وشہودہ من ذات السالک لا ینقصہ الا شہود الغیر والغیریۃ والمغایرۃ

[عہ] نسخہ الالفات

بین المطلق والمقید المضاف الی نفس السالک وحسہ وعقلہ المتسم کل لسیمۃ الخلقیۃ فلان کلاً منہم لم یدرک الاشیاء وعینہ ایضاً الا متمیزا بالوجود مستقلاً بالذات وکلاً منہم اضاف الی کل وجوداً مغایر الوجود الآخر ونسب الیہ صفاۃ واحوالاً مغایرۃ للصفاۃ والاحوال المنسوبۃ الی الآخر وادعی ان لکل وجوداً مستقلاً غیر وجود غیرہ غیر محتاج ولا متعلق بوجود سواہ فلزم من ہذا عین الشرک ونقصٌ فی شہود عین التوحید فحالتہ الکشف ظہر لہ عین التوحید د حالتہ الاحتجاب عرض لہ ہذا الشرک بحکم شہود النفس والحق والعقل فلوا نمحی عن السالک دعوی ان للغیر والغیریۃ تحققاً وثبوتاً بحکم سرایۃ اثر الجمعیۃ من مقام الحقیقۃ وحضرۃ جمع الجمع فی باطنہ وظاہرہ ونفسہ وحسہ وعقلہ لظہر لہ امر التوحید وحقیقتہ فی کل حال اعنی فی حالتہ الکشف والاحتجاب والتثبت لہ تمکن من شہود حقیقۃ التوحید علی کل حال ووصول الی مرتبۃ الراسخین الکاملین العارفین الموحدین بالحقیقۃ ولما یقدر السالک علی ذلک الا باللہ سبحانہ فہو سبحانہ متبینۃ بذلک المحو الذی ہو من فعلہ عز وجل الذی جاءت بہ رسلہ صلی اللہ فافہم واتمم حجبنا اللہ تعالیٰ لاحجتک ما دام العبد یضیف الی نفسہ صفۃ" او فعلاً فہو عاکف علی الشرک الخفی ونظر الشرک یفرق بینہ وبین محبوبہ وشہود الحقیقۃ مشروط بوحدۃ الحقیقۃ والنخلاعہا عن تکثر الصفاۃ وتعدد الجہات لیحصل بینہا وبین الواحد النازل بہا ویصل السالک بذوق الکشف والوجدان الی مقام المنازلۃ وہو مقام القرب ارتفاع الاثنینیۃ چون بندہ بحق سبحانہ وتعالیٰ نزدیک گردد وحق عز وعلا از مقام قربت بندہ نزدیک شود گویا دریک منزل جمع شدہ اند این را مقام منازلہ گویند دَنیٰ فتَدَلّٰی عبارت از انست منکر مشو وعجب مدار اگر بندہ بہ سبب مجاہدہ وریاضت ودوام صفاء ظاہر و باطن وتجلی ظاہر وباطن بحلیۂ عبودیت وطاعت وتجرد از شواغل جسمانی وعلائق این جہانی وآن جہانی وقطع تعلقات روحانی صفاۃ بشریت ظلمانی ازوی متبدل شود بہ صفاۃ نورانی ربانی وحق سبحانہ وتعالیٰ در بندہ متصرف گردد وگفت وشنود ودیگر صفاۃ وی ہمہ بحق باشد چنانکہ در حدیث صحیح وارد است فَبِیْ یَنْطِقُ وَبِیْ یَسْمَعُ وَبِیْ یُبْصِرُ الخ تا زبان و دل وجان در توحید یکرنگ ویکسان نشود توحید از موحّد درست نیاید جنید گفت رحمۃ اللہ

کہ تصوف محافظت اوقات است و آن چنان شود کہ بندہ نظر جز بر مقام خویش ندارد
و از حد خود تجاوز نکند و بغیر خداوند تعالیٰ باز نماند و بغیر وقت و حال خود تعلق نسازد
ابن عطار رحمۃ اللہ گفت تصوف آنست کہ حال خود را بحق تعالی فروگذارد تا متصرف
در دو حال جز او تعالیٰ نبود ابو یعقوب موسیٰ رحمۃ اللہ گفت کہ صوفی آن است کہ سلب
او را مزعج نگرداند و طلب او را در تعب نیندازد جنید را پرسیدند کہ تصوف
چیست گفت تصوف پیوستن سر است بحق سبحانہ و تعالیٰ و این معنی جز بفناء نفس از
اسباب و وسائط و قوت روح و قیام بحق دست ندہد از شبلی پرسیدند کہ صوفی را چرا صوفی
خوانند گفت از بہر آنکہ تعبیہ از اسم و وصف با نفوس ایشان باقی بود و اگر اثر رسم و وصف
در نفوس ایشان باقی نبودی نہ اسم بدیشان تعلق گرفتی و نہ وصف لکن حق تعالے
ایشان را در رسوم فرود آورد اما حقیقت را من حیث الحقیقۃ نہ رسم بود و نہ وصف
فارس گفت کہ چون در خواطر ہواجس بر دواعی کلمات نفوس غلبہ کنند نشر و
بسط بدین مقام اولیٰ تر بود از ضد آن پس اینجا طالبان بر کلّ لسانی راجح گردد اما مقام
وصلت مواد املا را پنہان کند و واصل را از خود بستاند و از املا و ادراک وہم
صفات بلکہ از خود نیز ش مشغول و بیخود کند پس مرجع او درین مقام و آخرش سکوت و
خاموشی بود از ہر نفسی و کلّ لسانی بدین مقام اولی باشد از طال لسانی جنید گفت
کہ صوفیان اطفالی اند در زیر دامن حق پرورده عبد اللہ نباجی گفت کہ مثل تصوف
مثل مرض سرسام است در اول ہذیان و بیہودہ گفتن و در آخر چون متمکن شود خرس و
خاموشی معنی این سخن آنست کہ صوفی در اول حال از مقام خود خبر دہد و بعلم حال سخن گوید
اما چون در مقام کشف آید متحیر و ساکت گردد از نوری پرسیدند کہ تصوف چیست گفت
کہ تصوف نشر مقامست و اتصال بقوام از اخلاق ایشان پرسیدند گفت دل غیر را
شاد کردن و از ایشان اعراض کردن لقولہ تعالے خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَ
أَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ معنی نشر مقام آنست کہ صوفی از حال خود سخن گوید وقتی کہ
سخن گوید نہ از حال دیگری بر بان علم یعنی از سر حال گوید نہ از علم و معنی اتصال بقوام

آنست که حال او او را در حال خود از غیر نگاه دارد یعنی چنان مستغرق حال خود بود که پروای غیرش نبود هرچند رونده راه باطن را از مرادها خالی دارد خاطر حقانی رخت هستی خود آنجا برد و تا مادام که مراد و هوا در باطن جا گرفته است خاطر حقانی را در وی جا نباشد و مراد از خاطر آن نمی خواهیم که مشتق از خطر است بلکه از ین خاطر مراد نوری است که از نتیجه ذکر در دل حاکم وقت گشته باشد و خاطر را شانزده هزار رقیقه غیبی است چهار هزار رقایق جبرئیلی و چهار هزار رقایق میکائیلی و چهار هزار رقایق اسرافیلی و چهار هزار رقایق عزرائیلی که مجموع آن شانزده هزار رقیقه باشد و این مجموع در ذات حضرت رسالت صلی اللہ علیہ وسلم جمع بود و اولیاء کمل را از روی متابعت از ان حضرت صلی اللہ علیہ وسلم نصیبہ تمام است چون رونده راه بدرجه خاطر رسد باید که عنان کار بدست خاطر دهد و هیچ کاری بی فرمان خاطر نکند که رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرموده است استفت قلبک ولو افتاک المفتون اگر رونده راه صوفی شود خاطر مرقع گردد و اگر رونده مسافر شود خاطر عصا شود و اگر رونده غازی شود خاطر تیغ گردد و اگر رونده در دریا رود خاطر کشتی گردد و اگر رونده در خشکی رود خاطر مرکب گردد و اگر رونده پادشاه شود خاطر وزیر گردد و اگر رونده ولی شود خاطر الهام گردد و اگر رونده نبی شود خاطر جبرئیل گردد و اگر رونده بمعراج رود خاطر براق گردد و رفرف شود و رونده را بحق سبحانه و تعالی رساند قلب المومن عرش اللہ همین معنی ست باید که غیر حق را در دل جا ندهی و موسی را علیه السلام خطاب رسید که اِخْلَعْ نَعْلَیْکَ ای اخلع عن قلبک اهلک وولدک وکل ماسوی اللہ سبحانه فانه هو الحاصل فی الدارین و بعضی گویند که خاطر عطائی است که وارد می شود بر ضمایر و آن گاهی بالقاء ملک باشد آن را الهام گویند و گاهی بالقاء شیطان آنرا وساوس خوانند و گاهی از احادیث نفس بود آنرا هواجس گویند و گاهی از قبل حق پدید آید و بالقاء حق در دل حاصل آید آنرا خاطر حق گویند فرق میان این ها دشوار بود: قال حجة الاسلام هرگاه که خواهی خاطر خیر را از خاطر شر بدانی بیکی از چهار ترازو بسنجی یکی ترازوی شرع اگر از ان جنس در شرع یابی خیر بود و اگر بر ضد

شرع یا بی شر بود واگر بر این میزان معلوم نگردد بر اقتدا عرض کند اگر در کردن این خاطر اقتدا است به صالحان خیر است واگر بر ضد اقتدا یا بی شر است واگر باین میزان نیز معلوم نشود بر نفس وہوا عرض کن اگر نفس از وی متنفر شود نفرتی که به طبع تعلق دارد نه به ترس وخشیت بدانکه خیر است واگر نفس را بدان مایل یابی میل طبعی وجبلی نه میل رجا بخدای سبحانه خاطر شر بود زیرا که نفس فرماینده است ببدی در جبلت خود بخیر میل نکند این است میزان چهارگانه که بدان خاطر خیر از خاطر شر فرق کنی بدانکه خاطر آثاری است که حادث میگردد در دل بنده که باعث او می شود بر فعل یا ترک فعل واو را برای آن خاطری گویند که درو اضطرابی هست وبر یک قرار نمی ماند واشتقاق او از خطر آن رح است ۔ یعنی مزیدن نیزه وحدوث همه خاطر در دل به حقیقت از اللّٰہ تعالیٰ است وآن چهار قسم است یکی آنست که اللّٰہ تعالیٰ احداث کند در دل بنده آن قسم مسمیٰ است بخاطر ولیس وقسم دیگر آنست که به مقتضاء طبع بنده احداث خاطری کند وآنرا هوای نفس خوانند وقسم دیگر آنست که در عقب دعوت ملهم خاطری احداث می کند نسبتش بملهم می کنند والهامش می خوانند وقسمی دیگر آنست که در عقب دعوة شیطان احداث می کند واو منسوب است بشیطان وآنرا وسوسه می خوانند وخاطر شیطانی به حقیقت حادث است نزد دعوت شیطان نه آنکه شیطان احداث آن می کند بلی او چون سببی است در احداث آن اکنون بعد ازین تقسیم بدانکه خاطری که از قبل خدای تعالیٰ است گاه بخیر بود جهة اکرام والزام حجت وگاه بشر بود جهة امتحان وتغلیظ محنت فاما خاطری که از ملهم باشد نباشد الّا بخیر زیرا که او ناصح مرشد است وفرستاده نشده است الّا جهة خیر اما خاطری که از جهة شیطان بود نباشد الّا بشر برای اغوا وگمراه گردانیدن وگاه بود که بخیر بود ومراد دران مکر واستدراج باشد قال حجة الاسلام اول تصوف آنست که در وی سه درجه حاصل شود بود یکی آنکه نفس وی مقهور وی شده نه در وی شهوة مانده باشد ونه خشم نه آنکه اصل نشده باشد ولیکن مغلوب شده باشد تا در وی هیچ تصرف نتواند کرد جز باشارت شرع چون قلعه که کشاده شد واهل آن قلعه را نکشند لیکن منقاد شوند قلعه سینه وی

ہمچنین بر دست سلطان شرع فتح افتادہ باشد و دیگر آنکہ این جہان و آن جہان از پیش وی برخاستہ بود و معنی این آنست کہ از عالم حس و خیال در گذشتہ چہ ہرچہ در حس و خیال آید بہایم را دران شرکت است و ہمہ نصیب چشم و گوش و فرج است و بہشت نیز از عالم حس و خیال بیرون نیست و ہرچہ جہتہ پذیر بود خیال را بوی کار بود کہ ہرچہ در خیال آید خسیس است و نصیب ابلہان و اکثر اہل الجنۃ البلہ و سیم آنکہ ہمگی وی را جلال و جمال حضرت او گرفتہ باشد و آن چنان بود کہ جہتہ را و مکان را و حس و خیال را با وی ہیچ کار نبود بل خیال و حس و علمی کہ ازان خیزد با وی چنان بود کہ چشم را با آواز و گوش را با لوان کہ بہ ضرورۃ ازان بیخبر بود و چون بدین درجہ رسید بر سر کوی تصوف رسید و در ای این مقامات احوال باشد با حق تعالیٰ کہ ازان عبارت دشوار آید تا گروہی ازان تعبیر بیگانگی و اتحاد کنند و گروہی بہ حلول کنند و ہر کرا قدم در علم راسخ نباشد و آن حال وی را بیدا آید از تمامی آن معنی عبارت نتواند کرد و ہرچہ گوید صریح کفر نماید و آن در نفس خویش حق بود و لیکن وی را قدرت عبارت نبود ازان این است نمود کاری از راہ تصوف اکنون نگاہ کن تا غرور و پندار دیگران بینی کہ این معانی در ایشان یافت نشود و بظاہر مرقع و سخن طامات اختصار کردہ باشد فاما گروہی کہ ایشان راہ ریاضت تمامی بروند و شہوات خویش مقہور کنند و ہمگی خویش بہ حق تعالیٰ دہند و بہ سر ذکر در زاویہ بنشینند و احوال ایشان را نمودن گیرد تا از چیزیکہ خواہد خبر یابد و اگر تقصیری کند بران تنبیہی بیند و باشند کہ پیغمبران و فرشتگان را بمثال و صورت نیکو دیدن گیرد باشد کہ خویشتن را بمثل بآسمان بیند و فرشتگان بیند و حقیقت این اگرچہ درست بود اما چون خوابی بود کہ بگوید و راست بود و لیکن آن خفتہ را در خیال آید و این بیدار را در بیداری در خیال آید و وی بدین چنان غرہ شود کہ گوید ہرچہ در ہفت آسمان و ہفت زمین است چندین بار بر من عرض کردہ اند و پندارد کہ نہایت کار اولیا خود اینست و وی خود سر یک موی از عجایب صنع حق سبحانہ و تعالیٰ در آفرینش متوجہ نبد انستہ باشد پندارد کہ ہرچہ در وجود است ہمہ آن بود کہ بدید و چون این بدید آید پندارد کہ کار خود تمام شد لشادی این مشغول

شود و در طلب فاتر شود و باشد کہ آن نفس کہ مقہور شدہ بود اندک اندک پدیدار آمدن گیرد و وی پندارد کہ چون چنان چیز ہا بوی نمود ندوی خود از نفس خویش آزاد شد و بہ کمال رسید و این غروری عظیم باشد بلکہ برین ہمہ اعتماد نبود اعتماد بران بود کہ نہادوی بگردد و طوع شرع شود کہ بہیچ صفت ویرا دروی ہیچ تصرف نماند شیخ ابو القاسم گرگانی رحمۃ اللہ علیہ گفتہ است کہ بر آب رفتن و در ہوا پریدن و از غیب خبر دادن این ہیچ کرامت نبود کرامات آن بود کہ کسی ہمہ امر گردد یعنی ہمگی وی طوع فرمان شود۔ کہ بروی حرام نرود و این اعتماد را شاید کہ اما آن دیگر ہمہ ممکن بود کہ از شیطان بود کہ شیاطین را نیز از غیب خبر است و کسانی کہ ایشان را کاہن گویند از بسیار کار ہا خبر دہند و چیز ہای عجیب بر ایشان برود و اعتماد بر آنست کہ وی و بالیست وی از میان برخیزد و شرع بجای آن بنشیند اگر بر شیر نتوانی نشستن باک مدار آن سگ غضب کہ در سینۂ تست ویرا چون در زیر پا آوردی و مقہور کردی بر شیر نشستی و اگر از غیب خبر نتوانی داد باک مدار چون عیب و غرور نفس خویش بدانستی و از آفت و تلبیس وی آگاہ شدی غیب تو عیب تست از غیب خبر یافتی و اگر بر آب نتوانی رفت و در ہوا نتوانی پرید باک مدار چون بیرون از حس و خیال ترا مقام گاہی پدیدار آمد و بر ان رفتی و در ہوا پریدی و اگر بادیہ بیک شب بگذاشتی و اگر بیک پای بر زبر کوہ بزرگ نتوانی نہاد باک مدار کہ اگر پای بر سر یکدرم شبہ نہادی عقبہ بگذاشتی کہ خدای تعالےٰ در قرآن این عقبہ را گفتہ است چنانکہ گفتہ است فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ الآیہ قال حجۃ الاسلام رحمۃ اللہ مراقبہ پاسبانی و نگاہداشتن تن است چنانکہ کسی بضاعت خویش بشریک بسپارد و باوی شرط کند کہ از وی غافل نباشی و گوش بوی داری نفس را نیز ہر لحظہ بگوش داشتن حاجت بود کہ اگر از وی غافل مانی باز بر سر طبع خویش شود۔ از کاہلی یا از شہوات راندن و اصل مراقبہ آنست کہ بداند کہ خدای تعالیٰ بروی مطلع است در ہر چہ می کند و می اندیشد و ظاہر و باطن وی می بیند ہر کہ این بشناخت و این معرفت بروی غالب شد ظاہر و باطن وی مؤدب شود چہ اگر بدین ایمان ندارد کافر

است واگر ایمان دارد دلیری عظیم است در نظر حق تعالیٰ مخالفت کردن۔ قال اللہ تعالیٰ اَلَمْ يَعْلَمْ بِاَنَّ اللّٰهَ يَرٰى یعنی نمیدانی کہ خدای تعالیٰ ترا می بیند و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم خدایرا سبحانہ چنان پرست کو تو ویرا می بینی اگر نتوانی باری بحقیقت بدانی کہ او ترا می بیند و بدانی کہ وی سبحانہ ترا رقیب است در ہمہ احوال و کار تو بی این معنی راست نیاید قال اللہ تعالیٰ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيْبًا بلکہ تمام تر آن باشد کہ بر دوام در مشاہدہ وی باشی و ویرا می بینی بدانکہ مراقبہ بر دو وجہ است یکی مراقبہ صدیقان است کہ دل ایشان بہ عظمت خدای سبحانہ مستغرق بود و در ہیبت وی شکستہ و مدہوش باشند۔ و در وی جای التفات بغیر نماند چون دل باین معنی راست باستاد جوارح طبع شود و از مناجات باز ماند بہ معاصی چون پردازد ویرا بہ تدبیر وحیلہ حاجت نبود تا جوارح نگاہ دارد و انفاس بر شمرد وضایع نگذارد و این آن بود کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت مَنْ اَصْبَحَ بِهُمُوْمِهٖ هَمٌّ وَّاحِدٌ كَفَاهُ اللّٰهُ سُبْحَانَهٗ هُمُوْمَ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ ہر کہ بامداد برخیزد و ویرا یک ہمت بود ہمہ کارہای ویرا کفایت کنند و کسی باشد کہ وی درین چنان مستغرق بود کہ با وی سخن گوئی نشنود و کسی پیش وی فرا شود اگر چہ چشم باز باشد اورا نہ بیند این بود حال و درجہ صدیقان کہ ہمگی ایشان بہ خدای تعالیٰ مستغرق بود درجہ دوم مراقبہ پارسایان و اصحاب الیمین است و این باکسانی باشند کہ دانند کہ خدای تعالیٰ بر ایشان مطلع است و از وی شرم میدارند و در عظمت خدای تعالیٰ مدہوش نشدہ باشند لکن از خود و از احوال خود و از احوال عالم بر خبر باشند و کسی راکہ درین درجہ بود ویرا احوال خود و خواطر و حرکات خویش را مراقبہ باید کرد در ہر کاری کہ بکند اورا دو نظر باشد اول پیش ازانکہ آن کار بکند بلکہ اول خاطری کہ در دل در آید گوش دارد و ہمیشہ دلرا مراقبہ می کنند تا در وی چہ اندیشہ پدید می آید و دران

لہ مطلب۔ قال علیہ الصلوٰۃ والسلام الاحسان ان تعبد اللہ کانک تراہ فان لم یکن تراہ فانہ یراک۔

اندیشه که پدید می آید نگاه کند اگر خدای تعالیٰ را بود تمام کند و اگر در ہوای نفس است
باز ایستد و از خدای تعالیٰ شرم دارد و خود را ملامت کند که چرا این داعیه در وی پدید آمد
و فضیحت و عاقبت آن بر خویشتن نه بیند و در ابتدا ء ہمه اندیشها این مراقبه فریضه
است و ہر که این بشناخت اگر عاقل باشد از مراقبه دل غافل نباشد و اصل آن است
که خاطر اول را نگاه دارد و دفع کند اگر دفع نکند از وی رغبت پدید آید آنگاه ہمت
گردد آنگاه قصد شود و بر جوارح بدود رسول صلی اللہ علیه وسلم گفت اتق اللہ عند
ہمک اذا ہممت یعنی دران وقت که ترا ہمت کاری پدید آید از خداوند سبحانه بپرہیز و
بدانکه شناختن آن خاطر که چیست و از جهة حق است و یا از ہوای نفس است علمی
مشکل و عزیز است و کسی را که قوت آن نباشد باید که ہمیشه در صحبت عالمی با ورع
باشد تا از وی ورع بوی سرایت کند و از علمائی که بر دنیا حریص باشند حذر کنند که
شیطان نیابت خویش بدیشان داده باشد خدای تعالیٰ وحی فرستاد بداؤد علیه السلام
که یا داؤد از دوستی عالمی که دوستی دنیا ورا مست کرده است حذر کن که وی ترا از
دوستی من بیفگند که ایشان راه زنانند بر بندگان من نظر دوم مراقبه باشد در وقت
عمل و جمله جوارح و احوال وی از سه حال خالی نبود اگر طاعتی بود و اگر معصیتی بود و
اگر مباحی بود مراقبه و رطاعت آن باشد که اخلاص کند و با صفوت دل و تمام بود و
از ہیچ چیز که در وی فضیلتی بود دست بنیدازد و مراقبه در معصیت آن بود که از خداوند
سبحانه شرم دارد و توبه کند و بکفارت آن مشغول شود و مراقبه در مباح آن بود که
با دب باشد و در نعمت خدای را بجا نه منعم بیند و بداند که در ہمه وقت ناظر ولیست و تو به
ہیچ حال از نظر او غایب نیستی اگر بنشیند بادب بنشیند و اگر بخپسد بر دست
راست بخپسد و روی بقبله دارد و اگر بشل طعام خورد بدل فارغ نباشد از تفکر که آن
از ہمه اعمال فاضل تر که در ہر طعامی بیند آن عجایب صنع است در آفرینش وی از صورت
و رنگ و بوی و لذت و طبخ وی و در اعضای آدمی که آن طعام بکار دارد چون انگشت
و دہان و دندان و حلق و معده و جگر و مثانه و آنچه برای قبول طعام است و آنچه

برای دفع ثقل است کہ ہمہ از عجایب صنع وی است و تفکر درین عبادت بزرگ ست و این درجۂ علما است و گروہی چنان باشد کہ چون این عجایب صنع نہ بینند بہ عظمت صانع ترقی کنند و در جمال و جلال و کمال وی مستغرق شوند و این درجۂ موحدانست و درجہ صدیقان و گروہی در طعام بچشم خشم و حقارت نگرند بخلاف شہوت و در ضرورت خویش نگرند و بدان مشغول شوند کہ کاشکی بدان محتاج نبودی و درین ضرورت تفکر کنند و این درجۂ زاہدان است و گروہی بچشم شہوت نگرند و ہمہ اندیشہ بآن آرند تا چگونہ کنند تا بہترین و خوشترین چیزہا بیوشند و بخورند و زیادہ از ہمہ بخورند و باشد کہ طبخ را و طباخ را و طعام و میوہ را عیب کنند و ندانند کہ ہمہ صنع خدای است سبحانہ و عیب صنعت عیب صانع بود و این درجہ اہل غفلت ست و در ہمہ مباحات ہمین درجات فراپیش آید۔

بدان ثبتک اللہ تعالیٰ و ایاہا عَلَی السّداد فی القولِ والعمل والاعتقاد کہ مشایخ طریقہ قدس اللہ ارواحہم کبرای دین و مقتدایان اہل یقین اند و جامع اند میان علوم ظاہر و باطن و جمع علم ظاہر و باطن را درجات است و کمترین درجات جمع تسلیم اہل ہر علمی ست مر اہل ہر علمی دیگر را از علوم دینیہ ظاہریہ و باطنیہ و اعتراف بہ حقیقت آن علم من غیر انکار کما کان السلف الصّالح یُقِرُّ بعضہم لبعض بالفضل والتقدم فی علمہ و کان مکان کل صنف منہم معلوما فیما بینہم حتی بعد العہد و طال الامد و قست القلوب و استوالت الدنیا و محبتہا علی القلوب کذا قال الشیخ العارف ابو عبداللہ الترمذی رحمۃ اللہ و ارباب احوال اصحاب کمال اند عقاید صافیہ الیشان بنا بر اصول صحیحہ صریحہ است از کتاب و سنت و اجماع اُمت و ہو یداست بدلایل نقلیہ و شواہد عقلیہ و با این ہمہ اہل ذوق و وجدان و کشف و عیان اند قد اقبل سبحانہ و تعالیٰ علیہم بلطفہ و جذبہم عزوجل الیہ بعطفہ سبقت لہم منّا الحسنی و الزمہم کلمۃ التقویٰ فہم عن اللہ سبحانہ و ساروا الی اللہ سبحانہ و اعرضوا عما سوی اللہ سبحانہ خرق الحجب انوارہم و جالت حول العرش اسرارہم و ارباب عزایم و خواص مومنانند و محققان و مویدان مذاہب و عقاید اہل سنت و جماعت اند و از بدعتہا و ضلالت ہا دور اند نجوم آسمان

ہدایت در ہجوم شیاطین غوایت اند نور السالکین و نصیحۃ المدعین و قمع المبتدعین و حجۃ لاہل السنۃ والمومنین اند و خداوند عزوجل انوار ولایت و اسرار ہدایت ایشان را بین المومنین بحکمۃ و رحمت خود مستفیض و متبین گردانیدہ است۔ اُولٰٓئِکَ کَتَبَ فِیْ قُلُوْبِهِمُ الْاِیْمَانَ وَاَیَّدَهُمْ بِرُوْحٍ مِّنْهُ فمن عاداھم او ناداھم ھلک وھو لایشعر باز این طایفہ منسورہ را اصطلاحاتیست مشہورہ فیما بینہم کہ آن متفرد و عباراتیست و کلماتیست متداولہ بینہم در اثناء محاورات ایشان با یکدیگر علی ان مضمون ما متضمنۃ تلک العبارات والکلمات وکنہ حقایقہا لایدخل تحت الاشارۃ فضلاً عن الکشف بالعبارۃ فان مکاشفات القلوب و شاہدات الاسرار لایمکن العبارۃ عنہا علی التحقیق ولا یعرف من نازل تلک الاحوال وحل علوم تلک المقامات و علوم این طایفہ علوم احوال بود و احوال مواریث اعمال است وکسی از علوم احوال میراث برد کہ اعمال او را درست کردہ باشد و بحق آن قیام نمودہ و اعمال را تصحیح وقتی میسر گردد کہ اعمال را بشناسد و کیفیت ہر عمل بداند و آن علم احکام شرعی است از اصول فقہ و از نماز و روزہ و علم ہمہ فرایض و علم معاملات و طلاق و نکاح و مبایعات و علم کہ بغیر حق سبحانہ و تعالیٰ آن را برو واجب گردانیدہ است و او را بدان دعوت کردہ و علم ہر چیز کہ او را ازان ناگزیر بود از امور معاش و غیر آن و این علوم جملہ علوم تعلم و اکتسابند و از آموختن آن ہیچکس را چارہ نباشد و علم میان دو مجاہدہ است یکی مجاہدہ در طلب او قبل از حصول و مجاہدہ دوم در استعمال آن بعد از حصول و ہر چیز کہ عزیز تر و شریف تر طلب آن دشوار تر ببین اول چیزی کہ بر بندہ لازم شود اجتہاد است در طلب این علم و احکام آن ہر قدر امکان و سعت طبع و قوت فہم بعد از دانستن احکام علم توحید و معرفت بدان طریق کہ کتاب و سنت بران ناطق است و سلف صالح بران بودہ اند آنقدر کہ او را تیقن بصحت آنچہ اہل سنت و جماعت برانند حاصل شود پس اگر خداوند سبحانہ او را توفیق زیادتی بخشد تا نفی شبہتہا کہ در خاطر آید یا در نظر آید بیان بکند آن نعمتی باشد زاید بر نعمت مذکور بران شکر واجب بود و اگر از خاطر ید و جلیس کہ با او مناظرہ و مجادلہ کند بقوت آنچہ دانستہ

باشد بکلی اعراض کند وخاطر بدر را بقوت عقیدہ نفی کند وصحبت مناظرہ مجادل قطع کند وبہ عمل مشغول شود وآنچہ دانستہ است درعمل آرد روا بود واول چیزی کہ برو لازم شود علم آفات نفس بود ومعرفت او وریاضت وتہذیب اخلاق ومکاید شیطان وفتنہ دنیا ومعرفت آن کہ ازین فتنہ ہا وبلاہا ودشمنان چگونہ احتراز نماید واین را علم حکمت گویند وچون نفس براوای واجبات استقامت یابد و طبیعتٔ او در متابعت شریعت باصلاح آید وبآداب حق سبحانہ وتعالیٰ مؤدب گردد جوارح واعضا را زمام امر شرع برنہد وہمہ جوانب را از مخالفت نگاہ دارد وبعدازان او را اصلاح اخلاق وتطہیر ظاہر واشتغال بدانچہ بروی واجب ست وترک دُنیا واعراض ازان دست دہد ومراقبہ خواطر وتطہیر سرایر بعدازان ممکن گردد واین را علوم معرفت خوانند وبعدازان علوم خواطر وعلوم مکاشفات کہ علم اشارت عبارت ازان علوم است پدید آید واین آن علوم است کہ طایفہ متصوفہ بدان مخصوص گشتہ اند بعداز جمع وحصول سایر علوم مذکور واما این علوم را بدان سبب علوم اشارہ خوانند کہ از مشاہدات قلوب ومکاشفات اسرار عبارت نتوان کرد ودر تقریر وبیان نگنجد بلکہ معرفت این علوم بمنازلات ومواجید کہ در باطن سالک وطالب پدید آید توان یافت وحقیقت این علوم راجز آنکس کہ بمقام مشاہدہ ومکاشفہ رسیدہ بود واین معانی حال او شدہ نتواند شناخت و ادراک نتواند کرد وسعید بن مسیب روایت کرد از ابوہریرہ رضی اللہ عنہ قال رسول اللہ علیہ وسلم ان من العلم کہیئۃ المکنون لا یعلمہا الا اہل المعرفۃ باللہ سبحانہ فاذا انطقوا بہ لم ینکرہ الا اہل العزۃ باللہ سبحانہ وعبدالواحد بن زید گفت کہ از حسن بصری سوال کردم از علم باطن حسن گفت کہ از حذیفۃ بن الیمان پرسیدم از علم باطن او گفت کہ از رسول ؐ پرسیدم از علم باطن فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سالت جبرئیل علیہ السلام عن علم الباطن فقال جبرئیل علیہ السلام سالت اللہ جل ثناؤہ عن علم الباطن فقال ہو من سری اجعلہ فی قلب عبدی لا یقف علیہ احد من خلقی۔

پس ہر مقامی را اولیست ونہایتی ومیان این وآن احوال متفاوت وہر مقامی را علمی وہر حالی اشارتی وباعلم ہر مقامی اثباتی ونفی ونہ ہرچہ منفی بود از مقامی منفی بود ازماقبل او وہمچنین ہرچہ مُثبت بود در دو مُثبت بود در مادون او کما روی عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال لا ایمان لمن لا

امانتہ لہٗ ایمان امانت را نفی کردونہ ایمان عقد ومخاطبان کہ درحضرت رسول بودند آن مقام را یافتہ بودند بلکہ ازان مقام نیز گذشتہ وبالاتر از ایمان امانت رسیدہ ورسول صلی اللہ علیہ وسلم براحوال ایشان مشرف ومطلع بود تا در پیش ایشان ازین مقام بیان فرمود وخبر داد اما کسی کہ مشرف نباشد براحوال سامعان واز مقامی خبر دہد وچیزی را ازان مقام نفی کند وچیزی را اثبات ممکن کہ سامع بدان مقام نرسیدہ بود وآنچہ قایل اورا نفی کند در مقام سامع من حیث العلم ثابت بود پس سامع را گمان افتد کہ این قایل نفی چیزی می کند کہ علم آن را ثابت می دارد واورا بخطاء بدعت نسبت کند وگاہ بود کہ بکفر او گواہی دہد چون امر بدین نسق بود وحال برین موجب این طایفہ الفاظ چند مصطلح خود ساختند در علومی کہ بدیشان مخصوص است ومیان ایشان آن اصطلاحات معروف ومشہور گشت وعلوم ومعارف دران الفاظ مصطلح بایکدگر می گفتند وبیان می کردند ہر کس کہ اہل آن بود آن را در می یافت ومید انست وبدان کس کہ بدان مقام نرسیدہ بود پوشیدہ ومخفی می ماند وچون ازین کلمات ہیچ فہم نکند آنکس کہ اہل آن نبود از دو حال بیرون نباشد یا بر قصور خود حمل کند ودر قایل گمان نیک برد یا آن کلمات را نسبت دہد بہذیانات وطامات و بقایل ظن بد برد واین ہر دو نوع نسبت بہتر کہ حق را رد کند وبانکار در پیش آید اکنون بعضی مقامات از زبان این طایفہ بسبیل ایجاز واختصار شرح دہیم ومقالات وسخنان ایشان کہ الی الفہم نزدیک بود بی سخنان مرموز خفی واشارات مشکل رقیق یاد کنیم تا فہم آن بر طالب مبتدی وغیرہ آسان بود قال حجۃ الاسلام بدانکہ اول توبہ نور معرفت ایمان است کہ پدیدار آید کہ دران بہ بیند کہ گناہ زہر قاتل است ووی این زہر بسیار خوردہ است وبہ ہلاک نزدیک شدہ بضرورت پشیمانی وہراس اورا در دل پیدا آید چون کسی کہ زہر خوردہ است و پشیمان شدہ وازان ہراس انگشت بگلو فرو برد تا قی کند وتدبیر دارو کند تا آن اثر کہ از زہر حاصل آمدہ است از خویش بیرون کند ہمچنین چون بہ بیند تایب کہ ہر شہوت کہ راندہ است چون انگبین بودہ است کہ در وی زہر تعبیہ بود ودر حال شیرین بودہ بآخر اثر پیدا کند در وی پشیمانی پدید آید بر گذشتہ وآتش خوف وپشیمانی شرہ شہوت گناہ را بسوزد وآن شرہ بحسرۃ بدل شود و عزم کند کہ گذشتہ را تدارک کند ودر مستقبل نیز بر سر آن نشود ولباس جفا بر کشد وبساط وفا بگستراند

وهمه حرکات وسکنات بدل شود بیش ازین اگر با اهل غفلت بود وطرب وبطره بود اکنون با اهل
معرفت باشد پس نفس توبه پشیمانی آمد واصل وی نور معرفت وایمان وفرع او بدل کردن احوال
ونقل کردن جمله اندامها از معصیت ومخالفت وروی آوردن بطاعت وموافقت هرکه بالغ
شد وکافر است بروی واجبست که توبه کند از کفر واگر مسلمان است ومسلمانی به تقلید مادر و پدر
گرفته وبزبان کلمه می گوید وبدل غافل است واجبست که ازان غفلت توبه کند تا به حقیقت
ایمان آگاه شود وبدین آگاهی نه آن می خواهیم که دلیل آن چنانکه در کلام گویند بیاموزد که آن
بر همگنان واجب نیست لیکن آن معنی می خواهیم که سلطان ایمان بر دل وی غالب وقاهر شود تا
حکم ویرا باشد ولیس وحکم وی را آن وقت باشد که هرچه در مملکت تن رود همه بفرمان ایمان
رود ونه بفرمان شیطان وهرگه که در معصیت رود ایمان تمام نباشد لیس بدانستی که اول
توبه از کفر واجب شود اگر کافر نبود از ایمان عادتی وتقلیدی واجب شود واگر این نبود
از معصیتی خالی نبود ازان توبه واجب باشد واگر همه ظاهر خویش از معصیت خالی کرد
باطن وی از تخم این معاصی خالی نبود چون شره طعام وشره سخن ودوستی مال وجاه وحسد وکبر و
ریا وامثال این مهلکات که آن همه خیانت است واصول معاصی است وازین همه توبه واجبست
تا هر یکی را ازان همه بحد اعتدال آرد واین شهوات را مطیع شرع وعقل گرداند ومجاهده این دراز بود
واگر ازین ها نیز خالی بود از وسواس وحدیث نفس واندیشه های ناکردنی خالی نبود وازان همه توبه
واجب آید واگر ازان نیز خالی شد هم از غفلت از ذکر خدای تعالیٰ در بعضی از احوال خالی نه بود و
اصل همه نقصان ها فراموش کردن حق سبحانه وتعالیٰ است اگر همه در یک لحظه باشد وازین
نیز توبه واجب بود واگر بمثل چنان شد که همیشه بر ذکر وفکر است وخالی نیست در فکر وذکر
نیز مقامات مختلف ست ومتفاوت هر یکی ازان درجات را نقصانی است باضافت با آنکه
فوق وی است وقناعت کردن بدرجه نقصان یا آنکه تمامتر ازان ممکن غبن وخسران است وتوبه
ازان نیز واجبست پس در هر مقامی ودرجه توبه است بسبت به آن مقام ودرجه که بنده را
ازان خالی نباید بودن آدمی درین عالم غریب ست وبدین عالم آب وخاک او را بتجارت فرستاده اند
چه حقیقت روح آدمی علوی است از انجا آمده است وباز بآنجا خواهد شد وسرمایه وی درین

تجارت عمروی است واین سرمایہ دایم در نقصان است واگر فایدہ وسود ہر نفسی نشناسد سرمایہ
بزیان آید وہلاک شود وجملہ آن سرمایہ انفاس معدودہ ولیست در علم خدای سبحانہ پس کسانی کہ
این کار بدیدند انفاس خویش را مراقب بودند چہ دانستند کہ ہر یکی گوہریست کہ بوی سعادت ابد صید
توان کرد بباید دانست کہ واجب دو قسم است یکی آنکہ در فتوی ظاہر گوئیم بر حد درجۂ عوام آن مقدار
کہ بدان مشغول شوند وعالم ویران نشود ومعیشت دنیا توانند پرداخت واین آن بود کہ ایشان
را از عذاب دوزخ برہاند وواجب دوم آنکہ بعموم خلق طاقت آن ندادند وہر کہ بدان قیام
نماید از عذاب دوزخ رستہ باشد ولیکن از عذاب حسرت وفوت درجہ آن نرہد کہ چون در
آخرت گروہی را بینند زبر خویش بمرتبہ چنانکہ ستارہ بینند در آسمان آن غبن وحسرت کہ باوی
گردد ہم عذابی باشد آن توبہ کہ گفتیم کہ واجبست از غافل نابودن در خلاص ازین عذاب است
وبدین سبب است کہ روز قیامت را روز تغابن خوانند کہ ہیچکس از غبنی خالی نباشد آنکہ
طاعت نکردہ تا چرا نکرد وآنکہ طاعت کرد تا چرا بیش نکرد وازین بود کہ راہ انبیاء واولیاء آن بودہ است
کہ ہر چہ توانستہ اند از طاعت کردن ہیچ باز نگرفتہ اند وگفتہ اند تا فردا حسرت نکنند در تقصیر
چہ گوئی کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم خویشتن را گرسنہ میداشت ومیدانست کہ نان خوردن
حرام نیست تا عائشہ رضی اللہ عنہا می گوید دست بشکم وی صلی اللہ علیہ وسلم فرود آوردم مرا
بوی رحمت آمد بگریستم گفتم جان من فدای تو باد چہ باشد اگر ازین طعام سیر بخوری گفت یا
عائشہ برادران من اولو العزم پیش از من رفتہ اند وکرامتہا دیدہ وخلعتہا یافتہ ترسم کہ اگر
از دنیا نصیب یابم درجۂ من از ایشان کمتر باشد روزی چند صبر کنم دوست دارم کہ از
برادران خود باز نمانم عیسیٰ علیہ السلام می خفت سنگی فراز یر سرنہاد ابلیس ویرا گفت کہ نہ بترک
دنیا گفتہ اکنون پشیمان شدی گفت چہ کردم گفت سنگی فراز یر سر نہادی وتنعم کردی۔ عیسیٰ علیہ
السلام سنگ بنیداخت گفت این نیز با دنیا ہم بتو بگذاشتم ورسول صلی اللہ علیہ وسلم شراک
نعلین نو ونیکو کردہ بود چون در چشم وی نیکو آمد بفرمود تا آن بند کہنہ باز آوردند ودر نعلین
کردند وبند نو بیرون کردند چہ گوئی ندانست کہ در فتوی عامہ این واجب نیست ولیکن فتوی
عامہ دیگر است وخطر کار صدیقان ویدہ باز کردہ دیگر عارف ترین خلق خدای وبذکر خدای

وبخطر راہ وی الیشانند وگمان مبر کہ بہرزہ این رنج بر خود نہادہ اند اقتدا بدلیشان کن و در فتوی عامہ
میا ویز کہ او حدیثی دیگر است پس ازین جملہ بشناسی کہ بندہ در ہیچ حال از توبہ مستغنی نیست بدانکہ
چون توبہ بشرط خویش بود بہ ضرورت مقبول بود چون توبہ کردی در قبول بشک مباش بشک در ان
باش تا توبہ بشرط ہست یا نہ و ہر کہ حقیقت دل آدمی بشناخت تا چیست و علاقہ او تا بر چہ وجہ
است و مناسبت او تا حضرت الوہیت چگونہ است و حجاب وی از ان حضرت بچیست و رشک
نماشد از انکہ غفلت سبب حجاب ویست و توبہ او سبب قبول او چہ دل آدمی در اصل گوہری
است پاک از جنس گوہر فرشتگان و چون آئینہ الیست کہ حضرت الٰہیت در وی بماند و چون
ازین عالم بیرون شود زنگار گرفتہ و ہر معصیت کہ می کند ظلمتی بروی آئینہ دل می نشیند و ہر
طاعت کہ می کند نوری بدل ی پیوندد و ظلمت و معصیت را از دل دور می کند و ہمیشہ آثار
انوار طاعت و ظلمت معاصی بر دل پیاپی می باشد پس چون ظلمت بیارشد و توبہ کرد۔
انوار طاعات آن ظلمت را ہزیمت کند کہ دل با صفا و پاکی خویش شود مگر کہ چندان اصرار
کردہ باشد بر گناہ کہ زنگار رجوہر دل رسیدہ باشد و در وی غوص کردہ کہ نیز علاج نپذیرد
چون آئینہ کہ زنگار در باطن وی سرایت کردہ باشد چنین دل خود توبہ نتواند کرد مگر کہ زبان
گوید کہ توبہ کردم ہمچنانکہ جامہ شوخگین بالصابون بشوئی پاک شود دل از ظلمت معاصی
بانوار طاعات پاک شود و برای این گفت رسول صلی اللہ علیہ وسلم کہ از پس ہر زشتی نیکوئی بکن
تا آنرا محو کند و گفت صلی اللہ علیہ وسلم کہ اگر چندان گناہ کند کہ بآسمان رسد آنگاہ توبہ کند بپذیرد
از جنید پرسیدند کہ توبہ چیست گفت آنکہ گناہ را فراموش کنی یعنی حلاوت آن فعل از دل تو
بیرون رود و در سر تو از ان اثر نماند تا گوئیا کہ آن فعل ہرگز ندانستی از سہل پرسیدند از توبہ گفت
توبہ آنست کہ گناہ را فراموش کنی ردیم گفت کہ معنی توبہ آنست کہ از توبہ توبہ کنی معنی این سخن قول
رابعہ است کہ گفت استغفر اللہ من قلۃ صدقی فی استغفر اللہ حسین معازلی را پرسیدند از توبہ
گفت از توبہ انابت می پرسی یا از توبہ استجابت پرسیدند توبہ انابت کدام است و توبہ استجابت
کدام گفت توبہ انابت آنست کہ از خداوند سبحانہ بترسی برای آنکہ بر تو قادر است و توبہ
استجابت آنکہ از وی شرم داری برای آنکہ بتو نزدیک ست ذوالنون مصری گفت کہ توبہ عوام

از گناہ بود و توبہ خواص از غفلت و توبہ انبیا از رویت عجز از نارسیدن بدانچہ دیگران از رسل
اولوالعزم یافتہ اند نوری گفت کہ توبہ آنست کہ از ذکر ما سوا رحق توبہ کنی ابراہیم دقاق گفت
کہ توبہ آنست کہ با حق سبحانہ ہمہ رو باشی بی پشت چنانکہ در اول ہمہ پشت بودی بیروی و
آنکہ آمدہ است کہ التائب من الذنب حبیب اللہ و در قرآن می گوید قولہ تعالی ان اللہ یحب التوابین
ظاہر آنست کہ درجۂ محبت کسی را باشد کہ از ہمہ گناہان توبہ کند نہ از بعضی و توبہ بیکبار از
معاصی دشوار است بیشتر آن بود کہ بتدریج بود و بدان قدر کہ میسر بود ثواب یابد قال حجۃ الاسلام
مدار راہ دین بر چہار اصل است نفس تو و حق سبحانہ و تعالی و دنیا و آخرت و ازین چہار
دو جستنی و دو جستنی جستن از نفس خود برای جستن حق سبحانہ و تعالی می باید و جستن از دنیا برای
جستن آخرت است پس ترا روی از نفس خود بحق سبحانہ و تعالی می باید آورد و روی از دنیا باخرت
و صبر و خوف و توبہ ہمہ مقدمات اینست و دوستی دنیا از مہلکاتست و دشمنی وی و بریدن از وی
از منجیات است و عبارت ازین فقر و زہد است باید کہ اول حقیقت و فضیلت وی بشناسی
بدانکہ فقر آن بود کہ چیزی در بدان حاجت بود ندارد و بدست وی نبود و آدمی را اول بوجود خود
حاجت است آنگہ ببقاء خود آنگہ بغذا و مال و بچیزہاء بسیار و ازین ہمہ ہیچ چیز بدست وی نیست
و وی بدین ہمہ نیازمند است و غنی آن بود کہ از غیر خود بی نیاز بود و این جز یکی نیست و آن خداوندی
است سبحانہ دیگر ہر چہ در وجود آید از جن و انس و ملایک و شیاطین ہمہ را ہستی ایشان بدست
ایشان نیست پس بحقیقت ہمہ فقیر اند و برای این گفت حق سبحانہ و تعالی واللہ الغنی و انتم
الفقراء بی نیاز بحقیقت خدای است سبحانہ و شما ہمہ درویش و باد محتاج و عیسی صلوات
اللہ و سلامہ علی نبینا و علیہ فقیر را بدین تفسیر کرد و گفت اَصْبَحْتُ مُرْتَہِنًا بعملی والامر بید غیری فلا فقیر
افقر مِنّی گفت من صباح می گذرانم و در گرو کردار خویشیم و کلید کردار بدست دیگریست کدام درویش
بود از من درویش تر و حق سبحانہ و تعالی بیان آن می کند وَرَبُّکَ الْغَنِیُّ ذُو الرَّحْمَۃِ اِنْ
یَشَاْ یُذْہِبْکُمْ وَیَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِکُمْ مَا یَشَاءُ غنی آن است کہ اگر ہمہ را خواہد ہلاک کند و
قومی دیگر بیافریند پس ہمہ خلق فقیر باشند ولیکن چون بر زبان اہل تصوف فقیر بر کسی افتد کہ
خود را بدین صفت بیند و این حالت بروی غالب باشد کہ بداند کہ ہیچ خبر ندارد و ہیچ چیز درین

جہان و دران جہان بدست وی نیست نہ در اصل آفرینش و نہ در دوام آفرینش و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم خدای سبحانہ وتعالیٰ درویش معیل پارسا را دوست دارد رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت کہ خدای سبحانہ وتعالیٰ چون بندہ را دوست دارد ویرا بہ بلاہا مبتلا کند اگر دوستی او تمام تر بود اقتنا کند گفتند یا رسول اللہ اقتنا چہ باشد گفت ویرا نہ مال گذارد و نہ اہل و طایفہ چنانند کہ ذات و ہستی خود را از ان خود نہ بینند بلکہ خودی خود را از ان خود بینند ایشان را نہ ذات بود و نہ صفت نہ حال و نہ مقام و نہ فعل و نہ اثر در ہر دو عالم ہیچ ندارند و این وصفی کہ ہیچ ندارند ہم ندارند محو فی محو و محق فی محق و طمس فی طمس و ہمانا کہ الفقر فخری کہ خواجہ فرمودہ است اشارہ بدانست و این او فقر است کہ صوفیہ وراء او ہیچ مقام اثبات نکردہ اند و صاحب این فقر را در دو کون ہیچکس نشناسد جز حق سبحانہ وتعالیٰ چہ خداوند سبحانہ غیور است خواص اولیاء خود را از نظر اغیار مستور دارد تا غایتی کہ از نظر خودشان نیز مستور دارد کہ اولیائی تحت قبائی لا یعرفہم غیری و لا یسمی الشخص الہیا الا ان یکون ما اخذ العلوم عن اللہ سبحانہ من فتوح المکاشفہ بالحق سبحانہ و صوفی را عبور مقام فقر از جملہ شرایط و لوازم است و ہر مقام کہ از ان ترقی کند صفاوت و تفاوت آنرا انتزاع نماید و مقام خویش دہد پس فقر را در مقام صوفی وصفی دیگر زاید بود و آن سلب نسبت جمیع احوال و اعمال و مقامات از خود بود چنانکہ ہیچ عمل و ہیچ حال و ہیچ مقام از خود نہ بیند پس او را نہ وجود بود و نہ ذات و نہ صفات محو در محو و فناء در فنا و درین مقام حقیقت فقر است کہ گفتہ اند مشایخ در فضیلت آن سخن و غیر این آنچہ گفتہ اند رسم فقر و صورت آنست قال حجۃ الاسلام ذکر تخمی است کہ چون دل فارغ از دنیا واندوہگین و شکستہ یابد و روی اثر عظیم کند و آن دل توانگر کہ بدنیا شاد باشد و از سنگ سخت تر ہر چند جہد کند از ذکر حلاوت نیابد پس درجۂ ہر کسی بقدر نزدیکی دل ولیست بحق سبحانہ وتعالیٰ و بذکر و محبت وی و آن مشغولی بقدر فراغت دل بود از انس چیز دیگر و دل توانگر از انس بغیر خالی نباشد این دو دل ہرگز با یکدیگر برابر نباشد در وجود دو چیز بیش نیست حق است و غیر حق چون دل در غیر حق بستی بدان قدر از حق گسستہ و غافل شدی و بدان قدر کہ از غیر گسستہ شدی بحق سبحانہ وتعالیٰ نزدیک شدی ۔

ابو محمد حریری گفت کہ فقر آنگاہ درست بود کہ تا موجود را صرف نکنی بہ طلب معدوم قیام ننمائی یعنی طلب ارفاق این وقت باید کرد کہ خوف عجز بود از قیام بفرائض آین جلا گفت کہ فقر آن است کہ مالک ہیچ چیز نباشی وچون مالک شوی ایثار کنی وازان خود ہیچ چیز ندانی کما قال اللہ تعالیٰ وَیُؤْثِرُوْنَ عَلٰی اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ کَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ ط ابو محمد رویم گفت کہ فقر عدم موجود است وترک مفقود کتانی گفت چون افتقار بحق سبحانہ وتعالیٰ درست شود غنا بدو سبحانہ وتعالیٰ درست گردد زیرا کہ غنا وفقر دو حالند کہ ہیچ یک بی آن دیگر تمام نگردد نوری گفت کہ لغت فقر سکون است بوقت نایافت وبذل وایثار است بگاہ یافت قال حجۃ الاسلام حال عارف در دنیا چنان است کہ می بیند کہ دنیا گذران است وہیچ بقا ندارد ودر وقت مرگ از وی ہیچ نماند وآخرت صافی است وباقی کہ ہرگز تمام نشود وفنا نپذیرد دنیا در چشم وی حقیر شود ودر عوض آخرت باقی از دنیای فانی دست بدارد وبہتر اختیار کند این حالت واین صفت دلرا از وی زہد گویند بشرط آنکہ زہد از وی در مباحات دنیا باشد کہ زہد از محظورات خود بروی فریضہ شود وباید کہ آن زہد نیز از وی با قدرت باشد چہ کسی کہ بر دنیا قادر نباشد زہد از وی صورت نہ بندد مگر کہ چنان بود کہ چون بوی دہند نستاند ولیکن این با یثار یا نبدہ بتوان دانستن کہ چون قدرت پدید آید نفس بصفتی دیگر شود وآن عشوہ کہ دادہ باشد از وی بگردد شرط دیگر آنکہ چون مال از دست بداد جاہ ہم بدہد چہ زاہد مطلق آن باشد کہ ہمہ لذتہاء دنیا در باقی کند وبلذت آخرت عوض کند واین معاملتی وبیعی باشد کہ می کند ودرین بیع سود بسیار بود چنانکہ حق تعالیٰ فرمود اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰی مِنَ الْمُؤْمِنِیْنَ اَمْوَالَهُمْ وَاَنْفُسَهُمْ بِاَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ الآیہ کہ گفت فَاسْتَبْشِرُوْا بِبَیْعِکُمُ الَّذِیْ بَایَعْتُمْ بِہٖ خدای تعالیٰ تن ومال از مومنان بخرید بہشت وگفت مبارک باد این بیع بر شما شاد باشید بدین بیع کہ سود بسیار دارید برین بدانکہ فروختن دنیا با آخرت زہدی ضعیف است بنزدیک اہل معرفت بلکہ عارف آن بود کہ آخرت نیز از پیش چشم وی برخیزد بمجود دنیا چہ بہشت نصیب شہوۃ چشم و فرجست وشکم بلکہ بدین ہمہ بچشم حقارت نگرد چہ ہمہ اکوانرا در برابر حق سبحانہ وجود وعزۃ نباشد وخود را ازان بزرگتر دارد کہ در ہرچہ بہایم را دران شرکت بود از شہواۃ بدان التفاۃ کند

بلکه از دنیا و آخرت جز حق تعالی را نخواهد و بجز مشاهدت و معرفت وی قناعت نکند و هر چه جز وی
است همه در چشم وی حقیر گردد و این زهد عارفان است و روا بود که این عارف چنان باشد که
از مال نگریزد بلکه می ستاند و بموضع خویش صرف می کند پس روا بود که عارف را صد هزار درم
بود و زاهد و عارف باشد و دیگری بود که یک درم ندارد و زاهد نباشد بلکه کار در آنست که دل از
دنیا گسسته باشد نه بطلب آن مشغول بود و نه بگریختن از آن نه به جنگ بود و نه به صلح
و نه وی را دوست دارد و نه دشمن که هر کس که چیزی دشمن دارد هم بوی مشغول بود همچنانکه کسی
چیزی را دوست دارد بوی مشغول بود کمال در آنست که از هر چه جز حق سبحانه و تعالی
است از آن فارغ باشد دنیا بنزد تو باید که چون آب دریا بود و دست تو چون خزانه حق
تعالی بود اگر آب در دریا بیش بود و اگر کم و اگر آب در دریا آید و اگر نیاید از آن فارغ
باشی کمال اینست و رسول گفت صلی الله علیه وسلم از حق سبحانه و تعالی شرم دارید -
چنانکه حق وی است از وی گفتند نه شرم می داریم یا رسول الله گفت پس چرا جمع می کند
مالی را که بخوردن آن نخواهید رسید و چرا بنائی می کند که مسکن شما نخواهد بود و حفصه رضی الله عنها
با پدر خویش گفت اکنون مال غنیمت از شهرها در رسد جامه نرم تر از این در پوش و طعام خوشتر از این
بساز تا باشد کسی که با تو بود بخورد گفت یا حفصه حال شوهر هیچکس به از زن نداند تو
حال رسول صلی الله علیه وسلم از همه بهتر میدانی بخدای بر تو که رسول چند سال بود در
نبوت که وی و اهل وی چون بامداد سیر بودندی شبانگاه گرسنه بودندی و چون شبانگاه سیر بودندی
بامداد گرسنه بودندی بخدای بر تو که چند سال بر وی گذشت که خرما بشیر نیافت تا آنگاه که فتح خیبر
افتاد بخدای بر تو که دانی که یکروز طعام بر خوان در پیش وی بنهادند از کراهیت متغیر شد تا آنگاه
بفرمود تا بر زمین نهادند بخدای بر تو که چون شب بخفتی بر گلیمی بخفتی دو تو کرده یکبار آن گلیم چهار
تو کردند تا نرم تر بود گفت دوش آن گلیم چهار تو نرم تر بود مرا از نماز شب باز داشت گفت
همچنانکه بود دو تو بیش مکنید بخدای بر تو که دانی که جامهٔ وی بشستی و بلال بانگ نماز کردی تا جامه
خشک نشدی بیرون نتوانستی آمدن که جامهٔ دیگر نداشتی بخدای بر تو که زنی وی را از بهر سفر ازاری
وردائی می بافت پیش از آنکه هر دو تمام شد یکی بفرستاد رسول صلی الله علیه وسلم آن یک بر پشت

فرو گرفته بود و پیش گره زده و جز آن هیچ نداشت حفصه گفت همه همچنین است پس هر دو چندان بگریستند که از هوش بشدند پس گفت دو یار من از پیش شدند یعنی رسول صلی الله علیه وسلم و ابوبکر رضی الله عنه و ایشان راهی رفته اند که اگر بر راه ایشان روم بد ایشان رسم و اگر نه مرا از راه دیگر برند و من با عیش سخت ایشان صبر کنم تا عیش براحت با ایشان بسر برم بدانکه درجات زهد در حق زاهدان بر سه نوع است یکی آنکه زاهد شود تا از عذاب آخرت برهد و اگر او را باز بعدم برند روا دارد و این زهد خایفان است دیگر آنکه زاهد شود برای ثواب آخرت را و این تمامتر بود که این زهد بارجا به محبت کشد و این زهد راجیان و امیدواران بود سیم کمال در آن است که در دل وی نه بیم دوزخ بود و نه امید بهشت بلکه دوستی حق تعالیٰ همگی دل ویرا فرو گرفته باشد و دوستی دنیا و آخرت از دل وی برداشته و از هر چه جزوی است ننگ دارد که بدان التفات کند و کسی که ویرا محبت خدای تعالیٰ پدیدار آید لذتهاء بهشت در چشم وی چون لذت کودکی بود با کنجشک در مقابله پادشاهی راندن و باشد که کودک آن بازی را دوستر دارد از لذت پادشاهی چه وی از لذت پادشاهی خبر ندارد بسبب آنکه هنوز ناقص است و بالغ نشده و بدرجه مردی نرسیده و هر که جز مشاهدهٔ حضرت الهیت ویرا مرادی مانده هنوز ناقص است و بالغ نشده و بدرجه مردی نرسیده از ابوسلیمان دارانی پرسیدند که معنی اِلَّا مَنْ اَتَی اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِیْمٍ چیست گفت دلی بود که در وی جز خدای سبحانه چیزی نبود و تفصیل آنچه در دنیا بدان قناعت باید کردن بدانکه خلق در راه این دنیا افتاده اند و وادیهاء دنیا را نهایت نیست ولکن مهم دنیا شش چیز است خوردنی و پوشیدنی و مسکن و کالای خانه و زن و مال و جاه مهم اول طعام است و در جنس قدر نان خورش نظر است اما جنس کمترین چیزی بود که غذا دهد و اگر همه سبوس بود و میانه جوین و کاورسین و اعلا گندمین بود نابیخته و چون بیخته شد از درجهٔ زهد بیرون آمد و بتنعم رسید اما مقدار کمتر ده سیر بود و میانه نیم من و اعلا مدی که دو برخ منی باشد و در شرع قدر نفقه درویش این ست و اگر برین زیاده کند زهد در معده فوت شود اما نگاه داشتن آینده را بزرگ ترین درجه اینست که بعد از آنکه گرسنگی را دفع کند هیچ چیز نگاه ندارد که اصل زهد کوتاهی امل است چنانکه اصل

حرص درازی امل است ومیانہ وی آن بود کہ قوت یک ماہ یا چہل روزہ نگاہ دارد وکمترین درجہ آن بود کہ قوت یکسالہ نگاہ دارد واگر ازین زیادہ کند از زہد محروم ماند کہ ہر کہ امید عمر بیش از یکسال دارد از وی زہد نیاید ورسول صلی اللہ علیہ وسلم بودی کہ قوت یکسال از برای عیال بنہادی کہ ایشان را طاقت صبر نبودی اما برای خویش شبانگاہ را ہیچ نبگذاشتی اما نان خورش کمترین ترہ وسرکہ باشد ومیانہ روغن وآنچہ از وی کنند واعلا گوشت واگر گوشت بر دوام خورد زہد برود واگر در ہفتہ یک دو بار بیش نخورد از درجۂ زہد بکلی نیفتد اما وقت خوردن باید کہ در روزی یکبار بیش نخورد اما اگر دو روز یکبار بخورد تمامتر بود اما اگر در روزی دوبار خورد زہد نبود وہر کہ خواہد کہ زہد بداند باید کہ احوال صحابہ واحوال رسول صلی اللہ علیہ وسلم بداند عائشہ رضی اللہ عنہا می گوید وقت بودی کہ در خانہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم بچہل روز آتش وچراغ نبودی وہیچ طعام نبودی جز خرما وآب وعیسی صلوٰۃ اللہ علیہ گفت کہ ہر کہ فردوس طلب می کند ویرا نان جوین وخفتن بر خاک باسگان بسیار باید وگفتی با حواریان کہ نان جوین وترہ خورید و گرد گندم مگردید کہ لشکر آن قیام نتوانید کردن مہم دوم جامہ است وزاہد را باید کہ یک جامہ بیش نبود چون بشوید برہنہ بماند وچون جامہ دو سہ بود زاہد نبود وکمترین او کلاہی وپیراہنی و کفشی بود واعلا آنکہ با این دستار بود وازار پای وجنس کمترین پلاس بود ومیانہ پشم درشت واعلا پنبہ درشت چون نرم و باریک شد زہد برفت ودر آن وقت کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمان یافت عائشہ رضی اللہ عنہا گلیمی وازاری سطبر بیاورد وگفت این بودہ است جامۂ پیغمبر شما ولبس در خبر است کہ ہیچکس جامۂ شہوت نپوشد کہ نہ خدای تعالیٰ از وی اعراض کند اگرچہ دوست بود نزد وی تا آنگاہ کہ بیرون کند وقیمت دو جامہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم ازار وگلیمی یازدرم بودی وگاہ بودی کہ جامۂ رسول صلی اللہ علیہ وسلم چنان شوخگین بودی گفتندی مگر جامہ روغنگر است ویک راہ نعلین نیکو آوردند ویرا در حال سجود کرد خدای را وبرگرفت وبیرون آمد اول درویشی کہ پیش وی آمد بوی داد وگفت نیکو آمد در چشم من ترسیدم کہ خدای سبحانہ مرا بدین سبب دشمن دارد سجود کردم وعلی رضی اللہ عنہ در روزگار خلافت بسہ درم پیراہنی خرید وآستین وی ہرچہ از سر دست دراز تر بود فرو درید وگفت

شکر خدای را کہ این خلعت وی است ہم سیم مسکن است و کمترین آنکہ وی را جای خاصی نبود و بگوشۂ مسجدی یا رباطی قناعت کند و بیشتر آنکہ حجرہ باشد و را بملک یا باجارہ و چنان باید کہ بلند نبود و نگار کردہ نبود و بیش از مقدار حاجت نبود و چون سقف بیش از شش گز کند و کج کند از زہد بیفتد و مقصود از مسکن آن بود کہ سرما و گرما و برف و باران دفع کند اول چیزی کہ از طول امل بعد از رسول صلی اللہ علیہ وسلم پدید آمد بناء گچ بود و دو درز جامہ ہم دوختن کہ دران عہد جامہ را یکدرز بیش نبود و عباس رضی اللہ عنہ منظری بلند کردہ بود رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود تا باز کردند و یکراہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم بگنبذی بلند بگذشت پرسید کہ ازان کیست گفتند از فلان کس پس آنکس نزد رسول صلی اللہ علیہ وسلم می آمد در وی نمی نگریست تا آنگاہ کہ آنکس سبب نانگرستین معلوم کرد چون باوی گفت آنکس آن گنبد باز کرد رسول صلی اللہ علیہ وسلم وی را دعا کرد و حسن بصری رضی اللہ عنہ گفت کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم در ہمہ عمر خویش خشتی بر خشتی ننہاد و چوبی بر چوبی ننہاد و رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت ہر کہ خدای تعالیٰ بوی شری خواہد مال وی در آب و خاک ہلاک کند عمر رضی اللہ عنہ در راہ شام کوشکی دید از خشت پختہ گفت ہرگز ندانستم کہ درین است آن بنا کہ ہامان کرد برای فرعون کہ خشت پختہ وی خواست گفت اوقد لی یا ہامان علی الطین در خبر است کہ ہر کس کہ بناء خانہ بیش از شش گز کند فرشتہ منادی کند کہ ای فاسق ترہمہ فاسقان کجای آیی یعنی ترا در زمین می باید خفت بجانب آسمان کجا می آئی و حسن بصری رضی اللہ عنہ گوید در خانہاء رسول صلی اللہ علیہ وسلم دست بر سقف رسیدی و حسن بصری رضی اللہ عنہ گفت ہفتاد کس از صحابہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم را دریافتم ہیچکدام جز آن جامہ کہ پوشیدہ بودند نداشتند و ہرگز میان خویش و خاک حجاب نکردندی پہلو بر خاک نہادندی چون بخفتی و جامہ بر خویشتن افکندندی درجۂ چہارم جنود خانہ است درجۂ اعلیٰ دران درجۂ عیسیٰ است صلوات اللہ علیہ کہ ہیچ چیز نداشت الا شانہ و کوزہ کسی را دید کہ محاسن بدست شانہ می کرد شانہ بنیداخت و میانۂ آن بود کہ از ہر چہ مہم بود یکی دار داز چوب و سفال اگر مس و برنج بود در زہد نبود و رسول صلی اللہ علیہ وسلم بالشتی از ادیم داشت و حشو وی از لیف پر کردہ و فرش وی گلیمی دوتا کردہ عمر رضی اللہ عنہ یکروز پہلوی رسول را دید نشان حصیر بروی

بگریست وگفت چرا می گریی گفت قیصر وکسری دشمنان خدای دران نعمتہا وتو رسول ودوست
خدائی درین دشوار یہا گفت یا عمر خورسند نباشی کہ ایشان را آن نعمت درین دنیا بود و ما را
درآخرت گفتم باشم گفت پس بدانکہ چنین است و درخانہ عایشہ رضی اللہ عنہا پردہ بود رسول
صلی اللہ علیہ وسلم فرمود ای عایشہ ہرگہ کہ چشم من بران افتد دنیا یاد من آید برید وبفلانکس
دہید وعائیشہ رضی اللہ عنہا گفت کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم بر گلیمی دوتا خفتی یکشب ویرا
فراش نو فراکردم ہمہ شب برخویشتن می پیچید دیگر روز گفت دوش خوابم بازنبرد ہمان گلیم
باز آورید ویکراہ غنیمتی آوردہ بودند ہمہ آن قسمت کرد شب را بیش از شش دینار نماند
ہمہ شب بیدار بود تا بآخر شب او نیز بکسی فرستاد وبخواب خوش درشد آنگہ گفت چگونہ
بودی حال من اگر بمردمی وآن شش دینار با من بماندی مہم پنجم نکاح است سہل تستری وسفیان
وعینیہ وجمعی گفتہ اند کہ در نکاح زہد نیست چہ زاہد ترین خلق خدای سبحانہ رسول بود صلی
اللہ علیہ وسلم وی زنان را دوست داشتی ویرا نہ زن بود وعلی رضی اللہ عنہ باکمال زہد خود
چہار زن داشت و دوازدہ سریت تا بدانی کہ روا نبود کہ کسی از نکاح دست بدارد تا از وی
لذۃ مباشرت بشود بر طریق زہد کہ نکاح راہ فرزند است و دروی فواید بسیار و دروی بقاء
نسل واین ہمچنان بود کہ کسی اصلاً نان نخورد تا ویرا لذتی در طعام خوردن نباشد و وی
بدین سبب ہلاک شود وبدان نسل منقطع شود فاما اگر کسی ویرا اندیشۂ نکاح از خدای تعالے
مشغول خواہد کرد ترک نکاح اولیٰ تر واگر شہوت غالب شود نکاح اولیٰ تر تا در فسادی نیفتد
و زہد آن بود کہ زنی باجمال نخواہد چہ زن باید کہ شہوۃ نشان باشد نہ شہوت اسیر مہم ششم مال وجاہ
است واین ہر دو زہر است واندکی از وی وآنقدر کہ حاجت است از وی تریاق است
واز دنیا نیست بلکہ ہر چہ لابد نیست ہم از وی است خلیل اللہ علیہ السلام از دوستی وام خواست
وحی آمد کہ چرا از خلیل خود نخواستی گفت بارخدایا دانستم کہ دنیا را دشمن داری وترسیدم کہ از
تو دنیا خواہم گرفت ہر چہ بدان حاجت بود از دنیا نبود و درین جملہ چون شہواۃ و زیادتیہاء
وی درباقی گردد از مال وجاہ بقدر کفایت اقتصار کرد دل وی ازان گسستہ شد و مہر دنیا از
دل وی بیرون شد و مقصود از ترک دنیا آن است کہ چون بدان جہان رسد سرنگون سار

نبود درویش باز پس نبود کہ با دنیا نگرد و کسی بدنیا نگرد کہ دنیا آرام گاہ و آسایش جای او بود فاما کسی کہ دنیا در حق وی چون طہارت جای باشد کہ جز بوقت حاجت ویرا نخواہد چون بمرگ ازین حاجت برہد دیگر بوی التفات نکند بتمامی از وی برہد و کسی کہ تمامی ویرا دنیا داشتہ باشد بسختی ازینجا برود و چون داند کہ ورا نخواہند گذاشت سلسلہا برخود محکم کند و موی خویش بدان می بندد و چون ویرا ازینجا برانگیزند بہ موی خویش آویختہ بود و تا ہمہ موی از وی کندہ نشود ازان نرہد و چون خلاص شد جراحت وی با وی بماند و ازالم وی ہیچ گونہ زہد این باشد حال اہل دنیا حسن می گوید کہ قومی را دریافتم کہ ببلا شادتر بودند ازانکہ شما بہ نعمت و اگر شما را بدیدندی نگفتندی الا شیاطین و اگر شما ایشان را دیدی گفتی دیوانگانند و آن قوم رغبت در بلا ازان می کردند تا دل ایشان از دنیا برخاستہ و گسستہ شود تا بوقت مرگ ہیچ چیز آویختہ نباشد جنید گفت زہد آنست کہ در دست چیزی نبود و در دل میل نباشد امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ گفت کہ زہد آنست کہ باک نداری ازانکہ تمام دنیا کافری خورد یا مؤمن یحیی گفت کہ زہد ترک کردن فضول وزیادت است ابن مسروق گفت کہ زہد آنست کہ با خدای سبحانہ ہیچ سبب را مالک نباشی شبلی را پرسیدند از زہد گفت ویلکم چہ قدر باشد چیزی را کہ کمتر از پر پشہ بود تا در ان زہد کنید ابوبکر واسطی گفت کہ بر ترک کیفی چند مفاخرت کنی و براعراض از چیزی کہ نزد حق سبحانہ دزن پشہ قدر ندارد وصولت چند نمائی شبلی گفت کہ زہد در حقیقت وجود ندارد زیرا کہ در چیزی زہد می کنی کہ ازان تو نیست پس آن در حقیقت وجود ندارد و زہد نباشد و اگر در چیزی زہدی کنی کہ ازان تست پس چگونہ زہد کنی در چیزیکہ با تست و ازان تست و نزد تست پس زہد نباشد الا بذل و مواسات و دست باز داشتن از زیادات پس معلوم می شود کہ زہد نزد شیخ ترک چیز لیست کہ ازان او نباشد و در دست او نیاید و ترک آن چیز لیست کہ آن ازان بود* قال حجۃ الاسلام بدانکہ صبر خاصہ آدمی است بہایم را صبر نیست کہ پس ناقصند و ملایکہ را بصبر حاجت نیست کہ پس کاملند و از شہوۃ خالی پس بہایم مسخر شہوۃ اند و در ایشان ہیچ حامی نہ جز شہوت و ملایکہ بہ عشق حضرت الہیت مستغرقند و ایشان را ازان ہیچ مانعی نہ تا در دفع آن مانع صبر کنند فاما آدمی را در ابتدا

بہ صفت بہایم آفریدہ اند واندروی شہوۃ وغذا وجامہ وزینت ولہو ولعب بروی مسلط کردہ اند تا ہنگام بلوغ وی پس بلوغ وی نوری از انوار ملایکہ دروی پیدا آید کہ دران نور عاقبت کارہا بہ بیند بلکہ دو فرشتہ وی را ہدایت می کند وراہ می نماید واز انوار آن دو فرشتہ نوری بوی سرایت می کند کہ بآن عاقبت کارہا می شناسد ومصلحت کارہا می بیند تا اندرین نور خود را و خدای را سبحانہ بشناسد وبداند کہ عاقبت ہمہ شہوت ہا ہلاکست اگرچہ وقت خوش بود وبداند کہ خوشی وراحت وی زود بگذرد ورنج وی دراز بماند واین ہدایت بہایم را نباشد ولکن این ہدایت کفایت نیست کہ کسی بداند کہ بیماری زیانکار و لیست لیکن بر دفع آن قادر نبود آن وانستن او را فایدہ نکند ہمچنین کسی واند کہ دران شہوت زیان وہلاک ولیست فاما قدرت دفع آن نداشتہ باشد آن دانستن او را فایدہ نکند پس ایزد سبحانہ این دیگر فرشتہ را بروی مؤکل کردہ است تا وی را قدرت وقوت دہد وتایید وتشدید کند تا آنچہ بدانست کہ زیان وی دران است دست ازوی بدارد پس چنانکہ دروی باعث آن بود کہ شہوت براند دروی باعثی دیگر پدید آید کہ شہوت را خلاف کند تا از خطر آن در مستقبل برہد واین باعث خلافت از لشکر ملایکہ است وآن باعث شہوت را راندن از لشکر شیاطین واین باعث مخالفت را باعث دنیا نام کنیم والا باعث شہوت را باعث ہوا نام کنیم پس میان این دو لشکر پیوستہ جنگ ست کہ این می گوید بکن وآن می گوید مکن .... ووی پیوستہ میان این دو متقاضی ماندہ اگر باعث دین پای برجای بدارد وثبات در زد در کارزار کردن با باعث ہوا این اثبات وی را صبر گویند اگر باعث ہوا را مغلوب کند ودفع کند این غلبہ کردن وی را طعن گویند وتا درکارزار باشد باوی آنرا جہاد گویند پس معنی صبر پای داشتن باعث دینی است در مقابلہ باعث ہوائی وہرکجا این دو لشکر مخالف نبود صبر نبود وازین ست کہ ملایکہ را وکودک را وبہایم را قدرت صبر نیست واین دو فرشتہ کہ گفتم کرام الکاتبین ایشانند وہرکرا راہ نظر واستدلال گشادہ شود تا بداند کہ ہرچیز را کہ حادث بود سببی بود وچون دو چیز مختلف بود سبب مختلف بود ومی بیند کہ کودک وبہیمہ را در ابتدا نہ ہدایت بود کہ عاقبت کارہا بداند ونہ داعیہ ونہ قوت آن باشد کہ صبر کند ونزد بلوغ این ہردو پدید آید داند کہ

این دو را بدو سبب حاجت بود و این دو فرشتہ عبارت ازین دو سبب است و بباید دانست کہ ہدایت اصلست و اول آن است آنگاہ قدرت و ارادت عمل و آن فرشتہ کہ ہدایت ازوی است شریف تر و فاضل تر است پس جانب دست راست از صدر باید کہ ویرا مسلم باشد و صدر توئی کہ ایشان مؤکل تواند و آن فرشتہ کہ ہدایت ازوی است فرشتۂ دست راستست و چون وی برای ارشاد تو است اگر گوش بوی داری تا ازوی ہدایت و معرفت حاصل کنی۔ این گوش داشتن بوی احسانی باشد کہ کردہ باشی کہ ویرا معطل نگذاشتہ باشی این حسنہ باشد ترا و ترا حسنہ بنویسند و اگر ازوی اعراض کنی و او را معطل کنی تا چون بہایم و کودکان از ہدایت محروم مانی این بدی باشد کہ بجای وی کردہ باشی و بجای خویش بر تو سیہ بنویسند و ہمچنین آن قوۃ کہ از دیگر فرشتہ یابی در مخالف شہوات بکار داری و جہد کنی این حسنہ باشد و برای تو حسنہ بنویسند و اگر نہ بدی بر تو بنویسند و این دو فرشتہ و صحایف ایشان از عالم شہادت نیند و ایشان را بدین چشم نتوان دید چون مرگ در آید و این چشم ظاہر فراز شود و آن چشم دیگر کہ عالم ملکوۃ بوی توان دید باز شود این صحیفہا را حاضر بینی و بتوانی دید و در قیامت صغریٰ ازان خبر یابی و تفصیل آن در قیامت کبریٰ بتمام بینی و قیامت صغریٰ وقت مرگ تو بود چنانکہ گفت رسول صلی اللہ علیہ وسلم من مات فقد قامت قیامتہٗ و ہر چہ در قیامت کبریٰ است در قیامت صغری نمودگاری ازان ہست مقصود آنست کہ بدانی صبر جای بود کہ جنگ بودہ کہ دو لشکر مختلف بود و درین دو لشکر یکی از خیل ملایکہ و یکی از خیل شیطان است و این دو لشکر در سینۂ آدمی جمع است پس اول قدم راہ دین مشغول شدنست بدین جنگ کہ صحرای سینۂ آدمی را لشکر شیطان در کودکی فرا گرفتہ است و لشکر ملائکہ نزدیک بلوغ وی پدید آمدہ اند پس تا لشکر شہوت را قہر نکند بسعادت خویش نرسد و تا جنگ نکند و در جنگ صبر نکند قہر نتواند کرد و ہر کہ بدین جنگ مشغول نیست او ولایت دل را بہ شیطان مسلم داشتہ است و ہر کرا شہوات زیر دست او شد و وی مطیع شرع گشت و ویرا این فتح مسلم شد چنانکہ رسول ازان خبر داد لکن اللہ اعاننی علی شیطانی فاسلم و بیشتر آن بود کہ در جہاد باشند و گاہ ظفر بود و گاہ ہزیمت و گاہ دست شہوت را بود و گاہ باعث دین را و جز بصبر و ثبات این قلعہ فتح نیفتد۔ قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم الصبر نصف

الایمان والصوم نصف الصبر بباید دانست کہ ایمان یک چیز نیست بلکہ شاخہاء بسیار دارد
واورا اقسام بسیار است چنانکہ در خبر است کہ ایمان ہفتاد واند بابست بزرگتر آن کلمۂ
لا الٰہ الا اللہ است وکمتر آن خاشاک از راہ مسلمانان برداشتن است وہر چند اورا اقسام
بسیار است لیکن اصول او بسہ جنس است معارف است واحوال است واعمال است
وہیچ مقام از مقامات ایمان ازین سہ حال بیرون نبود مثلاً حقیقت توبہ پشیمانی است از
گناہ واین حال دل است واصل وی معرفت ست کہ بداند گناہ زہر قاتل است وفرع وی
آن است کہ دست از گناہ بدارد وبطاعت مشغول شود پس این حالت واین معرفت و
این عمل ہر سہ از ایمان است وایمان عبارت بود ازین ہر سہ لیکن گاہ باشد کہ اورا بمعرفت
تخصیص کنند چہ اصل وی است واز معرفت حالت پدید آید واز حالت عمل پدید آید پس
معارف چون درخت ست وتغیر احوال دل بہ سبب معرفت چون شاخ است وکردارہا کہ
از ان احوال پدید آید چون میوہ است پس ایمان دو چیز باشد وبیدار وکردار بی صبر ممکن نیست
پس صبر یک نیمۂ ایمان بود وصبر از دو جنس باید یکی جنس شہوۃ ویکی جنس خشم وروزہ صبر است از
جنس شہوت پس روزہ یک نیمۂ صبر باشد واز وجہی دیگر چون نظر ہمہ بکردار بود وایمان از وی
عمارت کنی کردار در محنت صبر است ودر نعمت شکر ازین وجہ صبر یک نیمہ ایمان بود وشکر یک
نیمہ ایمان چنانکہ در خبر دیگر آمدہ است وچون بدان نظر کنی کہ دشوار تر ومشکل تر است ویرا
اصلی گیری ہیچ چیز دشوار تر از صبر نباشد بدین وجہ صبر جملہ ایمان بود چنانکہ از رسول صلی اللہ علیہ
وسلم پرسیدند کہ ایمان چیست گفت صبر ویقین کہ دشوار ترین اوست چنانکہ گفت حج عرفہ
است یعنی خطر فوت ثواب بسبب ولیست کہ بفوت او فوت شود بدیگر کارہا فوت نشود وباید
دانست کہ بندہ در ہمہ اوقات محتاج است بصبر چہ بندہ در ہمہ اوقات خالی نبود از چیزی کہ
موافق ہوای وی باشد یا مخالف ہوای وی ودر ہر دو حال بصبر حاجت بود اما آنچہ موافق ہوا
بود مال ونعمت وجاہ وتندرستی وزن وفرزند ومرادہا وآنچہ بدین ماند وصبر در ہیچ حال مہم تر
ازین نیست کہ اگر خویشتن را نگاہ ندارد ودر تنعم فراخ رود وآرزوہا ہمہ برآند وبران قرار گیرد۔
در وی بطر وطغیان پدید آید چہ گفتہ اند ہمہ کس در محنت صبر کند ودر عافیت ونعمت صبر

نکند مگر صدیقی و چون نعمت و مال بسیار شد در وقت صحابہ رضی اللہ عنہ گفتند مدتی در محنت بودیم
صبر بہتر توانستیم کرد اما ان کہ اکنون در نعمت و توانائی و ازین گفت خدای سبحانہ اِنَّمَا
اَمْوَالُکُمْ وَاَوْلَادُکُمْ فِتْنَۃٌ و ازین جملہ بدانی کہ صبر در توانائی دشوار تر بود کہ در فراخدستی
وعصمت بزرگتر آن بود کہ مرد را توانائی بنود و صبر در نعمت بدان بود کہ دل بران ننہد و شادی
بسیار نکند بدان و بداند کہ چیزی عاریت است بدست وی و زود برود و زود بود کہ از وی
بگیرند بلکہ آنرا نعمت نداند کہ باشد کہ آن سبب نقصان درجات وی شود در قیامت پس
بشکر آن مشغول شود تا حق سبحانہ و تعالیٰ از مال و تندرستی و از ہر نعمت کہ دارد زیادہ میکند
و دران ہمہ بصبر محتاج بود اما احوالی کہ موافق ہوا بود سہ نوع بود یکی آنکہ باختیار وی بود چون
طاعات و در وی بصبر حاجت بود چہ بعضی عبادات دشوار از کاہلی شود چون نماز و بعضی از
سبب کاہلی و بخیلی چون ترک حج و بی صبر این طاعات ممکن نبود و در اول ہر طاعتی و در میانہ
وی و آخر وی بہ صبر حاجت بود اما آنکہ در اول بود نیت باخلاص کند و ریا از دل دور کند
و صبر درین دشوار بود و دیگر آنکہ در میانہ صبر کند در رعایت شرائط و آداب وی تا بہ
ہیچ چیز آمیختہ نکند اگر در نماز بود از ہیچ سو ننگرد و از ہمہ چیز دنیا ببیند لیشد و بشکر آنکہ در آخر صبر
کند از ظاہر کردن او و باز گفتن ازان کہ چہ کردم و صبر کند از عجب بدان اما در معصیت ہا شک
نیست کہ دست بداشتن ازان جز بصبر راست نیاید و ہر چند شہوت قوی تر و معصیت آسان
تر صبر ازان دشوار تر و از نیست کہ گفتہ اند صبر از معصیت دشوار بود کہ زبان جنبانیدن آسانست
چون بسیار گفتہ آمد عادت شود و عادت طبع شود و یکی از جنود شیطان عادتست و بدین سبب
زبان در غیبت و دروغ و ثنا بر خویشتن و قدح در دیگران رعان بود و آثم وی بزرگ و صبر در وی
دشوار و کسی از وی سلامت نیاید مگر بعزلت اما نوع دوم آن بود کہ بی اختیار وی بود چون رنج
از مردمان و رنجانیدن مردمان او را بدست و زبان ولیکن وی را در مکافات آن اختیار بود و درین
بہ صبر تمام حاجت بود تا مکافات نکند و یکی از صحابہ می گوید یا ایمان را ایمان نشمردی تا با آن ہم صبر
نبودی بر رنج مردمان و برای این گفت خدای سبحانہ مر رسول را صلی اللہ علیہ وسلم دَعْ اَذَاھُمْ وَ
تَوَکَّلْ عَلَی اللّٰہِ دست بدار از رنج ایشان کہ ترا می آزارند و توکل بر خداوند خود کن وَاصْبِرْ عَلٰی

مَا یَقُوْلُوْنَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِیْلًا صبر کن برانچہ ترا می گویند و بمعاملہ از ایشان ببر و لقد نَعْلَمُ اَنَّکَ یَضِیْقُ صَدْرُکَ بِمَا یَقُوْلُوْنَ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّکَ وَکُنْ مِّنَ السَّاجِدِیْنَ میدانم کہ از سخن دشمنان دل تنگ می شوی بہ تسبیح مشغول شو و نماز گذار بامر پروردگار خود و باش از جملہ سجدہ کنندگان مر خدا یرا سبحانہ و یکبار رسول صلی اللہ علیہ وسلم مالی را قسمت کرد گفتند نہ برای خدای کرد یعنی بعدل نیست خبر برسول صلی اللہ علیہ وسلم آوردند رنگ مبارک ایشان سرخ شد و از ان سخن دل ایشان رنجور شد آنگاہ گفت خدای تعالی بر برادرم موسی رحمت کناد کہ ویرا بیش ازین رنجانیدند وی صبر کرد و در انجیل است کہ عیسی علیہ السلام گفت قومی پیش من آمدند گفتم دست را برای دست ببرند و چشم بہ چشم و دندان بہ دندان و من آن باطل نمی کنم ولیکن وصیت کنم شمارا کہ بدی را بہ بدی مقابلہ مکنید بلکہ کسی مر شمارا بر روی راست بزند طرف چپ را نیز پیش دارید و اگر کسی دستار شما بستاند پیراہن خود نیز بوی دہید و اگر کسی بستم یک میل شمارا با خود ببرد دو میل باوی بروید و رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت ہر کہ شمارا محروم کند شما ویرا عطا دہید و ہر کہ از شما ببرد شما باوی بپیوندید و ہر کہ با شما زشتی کند شما نیکوئی کنید این چنین صبر درجہ صدیقان است اما نوع سیم کہ اول و آخر آن باختیار تو تعلق ندارد آن مصیبت است چون مرگ فرزند و ہلاک مال و تباہ شدن اندامہا و جملہ بلاہای آسمانی و درین جملہ ہیچ عمل فاضل تر از صبر نیست چہ صبر در بلا درجۂ صدیقان است و رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت کہ خدای سبحانہ می گوید کہ ہر کہ ویرا مصیبتی فرستادم در تن وی یا مال وی یا فرزند وی و آن بندہ بہ صبر نیکو پیش آمد شرم کرم دارم کہ بادی حساب کنم و ویرا میزان و دیوان فرستم و رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت کہ خدای سبحانہ با جبرئیل گفت کہ یا جبرئیل ہیچ دانی کہ جزاء کسی کہ بینائی چشم وی باز ستانم چہ باشد گفت نہ گفت جزاء وی آن باشد کہ دیدار خود را کرامت کنم و گفتہ اند صبر جمیل آن بود کہ صاحب مصیبت را از دیگران باز نشناسد سہل گفت صبر انتظار فرج است از حق سبحانہ و تعالی و آن فاضل تر و بزرگتر خدمتی است از بندہ حق را سبحانہ دیگری گفت کہ صبر آنست کہ در صبر صبر کنی یعنی مطالعۂ فرج کنی و سہل گفت فی قولہ تعالی وَاسْتَعِیْنُوْا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوۃِ یعنی یاری از حق طلبید و برا و امر و آداب او صبر

کنید و گفت صبر پاک است چیزہا بد پاک شود ابو عمرو دمشقی گفت فی معنی قولہ تعالیٰ رَبِّ اَنِّیْ مَسَّنِیَ الضُّرُّ فَاصْبِرْنِیْ لَا تَمُکَّ اَنْتَ اَرْحَمُ الرّٰحِمِیْنَ و دیگری گفت بی استحقاق ازمن مرا صبری کہ انبیاء و اولیا را بدان مخصوص گردانیدی و در حق ایشان کرامت کردی وادی لکن تو ارحم الراحمینی بعضی گفتہ اند جزع ایوب علیہ السلام برای حق بود نہ برای نفس خود زیراکہ آلام واسقام بر بدن او مستولی شد از زوال عقل بترسید بحق بنالید اجابت یافت۔ قال حجۃ الاسلام بدانکہ ہمہ مقامات دین بر سہ اصل ست علم و حال و عمل علم اصل ست و از وی حال خیزد و از حال عمل خیزد ہمچنین علم شکر شناخت نعمت است از خداوند سبحانہ و حال وی شادی دل است بدان نعمت و عمل بکار داشتن آن نعمت است در آنچہ مراد خداوند است سبحانہ و آن عمل ہم بدل تعلق دارد و ہم بتن و ہم بزبان تا این جملہ معلوم نشود حقیقت شکر معلوم نشود اما علم وی آنست کہ بدانی و بشناسی کہ ہر نعمتی کہ تراہست از حق است سبحانہ و ہیچکس را بادی شرکت نیست و تاکس را در میانہ سبب می بینی و لوی می نگری و از وی چیزی می بینی این معرفت و شکر تمام نبود مثلاً ملکی کہ ترا خلعت دہد اگر چنان دانی کہ آن خلعت بعنایت وزیر بودہ است شکر تو ملک را صافی نبودہ است بلکہ از شکر تو بعضی بوزیر راجع شود و شادی تو ہمہ بملک نبود فاما اگر دانی کہ آن خلعت بہ توقیع و بقلم و کاغذ بتو رسد این نقصان نکند چہ دانی کہ کاغذ و قلم مسخر بود و از ایشان چیزی نبود و نیز اگر دانی کہ خزینہ دار بتو رسانید این ہم زیان ندارد چہ بدست خزینہ دار چیزی نبود و وی ہم مسخر باشد کہ چون اورا فرمودند خلاف نتوانست کرد اگر نفرماید نتواند داد و وی نیز ہمچو قلم ست ہمچنین اگر نعمت روی زمین از باران بینی و باران از میغ و نجات در کشتی از باد راست شکر تو خدا را سبحانہ درست نیاید اما اگر شناسی کہ میغ و باران و باد و آفتاب و ماہ و کواکب و ہر چہ ہست ہمہ در قبضۂ قدرت خداوند است سبحانہ و ہمہ مسخر اند چون قلم در دست کاتب و قلم را ہیچ حکم نباشد این در شکر ہیچ نقصان نیارد و اگر نعمتی بتو رسد و دانی کہ آدمی بتو داد و از وی بینی این جہل بود و حجاب بود از مقام شکر بل باید کہ بدانی کہ وی از آن بتو داد کہ حق تعالیٰ و یرا موکلی فرستاد تا بالزام وی آن نعمت بتو داد کہ امر آن موکل را خلاف نتوانست کرد اگر توانستی یک حبہ بتو ندادی و آن موکل آن داعیہ است.

در دل وی انگندہ است کہ خیر تو درین است کہ آن چیز بوی دہی تا وی بطمع آنکہ بغرض خویش رسد درین جہان یا در آن جہان بتو داد و وی بہ حقیقت آن خیر بخوشتن داد کہ آن خیر وسیلت ساختہ تا بغرض خویش رسد و اما آنرا حق سبحانہ و تعالیٰ بتو داد کہ وبرا موکل فرستاد کہ ویرا خلاف نہ کرد حق را سبحانہ ہیچ غرض نیست در عوض پس بہ حقیقت بشناسی کہ ہمہ آدمیان چون خازن ملک اند و بدست ایشان ہیچ نیست و ایشان را بہ الزام می فرمایند چون این جملہ بدانی شکر توانی کرد حق را سبحانہ بلکہ این معرفت خود عین شکر بود و بدانکہ ابواب معارف ایمانی بسیار است اول آن تقدیس است کہ بدانی کہ خداوند سبحانہ از صفات ہمہ آفریدگان و از ہرچہ در وہم و خیال آید پاک است و عبارت از وی سبحان اللہ است و دوم آنکہ بدانی کہ با این پاکی یگانہ است و وی با ہیچ شریک نیست و عبارت ازین لا الٰہ الا اللہ است و سیم آنکہ بدانی کہ ہرچہ ہست از وی است و نعمت ولیست و عبارت ازین الحمد للہ است و این ورای از ہر دو است کہ آن ہر دو معرفت در تحت وینند و برای این گفت رسول صلی اللہ علیہ وسلم سبحان اللہ دہ حسنہ است ۔ و لا الٰہ الا اللہ بیست حسنہ و الحمد للہ سی حسنہ است و این حسنات نہ حرکات زبان است. برین کلمات بلکہ این معرفت ہا است کہ این کلمات عبارت از ان است اینست معنی علم شکر اما حال شکر فرح و شادی دل است کہ ازین معارف در دل پدید آید کہ ہر کسی نعمتی بیند بوی شاد شود ولیکن این شادی از سہ وجہ تواند بود مثلاً اگر ملکی بسفر خواہد شد چاکری از چاکران خود را اسپی دہد اگر این چاکر شاد شود بہ سبب آنکہ ویرا باسپی حاجت بود کہ اگر آن اسپ بیافت از جہت آن اسپ شاد شد این شادی نہ شکر ملک بود کہ اگر آن اسپ در صحرا یافتی ہمان شادی کردی دیگر آنکہ شاد بدان شود کہ عنایت مالک در حق خود بہ بیند و ویرا امید نعمتہای دیگر افتد این شادی بمنعم بود لیکن نہ برای منعم بلکہ برای امید انعام وی و این جملہ شکر است لیکن ناقص است درجہ سیم آنکہ شاد بدان بود تا این اسپ بر تواند بود و بخدمت ملک برود تا دایم ویرا ببیند و از وی جزوی چیز دیگر نمیخواہد و این شادی بود بملک و تمام شکر بود و ہمچنین خدای سبحانہ کسی را نعمت داد و بدان نعمت شاد شد نہ بہ منعم این نہ شکر بود و اگر بہ منعم شاد شد برای آنکہ آن نعمت بوی داد این شکر بود ولیکن ناقص و اگر از ان شاد شود تا این

نعمت سبب فراغت دین وی شود تا بعبادت وعلم پردازد وطلب قرب کند بحضرت وی سبحانہ
این کمال شکر بود ونشان این آن بود کہ ہر کہ ویرا از خدمت وی وا ز وی مشغول کند اندہگین
شود وآنرا نعمت نشناسد بلکہ شدن او را نعمتی شناسد وبران شکر کند پس ہیچ چیز کہ در راہ
دین نباشد وبرای دین نباشد نعمت نباشد وشکر بران واجب نشود وبران شاد نشود ٭ و
برای این گفت شبلی کہ شکر آن بود کہ نعمت را نہ بینی ہمہ منعم را بینی وہر کرا لذت جز در محسوسات
نبود چون شہوۃ شکم وفرج وچشم از وی این شکر نیاید پس آنکس را درجہ باید کہ در درجہ دوم
بود کہ درجہ اول را شکر نگویند اما عمل شکر بدل بود وبزبان بود وبتن بود بدل آن بود کہ ہمہ خلق
را خیر خواہد ودر نعمت ہیچکس حسد نکند وبزبان آن بود کہ شکر می گوید کہ الحمد للہ درہمہ احوال
شادی طبع اظہار می کند ٭ رسول صلی اللہ علیہ وسلم یکی را گفت کہ چگونہ گفت بخیر گفت چگونہ
گفت بخیر پس گفت چگونہ گفت بخیر والحمد للہ رسول فرمود این می جستم وہر کہ شکایت کند
بزہ کار شود اگرچہ در بلا بود وچہ چیز زشت تر از آن بود کہ از خداوند سبحانہ ہفت آسمان و زمین
پیش مدبری کہ ہیچ چیز بدست وی نیست گلہ کند بلکہ بر بلاہا شکر باید کرد کہ باشد آن بلا سبب
سعادت وی باشد واگر نتواند باری صبر کند اما عمل تن آن است کہ ہمہ اعضا ہمت شود تا
نعمتہاء آن دران بکار دارد کہ محبوب ومرضی او باشد سبحانہ ومحبوب او سبحانہ از تو آنست کہ
بوی مشغول باشی چون چنین کردی شکر نعمتہاء او سبحانہ گذاردی پس معلوم شد کہ شکر ہر نعمتی آن
بود کہ در محبوب حق سبحانہ وتعالی صرف شود اگر در معصیت صرف کند کفران بود واگر نیز برای تنعم خود
در مباح صرف کند ہم کفران بود لیکن نہ بدان درجہ وکسی بشکر بتمامی قیام نتواند نمود تا محبوب حق را
سبحانہ از مکروہ جدا نکند و بہ تمامی نداند درین علم باریک است تا حکمت آفرینش در ہر چیزی نداند
این معلوم نشود بدانکہ کفران نعمت آن بود کہ ویرا از راہ حکمت بگرداند وبران وجہ کہ ویرا
برای آن آفریدہ اند صرف نکند وصرف کردن نعمت حق سبحانہ در محبوب خدای سبحانہ وتعالے
شکر است ودر مکروہ کفران ومکروہ ومحبوب بتفصیل تمام جز بشرع نتوان دانست پس شرط
آن است کہ نعمت در طاعت حق سبحانہ صرف کند چنانکہ فرمان است اما اہل بصیرت را راہست
کہ حکمت کارہا بنظر واستدلال بر سبیل الہام بشناسد کہ ممکن است کہ کس بشناسد کہ حکمت در

آفرینش میغ باران است و در آفرینش نبات غذای جانوران است و حکمت در آفرینش آفتاب پدید آمدن شب و روز است تا شب سکون را بود و روز معیشت را و این و امثال آن روشن است که ہمہ کس این بشناسد فاما در آفتاب بسیار حکمتہا است غیر این کہ ہر کس نداند و بر آسمان ستارہای بسیار است کہ ہر کس نداند کہ حکمت در آفرینش آن چیست چنانکہ ہمہ کس داند کہ دست وی برای گرفتن است و پای وی برای رفتن و چشم برای دیدن و باشد کہ نداند کہ سپرز و جگر برای چیست و نداند کہ چشم دہ طبقہ برای چہ آفریدہ اند پس بعضی حکمتہا باریک بود و بعضی باریک تر کہ جز خواص ندانند اما ازین مقدار چارہ نبود کہ بداند کہ آدمی را برای آخرت آفریدہ اند و ہر چہ آدمی را در وی نصیب است در دنیا برای آن آفریدہ اند تا زاد وی بود در راہ آخرت و گمان نباید برد کہ ہمہ چیزہا را برای وی آفریدہ اند تا خود در چیزی کہ دران خویشتن را ہیچ فائدہ نہ بیند گوید کہ این چرا آفریدہ اند و در آفرینش آن چہ حکمت است مثلاً گوید کہ مورچہ و مگس و مار را چرا آفریدہ اند باید بداند کہ مورچہ نیز تعجب می کند تا ترا برای چہ آفریدہ اند تا ہر زہ پای بر وی می نہی و می کشی و تعجب تو ہمچو تعجب وی است بلکہ از کمال وجود الہیت لازم است کہ ہر چہ ممکن است کہ در وجود آید چون خواہد کہ او را وجود دہد بر نیکوترین وجہی در وجود آید از ہمہ اجناس و انواع حیوانات و نباتات معادن و غیر آن و آنچہ ہر یک را فراخور کمال وجود وی بود و ضرورت و حاجت وی از زینت و آرایش وی از وی باز نگرفتہ و بر وجہ کمال بہ وجود آمدہ چہ آنجا منع و بخل نیست و آنچہ در وجود نیاید از کمال و زینت او در وجود آن ممکن ازان بود کہ محل قابل آن نبود کہ بضد آن آرایش و صفت مشغول بود و باشد کہ آن ضد نیز مقصود بود چنان کہ آتش را ممکن نیست سردی و لطافت آب را قبول کند کہ گرمی سردی قبول نکند و ضد وی است و گرمی نیز مقصود است از وی آن گرمی را ازالت کردن نقصانی بود در وی و بہ حقیقت آن رطوبت کہ از وی مگس آفریدند ازان آفرید کہ مگس ازان رطوبت کامل تر است و آن رطوبت قابل آن کمال بود آن کمال را از وی باز نداشت کہ آن منع بخل باشد و کمال وی ازان است کہ در وی حیوۃ و قدرت و حرکت و اشکال و اعضاء غریب است کہ دران رطوبت نیست و ازان رطوبت آدمی آفریدہ نشد کہ بارگاہ آدمی آن نداشت و قابل کمال آدمیت نبود او را چہ در وی صفائی

بود که آن ضد صفائی است که شرط آفرینش آدمیست فاما هرچه مگس را بدان حاجت بود از وی
باز نداشت از پر و بال و چشم و دهان و شکم و جائی که باز بیرون آید و هرچه در بایست بود از تشنگی
و سبکی او را از وی باز نداشت چشم او چون دو آئینه تا صورتها در وی بنماید و بوی به بیند و چون گرد
بر وی نشیند دو دست آن داد او را تا گرد از وی بدست خود دور کند تا نقصان در بینائی او نماند.
و چون محل وی قابل پلک چشم نبود برای وی دو دست آفرید تا هر ساعت بدان دو دست گرد
از آن دو نگینه که چشم وی است می سترد و پاک می کند آنگه آن دو دست در هم میمالد تا گرد از دست
نیز پاک شود و مقصود از گفتن این آن است که تا بدانی که لطف و رحمت الهی عام است و
با آدمی مخصوص نیست تا پشه و کرمی که از آن حقیر تر نیست از آنچه او را در می بایست از کمال در
وجود او از وی باز نگرفت و بوی داد تا پشه را همان صورت داد که پیل را بدانکه پیل را در آن خوردی
و این دیگر را در آن بزرگی و این آفرینش برای تو نیست چه دریای جود الٰهیت بهمه وقت محیط
بود که در وی همه چیزی باشد و باید و یکی از چیزها توئی و یکی مورچه و یکی مگس و پشه و پیل و غیر آن از
مخلوقات لیکن آنچه ازین جمله ناقص است آنرا فدای کامل کرده اند و آدمی کامل تر است از آنچه
بر روی زمین است لاجرم بیشتر چیزها فدای وی است اما آنچه در زیر زمین و قعر دریاها بسیار
چیزها است که آدمی را در وی هیچ نصیب نیست و با وی همان لطف کرده اند در آفرینش ظاهر
و باطن و باشد که در وی چندان نقش و نگار بود که همه آدمیان از وی عاجز آیند اکنون این بدرجات
علوم تعلق دارد که بیشتر علماء از آن عاجز باشند و شرح آن دراز بود مقصود آنکه خویشتن را
ناگزیر مملکت الٰهیت تمام ننهی و تا همه را برای خویش موجود نه بینی که هرچه ترا در آن نصیب
و فائده نبود گوئی که این را برای چه آفریده اند و در وی خود حکمتی نیست و چون بدانستی که مورچه
را برای تو نیافریدند بدانکه ماه و آفتاب و ستارگان و ملائکه این همه نیز برای تو نیست اگرچه
ترا در بعضی از ایشان نصیبی هست چنانکه مگس را برای تو نیافریده اند اما از وجود وی ترا نفعی
هست که چون او را آفریدند بمعنی او را روی فرا آن کردند تا از هر چیزی که از وی بوی ناخوشی
آید و بخواهد گندید آنرا می خورد تا بوی ناخوش کمتر شود تو از آن رنجه نشوی و گمان بری که
هر روز آفتاب برای تو بر می آید این گمان چون گمان مگس است که می پندارد که هر روز

قصاب برای وی بدکان می شود تا از آن خون و ناخوشیہا سیر بخورد و قصاب را خود روی بکاری دیگر است کہ از مگس خود ویرا یاد نیاید اگرچہ در فضلات دکان وی حیوۃ و غذای مگس است۔ آفتاب نیز در طواف و گردش خویش روی بہ حضرت الٰہیۃ دارد تا از تو اورا یاد نیاید اگرچہ در فضلات نور وی چشم تو روشن شود و از فضلات حرارت وی مزاج تو معتدل شود و تا نبات کہ غذای تست برروید پس حکمت چیزہائی کہ بتو تعلق ندارد در باب شکر با تو نتوان گفت و آنچہ بتو تعلق دارد نیز بسیار است ہمہ آن نیز نتوان گفت و ما مثال چند بگوئیم کہ تو از آن حصۂ برداری مثلاً چشم برای آن آفریدند کہ تا از وی دو کار آید یکی آنکہ تا راہ فراحاجت خویش بینی در ین جہان دیگر تا در عجائب صنع الٰہی نظارہ کنی و بدان عظمت وی بشناسی چون در نامحرمی نگری کفران نعمت چشم کردہ باشی بلکہ نعمت چشم را چند چیز دیگر در می باید کہ بی آن چیزہا نعمت چشم تمام نیست چون آفتاب کہ نور چشم بی وی تمام نباشد و آفتاب بی آسمان ممکن نیست و آسمان بی زمین و روز و شب از آسمان و زمین پدید آید و تو بدین یک نظر کہ در نعمت چشم کفران آوردی بدان نعمتہا نیز کفران آوردی و از ینست کہ در خبر است کہ ہر کہ معصیت کند آسمان و زمین بروی لعنت کنند دیگر ترا دست بدان دادہ اند کہ تا کار خویش را بدان راست کنی و طعام خوری و خوشیتن بشوئی و غیر آن آنچہ از دست آید چون بوی معصیت کنی کفران نعمت کردہ باشی بلکہ مثلاً اگر بدست راست استنجا کنی و بدست چپ مصحف فراستانی کفران آوردہ باشی کہ از محبوب حق سبحانہ و تعالیٰ بیرون باشی کہ محبوب وی عدل است و عدل آن بود کہ شریف شریف را بود و حقیر حقیر را و از دو دست یکی قوی تر آفریدہ اند غالباً این شریف تر است۔ و کارہاء تو دو قسم است بعضی شریف و بعضی حقیر باید آنچہ شریف است براست کنی و آنچہ حقیر است بچپ تا عدل بجای آوردہ باشی و اگرنہ بہیمہ و از حکمت و عدل از میان برداشتہ باشی چنانچہ اگر آب دہان سوی قبلہ اندازی نعمت جہات را و نعمت قبلہ را کفران آوردہ باشی چہ جہات ہمہ برابر بود فاما حق تعالیٰ برای صلاح تو جہتی را شرف داد و در عبادت قبلہ تو گردانید تا سبب ثبات و سکون تو بود و آن خانہ را بخود اضافت کردہ و سبب امن تو گردانید و چون ترا کارہای حقیر است چون قضاء حاجت و آب دہان و بینی

انداختن وکارہای شریف چون طہارت ونماز چون ہمہ را برابر داری ہمیہ وار زندگانی کردہ باشی وحق نعمت عقل کہ عدل وحکمت دروی پیدا آید وحق نعمت قبلہ را باطل کردہ باشی مثلاً اگر ہمہ شاخی از درختی بشکنی بی حاجت ویا شگوفہ بیفگنی نعمت دست ونعمت درخت را باطل کردہ باشی کہ آن شاخ را بیافریدہ اند ودروی رگہا پیدا ساختہ اند تا غذای خویش می کشد ودروی قوت غذا خواران وقوتہای دیگر آفریدہ اند کہ چون بہ کمال رسد بدان کار رسد چون راہ حکمت بروی قطع کنی کفران بود مگر کہ ترا بآن حاجت بود تا تو دران حاجت بہ کمال خود رسی کہ کمال وی فدای کمال تو بود کہ عدل آن بود کہ ناقص فدای کامل شود واگر شاخ از ملک دیگری بشکنی آن نیز کفران بود اگرچہ ترا بدان حاجت بود کہ حاجت مالک از حاجت تو فرا بیشتر است و اولی تر ہرچند بہ حقیقت بندہ را ملک نباشد لیکن دنیا چون خوانی بود پر نعمت بروی از ہمہ نوع طعام ہا لون لون نہادہ وبندگان خدای سبحانہ چون مہمانان بیاق خوان کہ ہیچ یک را بروی ملک نی ولقمہ ہمہ وفا نکند ہرچہ یک مہمان بدست فرا گرفت یا در دہن نہاد دیگری را روا نباشد کہ از وی بستاند ملک بندگان بیش ازین نیست چنان کہ مہمان را روا نباشد کہ طعامی ازان برگیرد وبجائی نہد کہ دست کسی بوی نرسد ہمچنین ہیچکس را روا نیست کہ از خوان دنیا بیش از قدر حاجت خود برگیرد ودر خزانہ فا محتاجان ندہد ولیکن این حکم در فتوی ظاہر در نیاید چہ حاجت ہر کسی معلوم نباشد واگر این راہ گشادہ کنیم ہر کس کالای دیگری بستاند وبگوید کہ از وی محتاج ترم نزاع وخصومت درمیان مردم بالا گیرد پس بدین ضرورت این گفتیم وحکمت بگذاشتیم ودر باب ایثار حکم این بگذاشتیم تا ہر کس بحکم ایثار وطلب مزید درجات بآن خود قیام نماید وخلاف حکمت بدین ضرورت کردیم وازین جہۃ بود کہ نہی آمد از جمع مال خاصہ در جمع طعام کہ قوام خلق بدانست چون از وی سرمایہ تجارت سازند وجمع کنند کہ ضرر خلق دران باشد تا در گرانی بفروشند در لعنت خدای سبحانہ باشند بلکہ ہر کہ دروی بازرگانی بکند یا طعام بہ طعام بفروشد بسبیل ربا در لعنت بود کہ آنہمہ قوت خلق است چون ازان تجارت کند در بند افتد وزود بہ محتاجان نرسد واین نیز در زر وسیم حرام بود برای آنکہ خدای سبحانہ زر وسیم را برای دو حکمت آفریدہ است یکی آنکہ قیمت کالا بوی بدانند چہ ہر کس نداند کہ اسپی بچند غلام ارزد و

غلامی بچند جامہ ارزد واین ہمہ بیکدیگر بباید فروخت پس بچیزی حاجت بود کہ بہاء ہمہ بقیاس
بوی بدانند پس زر وسیم برای وی آفرید تا چون حاکمی باشد کہ مقدار ہر چیز پیدا کند ہر کہ دیرا در گنج
نہد واو را عبس کند ہمچنان بود کہ حکم حاکم مسلمان را حفظ کردہ باشد وہر کہ از وی کوزہ و
آفتابہ کند ہمچنان بود کہ حاکم مسلمان را حمالی وجولاہگی فرمودہ باشد چہ آفتابہ برای
آنست تا آب نگاہ دارد واین خود از سفال ومس نتوان کرد ودیگر حکمت در وی آنکہ دو
گوہر عزیز اند کہ بسبب آن دو ہمہ چیزی بدست آید وہمہ کس در ایشان رغبت کنند کہ ہر کہ
زر دار د ہمہ چیزی دارد خدای سبحانہ وتعالیٰ بسبب زر وسیم معاملتہاء بندگان روا کند تا
ہر چہ حاجت ایشان بود بوی بدست آرند پس گمان مبر کہ در شرع چیزی باشد کہ از حکمت
وعدل بیرون بود بلکہ ہر چہ ہست چنان است کہ می باید کہ باشد لیکن بعضی حکمتہا چنان
باریک ست کہ جز پیغمبر آن را در نیابد وبعضی جز از علماء بزرگ ندانند وہر عالم کہ کارہا بتقلید
وصورت گرفتہ باشد ناقص بود وبدرجۂ عوام نزدیک بود وچون این حکمت ہا بشناخت آنکہ فقہاء
ایشان مکروہ شناسند ایشان حرام شناسند یکی از بزرگان پیشین پای چپ در کفش کرد کفارۂ
آن چندین خروار گندم بداد واگر از عوام یکی شاخ از درخت بشکند ویا آب دہان سوی قبلہ
اندازد ویا مصحف بدست چپ فراگیرد بروی چندان اعتراض کنیم کہ آنہم از نقصان بود کہ
وی بہ بہایم نزدیک ست طاقت این کارہا نداشتہ باشد ورا وآسان گرفتن کار عوام ازین
جہتہ بود وفتوی ظاہر برای عوام باشد اما سالکان راہ آخرۃ باید کہ بفتوی ظاہر ننگرند واین ہمہ
دقایق بجا آرند تا بفرشتگان نزدیک شوند در عدل وحکمتہ بدانکہ ہر چہ خدای سبحانہ وتعالے
آفریدہ است در حق آدمی چہار قسم است یکی آنکہ ہم درین جہان سودمند است وہم دران جہان
چون علم وخلق نیکو ودرین جہان نعمت بحقیقت اینست دوم آنکہ در ہر دو جہان زیانکار است
چون نادانی وبدخوئی وبلا بحقیقت اینست سیم آنکہ درین جہان با راحت ودران جہان با رنج
چون بسیاری نعمت دنیا وتمتع بران واین نعمت است بہ نزدیک ابلہان وبلاست بنزدیک
عاقلان چہارم آنکہ درین جہان با رنج بود ودران جہان با راحت چون ریاضت ومخالف شہوات
واین نعمت است نزدیک عارفان وبلاست نزدیک ابلہان وبدانکہ آنچہ خلق آنرا خیر ونیکی

داند از دو بیرون نیست نیکوست در نفس خود وخوش است در حال وسودمند است در مستقبل و خیر تمام این بود وآن نیست مگر علم وحکمت که هم نیکوست وهم خوش است وهم سودمند وشر تمام جهل است که هم ناخوش است وهم زشت وهم زیان کار وهیچ چیز از علم خوشتر نیست لیکن نزدیک کسی که دل وی بیمار نبود وزشتی جهل زشتی است که از وی چیزی زشت تر نیست وآن زشتی وی در اندرون دل است که صورت دلرا کور گرداند وآن زشتی از زشتی ظاهر زشت تر است بدانکه خوشی ها ولذتها بر سه درجه است یکی آنکه خسیس تر است وآن لذت شکم وفرج است که خلق بیشتر نعمت آنرا دهند وبدان مشغول باشند وهرچه طلب می کنند برای آن کنند ودلیل خسیس وی آن باشد که همه بهایم درین لذت شریک باشند بلکه همه مور ومگس با او درین لذت شریک باشند هرکس که همه خود را بدین دهد بدرجه حشرات زمین کفایت کرده باشد درجه دوم لذت غلبه ریاست وفره آمدن بود بر دیگری بسبب قوت خشم واین اگرچه شریف تر است از لذت شکم وفرج ولیکن هم خسیس است که بعضی حیوانات با آدمی درین معنی شریک اند چون شیر وپلنگ که آنهارا شره بکفر وغلبه کردن وبهتر آمدن است درجه سیم لذت علم وحکمت ومعرفت حق سبحانه و تعالیٰ وعجایب صنع وی است وشریف است که هیچ چیز از بهایم وغیر آنرا درین شرکت نیست بلکه این صفات ملائکه است هرکه لذت وی درین است کامل است وهرکرا دران هیچ لذت نیست وی ناقص است بلکه بیمار است وهلاک وبیشتر مومنان ازین دو قسم بیرون نباشند که هم لذت علم ومعرفت یابند وهم لذت ریاست وشهوت وهرکس که از اینان کامل تر باشد بحسب فطرت لذت وی در معرفت بود وآن دیگر بدین مستور ومغلوب بود بدرجه نقصان نزدیک بود واورا جهد باید تا این غالب آید وآن دیگر مغلوب ومعنی رجحه کفهٔ حسنات این باشد معنی حقیقی سعادت آخرت است که آن مطلوب است در نفس خویش وآن چهار چیز است بقاء که فنارا بوی راه نبود وشادی که باندوه آمیخته نشود وعلمی وکشفی که کدورت وظلمت جهل ازان خالی بود وبی نیازی وغنایتی که معرفت نیاز را بوی راه نبود ونعمت حقیقی اینست هرکه در دنیا آنرا نعمت شمرند همه برای اینست وهمه وسیلت و راه اینست ودر نفس خویش مطلوب نیست اما آنچه وسیلت در آخرت است تفاوتی

آن باشا نزده درجه است چهار در دل و چهار در تن و چهار در میان این دوازده اما آن چهار که در دلست علم مکاشفه است و علم معامله است و عفت و عدلست اما علم مکاشفه آن است که خدا برا سبحانه وتعالی و صفات او را سبحانه وتعالی و ملایکه و رسل و صفات ایشان بشناسد و علم معاملت راه دین و مجاهدات و عقبات راه از مهلکات و زاد راه دین از عبادات و مهلکات و منازل راه از منجیات که در کتاب کیمیا مذکور است ضبط کند و بداند و بتمامی بشناسد و اما عفت آنست که بتمامی حسن خلق حاصل کند در شکستن قوت شهوت و قوت غضب و عدل آنست که قوت غضب را بتمامی از میان برنگیرد و مسلط نیز نگذارد که آن خسران و این طغیان بود و راست می سنجد چنانکه گفت اَلَّا تَطْغَوْا فِی الْمِیْزَانِ وَاَقِیْمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِیْزَانَ - و این چهار تمام نشود الا بنعمتها تن که آن تندرستی و قوت و جمال و عمر دراز بود پوشیده نیست که علم و عمل و خلق نیکو و آن فضایل که در دل آدمی گفتیم به کمال بی این بدست نیاید اما جمال بوی کمتر حاجت آید ولیکن حاجت نیکوروی زود تر روا شود و جمال نیز چون جاه و مال بود و هرچه در حاجت و مهم دنیا بکار آید در مهم آخرت بکار آمده باشد که مهمات دنیا همه سبب فراغت آخرت است و دنیا مزرعه آخرت است دیگر آنکه نیکوئی ظاهر عنوان نیکوئی باطن بود که آن نیز عنایتی بود که در وقت ولادت با وی همراه کرده اند غالب آن بود که چون ظاهر بیارا است باطن نیز بخلق نیکو بیاراید و بدین نیکوروی آن نمی خواهیم که شهوت را بجنباند که آن صفت زنان بود ولیکن بالاء تمام کشیده و صورت راست مناسب چنانکه چشمها و دلها از وی نفرت نگیرد و اما نعمتها که بیرون تن است و تن را بدان حاجت است مال و جاه و عشرت و بزرگی نسب است -

حاجت آخرت بمال از آن وجه است که چون کسی چیزی نداشته باشد همه روزه به طلب قوت مشغول بود بعلم و عمل کمتر پردازد پس قدر کفایت از مال نعمت دینی باشد و اما جاه دید آن حاجت است که هرکه جاه ندارد همیشه در ذل و استحقار باشد و ایمن نباشد از قصد دشمنان و آفت در زیادتی مال و جاه است اما اهل و فرزند نعمت اند در دین چه اهل سبب فراغت دل بود از مشغله بسیار و ایمن از شر شهوة و فرزند سبب دعاء

نیکو بود پس از مرگ پدر و مادر و در زندگانی یار بود و فرزندان نیک چون دست و پای و مال و تن مرد باشند که کارها کفایت کنند و این نعمتی بود اگر از آفت ایشان عذر کند که به سبب ایشان همت با دنیا نیارد اما نسب محترم نعمتی است که امامت بنسب قریش مخصوص است و بدین نسب نسب خواجگی دنیا نمی خواهیم بلکه نسب دین می خواهیم که با اهل علم و صلاح نسبت واقع شود و نسب ازین قبیل پیدا شود که این نیز نعمتی است و واخلاق بیشتر سرایت از اصل کند و صلاح اصل دلیل صلاح فرع بود چنانکه خدای گفت سبحانه وکان ابوهما صالحًا اما آن چهار نعمت که میان این دوازده است جمع کند هدایت و رشد و تسدید و تائیدات که جمله آنرا توفیق گویند و هیچ نعمت بی نعمت توفیق نباشد و معنی توفیق موافقت افگندن است میان قضای خدای سبحانه و میان ارادت بنده و این هم در شر بود و هم در خیر ولیکن بحکم عادت عبارت گشته است خاص از جمع کردن میان ارادت بنده و میان قضای که دران خیر بنده بود و این به چهار چیز تمام شود اول هدایت که هیچ کس از هدایت مستغنی نیست چه اگر در طلب سعادت راه آخرت باشد چون راه آن نداند بی راه رود چه فایده بود پس آفریدن اسباب بے هدایت راست نیاید برای این حق سبحانه وتعالی منت نهاد و گفت اَلَّذِیۡۤ اَعۡطٰی کُلَّ شَیۡءٍ خَلۡقَہٗ ثُمَّ ہَدٰی و بدان که هدایت راسه درجه است اول آن است که فرق کند میان خیر و شر و این بهمه عامیان داده اند - بعضی بعقل و بعضی بزبان پیغمبران علیهم السلام و از هَدَیۡنٰہُ النَّجۡدَیۡنِ این خواست و هرکه ازین محروم ماند سبب آن کبر و حسد بود یا سبب شغل دنیا بود که گوش فرا سخن علماء نگیرد و اگر نه هیچ عاقل ازین عاجز نیست درجهٔ دوم هدایت خاص است که در میان مجاهده و معامله دین اندک اندک پیدا می آید و راه حکمت کشاده می گردد و این ثمره مجاهده و معامله است چنانکه گفت قوله تعالی وَالَّذِیۡنَ جَاہَدُوۡا فِیۡنَا لَنَہۡدِیَنَّہُمۡ سُبُلَنَا - گفت چون مجاهده کنند ایشان را براه خود هدایت کنم بگفت خود هدایت کنم و این که گفت وَالَّذِیۡنَ اہۡتَدَوۡا زَادَہُمۡ ہُدًی هم این باشد درجه سیم هدایت خاص الخاص است و این نور در عالم نبوت و ولایت پیدا آید و این هدایت بحق بود و این بر درجهی بود که عقل را قوت

آن نباشد بخود بدان رسد و ازان که گفت إِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدَىٰ این خواست که هدی مطلق اینست و در جای دیگر این را حیوة خواند و گفت أَفَمَن كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ اما رشد آن بود که با هدایت بهم بر وی تقاضاء رفتن راه پدید آید چنانکه گفت وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ و کودک که بالغ شد اگر داند که مال خود چون نگاه دارد و نداردا و را رشید نگویند اما تسدید آن بود که حرکات و اعضاء او را بجانب صواب بآسانی حرکت دهند تا بزودی به مقصود رسد پس ثمرهٔ هدایت در معرفت بود و ثمرهٔ رشد در داعیه و ارادت و ثمرهٔ تسدید در قدرت و آلات حرکت اما تائید عبارت از مدد فرستادن غیب بود در باطن به تیزی بصیرت و در ظاهر بقوت بطش و حرکت چنانکه گفت وَأَيَّدْنَاكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ و عصمت بدین نزدیک بود وازان جهت بود که در باطن مانعی پدید آید از معصیت و نداند که از کجا آمد چنانکه گفت وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَن رَّأَىٰ بُرْهَانَ رَبِّهِ اینست نعمت هاء گوناگون دنیا که زاد راه آخرت است و این را اسباب بسیار است و این اسباب را باسباب دیگر حاجت بود تا آنهمه اسباب منتهی شود برب الارباب و مسبب الاسباب جل ذکره و شرح جمله حلقها اسباب دراز است حارث محاسبی گوید رحمة اللہ که شکر زیادتی حق سبحانه و تعالیٰ است مر شاکر را یعنی شاکر چون شکر کند توفیقش زیاده گردد و چون توفیق زیاده گردد شکر زیاده شود ابو سعید خراز رحمة اللہ گفت که شکر اعتراف ست به منعم و اقرار بر بوبیت او سبحانه بعضی از بزرگان گفته اند که شکر غیبت است از شکر بر دین منعم تعالیٰ و تقدس یحیی معاذ گفت که بنده شاکر نبود مادام تا بشکر مشغول بود و غایت شکر تحیر است برای آنکه شکر نعمتی دیگر است از حق سبحانه و تعالیٰ و بران شکری دیگر واجب و آنرا نهایت نبود قال حجة الاسلام بدانکه توکل از جملهٔ مقام مقربان است و درجهٔ بزرگ ست ولیکن علم وی در نفس خود باریک و مشکل ست و علم بوی دشوار است واشکال وی دران است که هر کس که چیزیرا جز حق سبحانه و تعالیٰ اثری نهد یا بیند در توحید وی نقصان است و اگر بیکبار جملهٔ اسباب از پیش برگیرد در شریعت طعن کرده باشد و اگر اسباب را نیز سببی نه بیند با عقل خویش مکابره کرده باشد و چون سببی بیند باشد که بر چیزی دیگر از اسباب توکل کند در توحید وی نقصان افتد پس شرح توکل چنانکه عقل و شرع

و توحید بیک جا بود علمی غامض است و ہر کس آنرا نداند و حقیقت توحید کہ بناء توکل بر وی است
بباید دانست چہ توکل حالتی است از احوال دل و آن ثمرۂ ایمان است کہ دو معنی دارد
یکی ایمان بتوحید و دیگر ایمان بہ کمال لطف و رحمت خدای سبحانہ و تعالیٰ و شرح توحید دراز
است و علم وی بی نہایت چنانکہ ذکر آن و درجات وی رفتہ در ذکر توحید و کمال توحید درجہ
چہارم است کہ اندران حق ماند و بس و جز یکی را نہ بنید و خود را نیز فراموش کند و در حق
دید از خود نیست شود و توکل را بدین حاجت نیست و توکل را توحید سیم کفایت است
و معنی دیگر کہ بناء توکل بران است آن است کہ بداند کہ توکل معنی دو ایمان است یکی توحید
چنانکہ ذکر آن رفتہ دیگر آنکہ بدانی کہ آفریدگار وی است و ہمہ بولسیت و با این ہمہ رحیم و حکیم
و لطیفست و عنایت و شفقت وی در حق مورچہ و کرمی ضعیفی تا بآدمی چہ رسد بیشتر است
از عنایت و شفقت مادر و پدر و بدانی کہ ہر چہ در عالم است بر وجہی آفریدہ است از کمال
و جمال و لطف و حکمت کہ ورای آن کمال کمالی دیگر ممکن نیست و ہیچ چیز از رحمت و
لطف از وی باز نگرفتہ آنچہ خوب آفریدہ ہمچنان می باید کہ باشد و آنچہ زشت آفریدہ کمال
دران است کہ زشت است و اگر زشت نبودی ناقص بودی و حکمت فوت شدی کہ اگر
مثلاً زشتی نیافریدی کمال خوبی ننمودی و خوب از کمال خود لذت نگرفتی کہ کامل و ناقص با اضافت
توان شناخت کہ چیزہاء بسیار بمقابلہ توان شناخت چہ مقابلہ میان دو چیز بود و چون
دوئی برخیزد و یکی گردد مقابلہ و آنچہ بناء مقابلہ بران است باطل شود و روا بود کہ حکمت
کارہا بر خلق پوشیدہ بود و لیکن باید کہ بدان ایمان باشد کہ خیر دران کہ وی حکم کردہ است و
ہر چہ در عالم است از بیماری و تندرستی و عجز و کفر و معصیت و ایمان و ہلاکت و زیان و
سود و زیادت و نقصان و دروغ و راست و در ہر یکی حکمتی است و چنان می باید کہ ہست
و این نیز دریای عظیم است و چون توحید کہ بساحل آن نتوان رسید و بسیار کس نیز درین دریا
غرق شدہ اند و این بسر قدر پیوستہ است و در آشکارا کردن آن رخصت نیست و بوی
ایمان می باید آورد و توکل را بدان حاجت است بدانکہ توکل حالتی است از احوال دل و آن
ثمرہ ایمان ست بتوحید و بکمال و لطف و رحمت خدای سبحانہ و معنی آن حالت اعتماد دلست بر

وکیلی و استوار داشتن حق سبحانه و تعالی و آرام گرفتن بوی تا دل در روزی نه بندد بجهة تحلل شدن اسباب ظاهر و از آن جهة شکسته دل نشود بلکه بر خداوند سبحانه اعتماد کند قوی دل باشد که روزی بوی رساند از جای که نداند هر که معنی نعم الوکیل و نعم النصیر شناسد و بدان ایمان آورد که هر چه هست همه بخدای است و همه از خدای است و هیچ فاعل دیگر نیست الا او در علم و حکمت و قدرت وی هیچ نقصان نیست و رحمت و عنایت وی چندان است که ورای آن تصور نتواند کرد و بدل اعتماد کند بر فضل حق سبحانه و تعالی و حیله و تدبیر خود در باقی کند که روزی وی مقدر است و بوقت خویش بوی رسد و کارهای وی چنانکه در خور فضل و کرم خداوندی وی است بسا زود باشد که بدین یقین دارد فاما در طبع بد دلی بود و سکون نبود بران و متردد باشد باید که طبع تابع یقین شود و تردد نماند پس توکل را هم قوت یقین باید و هم قوت دل تا آن اضطراب از دل زایل نشود و تا آرام و اعتماد تمام بحاصل نیاید متوکل نبود چه معنی توکل اعتماد دلست بر حق سبحانه و تعالی در کارها چه آرام دل تبع مشاهده و تخیل و حس باشد و در ابتدای حال آنگاه چون به نهایت رسد دل نیز تبع یقین شود و بر امشاهده ظاهر حاجت نیاید و بدانکه توکل را سه درجه بود یکی آنکه حال وی چون حال مردی باشد که در خصومت وکیل فراگیرد جلد و دلیر و فصیح و عالم و مشفق که ایمن بود بروی دوم آنکه حال وی چون حال طفل بود که در هر چه بوی رسد جز مادر و پدر نداند که اگر گرسنه شود وی را خواند و اگر از چیزی بترسد در وی آویزد و آن طبع وی بود که آن نه بتکلف و اختیار کند و این متوکلی باشد از توکل خود بیخبر بود از استغراقی که او را بوکیل بود بخلاف آن متوکلی که تمام اعتماد او بر وکیل بود و درجه سیم حال وی چون حال مرده باشد متحرک بحرکت غاسل و اگر کاری نیز او را پیش آید دعا نیز نکند همچنین این متوکل خود را متحرک به حرکت ازلی بیند و هیچکس در میان نه داوند را در میان هیچ اختیار نه فاما درجه دوم همه دعا و زاری بود و در درجه اول همه اختیار بود ولیکن و تدبیر اسبابی که از عادت وکیل دانسته می کوشد و همه انتظار گشتن تا وکیل چه کند و آنچه رود همه از وکیل بیند پس کسی که در توکل و درین مقام سنت دست از تجارت و حراثت که از سنت الٰهی جل ذکره معلوم کرده بلیندازد ولیکن با این همه هم متوکل بود وقتی که اعتماد بر تجارت و حراثت نکند بلکه اعتماد بر فضل و کرم وی دارد که ازین راه ما یحتاج

وی کفایت کند و او را بمقصود رساند چنانکہ حرکات و اسباب تجارت و حراثت بر وی براند و دران کار
او را ہدایت کند پس این کارہا می کند و آنچہ بیند از خدای سبحانہ بیند و معنی لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰہِ
این باشد چہ معنی حول حرکت بود و معنی قوت قدرت بود چون می داند کہ حرکت و قوت وی از وی نیست
بلکہ از آفریدگار ولیست آنچہ بیند از وی بیند و ہیچکس و ہیچ سبب در میان نہ و در جملہ کارہا حوالہ
ہمہ کارہا باسباب از نظر وی بیرون شدہ تا ہیچ جز از حق سبحانہ و تعالیٰ نہ بیند نفع از وی و ضرر
از وی بیند و اگر ہمہ عالم مار گردند و کژدم گرد وی درایند در دل وی ہراس از ایشان نباشد کہ
بے قوت و قدرت کہ از خدای می گیرند ہیچ گزند بوی نتوانند رسانیدن چنانکہ حال صدیق بود کہ
در غار پاشنہ در سوراخ مار داشت و از گزند مار بیخبر بود از نظر وی برخواستہ بود و قدرت و
قوت حق را می دید نہ مار را و دران حال متوکل بود و این درجہ بلند بود کہ از اسباب قطعیت کہ
آن زہر است حذر نکرد از بی خبری کہ او را لحق بود سبحانہ و این در حق ہر کس راست نیاید و نیز اگر
اہل دوزخ را ہمہ را در عذاب بیند و اہل بہشت را ہمہ در نعمت بیند میان ایشان بدل تمیز
نکند چہ داند کہ عدل و حکمت پروردگار مقتضی آن است و آنچنان می باید کہ باشد پس این
متوکل میان عذاب و نعمت فرق نہ بیند و توکل این متوکل بعلم و حال گردد نہ بعمل چہ ہمہ مقامات
وین بر سہ اصل گردد علم حال و عمل و شرح علم و حال کردہ شد و عمل ماندہ چہ باشد کہ کسی تخیل کند کہ
شرط توکل آن باشد کہ ہمہ کارہا بخدای سبحانہ باید گذاشت و کسب نباید کرد و ہیچ چیز فردا
را نباید نہاد و از مار و کژدم و شیر و گرگ و غیر آن نباید گریخت و اگر بیمار شود مداوا نباید کرد
و این ہمہ خطا است کہ برخلاف شرع است و شرع را بنا بر توکل است و لیکن اختیار
آدمی یا در انست کہ مالی کہ ندارد خواہد کہ بدست آرد یا آنچہ دارد خواہد کہ از دست او
بیرون نرود یا دفع ضرری کہ حاصل نیامدہ خواہد کہ بکند و از آلت ضرری کہ حاصل است خواہد
کہ بکند توکل درین ہر یکی حکمی دارد و در ہر یکی حکمی دیگر بود لابد شرح آن باید کرد مقام اول
در کسب و جلب منفعت و این بر سہ درجہ بود و این بعلم و حال است باسبابی کہ از سنت
الٰہی دانستہ کہ بی آن کار حاصل نیامد و دست داشتن وی از جنون بود نہ توکل چنانکہ کسی
دست بطعام نبرد و در دہان ننہد و گوید خدای سبحانہ مرا بی طعام سیری دہد در من سیری

بیافرینید با طعام را حرکت دہد تا در دہان من شود و یا کسی نکاح نکند و با زن صحبت نکند و گوید که خدای سبحانہ بی آن برای من فرزند بیافرینید و گمان برد که این توکل است و حال آنکہ این حماقت باشد بلکہ ہر سببی کہ قطعی است توکل در وی بعمل وکردار نیست بلکہ بعلم وحال است اما علم آنکہ بداند کہ دست وطعام وقدرت وحرکت ودندان ودہان خدای سبحانہ آفریدہ است اما حال آنکہ اعتماد بر فضل خدای سبحانہ کند نہ بر دست وطعام چہ باشد کہ دست در حال کسب مفلوج شود و یا طعام کسی از وی بستاند پس باید کہ نظر بر فضل خدای باشد سبحانہ در آفرینش ونگاہ داشت آن بر خود و قوت خویش درجہ دوم اسبابی کہ قطعی نبود لیکن در غالب بی آن مقصود حاصل نیاید یا بنادر ممکن بود کہ بی آن مقصود حاصل آید چون برگرفتن زاد در سفر کہ ازان نیز دست بداشتن شرط توکل نیست چہ این سنت رسول صلی اللہ علیہ وسلم وسیرت سلف است چہ توکل آن بود کہ زاد برندارد ولیکن باید کہ اعتماد دل وی بر زاد نبود چہ باشد کہ آن زاد از وی بگیرند بلکہ بر آفرینندہ ونگاہ دارندہ اعتماد کند واگر بی زاد در بیابان شود روا بود از کمال توکل بود نہ چنان کہ گوید طعام وآب خوردن از توکل نیست ولیکن این کسی را روا باشد کہ چندان قوت بدست آوردہ باشد کہ اگر یک ہفتہ گرسنہ باید بود بتواند کہ گرسنہ بود یا آنکہ بخوردن گیاہ زندگانی تواند کرد چون مدتی برین بود وغالب آن بود کہ در بادیہ مردم پیدا شوند وطعام از جائی کہ نداند بوی رسد اما باید کہ سوزن وناخن بر وحبل ودلو در بیابان باوی بود کہ از اسباب قطعی است کہ حاجت بی آنہا میسر نشود پس چنین اسباب توکل را خلل نیارد بل اعتماد دل باید کہ بر فضل خدای سبحانہ بود نہ بر آنہا واگر کسی در غار نشیند کہ بر راہ گذر خلق نبود وآنجا گیاہ نباشد وگوید توکل می کنم این حرام بود و ناروا خود را ہلاک کردہ بود وعالم باسباب خدای سبحانہ نبود کہ از سنت الٰہی ست پس توکل بدان بود کہ از راہ اسباب برنخیزد وروزی از اسباب نہ بیند از مسبب الاسباب بیند چہ ہمہ خلق روزی خدای سبحانہ وتعالی میخورند بعضی بمذلت سوال بعضی برنج وانتظار چون بازرگانان وبعضی بکوشش ورنج چون پیشہ وران وبعضی بعز وفراغت چون صوفیان کہ ہمہ چشم بر حق سبحانہ وتعالی دارند وآنچہ بدیشان رسد از حق تعالی فرا ستانند وخلق را در میان نہ بینند درجہ سیم اسبابی

که قطعی نباشند و در غالب نیز بدان حاجت نبود بلکه از حیل و استقصا باشد و نسبت وی با کسب
چون نسبت فال و افسون و داغ بود با بیماری چه رسول صلی اللہ علیہ وسلم متوکلان را وصف بدان
کرد که فال و افسون و داغ نکنند نه آنکه کسب نه کنند و از شهر بیرون شوند معیل باید که درین
وادی نشود و دست از اسباب و کسب باز ندارد و در درجه سیم باشد از توکل چه آنکس که
عیالمند نبود و باشد که صبر کند شاید که روزی وی گرسنگی و مرگست و در حق عیال اینها راست نیاید
و هر کس که چشم وی بحق گشاده شد بیند که حق سبحانه و تعالی خلق را بیافرید و مملکت خویش راست
کرد از ملک و ملکوت و آنچه پیدا کرد نهاد بر وجه کمال نهاد بضرورت بداند که هیچکس را ضایع
نماند مگر بنا در و آن نیز از آن باشد که خیر وی در آنست و هر کس که روی بضامن دارد باید که
روی بوی آرد و هر که کفایت مدت یکسال بنهاد از توکل بیفتاد چه اعتماد بران کرد اما آنکس
که بضرورت وقت قناعت کرد از طعام چندانکه سیر شود و از جامه چندانکه پوشیده شود وی به
توکل وفا کرد اما اگر ذخیره نهاد قدر چهل روز خواص گوید بدین توکل باطل نشود مگر از چهل زیادت
کند سهل گوید ادخار ابراهیم توکل را باطل نکند چندانکه باشد بشرط آنکه اعتماد بر ادخار نباشد
بلکه بر فضل و کرم حق باشد سبحانه چه توکل وقتی که درست شد ادخار زیان ندارد پس حقیقت
آنست که اصل توکل امل کوتاهست و حکم این آنست که برای خود ادخار نکند و رسول صلی اللہ
علیہ وسلم برای عیال زاد یکساله بنهاد و برای خویش از بامداد تا شبانگاه هیچ نگذاشتی و اگر بگذاشتی
توکل وی را زیان نداشتی اما خلق را آن بیاموخت بر درجه ضعف ایشان و آنکس که چیزی بنهد
باید که مال و در دست خویش چنان که در خزینه خدای سبحانه یکی از اصحاب صفه فرمان یافت در جامه
وی ده درم یافتند رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت ده داغ است بر سبیل عذاب بدو معنی یکی آنکه
خود را مجردی فرا خلق نمودی و آن تلبیس بود دیگر آنکه تلبیس نکرده باشد ولیکن ادخار وی
نقصان درجه وی بود چنانکه نشان و داغ بر روی کسی نقصان خوبی روی بود چنانکه در حق
دوستی گفت که فرمان یافته بود که روز قیامت بیاید روی وی چون ماه شب چهارده و اگر
در وی یک خصلت نبودی روی وی چون آفتاب بودی آنکه جامهٔ زمستانی زمستان دیگر
را بنهاد و جامهٔ تابستانی تابستان دیگر را و گفت که هیچ چیز شما را کمتر از صبر و یقین نداده اند

یعنی نگاه داشتن جامه از نقصان یقین بود اما ہیچ خلاف نیست درین که کوزه و سفره و مطهره
و آنچه بر دوام بکار آید ادخار آن روا باشد چه طعام و جامه سال بسال خدای سبحانه بدهد از
وجهی و ہر ساعت این چیز ہا بکار شود و پدید نیاید پس سنت الٰہی را خلاف کردن روا نبود -
اما جامه تابستانی در زمستان بکار نیاید نگاه داشتن آن درین وقت از ضعف یقین بود اگر
کسی چنان بود که چیزی ذخیره نمی کند دل وی مضطرب می شود و حضور طاعت نمی یابد و چشم
وی بر خلق خواهد بود وی را ذخیره اولی تر که چون چنان نکند دل وی آرام نگیرد و بفکر معاش
مشغول شود و مقصود از ینها دل است تا بذکر حق سبحانه و تعالیٰ مشغول شود و بحق مستغرق
بود و بعضی دلها چنان است که بودن وی را مشغول می دارد و در درویشی ساکن باشد این
دل بس شریف بود و بعضی دلها آنچنان بود که بقدر کفایت ساکن بود این چنین کسی را ضیاع
اولی تر اما اگر دلی بود که بی زیادتی مال و تجمل ساکن نبود چنین دل از جمله دلہای اہل دین نباشد
و دل چنین در ہیچ حساب نباشد و اسباب قطعی را از راه برداشتن شرط توکل نیست چنانکه
اگر کسی در خانه خود را بر بندد و یا قفل محکم کند تا دزد کالا را نبرد توکل باطل نشود و ہمچنین اگر
سلاح برگیرد برای دفع خصم توکل باطل نشود و ہمچنین اگر از دشمن حذر کند توکل باطل نشود
و ہمچنین اگر از برای دفع سرما پوستین و جبه بردارد توکل باطل نشود از اسباب ظاہر دست
داشتن شرط توکل نیست و اگر از آدمی بر کسی رنجی رسد و آنکس تحمل کند و صبر کند در آن رنج
توکلش باطل نشود چنانکه حق سبحانه و تعالیٰ می فرماید دَعْ اَذٰىهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فاما
اگر رنج از مار و کژدم بود دفع باید کرد که صبر در آن خلاف توکل بود پس ہر که قفل بر در خانه انداخت
و حذر می کند از دزد متوکل باشد بدان که اعتماد بر قفل نکند که قفل دزد را دفع نکند نشان
متوکل آن بود درین معامله که چون بخانه آید و دزد کالا برده باشد قضا برضای حق سبحانه
و تعالیٰ دہد رنجور نشود بلکه در آن وقت که قفل بر در خانه می نہاده مناجات وی این بوده
باشد که الٰہی قفل بر در خانه بدان نمی نہم که قضای ترا بدان دفع کنم بلکه بدان می نہم که سنت
ترا موافقت کرده باشم چه حق تعالیٰ در حفظ چیز ہا بآن فرموده و اگر چنانکه کسی را بدین کالا
مسلط کنی بحکم تو راضیم و من چه دانم که این کالا برای من آفریده ویا برای کسی دیگر د

باشد که بعاریه بمن سپرده پس اگر درخانه بربند و چون باز گرود ودربسته گشاده بیند رنجور نشود معلوم شود که توکل وی درست ست واگر رنجور شود توکل وی درست نبود بداند که آن عشوه بود که نفس اورا امیداده که تو متوکلی واگر دران معامله خاموش بود وگله نکند درجه صبر یابد واگر به حکایت کردن آیاد ودر طلب آن کوشد ومبالغه کند از درجه صبر نیز بیفتد یقین داند که وی نه از صابران است ونه از متوکلان تا باری دعوی درهاتی کند واین فائده تمام بود که سالک را حاصل آید که به نقصانهاء خود بینا شود لیکن درہر چیزی که از غیب ظاهر می شود بمومن تربیتی است تا انظر از وسایط واسباب بردارد وخود را بتصرف غیب دهد و از درجه نقصان بدرجه کمال ترقی نماید واگر کسی بچیزی محتاج باشد واین چیز را دزد برد چون رنجور نشود واگر رنجور شد از درجه بیفتد این چگونه باشد جواب آن بود که چون آن چیز را خدای سبحانه بوی داده بود وی آن گمان داشت که خیر وی دران است وآن چیز بوی دایم خواهد بود اکنون که باز استد خیر وی درین است باید که بدان شاد شود چه بهرکس چون خیری رسد شاد شود وبداند که آن چیز در دست او عاریت بود ولقوت ایمان بداند که آنچه خدای سبحانه درحق وی کرد خیر وی دران است وبهبودی آنست ما وخیر وبهبود خود نداند چون بیماری که اورا پرہیز دہند از چیزہای خوردنی که زیان وی دران است باز دارند یقین بود که خیر بیمار دران است که از وی باز می گیرند که اگر خیر وی دران نبودی دوست مشفق از وی آن چیز را کی باز گرفتی وتا ایمان درست نکنی توکل تو درست نباشد واگر دعوی توکل کنی این حدیث بود بی اصل که آن را اعتباری نباشد متوکل باید که شش ادب نگاه دارد۔ ادب اول آنکه چون خواہد که دربه بندد بسیار مبالغه نکند وبند بسیار ننهد واز کسی درمحکم کردن بند یاری نخواهد وآسان فراگیرد وجود وعدم آن نزد وی یکسان بود ادب دوم آنکه چون دربه بست واز خانه بیرون آمد ودر دلش آمد که ناگاه دزد نبرد باید که این خطر رابقوت سخاوت دفع کند تا بخل دروی حرکت نکند وگوید که شاید که آن دزد بدین چیز محتاج بود حاجت وی شاید که برآید چه برآوردن حاجات مسلمانان ومعاونت ایشان از درجات اہل اسلام است واگر این مرد توانگر بود مال خود را فدای مال برادر مسلمان کرده باشد تا به سبب بردن مال حاجت دزد کفایت

شود مال دیگری نبرد و این خود هم شفقتی بود بر دزد و هم بر برادر مسلمان و وی خود بدین نیت ثواب صدقه یابد و بهر درمی او را ثواب هفتصد درم باشد اگر دزد ببرد و اگر نبرد و اگرچه آن نیت رد قضای سبحانه نکند اما وی کار خویش کرده باشد چه مومن را در هر کاری نیتی باید چنانکه در خبر است که چون مومن با اهل خود صحبت کند نیت آن کند که چون فرزندی آید وی را بغزا کردن فرستد در دیوان آنکس ثواب و مزد فرزند بنویسند که در راه خدای جنگ کند و شهید شود اگر آن فرزند آید و اگر نیاید و این ثواب بدان نیت یابد پس باید که مومن در همه کارها آنچه بروی است از نیتها ئ نیک بجا آورد تا مزد و ثواب یابد ادب چهارم آنکه اندوهگین نشود و بداند که خیر وی در آن است که آن چیز از وی ببرند و اگر کسی بعد از آنکه کالای وی را ببرند بگوید که در راه خدای آن چیز را سبیل کردم باید که طلب نکند و اگر نیز بیارند بوی دهند فتاند که حق وی در آن لفظ در مقام توکل از آن چیز منقطع شد و اگر بستاند ملک وی بود بمجرد نیت از ملک او بیرون نرود ولیکن در مقام توکل محبوب نبود چه سلف کراهت داشته اند که آنچه از ملک بیرون کند باز بوی رجوع کند ادب پنجم آنکه بر دزد و ظالم دعای بد نکند که بدان توکل باطل شود و هم بدان زهد باطل شود چه هر که بر گذشته تاسف خورد زاهد نبود و بداند که ظالم آنچه کند بر خود کند و آن بدی او را کفایت بود در خبر است که چون بنده بر ظالم دعای بد کند و بدی وی چندان گوید تا حق خویش بتمامی قصاص کند و باشد که ظالم را بر وی چیزی بماند از حق که او را باید بسیار گفته باشد ادب ششم آنکه از روی شفقت بر دزد غمگین شود که بدین معصیت گرفتار شد و بعذاب سبحانه درماند و شکر کند که وی مظلوم است و ظالم نیست و شکر کند نیز که آن نقصان در مال افتاد در دین نیفتاد بیان مقام توکل در علاج بیماری و ازالت ضررها بدانکه علاج آن بر سه درجه است یکی قطعی چون علاج گرسنگی بنان و علاج تشنگی باب و اگر آتش در جایی افتد آب بر وی باید ریخت از اینها دست داشتن حرام است و توکل نیست دوم آنکه قطعی بود نه ظنی بلکه وهمی بود که احتمال داشته که اثر کند یا نکند چون افسون و داغ و فال شرط توکل آن است که از این ها دست بدارد چنانکه در خبر است و مشغول شدن بدینها نشان استقضا بود در اسباب و اعتماد بر آن و قوی تر

آن داغ است آنگاه افسون وضعیف تر آن فال است که آنرا طایرہ گویند سیم آنکہ نہ قطعی بود نہ وہمی بود بلکہ ظنی بود چون فصد وحجامت ومسہل خوردن وعلاج گرمی بسردی وسردی بگرمی دست داشتن ازین جملہ حرام نبود ولکن شرط توکل نیز نیست دلیل بر آن قول رسولست صلی اللہ علیہ وسلم وفعل آن اما قول او صلی اللہ علیہ وسلم چنانکہ گفت ای بندگان خدای دارو بکار دارید کہ ہیچ علت نیست کہ نہ او را داروست مگر مرگ ولیکن باشد کہ داروی آن علت راندانند وباشد کہ بدانند واز رسول صلی اللہ علیہ وسلم پرسیدند کہ دارو وافسون قدر خدا یرا بسجانہ بگرداند گفت کہ آن نیز بقدر بود وگفت صلی اللہ علیہ وسلم کہ حجامت کردن در روز سہ شنبہ کہ ہفدہم ماہ باشد علت یکسالہ بود...... اما فعل وی آن بود کہ ہر شب سرمہ در چشم کشیدی وہر ماہ حجامت کردی وہر سالی دارو خوردی وچون وحی بروی صلی اللہ علیہ وسلم فرود آمدی سر مبارک او صلی اللہ علیہ وسلم درد گرفتی درحنا گرفتی وچون جای ریش شدی وحنا بروی نہادی ووقت بودی کہ خاک بران نہادی کہ بہواروئی کہ شافی بود توکل باطل نشود ویکی از انبیا صلی اللہ علیہ وسلم از ضعف شکایت کرد وحی آمد کہ گوشت وشیر بخور در خبر است کہ موسیٰ گفت یارب بیماری از کیست وشفا از کیست وحی آمد کہ آن ہر دو از من است گفت پس طبیب بچہ کار آید گفت تا بندگان من ازان راہ روزی خورند وبمداوای بندگانی مرا دل خوش کند ودر امثال اینہا توکل بعلم وحال است کہ اعتماد بر آفریدگار دارد کنند چہ بسیار کس دارو خورد وہلاک شود بدانکہ داغ نیز...... عادت است مرگروہی را ولیکن از درجہ توکل بیفگند کہ ازان نہی آمدہ است واز افسون نہی نیست ونہی از داغ بہ سبب سوختن است باتش ودران بیم وخطر وہلاک است ودانہ چون فصد وحجامت است کہ منفعت آن ظاہر است ورسول صلی اللہ علیہ وسلم بیان فرمود وبسیاری از بزرگان علاج نکردہ اند وآنرا چند

ا؎ مطلب :- بیان سبب آنکہ از داغ کردن نہی فرمود واز افسون نی - ۱۲

۲؎ مطلب :- بیان سبب آنکہ بسیاری از اکابر وبزرگان این علاج نکردہ اند چون صدیق رضی اللہ عنہ وغیرآن - ۱۲

سبب بوده یکی آنکه مکاشف بوده اند ودانسته اند که اجل ایشان نزدیک آمده وازین معنی بود که صدیق را گفتند رضی اللہ عنہ که چرا طبیب را نخوانی تا بیماری تو به بنید گفت طبیب مرا دید گفت اِنِّیْ اَفْعَلُ مَا اُرِیْدُ یعنی من آن کنم که خواهم دوم آنکه بخوف آخرت مشغول باشد به علاج نپردازد سیم آنکه جهت آن علت بنزد طبیب جهود یا ترسا نباید رفت از آن جهت علاج نکند چهارم آنکه خواهد که دایم بیمار باشد تا او را ثواب بیماری نولیسند پنجم آنکه گناه بسیار دارد خواهد که آن بیماری کفارت گناهان وی شود و در خبر است که تب در بنده آید تا وی را از گناهان پاک کند چنانکه بر وی هیچ گناه نماند چنانکه بر تگرگ هیچ گرد نبود ششم آنکه از تندرستی بطر و غفلت و طغیان خیزد خواهد که دایم بیمار بود تا غفلت دفع شود و نفس بخود مشغول نبود و در خبر است که خدای سبحانہ می گوید که بیماری بند من است و درویشی زندان من کسی را در بند و زندان کنم که وی را دوست میدارم پس چون تندرستی بمعصیت کشد و عافیت در بیماری چیزی که سبب عافیت بود از اله وی نداشته اند و گفته اند که مومن باید از رنج و بیماری در مدت چهل روز خالی نباشد و از زیانی و بیمی نیز خالی نباشد دیگر شرط توکل پنهان داشتن بیماری است و اظهار کردن و گله کردن مکروه است الا بعذر چنانکه علت خود فرا طبیب گوید پس اگر بعذری نبود و بیماری اظهار کند بر سبیل شکایت آن حرام بود و اگر شکایت نکند روا بود و اولیٰ تر آن بود که پنهان دارد و گفته اند ناله بر بیمار بنولیسند که آن اظهار بیماری باشد عمر رضی اللہ عنہ بشام می شد خبر آوردند که در شام طاعون عظیم است گروهی از یاران گفتند نرویم گروه دیگر گفتند از قدر حذر نکنیم عمر رضی اللہ عنہ گفت از قدر خدای سبحانہ بقدر وی گریزیم و گفت اگر یکی از شما را دو وادی بودی یکی پر گیاه تر و یکی خشک بهر کدام که

مطلب ۱: آنکه از برای مداوا بسوی طبیب جهود و ترسا مراجعت نکند ۱۲

مطلب ۲: مقاصد و مطالب نفیسه در علاج ناکردن۔

مطلب ۳: مطلب آنکه مومن از بیم بیماری و بیم گزند خالی نباید بود ۱۲

مطلب ۴: ذکر آنکه در طاعون عمواس شام امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ ۱۲

گوسفندرا آنجا برد تقدیر آن بوده باشد پس عبدالرحمن بن عوف را رضی اللہ عنہ طلب کردند تاچہ گوید وی گفت من از رسول صلی اللہ علیہ وسلم شنیدم کہ گفت چون جای بیماری باشد آنجا مروید چون در شہر وبا باشد وشما در انجا باشید از انجا بیرون مروید ومگریزید پس عمر رضی اللہ عنہ شکر کرد کہ رای وی موافق خبر بود وصحابہ برین اتفاق کردند اما بیرون ناآمدن ازان است کہ اگر تندرستان بیرون آیند بیماران ضایع مانند وہلاک شوند وچون ہوا در باطن اثر کند بیرون آمدن سود ندارد ودر بعضی اخبار است کہ گریختن از وبا چنان است کہ کسی از صف قتالی با کفار بگریزد ونہی از برای آنست کہ چون تندرستان بروند لہا بیماران شکستہ شود وخلاص آنکس کہ بگریزد خود در شک بود سری سقطی گفت کہ توکل آن است کہ بندہ از حول وقوت خود بیرون آید جنید گفت کہ حقیقت توکل آن است کہ بندہ با خداوند خود چنان بود کہ در ازل بودہ پیش از وجود تا خداوند سبحانہ با او ہمچنان باشد کہ در ازل بودہ پیش از وجود بندہ ابن مسروق گفت توکل آن است کہ بندہ گردن نہد جریان قضای حق را در احکامی کہ پرورد وسہل گفت توکل آنست کہ بندہ خود را تسلیم خداوند خود کند تا چنانکہ ارادت او بود سبحانہ در بندہ تصرف کند ابو عبداللہ قرشی گفت کہ متوکل آن بود کہ او را جز خداوند سبحانہ ہیچ ماوا گاہی وپناہی نبود ابوسعید خراز گفت کہ حضرت پروردگار کفایات اہل مملکت خود کردہ وپرداختہ وراست کردہ پس خلق مستغنی شدند از مقامات توکل وبر وجہ کفایت بندہ را خداوند سبحانہ لبسندہ بود وچہ زشت وقبیح است تقاضا از اہل صفا وصفوت سہل گفت کہ ہمہ مقامات را روی ولپشت است الا توکل کہ ہمہ رولیست بی لپشت مرادش توکل عنایت است وتوکل عنایت آن باشد کہ بندہ از حق مطالبت عوض نکند وبعضی گفتہ اند کہ توکل ستر لسبت میان حق وبندہ ومعنی این سخن آنست کہ بعضی بزرگان گفتہ اند کہ حقیقت توکل ترک توکل است یعنی حق سبحانہ وتعالی ایشان را چنان بود کہ پیش از وجود ایشان بودہ در وقت نابود ایشان بعضی از بزرگان ابراہیم خواص پرسیدند کہ تصوف ترا کجا رسانید گفت کہ بمقام توکل گفت کہ ہنوز در عمارت باطن سعی می کنی بہ توحید صرف کی رسی یعنی توکل نور حق برای نفس ست تا مکرہی بدو نرسد قال حجۃ الاسلام خوف از عدل خدای سبحانہ از مقامات

بزرگ ست و فضیلت وی در خور اسباب و ثمرهٔ ویست اما سبب وی علم و معرفت است و برای این گفت حق سبحانه و تعالی إِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ و رسول گفت صلی اللہ علیه وسلم راس الحکمة مخافة الله سبحانه اما ثمرات وی عفت ست و ورع و تقوی و این همه تخم سعادت است که بی ترک شهوات و صبر ازان راه آخرت نتوان رفت و هیچ چیز شهوت راچنان نسوزد که خوف برای اینست که خدای سبحانه هدی و رحمة و علم و رضوان جمع کرد در سه آیه از قرآن اول هُدًى وَّرَحْمَةٌ لِّلَّذِيْنَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُوْنَ دیگر اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا دیگر رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهٗ و تقوی که ثمرهٔ خوف ست حق تعالی بخود اضافت کرد و گفت وَلٰكِنْ يَّنَالُهُ التَّقْوٰى مِنْكُمْ و رسول گفت صلی اللہ علیه وسلم هیچ مومن نیست که یک اشک از ترس خدای سبحانه از چشم وی بیرون آید اگرچه چند پر مگسی باشد و آن اشک بروی وی رسد روی وی را خدای سبحانه بر آتش دوزخ حرام گرداند عائشه رضی اللہ عنها می گوید که از رسول صلی اللہ علیه وسلم پرسیدم که هیچ کس از امت تو بحساب در بهشت شود گفت شود آنکه از گناه خویش یاد آرد و بگرید

بباید دانست که خوف حالتی ست از حالات درونی که در دل پدیدار آید و آنرا سببی است و ثمرهٔ اما سبب وی علم و معرفت است بدانکه خطر کار آخرت به بیند و اسباب هلاک خویش حاضر و غایب به بیند لابد این آتش درمیان جان پدید آید و این حال از دو معرفت خیزد یکی آنکه خود را و عیوب خود را و گناهان خود را و آفات و طاعات خود را و خباثت اخلاق بد خود را به حقیقت به بیند و با این همه تقصیرها نعمت خدا را سبحانه در حق خود بشناسد مثل وی چون کسی باشد که از پادشاهی خلعت و نعمت بسیار یافته باشد آنگه در حرم و خزانهٔ وی خیانتها بسیار کرده باشد پس ناگاه بداند که پادشاه وی را بدان خیانتها می دیده و داند که ملک غیور است و بی باک و منتقم و خود را نزدیک وی هیچ شفیع نداند و هیچ وسیلت نشناسد لابد آن آتش درمیان جان وی پدید آید چون خطر کار خویش به بیند معرفت دوم آنکه آن خوف از دید این تقصیرها در دل پیدا نشود و لیکن آن خوف در دل از کمال و قدرت و بی باکی و استغنا خیزد چنانکه کسی در چنگال شیر افتد از گناه خویش نترسد و لیکن ازان ترسد که صفت شیری داند

که به طبع هلاک کننده است وآنکه از وی واز ضعیفی وی هیچ باک ندارد واین خوف تمام تر وفاضل تر هر که صفات حق سبحانه وتعالیٰ بشناخت وجلال وبزرگی وتوانائی وی واستغنای وی بدان است که اگر همه عالم راهلاک کند وهمه را جاوید در دوزخ بدارد یک ذره از مملکت وی کم نشود وآنچه آنرا رافت وشفقت گویند از حقیقت آن ذات وی منزه است جای آن بود که بترسد واین خوف نیز انبیا را باشد اگرچه دانند که از معاصی معصوم‌اند و هر که بخدای سبحانه عارف تر از وی باو ترسان تر وهر که جاهل تر ایمن تر اما ثمرهٔ وی در دل بود وهم در جوارح اما در دل آنکه شهوات منغص شود وپروای آن نبود مثلاً اگر کسی را شهوت زنی یا طفلی در دل بود چون در چنگال شیری افتد یا در زندان سلطانی قاهری گرفتار آید وی را پروای آن شهوت نماند بلکه حال وی در آن وقت همه خضوع وخشوع وسکون وخواری بود وهمه مراقبه ومحاسبه ونظر در عاقبت بود دران حال نه کبر ماند ونه حسد ونه شره دنیا ونه غفلت فاما ثمرهٔ آن در تن همه شکستی ونزاری بود وثمرهٔ وی در جوارح پاکی بود از معاصی ومودب بودن بود در مقام اداءِ طاعت و درجات[ف] خوف متفاوت بود واگر شهوات خود را بازدارد نام وی عفت بود واگر خود را از حرام بازدارد نام وی ورع بود واگر خود را از شبهات بازدارد ویا از حلال بازدارد که از وی بیم آن بود که بحرامی خواهد افتاد نام وی تقویٰ بود واگر از هر چه جز راه دین است خود را بازدارد نام وی صدق بود ونام آنکس صدیق وعفت وورع در زیر تقویٰ بود واین همه در زیر صدق آید وبه حقیقت خوف این باشد اما آنکس که اشکی فرود آرد وبترسد وگوید لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّةَ اِلَّا بِاللهِ وباز بر سر غفلت شود این را تنگ دلی زنان گویند این خوف نباشد که هر که از چیزی ترسد از وی بگریزد وکسی چیزی در آستین وی در آید ناگاه ببیند ماری بود ممکن نبود که بلاحول اقتصار کند لابد ببیند از وی بگریزد وبباید دانست که خوف را سه درجه است ضعیف وقوی ومعتدل ومحمود از وی معتدل بود ضعیف آن بود که مرد را بکار ندارد چون

[ف] مطلب :- بیان تفاوت عفت وورع وتقوی وصدق ۱۲-

رقت زنان و قوی آن بود که از وی بیم نومیدی بود و بیماری و بی هوشی آرد و مرگ و این هردو مذموم باشد چه خوف را در نفس خود کمالی نبود چون توحید و معرفت و محبت و برای اینست که وی در صفات خدای سبحانہ روا نبود بلکہ خوف ابی عین و بی جہل نبود کہ تا عاقبت مجہول نبود و حذر از خطر عجز با آن عاقبت ضم نشود خوف وجود نگیرد و لکن خوف را کمالی بود با ضافت یا حال غافلان کہ آن خوف چون تازیانہ بود کہ کودک را فر التعلیم ندارد و درد نکند و یا ستور را فرا راہ ندارد و درد نکند و یا چنان قوی بود کہ کودک را و ستور را جای بشکند یا جائی افگار کند و از فائدہ فرو مانند این ہردو بکار نیاید بلکہ باید کہ معتدل بود تا از معاصی باز دارد و بر طاعت حریص کند و ہرکہ عالم تر بود خوف وی معتدل تر بود کہ چون با فراط رسد از اسباب و جاہ باز اندیشد و چون ضعیف شود از خطر کار براندیشد و ہرکہ خایف نبود و خود را عالم تام کند آن بیہودہ باشد کہ آموختہ باشد نہ علم چون فال گوی کہ نام خود را حکیم کردہ باشد و از حکمت ہیچ خبر نداشتہ باشد چہ اول ہمہ معرفتہا آنست کہ خود را و خدای خود را بشناسد خود را بعیب و تقصیر و خدای را بجلال و عظمت و باک ناداشتن بہلاک عالم و ازین دو معرفت جز خوف نیفزاید و برای این بود کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اول العلم معرفۃ الجبار و آخر الامر تفویض الیہ گفت اول علم آنست کہ خدایرا سبحانہ بجباری و قہاری بشناسی و آخر آنکہ بندہ وار کار بوی تفویض کنی و بدانی کہ تو ہیچ نہ و ہیچ چیز بدست تو نہ و کسی کہ این معنی بداند چون نترسد بدانکہ خوف از معرفت خطر کار خیزد و ہر کسی را در پیش خطری بود کسی بود کہ در پیش وی دوزخ آید از ان ترسد و کس بود کہ ناگاہ بی توبہ بمیرد و از ان ترسد و کس بود کہ ناگاہ باز بہ معصیت گرفتار شود و دل او را قسوۃ و غفلت گیرد از ان ترسد و کس بود کہ ترس وی در نعمت از بطر و کبر و ظلم بود تا در قیامت بمظالم گرفتار نشود از ان ترسد و کس بود کہ فضایح خود یاد کند در قیامت رسوا شود از ان ترسد و کس بود کہ خواہد چیزی بر ضمیر وی نگذرد کہ پسندیدۂ آنحضرت نباشد از ان ترسد و کس بود کہ دایم ناظر حق بود از وی ترسد و فایدہ ہر یک آن بود کہ بآن مشغول بود و از ان بترسد تا آن از وی فوت نشود و عارف باید کہ بداند کہ از ہرچہ

می گریزد و بهر چه مشغول می شود برای چه می شود مشغول شدنی بوی کدام است که همه را برای وی ترک باید کرد و آن خداوند بی همتا است سبحانه که از همه کائنات روی بوی باید آوردن وغالب ترین حالی بر دل خائفان خوف[ف] خاتمت بود که ناگاه بی ایمان روند و این خود از سابقه ازل بود تا در ازل حکم چه کرده اند از سعادت و شقاوت چه خاتمه فرع سابقه بود اصل درین آنست که رسول صلی الله علیه وسلم فرمود و بر سر منبر که حق سبحانه و تعالی کتابی نوشته است و نام اهل بهشت و نیک بختان در وی و دست راست فراز گرفت و گفت که کتابی دیگر نوشته است و نام اهل دوزخ و بدبختان در وی و دست چپ فراز گرفت و گفت اندرین نیفزاید و اندران نکاهد و آنکه اهل سعادت باشد عمل اهل شقاوت کند تا همه گویند که وی بدبخت است ناگاه سابقه ازلی در آید و اگر همه یکساعت بود آنرا از راه بدبختی باز گرداند در راه سعادت ازل گیرد چه سعید آن بود که در ازل سعید بود و آنکه اهل شقاوت عمل اهل سعادت می کند تا همه گویند که وی سعید است پس سابقه ازلی در آید و اگر همه به ساعتی باشد او را ازان راه باز گرداند و براه شقاوت آرد و بدبخت گردد چه شقی آن بود که در ازل شقی بود و کار خاتمت دارد پس خوف اهل بصیرت ازین بود و این تمام تر است چنانچه خوف از خدای سبحانه به سبب صفات جلال وی تمام تر است از خوف از گناه خویش که آن خوف هرگز نخیزد و آنرا هیبت اجلال گویند و چون کسی از گناه ترسد باشد که مغرور شود و گوید چون ترک گناه کردم پس از چه ترسم و درین جمله هر که تامل کند بداند که رسول صلی الله علیه وسلم در اعلی درجات خواهد بود و ابوجهل در اسفل درکات پیش از آفرینش ایشان چه آید ازین چه وسیلت بود و از چه خیانت آمد و چون هر دو آفریده شدند راه معرفت و طاعت رسول صلی الله علیه وسلم را میسر گردانید نه بی سببی از جانب وی و آن بالزام حق بود که داعیه بروی گماشتند و پردها از پیش چشم وی برداشتند نتوانست که آنهمه برخود بپوشد و ازان برگردد و بوجهل را راه دیدار بروی در بستند نتوانست که به بیند که مخالفت زهر قاتلست از وی

[ف] مطلب:— اینست که یکی گفته از خاتمه می ترسم دیگری گفت از فاتحه می ترسم ۱۲

باز نتوانست ایستاد و از شہوات دست باز نتوانستند داشت وہر دو دران مضطر بودند یکی را اسباب سعادت میسر گرداند می برد او را بسلسلۂ لطف تا اعلیٰ علیین و آن دیگر یرا اسباب شقاوت میسر گرداند می برد او را بسلسلۂ قہر تا اسفل السافلین وہر کہ حکم چنان کند کہ خواہد واز ہیچ باک ندارد بضرورت از وی باید ترسید وہر کہ از بی نیازی خدای سبحانہ باید نشد وصفات وجلال وی فہم کند ہرگز از خوف او خالی نباشد معنی سوءِ خاتمت کہ ہمہ صدیقان ازان ترسیدہ اند آنست کہ در وقت مرگ ایمان از بندہ بستانند و آنرا اسباب بسیار است وعلم آن پوشیدہ است لکن آنچہ از وی بتوان گفت در کتاب آنست کہ آن از دو سبب بود یکی آنکہ کسی بدعتی باطل را بحق اعتماد کند وعمر بران بگذراند وگمان نبرد کہ آن خطا کردہ پس بہ نزدیک مرگ کارہا کشف افتد وبدان سبب در دیگر اعتقادہای خود بشک شود واعتماد وی در اعتقادہای وی ضعیف شود۔ وبدین شک از دنیا بیرون رود واین نوع خطر بتدع را پیش آید وکسی را راہ دلیل وکلام پیش گیرد وبہ تقلید خواہد کہ بحقیقت آن رسد اما ابلہان واہل سلامت کہ بظاہر مسلمان روند چنانکہ در اخبار وقرآن آمدہ ازین خطر ایمن باشند وازین گفت رسول صلی اللہ علیہ وسلم علیکم بدین العجایز واکثر اہل الجنۃ البلہ۔ وسلف ازین جہۃ بود کہ از علم کلام وبحث از حقیقت آن وجستجوی آن منع کردہ اند چہ دانستند کہ ہر کس طاقت آن ندارد۔ بنادانی بہ بدعتی گرفتار شوند وسبب دیگر آنکہ ایمان در اصل خود ضعیف بود ودوستی خدای سبحانہ در دل ضعیف بود وقت مرگ چون بیند کہ ہمہ شہوات از وی باز ستانند واز دنیا او را بقہر بیرون می برند وجائی می برند کہ او را باز نخواہند گردانید او دوستی ضعیف درین وقت نیز باطل شود بدشمنی خدای سبحانہ وباعتقاد بدبحق سبحانہ از دنیا بیرون رود نعوذ باللہ وبرای اینست کہ درجۂ شہادت بزرگست کہ دران وقت دنیا بتمامی از پیش برخیزد ودوستی خدای سبحانہ بردل غالب شدہ ودل برمرگ نہادہ ذرچنین حال چون مرگ در رسد داند غنیمتی تمام بود وہر کہ دوستی خدای در دل او غالب بود او ازین خطر ایمن بود چون وقت مرگ در رسد داند کہ وقت دیدار دوست است آمدن مرگ را کارہ نباشد دران حال آن دوستی غالب تر شود ودل از دوستی دنیا وغیر بردارد بجمال دوست

شادمان بشود این نشان بود حسن خاتمت پس ہر کہ خواہد کہ ازین خطر دور شود باید کہ از بدعتہا دور باشد و بدانچہ در قرآن و اخبار است ایمان آرد و آن ہمہ احکام قبول کند و آنچہ باو رسد و رسانند تسلیم کند و جہد آن کند کہ دوستی حق سبحانہ و تعالیٰ بر دل وی غالب شود و دوستی دنیا بر دل وی ضعیف شود و آن بدان ضعیف شود کہ حدود شرع نگاہ دارد تا دنیا بروی تنگ شود و منغص گردد و از ان نفور گردد و دوستی حق سبحانہ و تعالیٰ بدان قوی گردد کہ ہمیشہ ذکر وی می کند و صحبت با دوستان وی میدارد نہ با دوستان دنیا و ہر کہ دوستی دنیا بر دل وی غالب بود کار او پر خطر باشد چنانکہ در قرآن گفت قُلْ اِنْ کَانَ آبَاؤُکُمْ وَاَبْنَاؤُکُمْ وَاِخْوَانُکُمْ الآیہ گفت کہ اگر پدران و فرزندان و برادران و زن و مال و نعمت و ہر چہ ہست شما را و سرا و خانمان دوستر نزدیک شما از خدای و رسول او دست ساختہ باشید عذاب خدای را سبحانہ تا فرمان خدایرا سبحانہ در رسد بہلاک ایشان بباید دانست کہ اول مقامات دین یقین و معرفت ست و از معرفت خوف خیزد و از خوف زہد و صبر و توبہ و صدق و اخلاص و مواظبت بر ذکر و فکر بر دوام پدید آید و از ان دو انس و محبت پدید آید و این نہایت مقامات بود و رضا و تفویض و شوق این ہمہ خود تبع محبت باشد پس کیمیاء سعادت پس از یقین و معرفت خوف ست و ہر چہ پس از ان است بی خوف راست نیاید و این بسہ طریق بدست آید یکی علم و معرفت کہ چون خود و حق را سبحانہ بشناخت از حق تعالیٰ بضرورت بشناخت بترسد چہ ہر کہ خدایرا بجلال و کمال و قدرت و بی نیازی از خلق بشناخت و خود را بہ بیچارگی و درماندگی و حاجت مندی بشناخت خویشتن را مثلاً در چنگال شیر دید و از طبع شیر دانستہ کہ جز ہلاک نیاید بضرورت از شیر بترسد و حذر کند از انکہ بنادانی در چنگ شیر ہلاک شود بلکہ ہر کہ حکم خدایرا سبحانہ بشناخت کہ ہر چہ خواہد بود تا بہ قیامت حکم کردہ است لبعضی بالسعادت بیو سیلتی و بعضی بالشقاوت بی جنایتی بلکہ چنانکہ خواست آن کرد و آن ہرگز بنگردد دیگر نشود لابد چون این بداند بترسد و ابواب معرفت کہ از ان خوف خیزد بسیار است و ہر کہ بخدای سبحانہ عارف تر از وی ترسان تر طریق دوم آنست کہ اگر از معرفت عاجز آید صحبت با اہل خوف دارد تا خوف ایشان بوی سرایت کند و از اہل غفلت دور باشد و ازین خوف حاصل آید اگرچہ بہ تقلید بود

طریق سیم آنکه چون این قوم را نیابد که با ایشان صحبت دارد که این چنین کسان در روزگار کمتر مانده اند حال و سیرت آن قوم بشنود و از کتب برخواند تا بدان سبب در وی آگاهی و خوف از عافیت پدید آید ابو عمرو دمشقی گفت که خایف آنست که از نفس خویش بیشتر ترسد و ترسان باشند ابو عبد اللہ جلا گفت که خائف آن باشد که مخوفات او را ایمن گردانند و از وی ایمن باشند ابن حنیق گفت که خایف بحکم وقت بود گاه بود که مخوفات از ان خایف و ترسان گردند و گاه بود که از ان ایمن شوند اما آنکه مخوفات از و بترسند برای آنکه خوف برو غالب بود تا همه خوف شود از و همه چیز بترسد و اما آنکه از وی مخاوف همه ایمن شود کسی بود که چون ذکر آن مخاوف در آید هیچ اثر نکند زیرا که او از ان مخاوف غایب بود به سبب خوف حق سبحانه و تعالی بروی و من غاب عن الاشیاء غابت الاشیائیه دوم گفت که خایف آنست که از غیر حق نترسد یعنی خوف او نه از بهر نفس بود بلکه برای اجلال و عظمت خداوند سبحانه باشد و اما خوف که برای نفس بود آن خوف عقوبت باشد سهل گفت خوف نر است و رجا انثی یعنی از ین هر دو حقایق ایمان پدید آید قال حجة الاسلام خوف از عدل خدای سبحانه و رجا بفضل خدای سبحانه چون دو جناح سالک را که به همه مقامات محمود خواهند که برسند بقوت وی رسند چه عقاب که عبارت از جالبست از حضرت الٰهی سخت بلند است تا امید صادق نباشد چشم بر جمال حضرت الٰهی نیفتد و چون بآن جمال بینا نشود قطع عقبات نتواند کرد و شهوات که بر راه دوزخ است غالبست و فریبنده و بخود کشنده تا هراس از سرکی بر دل غالب نشود از وی حذر نتوان کرد و بدین سبب که فضل خوف بیشتر است از رجا چه رجا چون زمامی بود که بنده را بوی کشند و خوف چون تازیانه که وی را بدان می زنند و می برند بباید دانست که عبادت خدای سبحانه بر امید فضل و کرم او نیکوتر از عبادت با هراس عقوبت که از وی محبت خیزد و هیچ مقام از محبت بالاتر نباشد و از خوف نفرت هم بود و برای این گفت رسول صلی اللہ علیہ وسلم که نمیرد یکی از شما الا آنکه نیکو گمان کرده باشد بخدای سبحانه و گفت صلی اللہ علیہ وسلم که حق سبحانه و تعالی میگوید من نزد گمان بنده خودم گو هر گمان که بمن خواهد ببرد بمقتضای آن گمان با بنده عمل کنم بدانکه هر که در مستقبل نیکوئی چشم دارد این چشم داشتن او را رجا گویند و باشد که تمنی گویند و باشد که غرور و حماقت گویند و ابلهان این ها را

از یکدیگر جدا نکنند و ندانند و پندارند که این همه امید است و رجا محمود نه آن است بلکه اگر کسی تخم نیک طلب کند و در زمین نرم افگند و از خار و گیاه پاک کند و بوقت آب همی دهد و چشم دارد که ارتفاع برگیرد و خدای سبحانه آفات ازان دفع کند این چشم داشتن را امید گویند و اگر تخم پوسیده در زمین سخت اندازد و از خار و گیاه پاک نکند و آب ندهد و ارتفاع چشم دارد این را غرور و حماقت گویند نه رجا و اگر تخم نیک در زمین پاک افگند و زمین از خار و گیاه پاک می کند و لیکن آب ندهد و چشم می دارد که باران آید و لیکن جائی که آنجا باران آمدن عادت نباشد و لیکن محال نیز نباشد این را آرزوی تمنی نیز گویند و همچنین هر که تخم ایمان درست در صحرای سینه پاک از خار اخلاق بد باز اندازد و بر مواظبت بر طاعت درخت ایمان را آب پاک میدهد و چشم میدارد از خدای سبحانه که او را از آفت ها نگاه دارد تا بوقت مرگ همچنین بماند و ختم عمر او بر شهادت و سعادت شود و او ایمان بسلامت ببرد و این را امید گویند و نشان آن این بود که هرچه در مستقبل ممکن نبود در رعایت آن هیچ تقصیر نکند و تعهد باز نگیرد که ضائع گذاشتن تعهد کسب از نومیدی باشد نه از امید اما اگر تخم ایمان پوسیده بود یعنی که یقین درست نبود و اگر درست بود و لیکن سینه از اخلاق بد پاک نبود و آب طاعت ندهد چشم داشتن رحمت از حماقت بود نه امید و رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود که احمق آن بود که هرچه خواهد کند و رحمت چشم دارد و حق سبحانه و تعالی می فرماید قوله عز طوله فخلف من بعد هم خلف ورثوا الکتاب یاخذون عرض هذا الادنی و یقولون سیغفر لنا و درین آیه مذمت کسانی می کند که پس از انبیا علم بایشان رسیده و لیکن بدنیا مشغول شدند و گفتند چشم داریم که خدای سبحانه بر ما رحمت کند پس هر چیز از اسباب که به اختیار بنده تعلق دارد ثمرهٔ آن چشم داشتن رجا بود و چون از اسباب دست بدارد چشم داشتن حماقت و غرور بود و اگر اسباب نه ویران بود و نه آبادان چشم داشت آرزو بود و کار دین بآرزو راست نیاید پس هر که توبه کند باید که او را امید قبول بود و هر که توبه نکرد و لیکن به سبب معصیت خود را اندوهگین و رنجور میدارد و چشم دارد که خدای سبحانه او را توبه دهد این رجا بود که رنجوری وی سبب آنست که بتوبه کشد اما اگر رنجور نبود و توبه نکند و آمرزش چشم دارد غرور بود و اگر رنجور نبود و توبه

چشم دارد این نیز غرور بود اگرچه این را ابلهان امید نام کنند و خدای سبحانه می گوید وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَةَ اللهِ یعنی کسانی که ایمان آورند و آرزوهای خویش در شهر و سراهای خویشتن بگذاشتند و غربت اختیار کردند و جهاد کردند با کفار ایشان راجای امید است برحمت ما و یحیی بن معاذ گوید که حماقت بیش ازین نیست که کسی تخم نه بجایگاه انداز دو بر طمع دارد و معصیت کند و بهشت طمع دارد و سرای مطیعان جوید و کار عاصیان کند و عمل صلاح نکند و ثواب طمع دارد و کسی پیش رسول صلی الله علیه وسلم آمد و گفت که آمده ام تا از تو بپرسم که نشان آنکه خدای سبحانه بکسی خیری خواسته باشد چیست و نشان آنکه شری خواسته باشد چیست گفت هر روز که برخیزی بر چه صفت برخیزی گفت چنانکه خیر و اهل خیر را دوست میدارم و اگر خیری پدید آید شاد شوم که آن بکنم و ثواب آن بیقین بشناسم و اگر از من فوت شود اندوهگین شوم و در آرزوی آن بمانم گفت اینست نشان آنکه بتو خیر خواسته است و اگر کار دیگر خواستی ترا بدان مشغول کردی و آنکه باک نداشتی که ترا در کدام وادی از وادیهای دنیا هلاک کردی علاج حاصل کردن رجا آنکه بدین دارو کسی را حاجت نباشد مگر دو بیمار را یکی آنکه از بسیاری گناه که کرده باشد نومید شده باشد و توبه نمی کند میگوید نپذیرند دیگر آنکه از بسیاری جهد در طاعت خویشتن را هلاک کند و رنج بسیار کشد که طاقت آن نیارد و این هر دو کس را برجا حاجت ست اما اهل غفلت را این دارو فایده نکند و رجا او را بدو سبب حاصل شود سبب اول آنکه اندیشه در عجائب دنیا و آفرینش نباتات و حیوانات و انواع نعمت آن کند تا رحمتی و لطفی بیند که ورای آن نتواند بود چه اگر در خود نگردد و به بیند که آنچه و بر او را بایست بود همه آن بوی داده و برای او آفریده چون سر و دل و دست و پای که ضرورت وی بوده و آنچه ضرورت نبود از آرایش وی چون سرخی لب و کجی ابرو و سیاهی مو و راستی مژه چشم که او را بدان بیارا ستهٔ و این لطف با همه حیوانات نیز کرده مثلا در زنبوری چندان نقش و نگار کرده و چندان لطایف صنع در نقاب تناسب وی و در نیکوئی نقش وی در بدایت وی در بنا کردن خانه برای خود و کیفیت آن که عسل در وی جمع کند پدید آورده که عقل از حقیقت آن عاجز باشد و آنکه طاعت پادشاه خود چون دارد و پادشاه ایشان سیاست

ایشان چون کند هر که چنین عجایب در ظاهر و باطن خویش و در همه آفرینش به بیند و در ان تامل کند
بداند به یقین که رحمت حق سبحانه و تعالیٰ ازان بزرگ تر است که نومید را جا نبود و باید که خوف
و رجا هر دو برابر بود چه اگر رجا غالب بود جای آن دارد که لطف و رحمت حق سبحانه در آفرینش
خلق نهایت ندارد یکی از بزرگان می گوید که هیچ آیه در قرآن ازین آیه امیدوار تر نیست که
یَا اَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اِذَا تَدَایَنْتُمْ بِدَیْنٍ اِلٰی اَجَلٍ مُّسَمًّی فَاکْتُبُوْهُ الآیه درین آیه
می فرماید تا مال چگونه نگاه دارند و وام چگونه دهند تا مال که بدان محتاجی ضایع نشود چگونه که
این چنین رحمتی از آمرزش تو قاصر بود تا ترا بدوزخ فرستد و حصول این یک سبب عظیم بی نهایت
ست در استحصال رجا که هر کس بدان نرسد سبب دوم تامل است در اخبار و آیات و آثار که
آن نیز از حد بیرون است چنانکه در قرآن می گوید لَا تَقْنَطُوْا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ یعنی هیچکدام
از رحمت من نومید مباشید و جای دیگر می گوید که فرشتگان مر شما را از خدای سبحانه آمرزش
میخواهند وَیَسْتَغْفِرُوْنَ لِمَنْ فِی الْاَرْضِ گفت که دوزخ برای آن ست تا کفار را
درانجا بدارند اما شما را بدان بترسانند ذٰلِکَ یُخَوِّفُ اللّٰهُ بِهٖ عِبَادَهٗ یَا عِبَادِ فَاتَّقُوْنِ - و جای
دیگر گفت وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِیْ اُعِدَّتْ لِلْکٰفِرِیْنَ و چون این آیة که وَلَسَوْفَ یُعْطِیْکَ رَبُّکَ
فَتَرْضٰی مصطفےٰ گفت صلی اللہ علیہ وسلم محمد راضی نباشد تا از امت وی یکی در دوزخ بود و
چنین آیات در قرآن بسیار است اما اخبار آن است که رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت که امت
من امت مرحومه اند عذاب ایشان در دنیا باشد از فتنه و بلا و زلزله و چون قیامت آید
بدست هر مومنی کافری بدهند و گویند این فدای تست از دوزخ و گفت صلی اللہ علیہ وسلم
تب از دوزخ است و نصیب مومن از دوزخ آن است و دیگر روز رسول صلی اللہ علیہ
وسلم گفت یا کریم العفو صحابه را گفت دانید که معنی این چه باشد آنکه زشتی عفو کند و به زشتی
نیکی بدل کند و چنین اخبار بسیار آمده و لیکن کسی را که خوف بروی غالب بود این شفای وی بود
و کسی که غفلت بروی غالب بود باید که داند که با این همه اخبار معلوم است که بعضی از مومنان
در دوزخ خواهند شد و بازپسین آن باشد که پس از هفت هزار سال بیرون آید اگر همه
تقدیرا یک کس در دوزخ بیش نخواهد شد ممکن است که آن وی باشد چرا راه صواب

دربلیش نگیرد وترک جهالت نکند تادی آنکس نباشد اگرہمہ لذتہای دنیا باید گذاشت از
بیم آنکہ نکیشد در دوزخ بماند جای آن باشد تاہفت ہزار سال چہ رسد درجملہ
احوال باید کہ خوف ورجا معتدل باشد چنانکہ عمر گفت رضی اللہ عنہ اگر روز قیامت منادی
کنند کہ ہیچکس در دوزخ نخواہد شد الا یکی ترسم آن من باشم واگر گویند ہیچکس در بہشت
نخواہد شد الا یکی امید دارم کہ آن من باشم جنید را پرسیدند از انس گفت حشمت از میان
برداشتن بشرط آنکہ وجود ہیبت باقی بود ومعنی حشمت از میان برداشتن آنست کہ رجا بر
خوف غالب بود ذوالنون را پرسیدند از انس گفت انس انبساط محبت است با محبوب
معنی این سخن قول خلیل وکلیم است صلوات اللہ وسلامہ علیہ فی قولہ تعالیٰ اَرِنِی کَیْفَ
تُحْیِ الْمَوْتٰی و اَرِنِی اَنْظُرْ اِلَیْکَ وقولہ تعالیٰ لَنْ تَرَانِی ہمچو عذری است یعنی طاقت
نیاری ابراہیم مارستانی را پرسیدند از انس گفت کہ انس شادی است بہ محبوب وہم ذوالنون
گفتہ است کہ کمترین پایہ انس آن است کہ اگر بندہ را در آتش اندازند آتش دبلا اورا از ان
کس کہ بدو انس یافتہ باشد باز ندارد ومشغول نہ گرداند وفی قوت القلوب فی مقام الانس
یکون التملق والمناجات ومعہ یکون المحادثۃ فی المجالسۃ وعندہ یوجد معنی من البسط فی الحضور
والقرب ولا یحب اللہ سبحانہ ہذا النوع من الادلال الا ممن اقامہ مقام الانس ولا یحسن
ذلک الا منہم ولا یلیق الا بہم پس ترا حقیقت خود طلب باید کرد تا تو چہ چیزی واز کجائی
واز کجا آمدہ وکجا خواہی رفت واندرین منزل گاہ بچکار آمدہ وکجا خواہی بود ودرین منزل
ترا چہ می باید کرد وترا برای چہ آفریدہ اند وسعادت تو در چیست وشقاوت تو در چیست واین
صفات کہ در باطن تو جمع کردہ اند بعضی صفات ستوران است بعضی صفات ددکان و
بعضی صفات دیوان وبعضی صفات فرشتگان وتو ازین جملہ کدامی وکدام است کہ آن
حقیقت گوہر تست ودیگران غریب وعاریت اند وچون این معانی بدانی سعادت خود را
طلب بتوانی کرد چہ ہر ایک را ازینہا غذای دیگر است وسعادت دیگر غذای ستور و

لہ مطلب و- امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ در رجا وخوف -۱۲

سعادت وی در خوردن و خفتن و بر یکدیگر بر آمدن است اگر تو ستوری جهد آن کن که شب و روز شکم راست داری و غذای ددان و سعادت ایشان دریدن و کشتن و خشم راندن است اگر از ایشانی کار ایشان کن و غذای دیو و سعادت وی شر انگیختن و حیلت کردن است اگر از ایشانی بکار ایشان مشغول باش تا براحت نیک بختی خود برسی و غذای فرشتگان و سعادت ایشان مشاهده جمال حضرت الٰهیت است اگر تو فرشته گوهری در اصل خویش جهد آن کن که تا حضرت الٰهیت را بشناسی و خود را بمشاهده آن جمال بازدهی و خود را از دست غضب و شهوت و سایر صفات ذمیمه باز ستانی و فکر آن کنی تا در تو این صفات بهایم را برای چه آفریده اند نه آنکه ترا ایشان اسیر کنند بلکه از هر یکی ازان مرکب خود سازی و از یکی سلاح و این روز چند درین منزل گاه باشی ایشان را فرا کار داری تا تخم سعادت خویش بمعاونت ایشان صید کنی و چون تخم سعادت خویش بدست آوردی ردی بقرار گاه خویش آوردی آن قرار گاهی که عبارت خاص ازان حضرت الٰهی ست و عبارت عوام ازان بهشت است و هر که این نداند از حقیقت این محجوب بود و چون آدمی از همه آلایش و آمیختگی که در طینت اوست که او صفات بهایم و سباع است و عبارت ازان اسفل السافلین است پاک گردد و را شایستگی جوار حضرت ربوبیت پیدا آید که آن صفات ملائکه است و اعلیٰ علیین عبارت ازان است و کمال درجه آدمی است و چون آدمی را انس بجمال حضرت الٰهی حاصل شد از مطالعه آن جمال یک ساعت صبر نتواند کرد و نظاره کردن دران جمال بهشت وی شود و آن بهشت صوری نزد وی مختصر شود و چون آدمی در اول آفرینش ناقص و خسیس افتاده است ممکن نیست او را بدرجه کمال رسیدن الا بمجاهده و معالجه این صفات چنانچه در مطولات مذکور است۔ سری سقطی گفت که قرب قیامت بطاعت حق سبحانہ تعالیٰ دیگری گفت که قرب تذلل است و تواضع قوله تعالیٰ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ از رویم پرسیدند که قرب چیست گفت که موانع و معارض از پیش برداشتن دیگری را پرسیدند گفت که قرب آنست که افعال و تصرفات خداوند را سبحانہ در خود مشاهده کنی و منتہاء او را در خود بینی و دران منتہاء نعمت ہائے حق که در حق تو احسان کرده است از دیدن افعال و مجاهدات خود غایب و مشغول

گردی و خود را نہ فاعل بینی و نہ عامل لقولہ تعالیٰ وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰہَ رَمٰی۔ نوری گوید ارانی ہمّی فی فنائی تقربًا فہیہات اِلّا عنک منک التقرب فمامنک لے صبر ولا حیلتہ ولا منک لی بد ولا عنک مہرب تقرب قوم بالرجا فوصلتہم فمالی بعید منک والکل یعطب یعنی کہ حال من مرا چنان نمود کہ جمع من بتو و فناء من از ما دون تو قرب من است بتو و حال آنکہ جمع و فنا دو صفت من اند و بہ صفات من قرب تو حاصل نشود بلکہ قرب تو جز بتو نتوان یافت پس گفت کہ بعضی بافعال و طاعات بتو تقرب جستند بفضل خود ایشان را بخود رسانیدی و من ہیچ افعالی و طاعاتی کہ بدان بہ تو تقرب جویم و من در شوق قرب تو ہلاک می شوم و ازان روی کہ منم مرا بتو ہیچ راہ نیست ؎ و ہم نوری گوید یا من اشاہد عنّی ثم احسبہ منّی قریبًا وقد عزمت مطالبہ اذا تسمت نفسی سلوۃ عنہ ردّ فی الیہ شہود الیس یعنی عجایبہ یعنی سلوۃ یاس است و نا امیدی یعنی ہرگاہ کہ من ازان روی کہ منم از قرب او نا امیدی شوم فا ما نعمتہا و فضلہا کہ در ابتدا با من کردہ است مرا از یاس و نا امیدی باز رد میکند و بید و امیدوار و راجی میگرداند۔ و بعضی گفتہ اند کہ قرب بندہ بحق سبحانہ و تعالیٰ باندازہ بعد او ست از خلق و این از صفات ظوب است نہ از احکام بجواہر چہ قرب حق سبحانہ و تعالیٰ بعلم قدرت عامہ خلایق را شامل است و قرب او سبحانہ بلطف و نصرت مخصوص اہل ایمان است و قرب او سبحانہ بخصایص تانیس خاصہ اولیاء او ست۔

رُباعی

در جان منی و از تو من ہستم دور ؎ چشم بتو روشن و ز دیدار تو کور
مشکل تر ازین گر افتد واقعہ ؎ تو با من و من از تو جدا و مہجور

معنی اتصال آن است کہ سر بندہ از ما دون حق سبحانہ منفصل گردد و غیر را بہ نظر تعظیم نہ بنید و جز از خدای سبحانہ نشود و اوزری گفت اتصال مکاشفہ دل است چنانکہ حارثہ گفت کانی انظر الی عرش ربی بارزا و مشاہدہ سر است چنانکہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود۔ اُعْبُدِ اللّٰہَ کَاَنَّکَ تَرَاہُ و قول ابن عمر رضی اللہ کنا نترا انا اللہ سبحانہ و غیر نوری گفت کہ اتصال آن است کہ سر بندہ بہ مقام ذہول رسد یعنی تعظیم حق سبحانہ و تعالیٰ او را از تعظیم ماسوی

غافل ومشغول گرداند لعضی بزرگان گفتہ اند کہ اتصال آن است کہ بندہ غیر خالق را نہ بیند و
خاطر غیر در سراو در نیاید وسہل گفت کہ بندگان را ببلا در جنبانید ندر حرکت آمدند و اگر
ساکن وثابت بودندی بی شک بدان رسیدندی و بدو اتصال یافتندی معیت بار وح
باجسد مثال معیت حق ست با کل کائنات من عرف نفسہٗ فقد عرف ربہٗ بر روح آن اعراض
اجسام چون دخول وخروج واتصال وانفصال وغیر آن جائز نیست فکیف بر حق سبحانہ وتعالےٰ
دگفتہ اند قالب آدمی مرکب است از چہار عنصر متضاد خاک و باد و آب و آتش واین ہر
چہار در قالب بہ حقیقت جمع اند مکان خاک در قالب ظاہر است وعیان و در خاک
آب را مکانی دیگر است لطیف ولایق لطافت آب و درین آب باد را مکان دیگر است
لطیف تر از مکان آب و در باد آتش را مکانیست لطیف تر از مکان باد در روح باہمہ
ذرہاء قالب بہ حقیقت موجود است بحلول در مکان حلول وانتقال از عوارض اجسام است
وہیچ چیز از عوارض اجسام بر روح جائز نیست پس ہمچنین میدان کہ ذات مقدس رب العالمین
جل ذکرہ ولا الہ غیرہ باہمہ ذرہاء آفرینش بہ حقیقت موجود است بحلول واتصال وانفصال
وبی مماسہ وبی محاذات باہمہ بی ہمہ از ہمہ دور بہمہ نزدیک نہ متصل و دور نہ
منفصل زہی نزدیکی ودوری بندہ زہی حاضری وغایبی بندہ زہی جمال باکمال ونابینائی
بندہ زہی ناگذران در میان دل وجان زہی حال دل ودل از وبیحاصل تعالی اللہ علواً کبیراً
قال لعض العرفاء حق سبحانہ وتعالی قریب است وہم بعید است ہم ظاہر است وہم باطن اگر
تقدیراً کسی را ہزار بار ہزار سال عمر باشد و در ہر نفسی ہزار قدم بر گیرد و ہر قدمی چندان بود کہ
از بالاء عرش تا تحت الثریٰ بذات مقدس حق سبحانہ وتعالی نرسد ونتواند رسید وخود رسیدن
بدان حضرت محال باشد ابدالآباد وچون لعبد معنوی چنین باشد آن قرب کہ اشارت بدان قرب
باین عبارت فرمودکہ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ چہ زبان دارد چنانکہ آفتاب
بجرم از خلق دور است وبہ شعاع نزدیک اگر با ثار ومنافع آن نگری در غایت قرب و
ظہورش بینی واگر بکنہ وحقیقت آن نگری در نہایت لعد ولطونش یابی ہم قریب ست وہم بعید
قال علی ابن ابی طالب رضی اللہ عنہ ہو مع کل شیئٍ اِلا بمقارنتہ وعین کل شیئٍ لا بمزایلتہ -

یعنی او سبحانه با ہمه چیزہا است نه آنکه چیزی باوی مقارن بود و حقیقت ہمه چیز ہا بوی موجودند و دران ہمه نمودار نه چنانکه وجود از وی زایل کنند و در ہر صورتی ظاہر اوست و ظہورش بمظہری و صورتی مقیدنی و ظاہر وجود فیض جمال مطلق و وجه حق[۵۱] ست سبحانه و دوام و بقا لازم ذاتی اوست وَیَبۡقٰی وَجۡهُ رَبِّکَ ذُو الۡجَلٰلِ وَالۡاِکۡرَامِ - ای من حیث باطنه المطلق والاکرام ای به ظاہر المنبسط علی الکاینات فیض جمال مطلق ظاہر وجود است که عام و منبسط است بر جمله عالم ارواح وی و جواہر وی و اعراض وی در ہر چه نظر کردم و بدیدم ظاہر و باطن او را دیدم و جمله موجودات عالم را اوصاف و تعینات اسما و اخلاق او یافتم و عین وجود که ذات است یکی بیش نیست و آنچه بر عالم منبسط است اوصاف و تعینات نور و تنوعات و خواص ظہور آن وجود یگانه است وصفت از موصوف جدا نیست کل مایدرک و یشہد فہو حق ظاہرٌ فی صورة الخلق متوہمٌ و ہی الصورة الظلیة والظاہر ہو الحق لاغیر - نور حقیقی یکی بیش نیست و آن نور حق است سبحانه و نور حق منبسط و نامحدود است و نامتناہی و عالم تجلی نور خدای است که بچندین ہزار صفت تجلّی کرده و بدین صورتہا محدود و خود را ظاہر گردانیده بدان وفقک الله لفہم الحقایق که تعینات حق و تمیزات وجود مطلق بحسب خصوصیات اعتبارات و شئونی که مستجن است در غیب ذات ازان نیست که در مرتبه علم است یا در مرتبه عین اگر در مرتبه علم است حقایق و ماہیت اشیا است که مسمّی است در اصطلاح این طایفه باعیان[۵۲] ثابته و اگر در مرتبه عین است وجودات اشیا است پس حقایق اشیا عبارت باشد از تعینات وجود حق در مرتبه علم باعتبار خصوصیات اعتبارات و شئون مستجنه در غیب ذات ہرگاه که وجود تجلی کند بر خود ملتبس بشانی از شئون تجلی علمی حقیقی باشد از حقایق موجودات و چون تجلی کند ملتبس بشانی دیگر حقیقی باشد از حقایق و علی ہذا القیاس و

[۵۱] مطلب: علماء متصوفه ہرگاه که وجه حق می گویند مراد شان ظہور حق است و ہرگاه اشیا می گویند مراد ازان حقیقت اشیا است - ۱۲-

[۵۲] مطلب: حقایق علمیه که اعیان ثابته است و حقایق گویند که وجودات مجازیه است ۱۲ -

وجودات اشیا عبارت باشد از تعینات و تمیزات وجود حق در مرتبہ عین باعتبار احکام و
آثار این حقایق و ماہیات بآن طریقہ کہ حقایق و ماہیات ہمیشہ در باطن وجود اعنی مرتبہ
علم ثابت است و آثار و احکام شان کہ ظلال و عکوس اند مرایشان را در ظاہر وجود کہ مجلی و
آئینہ است مر باطنش را پیدا و ہویدا ہر وقت کہ ظاہر وجود متعین گردد بہ سبب انصباغ
با آثار و احکام حقیقی از حقایق موجودی از موجودات علمی خارجی و چون منصبغ گردد باحکام
حقیقی دیگر موجود دیگر باشد از ان موجودات ہکذا الی مانہایۃ پس این موجودات متکثرہ
متعددہ کہ مسما ست بعالم نباشد مگر تعینات نور و تنوعات ظہور وجود حق سبحانہ کہ ظاہراً
بحسب مدارک و منشاء کہ از احکام و آثار آن حقایق است متعدد و متکثر می نماید و حقیقتہ
بربہان وحدت حقیقی خود است کہ منبع است مر ہر وحدت و کثرت و بساطت و ترکیب و ظہور
و بطون را پوشیدہ نماند کہ تعیین صفت متعین است و صفت عین موصوف ست من حیث
الوجود اگرچہ غیر اوست من حیث المفہوم و لذا قیل التوحید للوجود و التمیز للعلم و اللہ اعلم
بالحقایق نور وجود حق سبحانہ وَلِلّٰہِ الْمَثَلُ الْاَعْلٰی مشابہ نور محسوس است و حقایق و اعیان
ثابتہ بمنزلہ زجاجات متنوعہ متلونہ و متنوعات حضور حق سبحانہ در ان حقایق و اعیان چون الوان
مختلفہ ہمچنانکہ نمایندگی الوان نور بحسب الوان زجاج است کہ حجاب اوست و فی نفس الامر
اورا لونی نیست تا اگر زجاج صافی ست و سفید نور در وی یا بوی صافی و سفید نماید و
اگر زجاج کدر است و ملون نور در وی کدر و ملون نماید یا آنکہ نور فی حد ذاتہ از لون و شکل
مجرد و معراست ہمچنین نور وجود حق را سبحانہ و تعالیٰ با ہر یک از حقایق و اعیان ظہوریست اگر
آن حقیقت و عین قریب ست ببساطت و نوریت و صفا چون اعیان عقول و نفوس مجردہ نور
وجود در ان مظہر در غایت صفا و نوریت و بساطت نماید و اگر بعید است چون اعیان جسمانیات
نور وجود در ان مظہر در غایت صفا کثیف نماید با آنکہ فی نفسہ نہ کثیف است و نہ لطیف پس
ست
او تقدس و تعالیٰ کہ واحد حقیقی ست منزہ از صورت و لون و شکل در حضرت احدیت و ہم او
سبحانہ کہ در مظاہرہ متکثرہ بصور مختلفہ ظہور کردہ بحسب اسما و صفات و تجلی اسمائی و صفاتی
و افعالی خود را بر خود جلوہ دادہ بحر بلسان عرب اسم ست مر آب بسیار را فی الحقیقتہ

غیر از آب نیست و چون حقیقت آب متعین و متمیز شود به صورت امواج موجش خوانند و چون متصاعد گردد بشکل حباب حبابش گویند و همچنین چون متصاعد شود بخار باشد و چون آن بخار متراکم گردد و بر یکدیگر نشیند ابر شود و ابر به سبب تقاطر باران شود و باران بعد از اجتماع و قبل از وصول به بحر سیل و سیل بعد از وصول به بحر بحر پس فی الحقیقة نیست اینجا مگر امر واحد اعنی ماء مطلق که مسمی شده است بدین اسامی بحسب اعتبارات و بدین قیاس حقیقت حق سبحانه و تعالی نیست الا وجود مطلق که بواسطه تقید مقیدات مسمی می گردد باسماء ایشان چنانکه مسمی می گردد اولاً بعقل پس بنفس پس بفلک پس باجرام پس بطبایع پس بموالید الی غیر ذلک و نیست فی الحقیقة مگر وجود حق و هستی مطلق که مسمی گشته بدین اسما بحسب اعتبارات تنزل از حضرت احدیت بوحدانیت و از حضرت واحدیت بحضرت ربوبیت و از ان به حضرت کونیه و از ان بحضرت جامعه انسانیت که آخر حضرات کلیه است پس جاهل چون نظر کند بصورت موج و حباب و بخار و ابر و سیل گوید این البحر و نداند که بحر نیست الا آب مطلق که بصور این مقیدات بر آمده است و خود را درین مظاهر مختلفه نموده و همچنین چون نظر کند بمراتب عقول و نفوس و افلاک و اجرام و طبایع و موالید گوید این الحق و نداند که این همه مظاهر وی اند و وی سبحانه خارج نیست ازین مظاهر و مظاهر از وی اما عارف چون نظر کند داند و بیند که همچنانکه بحر اسم است مر حقیقت مطلقه آب را که محیط است بجمیع مظاهر و صور خویش از موج و حباب و غیر هما و میان مطلق آب و این مظاهر و صور مغایرة و مباینتی نیست بلکه بر هر قطره از قطرات و هر موجی از امواج صادق است که عین آب است من حیث الحقیقة و غیر اوست من حیث التعین همچنین اسم حق عبارت است از حقیقی مطلق که محیط است بهر ذره از ذرات موجودات و بهر مظهری از مظاهر کائنات و میان او و این مظاهر تغایر و تباین نیست بر هر یک از نیها صادق است که اوست من حیث الحقیقة اگر چه غیر اوست من حیث التعین پس نه بیند در واقع الا وجود مطلق و وجود مقید و حقیقت وجود را در هر دو یکی داند و اطلاق را و تقید را از نسب و اعتبارات او شناسد قال حجة الاسلام بدانکه دوستی حق سبحانه و تعالی عالی ترین مقامات است بلکه مقصود همه مقامات خود اینست چه دفع مهلکات که

گفته ایم چون بخل وکبر وعجب وریا وحسد وتیزی خشم وشره طعام وشره سخن ودوستی مال ودوستی جاه
از برای طهارت است از هرچه از دوستی حق سبحانه وتعالی مشغول کند ومنجیات که گفته ایم چون
توبه وصبر وزهد وخوف ورجا واخلاص وخلق نیکو اینست وآنچه پس ازین گفته شد وچون شوق
واشتیاق ورضا ثمره وتبع اینست وغایت کمال بنده آن است که دوستی حق سبحانه وتعالی
بر دل وی غالب شود چنانکه حکمی او را فرا گیرد اگر این نبود باری باید که از دوستی چیزهای دیگر
غالب تر بود وشناختن حقیقت محبت چنان مشکلست که گروهی از متکلمان انکار کرده اند
گفته اند کسی که از جنس تو نبود او را دوست نتوان داشت معنی دوستی حق تعالی فرمان بردار است
وهر که چنین اعتقاد کند از اصل دین بیخبر بوده وشرح این نیز مهم بود اول شواهد شرع بر اثبات
دوستی حق سبحانه وتعالی بگوئیم آنگاه حقیقت آن بیان کنیم بدانکه همه اهل اسلام اتفاق کرده اند
برانکه دوست داشتن حق سبحانه وتعالی فریضه است وخدای سبحانه می گوید یُحِبُّهُمْ وَیُحِبُّونَهُ
ورسول صلی اللہ علیہ وسلم می گوید که ایمان کسی تمام نیست تا آنگاه خدای را سبحانه ورسول
او را صلی اللہ علیہ وسلم از هرچه جز آن است دوست تر ندارد وگفت صلی اللہ علیہ وسلم
بنده مومن نباشد تا آنکه خدای ورسول را از اهل ومال وجمله خلایق دوست تر ندارد وخدای سبحانه
تهدید کرد وگفت که اگر پدر وفرزند ومال ومسکن وتجارت هرچه دارید از خدای سبحانه دوست تر
دارید ساخته باشید تا فرمان در رسد ویکی رسول را صلی اللہ علیہ وسلم گفت که ترا دوست میدارم
گفت درویشی را ساخته باش وگفت خدای را سبحانه دوست میدارم گفت بلاها را ساخته باش
ودر بعضی کتب آسمانیست که خدای سبحانه گوید ای بنده من تر امن دوست دارم بحق من بر تو
که تو نیز مرا دوست دار پس محبت وحقیقت آنچنان مشکل بود تا بعضی انکار آن کرده اند
در حق خدای سبحانه وبا آثار را اثبات آن کردیم ونیز بمثلها روشن کنیم تا هر که جهد کند فهم آن کند
وبداند که اصل دوستی چیست بدان که اصل دوستی میل دل است بچیزی که خوش بود اگر آن
میل قوی باشد آنرا عشق خوانند ودشمنی نفرت طبع است از چیزیکه ناخوش بود این جا خوشی
وناخوشی نبود ودوستی ودشمنی نبود واکنون باید که بدانی که خوشی چه بود بدانکه چیزها در طبع تو
سه قسم است بعضی موافق طبع است وطبع تو با آن فرا سازد بلکه طبع تو تقاضاء آن بکند

که موافق آن باشد و آنرا خوش گویند و بعضی آنست که موافق طبع نبود و طبع تقاضاء آن نکند آنرا ناخوش گویند و آنچه نه موافق بود و نه مخالف آنرا خوش و ناخوش گویند اکنون باید که بدانی که ترا هیچ چیز ناخوش نیاید تا از آن چیز نخست آگاهی نیابی و آگاه بودن چیزها بحواس باشد و بعقل و حواس پنج است و هر یکی را لذتی است و بدان لذت ویرا دوست دارد. بدان معنی که طبع بوی میل کند لذت حاسه چشم در صورتهای نیکو بود و در سبزه و آب روان و امثال آن و لذت گوش در شنیدن آوازهاء خوش بود و لذت شم در بوئیدن بویهاء خوش بود و لذت ذوق در خوردن طعام های خوش بود و لذت لمس در سودن چیزهای نرم بود و این همه محبوب طبع بود و طبع بآن مایل و این آدمی را باشد و همه بهایم را نیز باشد حاسه ششم در دل باشد که آنرا عقل گویند و بصیرت گویند و نور گویند و هر عبارت که خواهی بگوئی آنچه آدمی متمیز است از بهایم ویرا نیز علم گویند که آن ویرا خوش آید و آن محبوب وی باشد چنانکه سایر لذتها که موافق حواس و محبوب حواس باشد و ازین بود که رسول صلی الله علیه وسلم گفت که از دنیا سه چیز برا دوست من کرده اند زنان و بوی خوش و روشنی چشم من در نماز است نماز را درجه زیادت نهاد هر که چون بهایم بود از دل بیخبر بود و جز حواس نداند هرگز باور نکند که نماز خوش بود و ویرا دوست توان داشت و کسی که عقل بروی غالب بود از صفات بهایم دورتر بود نظاره بچشم باطن در حضرت الٰهیت و صنع وی و کمال و جلال ذات و صفات وی دوستر دارد از نظاره بچشم ظاهر در صورت های نیکو و سبزه و آب روان بلکه این همه لذتها در چشم وی حقیر بود چون جمال آنحضرت بروی مکشوف شود پیدا کردن اسباب دوستی تا از انجا معلوم شود که مستحق دوستی جز خدای سبحانه نیست و اسباب دوستی چهار است اول آنکه آدمی خود را و کمال خود را دوست دارد و بقاء خود را دوست دارد و هلاک خود را دشمن دارد و چرا دوست ندارد چون علت دوستی موافق طبع بود چه چیز بود ویرا موافق تر و سازگارتر از هستی وی و دوام هستی وی و کمال و صفات وی و چه ناموافق تر و ناسازگارتر از نیستی وی بود و نیستی کمال صفت وی پس بدین سبب نیز فرزند را دوست دارد و بقاء ایشان چون بقاء خویش داند و چون از بقاء خویش عاجز است آنچه با بقاء وی بماند هم آنرا نیز دوست دارد

و بہ حقیقت خود را دوست میدارد کہ آنرا برای خود میخواہد و بدین سبب مال را نیز دوست دارد
کہ آن مال آلت وی باشد در بقای وی و در بقای صفات وی و ہمچنین قرابتان را دوست
دارد کہ ایشان را پر و بال خویش داند و خویشتن را با ایشان کامل شناسد سبب دوم
نیکو کار ئیست کہ ہر کہ با وی نیکو کند وی را دوست دارد و ازین گفتہ اند الانسان عبید الاحسان
و رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم یارب بر من ہیچ فاجر را دوست مدہ کہ با من نیکوئی کند کہ
آنگاہ دل من وی را دوست دارد یعنی کہ آن طبع بود کہ بہ تکلف دیگر نشود و بہ حقیقت
این باز می گردد کہ خود را دوست داشتہ باشد چہ احسان بود کہ کسی کاری کند در حق
کسی کہ سبب بقاء وی گردد یا سبب کمال صفات وی باشد کہ کسی چیزی را دوست دارد
بی علتی چنانچہ تندرستی را دوست دارد لعلتی دیگر و طبیب را دوست دارد لعلت تندرستی و چنانکہ
خود را دوست دارد نہ بہ علت کسی و نیکوئی را دوست دارد نہ برای آنکہ دوستی و نیکی با وی کردہ
آن نیکو کار چہ اگر کسی بشنود کہ در مغرب بادشاہی است عالم و عادل و ہمہ خلق از وی در
راحت اند طبع بوی میل کند اگر چہ داند کہ ہرگز بمغرب نخواہد رسید و احسان وی نخواہد دید
سبب سیم آنکہ کسی را دوست دارد کہ نیکو بود نہ برای چیزی کہ از وی حاصل کند ولیکن برای
نیکی وی او را دوست دارد چہ جمال در طبع محبوب ست در نفس خویش چنانکہ کسی صورت
نیکو را دوست دارد نہ برای شہوت چنانکہ کسی سبزہ و آب روان را دوست دارد نہ برای
آنکہ بخورد ولیکن چشم را از جمال وی لذتی بود و جمال و حسن محبوب ست و اگر جمال حق سبحانہ
و تعالی معلوم شود درست شود کہ وی را دوست باید داشت و معنی جمال پس ازین گفتہ آید
کہ چیست سبب چہارم دوستی بہ سبب مناسبت بود میان دو کس چہ کس بود کہ طبع وی با دیگری
موافق بود و او را دوست دارد نہ برای نیکی وی و این مناسبت گاہ بود کہ ظاہر بود چنانکہ
کودک را با کودک و عالم را با عالم و جاہل را با جاہل و ہر کسی را با جنس خویش و گاہ بود کہ
پوشیدہ بود در اصل فطرت و در اسباب سماوی کہ در وقت ولادت مستولی باشد میان
ایشان مناسبتی افتادہ باشد کہ کس را بدان راہ نبود چنانکہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم از ان
خبر داد کہ الارواح جنود مجندۃ فما تعارف منہا ائتلف و ما تناکر منہا اختلف ۔ گفت

ارواح در روز میثاق چون لشکر ها بود روی بر روی و پشت بر پشت و بعضی را که پشت بر پشت بودند میان ایشان بیگانگی شده چون در آن روز کسی را با کسی آشنائی افتاده باشد اینجا با یکدیگر الفت گیرند و اگر آشنائی نیفتاده باشد میان ایشان ہیچ الفت نباشد و این آشنائی عبارة ازان مناسبت است که راه بتفصیل آن نتوان بر د پیدا کردن حقیقت نیکوئی بدانکه کسی که نزدیک به بہایم بود و راه جز فرا حاسه نداند باشد که گوید نیکوئی ہیچ معنی ندارد جز آنکه از روی سرخ و سفید و تناسب اعضا بود و حاصل آن شکل و لون گردد و ہرچه شکل و لون ندارد ممکن نبود که نیکو بود و این خطا است چه عقلا گویند که این خطی نیکوست و آواز نیکوست و جامه نیکوست پس معنی نیکوئی آن بود در چیزی که ہر کمالی که بوی لایق باشد در ان چیز جمع بود و ہیچ چیز در نیابد و را دران کمال و کمال در ہر چیزی نوع دیگر بود کمال خط تناسب حروف وی بود و دیگر معانی و شک نیست که در خط نیکو و سرای نیکو لذتی است پس نیکوئی بصورة روی مخصوص نباشد که این ہمه محسوس است بچشم ظاہر و باشد که کسی بدین اقرار کند و لیکن گوید که چیزی بچشم نتوان دید چون نیکو بود و این نیز جہلست که ما می گوئیم که فلان خطی نیکو دارد و مروتی نیکو دارد و گویند عالم با ورع سخت نیکو بود و شجاعت با سخاوت سخت نیکو بود و پرہیزگاری و کم طمعی از ہمه چیزہا نیکوتر و امثال این معروف ست و این ہمه بچشم ظاہر نتوان دید بلکه به بصیرت عقل در توان یافت و در کتاب ریاضت نفس گفته ایم که صورت دو است ظاہر و باطن و خلق نیکو صورت باطن است و محبوب ست بطبع دلیل بر آنکه کسی امامی را چون ابو حنیفه و یا شافعی را رحمہما اللہ دوست دارد بلکه ابوبکر و عمر و عثمان و علی رضی اللہ عنہم را دوست دارد محال نبود و چگونه محال بود که کس بود که در ین دوستی جان و مال بذل کند و این دوستی براے صورت و شکل نبوده باشد که ایشان را ندیده باشد و صورت ایشان خاک شده بلکه این دوستی برای جمال صورت باطن ایشان است و ہمچنین پیغمبران را صلی اللہ علیه وآله وسلم دوست برای این جمال و کمال دارند و ہر کرا عقل بود جمال باطن را انکار نکند پس پیدا شد که جمال دو است ظاہر و باطن و جمال صورت ظاہر باطن محبوب است ہمچو ظاہر بلکه آن جمال محبوب تر بود تر د کسی که او را عقل بود پیدا کردن آن مستحق دوستی بحقیقت خدائیست سبحانه و لیس بدانکه مستحق دوستی بجز خدا

نیست وهر که دیگری را بجز او سبحانه دوست دارد از جهل بود مگر بدان وجه که بوی تعلق داشته باشد چنانکه رسول را صلی اللہ علیہ وسلم کسی را دوست دارد رسول وی را و محب و محبوب وی را دوست دارد پس همچنین دوستی علما و متقیان هم از دوستی حق تعالی باشد و این بدان بدانکه در اسباب دوستی نگاه کند سبب اول آن است که کسی خود را و کمال خود را دوست دارد و چون کسی خود را دوست دارد بضرورت خدای خود را دوست دارد چه هستی و هستی صفات کمال وی از جود وی است که اگر نه فضل وی بودی آفرینش وی هرگز هست نبودی واگر نه فضل وی بودی به نگاه داشت وی نماندی واگر نه فضل وی بودی به نگاه داشت اعضا و اوصاف کمال وی از وی ناقص تر چیزی نبودی چه هستی و لوازم هستی از حق سبحانه در وی سرایت کرده عجب از کسی که از گرما بگریزد و سایه درخت را دوست دارد و درخت را که قوام سایه بولیست دوست ندارد و بدانکه همچنانکه قوام سایه بدرخت است قوام هستی ذات و صفات وی بحق تعالی است و درین سخن باید که نیک تامل کنی که این سخن جواب اشکالات سخنان گذشته می شود و چون این حال مقام تو شود بضرورت او را دوست داری واگر خود را دوست داری او را دوست داشته باشی چه دوستی وی ثمرهٔ معرفت ولیست و همه کس بدین مقر اند اگرچه ستر و حقیقت آن نشاسد مثلاً نور وجود او سبحانه پرتو انداخته و همه کائنات را فرا رسیده و هستی بخشیده واو سبحانه به مخلوقات خود بجمله اسما و صفات خود محیطست فعل او در کمال کل افعال و نور او در کل ارواح و علم او در کل علوم و بصر او در کل ابصار و سمع او در کل اسماع و کلام او در کل کلام و دید او در کل ابدی و ارادت او در کل ارادات و قدرت او در کل قدرتها همچنین جمله موجودات از ظاهر و باطن و اول و آخر و صور و معانی همه نصیب از وی دارند د باو قایم اند و یک طرفة العین از قدرت او غائب نیستند نه در صورت و نه در معنی آنچه واقف اند و آنچه واقف نیستند و به فیض ذات و صفات و افعال بهمه عالمها فرا رسیده و عبارت از همه عالمها و خلایق حقیقت انسانیت است و هرچه از عجایب و غرایب در همه عالمها بیافریدا از انوار و ظلمات در صورة و معنی انسان جمله داخلست و حقیقت انسانی فوق این جمله است و عین حیوتست و این سرّ لیست مبهم اگر فهم آن توانی کرد مبدء مخلوقات و موجودات ارواح انسانیت و مبدء ارواح انسانی روح پاک محمد لیست

صلی اللہ علیہ وسلم کہ پرتو نور احد واحد لیست وآنچہ تو او را عالم گوئی از ملک وملکوت وجبروت وعرش وکرسی ولوح وقلم وباقی موجودات از علویات وسفلیات ومفردات ومرکبات وحیوان ومعادن ونبات وغیر آن از مخلوقات پرتو این نور یگانہ است وصورت تو تنہا ومظاہر آن یک نور است ودران حقیقت ہر قوتی کہ ہست اثر لیست از آثار پرتو ذات احدی واحدی کہ آن حقیقت محل ومجلای ظہور آن نور یگانہ است درین مقام زبانہا بریدہ وعقلہا مدہوش ومتحیر وور دست چیزی جز حیرت نہ پس سیر وسلوک عارفان عبارت از طیران ارواح بودہ در صورت ومعنی خود ونہایۃ خود چون کسی آنرا دیدہ کشادہ شود بداند کہ آنچہ می پوئیدہ ومقصود می پنداشتہ ہمہ او بودہ و آئینہ این جملہ خود او بودہ بعد ازان چون این بینائی اورا بہ کمال رسد دیدہ از خود بردارد وبخود بہ مقصود خود بینا شود وبداند کہ ہمہ اوست وخود درمیان نہ۔

مثنوی

گویدا[1] این جان چو تو بودی ہرچہ ہست ✿ خود بلی گفتی وخود گفتی الست
چو تو بودی ہر دو کون معتبر ✿ از چہ گردانیدیم چندین بسر
گفت تا قدرم بدانی اندکی ✿ زانکہ چون گنجی بدست آرد یکی
قدر آن داند اگر گنجی برو ✿ ور بدست آور دنش رنجی برد
رو درین دریا بہ صبر وانتظار ✿ کایدت این گوہر آخر در کنار
جان چو در خود دید چندین کاروبار ✿ در خروش آمد چو ابر نوبہار
گفت اگر من نیک ور بد بودہ ام ✿ در حقیقت طالب خود بودہ ام
ہر کجا رفتم ببالا ونشیب ✿ جملہ را از نور من بوداست زیب
در حقیقت چون ہمہ من بودہ ام ✿ نور بخش ہفت گلشن بودہ ام
پس چرا بیرون سفر می کردہ ام ✿ سوی این وآن نظر می کردہ ام
گر ہمہ در جان خود من گشتمی ✿ من بہر یک ذرہ صد من گشتمی

---

[1] مطلب:۔ بیان سیر در النفس واین سخن در توحید معرفت۔

در جهان آثار جان بینم همه ∴ پرتو جان جهان بینم همه
پرتوِ از قدس ظاهر شد بروز ∴ در زمان افگند در جان تو سوز
پرتوی لبس بی نهایت اوفتاد ∴ تا ابد بیحد و غایت اوفتاد
قدس ظاهر شد بیک چیز قوی ∴ وی عجب آن چیز جان معنوی
لیک چون جانرا نبود آن روزگار ∴ در هزاران صورت آمد آشکار
بود جانرا هم صفت هم ذات نیز ∴ هر دو چون جان گرامی و عزیز
اصل جان نور محمد بود و بس ∴ یعنی آن نور محمد بود و بس
ذات جان و ریافت شد عرش مجید ∴ عرش چون دریافت کرسی شد پدید
باز چون کرسی بتافت از سِرّ کار ∴ آسمان گشت و کواکب آشکار
باز چون اختر بتافت از آسمان ∴ چار ارکان نقد شد در یک زمان
بعد ازان چون قوت تابش نماند ∴ چار ارکان را در آمیزش نماند
تا وحوش و طیر و حیوان نبات ∴ تا مرکبهاء دیگر یافت ذات
ذات جانرا چون صفات بود نیز ∴ لاجرم از علم و قدرت شد عزیز
شد ز علمش لوح محفوظ آشکار ∴ شد قلم از قدرتش مشغول کار
چون ارادت را لبی سر جمله بود ∴ هم ملایک بیحد زین جمله بود
از رضاء جان بهشت عدن خواست ∴ از غضب کو داشت دوزخ گشت راست
روح چون در اصل امر محض بود ∴ جبرئیل از امر ظاهر گشت زود
باز روح از جود و از بخشش که داشت ∴ زود میکائیل را سر بر فراشت
باز قهرش اصل عزرائیل گشت ∴ در صفت مانندش که اسرافیل گشت
یک صفت ایجاد و اعدام آن دگر ∴ وز وجود و ز عدم جان باخبر
چون صفات جان که بی اندازه خواست ∴ هر یکی یک را ملک گیری رواست
تا که میدیدی تو خود را در میان ∴ بر کناری بودی از سر عیان
چون طلب از دوست دیدی سوی دوست ∴ این نظر زان گر نگه داری نکوست

تا ابد اکنون سفر در خویش کن ؛ هر زمانی رونق خود بیش کن
لیک اگر از خویشتن خواهی خلاص ؛ تا شوی در پردهٔ توحید خاص
از وجود جان برون باید شدن ؛ محرم جانان کنون باید شدن
حوصله باید اگر آن بایدت ؛ کی بود جانان اگر جان بایدت
کفر دین و عقل و جان و خاک و آب ؛ جمله یکرنگت شود چون آفتاب
چون همه یک رنگ آمد در احد ؛ از همه درویش مانی تا ابد
ور بود در قهر جان یک ذره چیز ؛ حال کادالفقر باشد کفر نیز
فقر چبود سایه جاوید آمده ؛ در میان قرص خورشید آمده
جز خدا اگر آنجا چیزی بود ؛ هم احد باشد چو تمیزی بود
زانکه اینجا اینهمه اوست و بس ؛ ید مبین کین جمله نیکو نیست و بس
آن و این و این آن این جا بود ؛ لیک اینجا این همه سودا بود
هر چه از قرب احد آید پدید ؛ چون شود نازل عدد آید پدید
هست قرآن در حقیقت یک کلام ؛ با عدد آمد چو منزل شد تمام
صد هزاران قطره یک عمان بود ؛ چون ز عمان بگذرد باران بود
هر چه اسمی یافت آمد در وجود ؛ آنهمه یک شبنمت از بحر جود
حق عرفان این زمان حاصل شود ؛ آنچه عقلش خواند که باطل شود
عقل با جان کی تواند ساختن ؛ با براقی لاشه نتوان تاختن
هر که یک ذره ازین ره پی برد ؛ هیچ گردد هیچ هرگز پی برد
عاریت باشد همه کردار او ؛ آن او نبود همه گفتار او
گر بیان نیکو بود در شرع و راه ؛ آن بیان در حق بود برق سیاه
محو گردد صورت آفاق کل ؛ عزها کلی بدل گردد بذل
بعد ازین در حق سفر پیش آیدت ؛ هر چه گویم بیش ازین پیش آیدت

اکنون کمال عرفان حاصل شود و مناسبت خود با آنحضرت بشناسی و مناسبت وخصوصیت

قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّیْ ترا معلوم گردد واشارت اِنَّ اللّٰهَ خَلَقَ اٰدَمَ عَلٰی صُوْرَتِهٖ دریابی
بایدکه این سر را عزیز داری وبا نا اہل در میان ننہی که ہر کس طاقت آن نیارد وبسیاری درین
راه بسر درآمدند بعضی در ورطه تشبیه افتاده اند وبعضی به حلول واتحاد افتاده اند اعاذنا اللّٰہ
منہا سبب دوم کسی کسی رادوست دارد که باوی نیکی کند وہر که کسی رادوست دارد بدین
سبب جز از حق سبحانه آن دوستی از جہل بود که کسی باوی آن نیکوئی نکرد که خدای سبحانه کرد۔
واحسان او را بابندگان وی کس در شمار نتواند آورد وآن احسان که از دیگری بیند از
جہلست که ہیچکس چیزی بتو ندہد تا آنکه او را حق تعالی مؤکلی نفرستد که خلاف آن نتواند کرد
وآنکه در دل او افگند که خیر ومنفعت تو در دین ودنیا در آنست که چیزی فراوی دہی تا بمراد خویش رسی
پس آنکس آن چیز را فرا خویش داده واز تو سببی ساخته تا به ثواب آخرت بواسطه تو برسد یا به ثنا و
نام نیکو برسد سبب سیم که کسی نیکوکار را دوست دارد اگرچه باوی ہیچ نیکی نکرده باشد چنانکه کسی
شنود که در مغرب مثلا پادشاہی است عادل وبر خلق مشفق وخزانه خویش برای درویشان دارد
ورضا ندہد که ہیچکس در مملکت وی ظلم کند بضرورت طبع ویرا دوست دارد که اگرچه ہرگز ویرا
نخواہد دید وہرگز ہیچ نیکی بوی نخواہد رسید وبدین سبب کسی که غیر حق را سبحانه دوست دارد
از جہل بود که احسان جز از وی نیست وہر که در عالم احسانی کند ہمه بالزام وفرمان او کند و
آنگاه از نعمت بدست خلق چیست وچند است خود احسانی آن است که ہمه خلق را بیافرید
وہمه را آنچه در بایست بود بداد وآنچه نیز بوی حاجت نبود ولیکن زیب وآراستگی دران بود
بداد واین بدان بداند که در ملکوت آسمان وزمین ودر نبات وحیوان تامل کند تا عجایب
بیند واحسان وانعام بی نہایت مشاہده کند سبب چہارم آنست که کسی را برای جمال دوست
دارند یعنی برای جمال معنوی چنانکه پیغمبران را صلی اللّٰه علیه وسلم واما مان را وسبب این دوستی
معانی وصفات ذاتیه ایشان بود وحاصل آن جمال معانی چون نگاه کند پس چیزہا باز گردد
بکمال علم که علم وعالم محبوب بود برای آنکه نیکو وشریفست وہرچند علم بتشبیر معلوم شریف تر
وشریفترین وبزرگترین علمہا معرفت خدایست سبحانه ومعرفت حضرت الہیت که
مشتملست بر ملائکه وبر کتب وبر رسل وشرایع انبیا وتدبیر ملک وملکوت در دنیا وآخرت و

انبیا وصدیقان محبوب ازانند کہ ایشان را درین علوم کمالی است دوم با قدرت آید چون قدرت انبیا وصدیقان برای اصلاح نفس خود و اصلاح بندگان خدای تعالی وسیاست ایشان بنگاہ داشتن دین ونظام دین و دنیا بود وحقیقت اظہار دین سیم باتنزہ وپاکی اند ازعیب ونقصان و ازخباثت اخلاق باطن ومحبوب از ایشان این صفات است نہ افعال کہ ہرفعل کہ نہ بسبب این صفات بود آن محمود نبود چون فعلی کہ باتفاق یا غفلت افتد پس ہر کس درین صفات بہ کمال تر بود دوستی وی زیادہ باید۔ چنانکہ صدیق را ازشافعی دوست تر دارد وپیغمبران را ازصدیق ..... دوست دارد اکنون درین سہ صفت... نگاہ کن کہ خدای سبحانہ مستحق دوستی ہست و ویرا این صفات ہست کہ ہیچ سلیم دلرا نباشد کہ نہ این مقدار داند کہ علم اولین وآخرین از آدمیان وفرشتگان درجنب علم خدای سبحانہ ناچیز است بلکہ اگر ہمہ عالم فراہم آیند تا عجایب حکمت وعلم وی بتمامی درآفرینش مورچہ یا پشہ بدانند نتوانند وآن قدر کہ دانند ازوی دانند کہ درایشان بیافرید چنانکہ گفت خَلَقَ الْاِنْسَانَ عَلَّمَہُ الْبَیَانَ و دیگر آنکہ علوم مخلوقان منتہی شود وعلم وی سبحانہ بی نہایت است وعلم خلق نیز ازوی است وعلم وی ازخلق نیست اما اگر درقدرت نگری قدرت نیز محبوب ست وبدین سبب شجاعت علی محبوب بود واورا بدان دوست دارند وسیاست عمر کہ نوعی ازقدرت بود نیز محبوب بود۔ پس قدرت ہمہ خلق درجنب قدرت او سبحانہ چہ باشد بلکہ ہمہ عاجز اندالا آن قدر کہ ایشان را قدرت داد پس قدرت بی نہایت اوراست وچگونہ نباشد کہ آسمان وزمین وہرچہ درمیان آن است ہمہ ازتاثیر قدرت اوست وباشال آن الی مالا نہایۃ لہٗ قادر است پس چگونہ روا بود کہ بہ سبب قدرت غیر اورا دوست دارند اما صفت تنزہ وپاکی ازعیوب آدمی را بہ کمال این کی تواند بود واول نقصان وی آن است کہ بندہ است وہستی وی بوی نیست بلکہ آفریدہ است وچہ نقص بود بیش ازین وآنکہ جاہلست بباطن خویش تا بچیزی دیگر چہ رسد کہ اگر یک رگ در دماغ وی کج شود دیوانہ شود ونداند کہ سبب آن چیست وباشد کہ علاج وی پیش وی بود ووی نداند وعجز وجہل وی چون حساب کنی کہ چند است علم وقدرت وی دران مختصر شود اگرچہ پیغمبر بود وصدیق بود پس پاک ازعیوب آن بود کہ علم وی بی نہایتہ بود وکدورت جہل را بوی راہ

نبود وقدرت وی بہ کمالیست کہ ہفت آسمان و زمین وہمہ کاینات در قبضۂ قدرت ویست کہ اگر
از روی بی نیازی ہمہ را ہلاک کند در پادشاہی وی ہیچ نقصان نیاید و اگر خواہد دریک لحظہ
صد ہزار این چنین عالم آفرینید تواند و یک ذرہ در عظمت وی زیادہ نشود کہ زیادہ ونقصان را
بہ حضرت وی راہ نیست وہر کہ او را دوست ندارد غیر او را دوست دارد از جہل بود واین دوستی
بہ کمال تر بود از دوستی کہ بسبب احسان بود کہ آن دوستی بہ سبب زیادہ ونقصان نعمت زیادہ
وکم شود وچون سبب این بود در ہمہ احوال عشق وی بہ کمال بود وبرای این بود کہ بداؤد علیہ السلام
وحی آمد کہ یا داؤد دوست ترین بندگان نزد من بندہ ایست کہ مرا نہ از بیم ونہ از طمع پرستد بلکہ
برای این پرستد کہ حق خدای ور بود بیت را اینجا آوردہ باشد سبب پنجم در دوستی مناسبت باید
وآدمی را باحق تعالی مناسبت خاص ہست کہ قل الروح من امر ربی اشارہ بدانست و ان
اللہ خلق آدم علی صورتہ اشارتست نیز بدان است وآنکہ گفت کہ بندۂ من بمن تقرب کند تا
ویرا دوست گیرم وسمع وی باشم وبصر وی باشم وزبان وگوش وی باشم وآنکہ گفت مرضتُ
فلم تعدنی یا موسیٰ۔ بیمار شدم بہ پرسش نیامدی گفت تو خداوند عالمی واز ہمہ آفت ہا منزہی
چگونہ بیمار شوی گفت یا موسیٰ فلان بندۂ من بیمار بود اگر ویرا عیادت کردی مرا کردی وشرح
این معانی واشارۃ بدین معانی کردہ شدہ افہام خلق طاقت شنودن این معانی نیارند و
بسیاری درین معانی بسر درآمدہ اند بعضی بہ تشبیہ افتادند و پنداشتند کہ صورت جز صورت
ظاہر نباشد وبعضی بحلول واتحاد قایل شدند مقصود آنست کہ چون اسباب دوستی بدانستی معلوم
تو گشت کہ ہر دوستی کہ غیر دوستی او باشد سبحانہ از جہل باشد وبدین سبب سلیم دلی متکلم را بدانی
کہ گفت کسی جز جنس خود را دوست نتواند داشت وچون او از جنس ما نیست دوستی وی
ممکن نباشد واین دوستی کہ بیان کردیم جمال وکمال معانی خواہد نہ مجانست در صورت چہ آنکہ
پیغمبر را دوست دارند نہ از ان دارند کہ ایشان چون وی سر وریش روی ودست وپای دارند
بلکہ از ان روی دارند کہ ایشان را نیز علم حیوۃ وسمع وبصر وکلام باشد چون وی واین صفات
از حق سبحانہ وتعالی در ایشان زیادہ نہادہ تا آنچہ از حق سبحانہ وتعالی خواہند بگیرند حاصل این
مناسبت اینجا نیز ہست ولیکن تفاوت در صفات کمال بی نہایت ست وہر تباعد و

دوری کہ از جادہ کمال خیزد در دوستی زیادہ کند پیدا کردن آنکہ ہیچ لذت چون لذت دیدار حق سبحانہ وتعالی نیست بدانکہ این مذہب ہمہ مسلمانانست بزبان لیکن اگر از خویشتن تحقیق جویند کہ دیدار چیزی کہ بجہت نبود وشکل ولون نبود چہ لذت دارد این ندانند ولیکن بزبان اقرار می دہند از بیم آنکہ در شرع آمدہ است ولیکن در باطن ہیچ شوق نبود بدانکہ آنچہ ندانند بدان مشتاق نبود این چون باشد ہر چند تحقیق آن دشوار بود ولیکن باشارہ مابدان تعریف کنیم بدانکہ این نوع علم را چہار اصلست از مناسبت کہ بباید دانست اول آنکہ بداند کہ دیدار خدای سبحانہ از معرفت خوشتر دوم آنکہ بدانی کہ معرفت خدای سبحانہ از معرفت ہر چہ جزوی است خوشتر است۔ سیم آنکہ بدانی کہ دلرا در معرفت راحت وخوشی است بی آنکہ چشم وتن را دران نصیب بود چہارم آنکہ بدانی کہ آن خوشی کہ از خاصیت دل بود از ہمہ خوشی ہا از چشم وگوش وباقی حواس آید غالب تر بود وقوی تر چون این ہمہ بدانی بضرورۃ معلوم تو شود کہ ممکن نیست کہ چیزی خوشتر از دیدار خدای بود سبحانہ اصل وی آنکہ راحت دل در معرفت بشناسی کہ ویرا دران لذتیست بی تن چہ در آدمی لذتہا آفریدہ اند وہریکی را برای کاری آفریدہ اند ولذت وی مقتضای طبع ویست چنانکہ قوت لذت خشم را برای غلبہ وانتقام آفریدہ اند ولذت وی درانست وقوت شہوت را برای حاصل کردن غذا آفریدہ اند ولذت وی دران است وقوت سمع وبصر وغیر آنرا بران قیاس کن کہ ہریکی از ایشان لذتی دارد واین لذات مختلف افتادہ کہ لذت مباشرت مخالف لذت خشم راندنست ونیز متفاوت است کہ قوت بعضی قوی تر است ولذت چشم در صورتہاء نیکو غالب تر است از لذت بینی در بویہاء خوش ودر دل آدمی نیز قوتہا آفریدہ اند کہ آنرا عقل گویند ونور گویند کہ آنرا برای علم ومعرفت چیزہا آفریدہ اند کہ در خیال وحس در نیاید طبع وی نیز آن است ولذت وی دران است تا بدان بداند کہ این عالم کہ آفریدہ اند ویرا ہمہ بری حکیم وقادر در ہمہ وقت حاجت ست وہمچنین صفات صانع سبحانہ در آفرینش وضع وی بداند واین ہمہ در حس وخیال در نیاید۔ بلکہ صفتہاء باریک را بدین بداند واستنباط کند چون نہادن اصل سخن ونہادن کتابت ونہادن ہندسہ وعلم ہای باریک ویرا درین ہمہ لذت بود تا اگر بروی ثنا گویند بدان علم اگر چہ اندک بود شاد شود اگر گویند نداند رنجور شود چہ علم را کمال خود شناسد وچگونہ کسی بعلم خوش نباشد

وبدان تفاخر نکند که علم صنعت خدائیست سبحانہ وچہ چیز باشد نزد آدمی خوشتر از کمال آدمی و
چہ کمال بود عظیم تر از کمالی کہ بہ صفات حق سبحانہ وتعالی حاصل آید پس بدین اصل بدانستی کہ دلرا
از معرفت لذتیست بی آنکہ چشم وتن را دران نصیب بود حاصل دوم آنکہ بدانی کہ لذت علم و
معرفت کہ بدل بود از لذت محسوسات ولذت شہوات تو بتر بود کہ اگر کسی شطرنج نیکو می بازد چون
بدان مشغول شود گاہ بود کہ اگر نزد او طعامی بیارد نخورد و بوی ننگرد واگر گویند نان خور نخورد و
معلوم شد کہ لذت وی در شطرنج وبردن قوت آمدن وی قوی تراست از لذت نان خوردن
کہ بدین لذت اورا تقدیم کردہ پس قوت لذت وقتی معلوم می شود کہ ہر دو فراہم آمدند اختیار آن
دیگری کرد چون این بدانستی بدانکہ ہر کہ عاقل تر بود قوتہاء باطن بروی مستولی تر بود چہ اگر
عاقلی را مخیر کنند میان آنکہ لوزینہ ومرغ بریان خورد وکاری کہ دران دشمن وی مغلوب و
مقہور گردد و ریاست بروی مسلم شود البتہ ریاست وغلبہ اختیار کند مگر کہ آن قوت در
وی ناتمام بود چون کودک ومرد معتوہ عقل شوریدہ پس آنکس کہ دروی شہوت طعام و
جاہ وریاست آفریدہ باشند شہوت جاہ بر باقی فزایش دارد بدانیم کہ قوۃ جاہ دروی قوی
ترست ازان باقی پس بدین معلوم شود کہ لذت علم ومعرفت از ہمہ لذتہاء دیگر غالب تراست
وآن بہ مقابلہ توان دانست اصل سیم آنکہ معرفت حق سبحانہ وتعالی از ہمہ معرفتہاء دیگر خوشتر
است کہ چون بدانستی کہ علم معرفت از ہمہ علم ہا نیکوتراست بہ شک نشوی کہ بعضی علوم از بعضی
نیکوتراست کہ ہر چند معلوم شریف تر وبزرگ تر علم وی نیکوتر وشریف تر وچون ہیچ چیز شریف تر
وباکمال تر وباجلال تر وعظیم تر از خداوند عالم کہ آفریدگار ہمہ جہانہا وکمالہا ولیست وتدبیر ملکوت
آسمان وزمین واین جہان وآن جہان او کند وہیچ حضرت نیکوتر وباکمال تر ازان حضرت
نیست چگونہ ممکن بود کہ نظارہ حضرتی خوشتر از نظارۂ این حضرت باشد اگر کسی را چشم
آن باشد کہ در اسرار مملکت الٰہیت نظر کند بچیزی دیگر غیر آن مشغول نشود پس معلوم شد کہ
معرفت حق تعالی ومعرفت صفات وی ومعرفت ملکوت ومملکت وی ومعرفت الٰہیت وی
از ہمہ معرفتہا خوشتر کہ معلوم اینہا معرفت از ہمہ خوشتر بلکہ شریف تر گفتن لحن وخطا است
چہ ہر چیز را کہ باوی اضافت کنی استخفاف باشد وخطا پس عارف درین جہان ہمیشہ در بہشتی

است کہ عرضہا اوسع السموات والارض است یعنی عرض وی از آسمان و زمین بیش بود کہ آسمان و زمین را منتہا است و میدان معرفت حق تعالیٰ را منتہا نیست و بوستانی کہ تماشا گاہ عارف ست کنارہ ندارد و آسمان و زمین کنارہ دارد و میوہ ہا کہ درین بوستان بود نہ ممنوع بود و نہ مقطوع بلکہ بر دوام بود قطوفہا دانیۃ ثمرہ وی کہ ہم در ذات وی بود از وی نزدیکسا تر چہ باشد کہ مزاحمۃ و غل و حسد را بوی راہ نبود و این بہشت بہ بسیاری اہل وی بر عارف تنگ نشود بلکہ فراخ تر شود اصل چہارم آنکہ لذت نظر از لذت معرفت خوشتر بود چہ دانستن چیزہا دو قسم است یکی آنکہ در خیال آید چون الوان و اشکال و قسم دوم آنکہ عقل اورا دریابد و در خیال نیاید چون حق سبحانہ و تعالیٰ و صفات او کہ بیچون و بیچگونہ بود و چونی و چگونگی را بوی راہ نبود و در خیال و عقل آنرا دریابد مثلاً در آدمی چندین چیز است کہ آنرا چون و چگونہ نتوان گفت و چونی را بوی راہ نیست چون قدرت و علم و ارادت و عشق و حیوۃ و خشم و شہوت و درد و راحت کہ این ہمہ را چونی و چگونگی نباشد و در خیال نیاید و عقل آنرا دریابد و ہر چہ در خیال و ادراک تو آید آن بر دو وجہ است یکی آنکہ در خیال حاضر بود چنانکہ گوید روی می نگری و این ناقص است دیگر آنکہ در چشم آید و آن کامل تر است لاجرم لذت در دیدار معشوق بیش ازان است کہ لذت در خیال وی نہ ازانکہ در دیدار صورت دیگر است مخالف آن یا نیکوتر ازانکہ بلکہ ہمان است ولیکن آن روشن تر است چنانکہ معشوق را وقت چاشت گاہ بینی لذت بیش یابی از دیدن وی بوقت دیگر نہ ازانکہ صورتش بگردید بلکہ روشن تر و شگفتہ تر و مکشوف تر شد ہمچنین ہر چہ در خیال آید و عقل اورا دریابد دو درجہ دارد یکی را معرفت گویند و درجۂ دیگر را رؤیت و مشاہدہ گویند و نسبت آن با معرفت در کمال روشنی چون نسبت دیدار است نسبت با خیال و ہمچنانکہ تاریکی چشم را حجاب است از دیدار نہ از خیال تا از پیش برخیزد دیدار نباشد ہمچنین علاقہ آدمی باین تن کہ مرکب است از آب و خاک و مشغولی وی بشہوات این عالم حجاب او است از مشاہدہ نہ از معرفت تا این حجاب برخیزد و آن مشاہدہ میسر نشود و ازین گفت موسیٰ را کہ لن ترانی و چون مشاہدہ تمام تر است و روشن تر لذت آن بیشتر ہمچنانکہ در دیدار و خیال و بدانکہ حقیقت اینست کہ ہمین معرفت است کہ دران جہان بصفتی دیگر شود

کہ بادل ہیچ نزدیکی نداشتہ باشد وچون این گردش بغایت روشنی رسد آنرا مشاہدہ ونظر ودیدار گویند کہ دیدار عبارت است از کمال ادراک واین مشاہدہ کمال این ادراک است وبرای آن است کہ این مشاہدہ جہتہ اقتضا نکند چنانکہ معرفت درین جہان اقتضا نکرد پس تخم دیدار معرفت است ہرکرا معرفت نیست از دیدار محجوب است حجاب ابدی چہ ہرکہ تخم ندارد زرع صورت نہ بندد وہرکرا معرفت تمامتر دیدار وی تمامتر وہرکہ حقیقت معرفت بچشد دران چندان لذت یابد کہ اگر درین جہان بہشت بعوض فراوی دہند معرفت از بہشت دوستر دارد اگرچہ لذت معرفت عظیم است لیکن با لذت دیدار آخرت ہیچ نزدیکی ندارد در این حال راجز بمثال درنتوان یافت عاشقی تقدیر کن کہ در معشوق می نگرد بوقت صبح کہ ہنوز روشن نشدہ باشد ودر وقتی کہ عشق وی ضعیف بود وشہوت وی ناقص بود ودر جامہ وی گژدم وزنبور بود ومی گزند وبا این حال بکارہای دیگر نیز مشغول باشد واز ہرچیزی نیز براہراس بود شک نیست کہ لذت این عاشق ضعیف بود پس اگر ناگاہ آفتاب برآید وبغایت روشن شود وشہوت وعشق وی بغایت قوت گیرد وآن مشغلہ وہراس از دل وی برخیزد واز گزیدن مار وگژدم وزنبور خلاص یابد ہرآئینہ از دیدار معشوق اورا لذتی عظیم بود کہ بادل ہیچ برابری نداشتہ باشد حال عارف در دنیا چنین بود وآن تاریکی مثال ضعف معرفت بود درین جہان کہ گویا از پس پردہ بیرون می نگرد وضعیفی عشق بہ سبب نقصان آدمی است تا درین جہان بود ناقص بود وآن عشق بکمال نرسد وگژدم وزنبور مثال شہوت دنیا بود وغم ورنج دنیا مشوش لذت معرفت او ومشغلہ وہراس مثال اندیشۂ زندگانی در دنیا ومعیشت بدست آوردن وامثال آن وہرکس راکہ این ہمہ از پیش برخیزد وشہوت وعشق دیدار تمام شود وآن پوشیدگی بکشف بدل شود وغم ومشغلہ دنیا منقطع شود بدین سبب آن لذت بہ کمال رسد اگرچہ بقدر معرفت بیش نبود پس آئینہ لذت در دیدار محبوب مرعاشق رابیش از انکس بود کہ وی عاشق نبود پس معرفت کفایت نیست در کمال سعادت تا باوی محبت یار نباشد ومحبت بدان غالب بود کہ محبت دنیا پاک از دل بشوید واین چیز بزہد وتقوی حاصل بیاید پس عارف زاہد را لذت بیشتر بود ودیدار را برای آن گویند کہ آنجا خیال بہ کمال رسد نہ

برای آن دیدار گویند که در چشم است که اگر دیدار را در پیشانی آفریدی هم دیدار بودی پس در جای وی آویختن فضول بود پس چون لفظ دیدار آمده است ومحل آن چشم است باید که اعتقاد کنی که در آخرة چشم راهم دران نصیب بود وبدانی که چشم آخرت نه چون چشم دنیا بود که این چشم جز جهته نه بیند وآن چشم بی جهته به بیند وباعامی بیش ازین نتوان گفت وهر دانشمند که رنج درفقه وحدیث وتفسیر برده است وراه مشاهده او را[^1] نگشاده هم درین معنی عامی است و حل این معنی کار وی نیست بلکه آن رنج در کلام برده است درحقیقت آنهم عامی ست چه وقوف بدین معنی جز در تجلی ذات حاصل نباید وکار فقیه ومتکلم آن بود که ایشان شحنه وپیشواے اعتقاد عامی باشند تا آنچه عامی اعتقاد کرده است آنرا بروی بحدیث می شود دلیل نگاه دارد دشمن مبتدع ازوی دفع کند چه اسباب معرفت خلق را مختلف افتاده عامه را خود شناسا گردانید بخلق خویش تا از خلق بخالق واز صنع بصانع راه برند رفعت آسمان وبرداشتگی وی وبزرگی وکشادگی وی واندرهوا ایستادگی وی وسعت زمین وگستردگی وی وبرآب قرار گرفتن وی وباقی مخلوقات وعجایب وغرایب صنع که در مخلوقات وی است آنهمه دلیل راه نمودن است از خلق بخود پس عارف چون صنع بیند نظر وی بصانع افتد گوید مارایت شیئا الا ورایت الله فیه بزرگان گفته اند کم یعقوب[^2] علیه السلام در جمال یوسف لطفی از حق سبحانه وتعالی مشاهده می کرد که آن لطف دران جمال مخفی ومکنون بود که اندر خلقت دیگر فرزندان آن لطف نبود ودر نظارهٔ یوسف او را دوست زیاده مشاهدهٔ لطف می افتاد وی بستهٔ آن مشاهده بود نه بستهٔ یوسف وهر صنعی که به صانع بیشتر راه می نماید عزیز تر باشد لاجرم یوسف علیه السلام ازهمه فرزندان عزیز تر بود پس کسی که اندر چیزی دوست باشد اولی تر که او را عزیز تر دارد ازهمه چیزها چه دوست ازنفس وجان ودل عزیز تر است اگر تن است برای خدمت دبار دوست است واگر جان است برای شوق وآرزوی دوست است واگر

---

[^1]: اللهم اجعلنا من الشاهدین لا من السامعین القانعین یا الخیر ۲

[^2]: مطلب:۔ بیان حجت محبت یوسف علیہ السلام

دلست برای محبت واندیشهٔ دوست ست پس آنچه وسیلت بود مر دوست را دوست از وی عزیزتر بود و بزرگان گفته اند آنکس که غیر حق پرستد که چون بحق راه نیافت چنگ اندر صنع وی زد چه بر نقش عشق آوردن بر نقاش عشق آوردنست وصورت را ستودن مصور راستودن است اچه نقش به نقاش نقش گشته بمصور صورت گشته پس هر که گوید این صورت نگر چنانستی که همی گوید این لطیفی نقاش نگر قوله تعالی هُوَ الَّذِیْ یُصَوِّرُکُمْ فِی الْاَرْحَامِ مراد ازین نظارهٔ رحم نیست مراد نظارهٔ صنع است اندر رحم و مراد نمودن صورت نیست بلکه مراد مصور نمودن است تا از صورت مصور ببیند نه صورت و آنکه گفت الا ورایت اللہ قبله یک معنی آن است که صفات همواره بر صنع سابق است نخست وجود صانع است و صنع فعل وی باز حصول مصنوع از مصنوع به صنع نگر و از صنع به صانع و چون وجود صانع پیش از صنع بود به نظاره جمال صانع از دید صنع فارغ آمد چه قدر و مرتبه صانع بحدیست که با وجود ظهور آن وجود حدثان را طاقت تاب وجود او نماند و دیگر آنکه وجود حق بجای وجود همه کائنات بنشیند و هیچ چیز بجای وجود وی ننشیند چه وجود کونین با وجود وی وجود شده و بوجود وی عدم بوده وجود او موجود کونین وجود بوده باشد چون پیش حق سبحانه وتعالے بر کونین بدین معنی بدیدند ناظر حق سبحانه گشتند و خلق از نیر داختند ما رایت شیئاً الا رایت اللہ قبله این باشد و اسباب معرفت او سبحانه مر خواص را صفات و کلام اوست تا از صفت به موصوف راه بردند و از اسم بمسمی بینا شدند قوله تعالیٰ افلا یتدبرون القرآن یعنی میگوید این قرآن صفت من است در وی نظر کنید مرا ببینید خلق را عبارت و بیان دادم از مثل عبارت و بیان قرآن همه عاجز شدند پس از نفس قرآن عاجز تر باشند شفاء دوستان از قرآن جمال دوست بود و همین قرآن بود که سبب هلاک دشمن آمد باز نمود که در هر چه خواهم خود را بنمایم و آن چیز را سبب نجات آنکس گردانم و باز هم در آن چیز جمال از کسی باز گیرم و همان چیز را سبب هلاک وی گردانم پس عام مشغول به فعل گشتند به صفات نپرداختند باز خواص مشغول صفات گشتند از افعال یاد نیاوردند باز انبیا مشغول ذات گشتند از ذکر صفات بی نیاز گشتند قوله تعالیٰ وَکَذٰلِکَ اَوْحَیْنَآ اِلَیْکَ رُوْحًا مِّنْ اَمْرِنَا

وقوله تعالی فاوحی الی عبده ما اوحی این جا عبارت ازمیان برخواست جبرئیل عبارت واسطه بود چون دوست حاضر گشت واسطه ازمیان برخواست از ذکر صفات زبان عبارت منقطع شد حیرت بجای آن بنشست چیزی می بیند وازان دیدار خبر نمی توان داد کسی را که نمایند چه بیند وآن کس را که بنمایند چون او نماند چه داند وچه بیند واز چه خبر کند عین معرفت وی همه حیرت گرد وفصار قربه بعداً وحضرته غیبةً ووجوده عدماً وبقاؤه فناءً وعلمه جهلاً ومعرفته حیرته وردزبان او این باشد یادلیل المتحیرین زدنی فیک تحیراً چون خود را بما نمائی همه ترا بنیم وچون بخود تحیر دہی متحیر تو مانیم متحیر با تو به از متحیر بغیر تو پس درست شد که تفاوت دیدار بحسب تفاوت درجات عرفان بود ہر کسی را بقدر مرتبه او دیدار باشد در آخرت اوراوا جماع کرده اندکه مومنان حق سبحانه وتعالی را بچشم سر بنبید در آخرت بدون کافران کرامتہ من اللہ سبحانه کقوله تعالی لِلَّذِیْنَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰی وزیادت وروئیت عقلاً جایز است ونقلاً واجب اما عقلاً جایز است برای آنکه او تعالی موجود است وہر که موجود بود روئیت او جایز باشد چون حق سبحانه وتعالی استعداد رؤیت خود سبحانه در بینده پدید کند دیگر آنکه اگر روئیت او سبحانه جایز نبودی سوال موسیٰ صلوات اللہ علیه جہل وکفر بودی قوله تعالی خبر اعنه ارنی انظر الیک وچون حق تعالی روئیت را باستقرار جبل معلق کرده است لقوله تعالی فَاِنِ اسْتَقَرَّ مَکَانَهٗ فَسَوْفَ تَرٰىنِیْ عقلاً استقرار کوه در مکان ممکن بود اگر حق تعالی اورا بقدرت خویش ساکن داشتی وچون استقرار جبل در مکان بود جواز وامکان روئیتی که معلقست باستقرار جبل عقلاً واجب شود اما وجوب روئیت نقلاً قوله تعالی وُجُوْهٌ یَّوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ اِلٰی رَبِّهَا نَاظِرَةٌ وقوله تعالی کلا اِنَّهُمْ عَنْ رَّبِّهِمْ یَوْمَئِذٍ لَّمَحْجُوْبُوْنَ ط وقال النبی صلی اللہ علیه وسلم انکم سترون ربکم کما ترون القمر لیلة البدر لا تضامون فی رؤیته واخبار درین معنی مشہور ومتواتر است اقرار بدان واجب است وایمان وتصدیق لازم اما جماعتی که روئیت را نفی می کنند این نقل ہا را تاویل می کنند تاویل ہای مستحیل واز عقل دور می گویند انا الی ربہا ناظرة مراد ثواب است یعنی الی ثواب ربہا ناظرة ومراد از ارنی انظر الیک آیتست یعنی انظر الی آیتک چه حق تعالی موسیٰ را آیات نموده بود وشک نیست که

رب غیر ثواب است و مخاطب کہ موسی بود غیر آیات و قولہ تعالیٰ لَا تُدْرِکُهُ الْاَبْصَارُ یعنی در دنیا و نہ در آخرت ادراک او سبحانہ نکند و ادراک با بصار برای او نفی کرد کہ ادراک مستلزم کیفیتہ و احاطت باشد پس آنچہ موجب کیفیت و احاطت بود نفی کرد و رویت را نفی نکرد چہ در رؤیت کیفیت و احاطت نبود و اجماع کردہ اند کہ در دنیا حق سبحانہ و تعالیٰ را نتوان دید نہ بہ بصر و نہ بہ بصیرت الا از جہتہ ایقان برای آنکہ رویت غایت بر کرامت و افضل نعم حق است سبحانہ و آن جز در بہترین جائی روا نبود و آن جنت است چہ اگر رویت کہ افضل نعم است در دنیا بہ بندہ دادی فرق نماندی میان دنیا فانی و جنت باقی و چون از کلیم خود در دنیا منع کرد از ما دون او بطریق اولی کہ منع کند و دیگر آنکہ دنیا دار فنا است در دار فنا باقی را دیدن روا نبود و اگر در دنیا بدیدندی ایمان بدان ضروری بودی و چون حق تعالیٰ خبر دادہ است کہ رؤیت در آخرت بود نہ در دنیا از ان تجاوز نا کردن و برانچہ حق سبحانہ فرمودہ است ایستادن لازم شود و خلاف کردہ اند در دیدن مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم حق سبحانہ و تعالیٰ را در شب معراج جمہور و بزرگان این طائفہ چون جنید و نوری و ابوسعید خراز برانند کہ محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم حق سبحانہ و تعالیٰ را بچشم سر ندید و نہ ہیچکس در دنیا از خلائق و درین معنی تمسک بحدیث عائشہ رضی اللہ عنہا می کنند انہا قالت من زعم ان محمدا صلی اللہ علیہ وسلم رائ ربہ فقد کذب و قالت ایضاً رضی اللہ عنہا رای ربہ عزوجل بقلبہ ولم یرہ بعینہ و ہکذا قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم رایت ربی بقلبی و ما رایتہ بعینی و بہ ناخذ و بعضی گفتہ اند کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم رب را در شب معراج بدید و او صلی اللہ علیہ وسلم مخصوص است برویت از میان خلائق چنانکہ موسیٰ صلوات اللہ علیہ بکلام از متاخران عبد اللہ قرشی و کہیل بالیشان اند و تمسک بہ خبر ابن عباس و اسماء و انس رضی اللہ عنہم می کنند قال ابن عباس رضی اللہ عنہما رای ربہ بعینہ و قال کعب رضی اللہ عنہ ان اللہ تعالیٰ قسم کلامہ و رویتہ بین موسیٰ و محمد صلی اللہ علیہ وسلم فکلم موسیٰ علیہ السلام مرتین و رآہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم مرتین و ما زاد علی ہذا و در دنیا چنان بیند کہ بچشم در آخرت اما تفاوت در رتبت عبودیت و منازل قرب است عوام حق را در آخرت چنان بیند کہ اولیا در دنیا می بینند و اولیا در آخرت چنان بینند کہ انبیا در دنیا می بینند و

انبیا علیهم السلام در آخرت چنان بنیند که پیغمبر ما صلی الله علیه وسلم در دنیا میدید دیدار در آخرت میان انبیا گذشته و پیغمبر ما صلی الله علیه وسلم برابر نباشد لا یشارکه فیه غیره صلی الله علیه وسلم حضرت بی نیاز قدیم است و لامکان و او را سبحانه مثل و مانند نه و بنده محدث و مکانی و مقید به جهت .... و قید بندگی بنا برین معنی گویند رویت در دنیا بچشم سر ممکن نیست و از قبیل محالات است اما بچشم دل ممکن است و آن وقتی میسر شود که دل از اوصاف ذمیمه به تمامی بیرون آید و او را استعداد تجلی ذاتی میسر شود بعد از ظهور تجلی حق سبحانه بر جان او در فنا فی الله سبحانه که مقام لقا مع الله است آن دولت دست دهد اصل خواص امثال این اسرار دریابند هیچکس از معروفان و محققان این طایفه بران نیستند که در دنیا حق تعالی را بچشم سر توان دید یا کسی از خلایق او را بچشم سر دیده است و نه در کتب و رسایل ایشان دیده اند و نه در حکایات صحیح از ایشان روایت کرده اند الا طایفه که ایشان را نمی شناسند و بعضی از مردمان بر آنند که قومی از صوفیان این دعوی کرده اند و این معنی را با نفس خود نسبت کرده و اسامی ایشان ذکر نکرده اند و همه مشائخ اتفاق کرده اند بر تضلیل آنکه این سخن گوید و تکذیب آنکه این دعوی کند و بر آنند که هر کس که این دعوی کند حق سبحانه و تعالی را نمی شناسد و ابوسعید خراز و جنید و دیگر مشائخ در تکذیب و تضلیل مدعی این معنی سخن بسیار رانده اند و کتب و رسایل بسیار ساخته اند و کتب و رسایل ایشان شاهد است برین معنی بدانکه نهایت سیر السائرین الی الله محبت است و حال محبت محض موهبت است و بنای جمیع احوال عالیه که مواهب محض اند بر محبت است چنانکه بنای جمیع مقامات سیر السایرین الی الله سبحانه بر توبه است فان المحبة سمة الطایفه و عنوان الطایفه ای علامة الطایفة السایرین الی الله سبحانه و سیماهم بها یعرفون و الیها ینسبون و المحبة الذاتیة قطب هذا لشان ای السلوک الی الله سبحانه و علیها مدار هذه الطریقة ان العمدة فی السلوک هی ترک الاغراض و الاعواض ابتغاء لوجه الله سبحانه و لا یطلب محض الحقیقة الا صاحب هذه المحبة فمن بعثه علی الطلب اشراقات انوار هذه المحبة فهو الفایز بنهایة هذه البعثة فالمحبة الذاتیة هی من طور وراء العقل و هی فی الحقیقة من تعریفات الحق سبحانه بذاته الی قلوب اهل عرفانه و هی وراء النعوت سهر انورها العقل و لعزله عن محکم

ولا برہان علیہا الا وجودہا فبینہا شہودہا لا ینتہی معرفتہا الا بوجدانہا یعنی تعریفہا وعرفانہا فلا فایدۃ فی نعتہا ومن لوازمہا الغیرۃ لان کل محب لا یکون الا وہو غیور والغیرۃ سقوط احتمال ما یشارک محبوبتہ فی تعلق المحبۃ بخلا بمحبوبہ وہذا البخل ہو الکرم والضیق عن الصبر نفاستہ ای العجز عن الصبر علی مقاساۃ ما یشغلہ عن محبوبہ او ما یحجبہ عنہ والنفاستہ الرغبتہ فی الشیٔ ومنعہ عن الغیر بیتہ الخیریتہ عندہ والمنافستہ ہی المراقبتہ قال سہل بن عبداللہ اشد مایرد علی المشائخ اشارات المریدین من الحق سبحانہ علیہم وعن یوسف ابن الحسین انہ قال اشارات الخلق علی قدر مواجیدہم ومواجیدہم علی قدر معارفہم ومعارفہم علی قدر محبتہم ولیس حال احب الی اللہ سبحانہ من محبتہ العبد لہ قال حجۃ الاسلام علاج محبت کہ بزرگترین مقامات است واجب و مہم است ہر کہ خواہد کہ بر نیکوئی عاشق شود تدبیر اول آن بود کہ روی از ہر چہ جزوی است بگرداند ولپس بردوام بروی نظارہ می کند وچون روی می بیند دست و پای وموی پوشیدہ بود وآن نیز نیکو بود جہد آن کند تا آن تدبیر نیز بہ بیند تا ہر جمالی کہ می بیند میل زیادہ می شود چون برین مواظبت کند لابد در وی میل پدید آید اندک یا بسیار پس محبت خدای تعالی ہمچنین است شرط اول آن است کہ رو از دنیا بگرداند ودل از دوستی او پاک کند کہ دوستی غیر حق سبحانہ وتعالی از دوستی حق سبحانہ وتعالی شاغل آید واین معنی چون پاک کردن زمین باشد از خار وگیاہ پس آنگاہ طلب معرفت وی کند کہ ہر کہ ویرا سبحانہ دوست ندارد ازان بود کہ او را نشناسد چہ در آئینہ جمال وکمال بطبع محبوب بود ومعرفت حاصل کردن۔ چون تخم در زمین نہادن است آنگاہ بردوام بذکر وتفکر وی مشغول بود واین چون آب دادن کشت بود چہ ہر کہ کسی را بسیار یاد کند لابد ویرا باوی انسی پدید آید وبدانکہ ہیچ مومن از اصل محبت خالی نیست ولیکن تفاوت ازین سہ سبب است یکی آنکہ در دوستی دنیا و مشغولی وی متفاوت اند ودوستی ہر چیز کہ باشد در دوستی دیگر نقصان آرند دیگر آنکہ در معرفت متفاوت اند دیگر آنکہ در ذکر وعبادت بدان درجہ کہ انس بوی حاصل آید متفاوت اند دیگر آنکہ تفاوت ازین سہ سبب خیزد وامثال آنکہ وی دوست ندارد اصلاً آنست کہ ویرا نداند اصلاً وچنانکہ نیکوئی صورت ظاہر بہ طبع محبوب است نیکوئی صورت باطن

همچنین است پس محبت ثمرهٔ معرفت است و هر که محبت حق سبحانه و تعالیٰ طلب کند بغیر از طریق معرفت محال بود و هر که پندارد که جز بمحبت حق تعالیٰ بسعادت آخرت رسد اگر آن چیز را بیش ازان دوست داشته باشد و لکن به سبب عوایق ازان محجوب بوده باشد و روزگار در شوق آن چیز گذاشته چون بدان رسد و عوایق برخیزد و در لذت عظیم افتد و سعادت این بود و اگر دوست نداشته باشد لذتی اندک یابد پس سعادت آخرت برحسب محبت باشد و اگر العیاذ باالله با چیزی که ضد آن است آشنا شده باشد و الفت و مناسبت با آن ضد گرفته باشد آنچه در آخرت پیدا آید سبب نفرت و هلاک وی شود و در رنج و الم افتد آنچه دیگران بوی سعید شوند بعین همان چیز وی شقی شود هر که با لذتها دنیا انس گرفته و دنیا معشوق وی شده در آخرت آنرا نیابد و آنچه در آخرت است همه ضد طبع وی شده باشد پس همه بهشت سبب رنج و شقاوت وی شوند و آخرت عالم ارواح است و عالم جمال حضرت الٰهیت است که آنجا پیدا شود و نیک بخت کسی بود که درین عالم طبع خویش را با آن مناسبت داده باشد تا آن موافق وی باشد و همه ریاضتها و عبادتها و معرفتها برای این مناسبت است و محبت خود عین این مناسبت است.
قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَکّٰهَا این بود و همه معصیتها و شهوتها و دوستی هاء دنیا ضد این مناسبت است وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰهَا این بود اهل بصیرت در مشاهدهٔ این معنی از حد تقلید در گذشته اند و این از صدق پیغمبر شناخته اند بلکه صدق پیغمبر بی معجزه به ضرورت بدین شناخته اند چنانکه کسی طب داند چون سخن طبیب بشنود به ضرورت بداند که این طبیب است و چون سخن حکیم بازار نشین بشنود بداند که جاهل ست پس نبی را از متنبی و دروغ زن بضرورة بدین طریق بشناسد و آنگاه آنچه به تصرف خود بشناسد بیشتر آن است که از نبی بشناسد این علم ضروری بود چنانکه این علم از وی حاصل آید عصا ثعبان شود که این در خطر آن بود که گوساله بانگ کند باطل شود که جدا کردن معجزه از سحر و شعوذه بدین آسانی نیست و محبت گوهری عظیم ست و دعوی محبت آسان نیست پس نباید که آدمی گمان برد که وی از جملهٔ محبان است و لکن محبت را نشان و برهان است باید که نشان از خود طلب کند و آن هفت

است اول آنکہ مرگ را کارہ نباشد کہ ہیچ دوست ویدار دوست را کارہ نباشد و بمرگ بدیدار دوست توان رسید و رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ ہر کہ دیدار خدا را سبحانہ دوست دارد خدای تعالیٰ دیدار او را نیز کارہ نباشد و روا بود کہ محبت بود و تعجیل مرگ را کارہ بود نہ اصل مرگ را کہ زاد آنرا ہنوز نساختہ باشد تا ساز مرگ کند و نشان آن بود کہ در ساختن زاد بیقرار بود و علامت دوم آنکہ محبوب حق تعالیٰ را بر محبوب خویش ایثار کند و ہر چہ داند کہ سبب قربت و نسبت نزدیک محبوب است فرو نگذارد و ہر چہ سبب بُعد و نسبت از وی دور بود و این کسی بود کہ بہمہ دل خدا را دوست دارد و آن جز اہل ایمان نباشد و اگر کسی معصیت کند دلیل نکند بران بلکہ خدا را دوست نمی دارد و با دوستی وی بہمہ دل نیست پس مؤمن را باید کہ معاملہ وی با معاملہ دوستان مانند بود نہ بمعاملہ دشمنان چہ از دشمنی ہمہ خلاف آید و ہیچ موافقت نہ و از دوست ہمہ موافقت آید و ہیچ خلاف نہ علامت سیم آنکہ ذکر خدای سبحانہ و تعالیٰ بر دل وی تازہ بود و بی تکلف و بران مولع باشد کہ ہر کہ چیز برا دوست دارد ذکر وی بسیار کند و اگر دوستی وی را تمام بود ہیچ فراموش نکند پس اگر دل را بہ تکلف بذکر چیزی باید داشت بیم آن است کہ محبوب وی آن چیز است کہ ذکر آن چیز بر دل وی غالب است پس باشد کہ در دل دوستی خدای غالب نباشد لیکن دوستی آنکہ میخواہد کہ خدا یرا دوست دارد غالب باشد و آن محبت نباشد چہ دوستی دیگر بود و دوستی دوستی دیگر بود۔ علامت چہارم آنکہ قرآن را کہ کلام وی است دوست دارد و رسولان وی را دوست دارد و ہر چہ بدوست منسوب است دوست دارد و چون دوستی قوی شد ہمہ خلق را دوست دارد کہ ہمہ موجودات را دوست دارد کہ ہمہ صنع و کردار وی است و نظر وی باید کہ ہمہ بر صنع دوست افتد نہ بران چیز کہ دیگرا چہ گویند چون کسی کہ در خطی نگرد نہ ازان روی نگرد کہ این سیاہی و کاغذ است بلکہ ازان در روی نگرد کہ خط دوست است چون چنین شد و ہر چہ نگرد خدا یرا بہ بیند کہ ہیچ چیز نیست کہ نہ صنع وی است و ہمہ چیز دلیل قدرت و کمال و جلال و جمال حضرت وی اند و ازین روشن تر در جہان چیزی نیست علامت پنجم آنکہ بر خلوت و مناجات حریص باشد مطلب۔ ذکر آنکہ ہر کہ باز گشتہ از راہ باز گشت و رسیدہ باز نگشت

و آرزومند باشد تا شب در آید و زحمت اغیار برخیزد و روبخلوت نهد و با دوست مناجات
کند و چون خواب لشب و سخن با خلق بروز دوست دارد که دوستی وی ضعیف باشد وحی آمد
بداؤد علیه السلام کہ ای داؤد با ہیچکس از خلق انس مگیر از من منقطع نشود الّا دوکس یکی آنکہ تعجیل
کند در طلب ثواب چون بوی نرسد در عمل کاہل نشود و دیگر آنکہ مرا فراموش کند و بحال خویش قناعت
کند و نشان آن بود کہ او را بوی گذارم و در دنیا ویرا حیران دارم و چون دوستی تمام شد
با ہیچ چیز دیگر او را انس نماند و بزرگان گفتہ اند ہر کہ باز گشت از راہ باز گشت فاما آنکہ رسید
ہرگز باز نگردد و اگر نخواستندی ماندن مر ایشان را تا باز گرداند خود راہ ندادندی ایشان را
وحق سبحانہ و تعالیٰ اولیا بر خویش را از آلودگی نگاہ دارد نپسندد کہ سرّ ایشان را جز آن نماید
کہ باشد و سرّ ایشان آنچہ گیرد از حق گیرد و زبان ایشان آنچہ عبارت کند از سرّ کند زبان
با سرّ راست باشد و سرّ با حق راست باشد ہر چہ پدید آید ہمہ صواب پدید آید و علامتہای
ایشان روشن باشد اندر ہفت آسمان و اہل آسمان ایشان را بشناسد بپاکی طاعت و
نیازمندی بدعوت و بروشنی ہر چہ اہل آسمان آن چیزہا بینند و دانند بدین چیزہا اولیای حق را
بشناسند رفتن عارفان سوی حق بسرّ بود چنانکہ ابراہیم علیہ السلام گفت و حق سبحانہ و تعالےٰ
ازان خبر داد اِنِّی ذَاہِبٌ اِلٰی رَبِّی بظاہر بخدمت و را بر ستم نیر او را بر ستم و بزبان و را
ستایم غیر او را نستایم و بدل محبت و را خواہم غیر او را نخواہم و بسر مشاہدۂ ہمہ ویرا بینم غیر او را
نہ بینم ہر چہ ایشان را از حق تعالیٰ بہ برد ایشان ازان ببرند و با آن چیز بیامیزند چنانکہ حق تعالیٰ
گفت فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰہِ نظر ایشان بیہودہ نباشد و در صنع وی نگرند صفات وی بینند و باز
از صفات بگذرند نظارۂ ذات وی کنند فعلی بینند بیغایتہ صفاتی بینند بی نہایت ذاتی بینند
بیمثل و شبیہ و این چنان است کہ مصطفےٰ گفت صلی اللہ علیہ وسلم اَللّٰہم اِنّی اعوذ بعفوک من
عقابک اول نظارۂ فعل کرد و باز گفت و اعوذ برضاک من سخطک بہ نظارۂ صفات رفت
و باز گفت و اعوذ بک منک باز بنظارۂ ذات رفت و باز گفت لااحصی ثناء علیک خویش
را از صفات خویش مجرد کرد و باز گفت انت کما اثنیت علی نفسک و فردانیت ورا یاد کرد
اول مقام استدلال بود دوم مقام افتقار سیم مقام مشاہدہ چہارم مقام حیرت پنجم مقام فنا

رفتن بسوی خداوند سبحانہ چنین باشد و در سنت مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم خداوند سبحانہ چنین
نمود و مازاغ البصر وما طغیٰ یعنی مازاغ البصر فی الدنیا و ماطغیٰ فی العقبیٰ اگر چشم از دنیا بر نداشتی
پیش از مرگ بہ عقبیٰ نرسیدی واگر چشم از عقبیٰ بر نداشتی بقاب قوسین نرسیدی از ہمہ اعراض کرد
تا ہمہ بیافت ہر کس بغیر حق رو آرد حق ازوی رو بگرداند یعنی حق را نیابد و حق او را با آن غیر گذارد
و ہر کہ رو بحق آرد سبحانہ حق را بیابد و ہمہ چیزہا بہ متابعت حق رو بوی کنند گروہی در انس بخداوند
سبحانہ بدان درجہ رسیدہ اند کہ آتش چون در دیگر جانب سرای ایشان افتادہ ندانستہ اند و
یکی در نماز بہ سبب علتی پای ازوی بریدہ اند از ان خبر نیافتہ است و وحی آمد بداؤد علیہ السلام کہ
دروغ گفت کسی کہ دعوی دوستی من کرد و چون شب شد ہمہ شب بخفت نہ دوست خلوت دوست
خواہد ہر کہ مرا خواند من با ویم و موسیٰ علیہ السلام گفت بار خدایا کجائی تا ترا طلب کنم گفت چون
قصد طلب من کردی مرا یافتی ششم آنکہ عبادت بروی آسان بود و گرانی ازوی بیفتد ہفتم
آنکہ ہمہ بندگان مطیع ویرا دوست دارد و بر ہمہ رحیم و مشفق بود و ہمہ کافران و عاصیان را
دشمن دارد جنید گفت محبت میل دلست یعنی بدل مایل بود بخداوند سبحانہ و ہر چیز کہ از ان او بود
بی تکلف محمد کتانی گفت محبت آنست کہ ایثار کنی ہر چہ بدست آری برای آنکس کہ او را
دوست داری عبداللہ نباجی گفت کہ محبت در مخلوق لذت بود و در خالق ہلاکت یعنی محبت
میان دو مخلوق بلذت بود و میان خالق و مخلوق بفناء مخلوق یعنی محب را ہیچ حظ نماند و محبتش را
علتی نباشد و قائم بعلتی نبود سہل گفت ہر کس کہ خدا یرا سبحانہ دوست دارد بہ حقیقت
عیش او دارد و ہر کس کہ خدا یرا سبحانہ دوست ندارد بہ حقیقت ہیچ عیش ندارد معنی کلمہ
اول آنست کہ عیش او خوش گردد برای آنکہ محب بہر کردہ و محبوب کہ از محبوب باید متلذذ
و خوش دل شود و معنی کلمہ دوم آنست کہ ہمیشہ محب غالب وصول بود بہ محبوب و از انقطاع
خایف و ترسان بود بدین سبب از عیش و زندگانی ہیچ لذت نیابد بعضی بزرگان گفتہ اند کہ
محبت لذت است و از حق ہیچکس لذت نیابد زیرا کہ عالم حقیقت ہمہ دہشت است و حیرت

مطلب ۵ - بیان این دو کلمہ متضادہ کہ محب عیش دارد و ندارد -

پس محبت بندہ مرحق را سبحانہ تعظیم او بود کہ بیش بندہ فرود آید و تعظیم غیر محبوب را از دل محب
بیرون برد و باطن او را از التفات بما سوا پاک کند و محبت خدای سبحانہ و تعالیٰ مر بندہ را آن
بود کہ او را بخود چنان مبتلا گرداند چنانکہ در وی صلاحیت غیر نماند چنانکہ در قرآن می فرماید۔
وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي و معنی آنکہ فرمودہ کہ در صلاحیت غیر نماند آن است کہ ہمگی بندہ را
بخود مشغول گرداند و در وہیچ زیادتی نگذارد کہ بدو مراقبۂ اغیار و یا مراعات احوال تواند کرد
و یا بما دون حق سبحانہ و تعالیٰ ملتفت تواند گشت لبعضی گفتہ اند کہ محبت دو نوع است
محبت اقرار و آن ایمان است و دیگر محبت وجد و آن آتشی بود کہ در باطن بندہ آویزد و
ہمگی او را بستاند چنانکہ بندہ دران حالت نہ نفس را بیند و نہ خلق را و نہ اسباب را و نہ از
احوال باخبر بود بلکہ مستغرق بود در مشاہدۂ آنچہ مر حق را بود اما آنچہ مر حق را بود عبودیت است
و بندگی اما آنچہ از حق بود بدین منت فضل و نعمت اوست تعالیٰ در حق خود و شاید کہ بندہ
از خوف حق سبحانہ و تعالیٰ یا از جلال و عظمت وی یا از ہیبت وی یا از محبت وی مغلوب
گردد تا حکم وی حکم مجانین شود و خطاب از وی برخیزد آنکہ عمل از وی برخیزد برخاستن عمل
از برخاستن کتاب باشد نہ از بہر بزرگی مقام وی و وی بترک عمل معذور باشد نہ مشکور و
این را بشریعت اصل ست نہ بینی کہ ابی طیبہ رضی اللہ عنہا[ا] خون پیغمبر را کہ در شیشہ حجامت
گرفتہ بود بخود در برین نریخت و آن خون بر وی حرام بود ولیکن فرط محبت و حیرت وی را بران
آورد و متحیر گشت حرامی شریعت فراموش کرد و بدین معذور گشت و نیز کرامت یافت تا مصطفٰے
گفت صلی اللہ علیہ وسلم او را حرمت بدنک علی النار و از بزرگان آنچہ شنودہ کہ واقع شدہ
ایشان در شریعت بدان معذور بودہ اند ہمہ در مقام مغلوبی بودہ و الا بندہ بہیچ مقامی
نمی رسد کہ عمل از وی برخیزد و خلاف شریعت کند و بدان مقام قرب یابد آن عقیدۂ
زندیقان است ازان بیزار باید بود و بندہ بمقامی نمی رسد کہ واسطہ از میان برخیزد
چہ نہایت مقام ولایت محبت است حق سبحانہ و تعالیٰ این محبت اندر متابعت

ا مطلب : بنفیس

مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم نہادہ ہموارہ مطبوع میان تابع ومیان حق واسطہ باشد درست
گرو بدین سخن ہر کہ دوست ما میان وی وما واسطہ نیست ویرا نہ محبت نیست ومثال این
معنی حدیث مجنون است کہ مغلوب گشتہ بود ہر چہ اورا گفتندی جواب لیلیٰ دادی چون گفتندی
لیلیٰ آمد بعقل باز آمدی چون گفتندی لیلیٰ رفت دیوانہ گشتی نہ بگفتار گوینده لیلیٰ حاضر گشتی یا غائب
لیکن مشاہده لیلیٰ اندر سروی آنچنان گشتہ بود وصورت بستہ چون گفتندی آمد لذت سماع
وصال شنیدی پنداشتی کہ لیلیٰ حاضرست تا ہر کہ سخن گفتی پنداشتی کہ لیلیست وچون گفتندی
رفت از خطر ہول فراق آن خیال از پیش گم کردی ببانگ آمدی و دیوانہ گشتی چہ بزرگان
گفتہ اند ہر دلی کہ دروی محبت قرار یافت ہمہ ہمتہا ازوی ساقط شد ہمہ ہمتش یکی باز آید و
ہمہ تفکرش یکی باز آید وہمہ نظرش یکی باز آید وہمہ ذکرش یکی باز آید بزرگان گفتہ اند محب را
چون محبت موکد گردد مشاہدۂ دوست برسروی غالب گردد بجائی رسد کہ اورا از خویشتن خبر
نباشد وہر کہ دعوی محبت کند واز خویشتن خبر دارد ویا بخویشتن می نگرد ونظارہ خویش میکند سودا
دارد نہ محبت پندارد کہ چیزی دارد باللہ کہ ندارد ہر کہ ناظر چیزی بود جز حق در وقت نظارہ از حق
محجوب بود وعارف را طاقت نبود چہ ہر کہ عارف تر محب تر بدان مقدار کہ محبوب خود را شناسد بہمان
مقدار دوست دارد واصل در محبت نا دیدن ونا شنیدن بود کہ محب غیر دوست نہ بیند واز غیر
دوست نشنود کما قال علیہ السلام حبک الشیٔ یعمی ویصم پس ہر کہ دعوی محبت کرد از خود و
مقام خود تبرا کرد واگر در وگون خود را چیزی بیند .... وخود را چیزی ثابت
کند دعوی محبت باطل کردہ باشد جان کہ ازوی چیزی عزیز تر نیست اگر در کار دوست کنی
و باز بینی کہ چہ کردم واللہ کہ ہیچ نکردہ باشی زیرا کہ محبت رق است ہر کہ خود را ملک دانست
از بندگی تبرا کرد وقاعدہ محبت ویران کرد ازین جہت بزرگان گفتہ اند کہ ما را فعل نیست تا در
غلط نیفتی از بندہ سلب نکنی کہ آن مذہب بدست اہل مذہب اہل معرفت بظاہر بجبر ماند

لہ مطلب :- بزرگان گفتہ اند ہر دلی کہ دروی محبت حق قرار یافت ہمہ ہمتہا ازوی ساقط شود وہمہ ہمتش
یکی باز آید وہمہ تفکرش یکی باز آید وہمہ نظرش یکی باز آید وہمہ ذکرش یکی باز آید – ۱۲

ولیکن چون تحقیق کنی ضد جبر است جبری[1] می گوید مرا فعل نیست عارف نیز می گوید مرا فعل نیست عارف گوید مرا مفعول نیست فعل نادیدن کاهلی ست و مفعول نادیدن جوانمردی عارف چون ہیچ دقیقہ از دقایق بندگی فرونگذاشت فعل خویش را در مقابلہ منتہای محبت خدای سبحانہ وافضال او ناچیز دید مستغرق افضال حق گشت فانی را باباقی بقاندید از میان برخواست گفت مرا فعل نیست وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰہَ رَمٰی دلیلی ظاہر است وخواجہ عبداللہ انصاری گفتہ است کہ سخن ہست در قرآن کہ آنرا ہزار غلاف است مرد بود کہ آن ہزار غلاف را باز کند تا نکتہ مراد خدای تعالیٰ را بہ بیند و مرد بود کہ آن کہ آن ہزار غلاف یک غلاف بیش باز نتواند کرد وگفتہ اند کہ حیٰوۃ طیّبہ حیوۃ عارف است کہ زندگانی او بہ شہودات برق تجلی برسر او تافتہ باو انس بردل او وزیدہ صبح زندگانی معرفت در دل او دمیدہ وحشت وتفرق از و ببریدہ دشمن بنومیدی از وی رمیدہ دل او پادشاہ خود دیدہ زندگانی خوش این بود قولہ تعالیٰ وَمَن یَخْرُجْ مِن بَیْتِہٖ مُہَاجِرًا اِلَی اللّٰہِ مہاجرًا ای منقطعًا مجردًا مفردًا مخبتًا موحدًا الی اللہ ۔ قولہ تعالیٰ وَمَا قَدَرُوا اللّٰہَ حَقَّ قَدْرِہٖ آنکہ ترا نشاخت شناخت اما کی شناخت وآنکہ ترا یافت یافت اما کجا یافت وانکہ ترا خواست خواست اما چرا خواست وآنکہ ترا دید دید اما بچہ دید وانکہ بتو رسید رسید اما از کی رسید وانکہ ترا یاد کرد یاد کرد اما چون یاد کرد وانکہ از تو درماند درماند اما کجا ماند واز چہ ماند آنکہ ترا شناخت بتو شناخت لطف تو او را نواخت قرب تو او را گداخت ای صمد لطیف تو نایافت کی بودی تا کسی بجوید وبیابد وآنکہ ترا خواست خواست او ترا از کجا خواست وبکدام طاقت وقوت وقدرت ترا خواست وآنکہ ترا دید بچہ دید و از تو چہ دید بہ نظر خود کسی از تو چہ بیند آنکس کہ ترا خواست کہ بخود بیند تو خود را بہ بدوش باو نمودی تا او بخود ترا دید وآنکہ ترا یاد کرد چہ کرد چون خود را در یاد کردن تو یاد داشت یاد تو چون کرد ویاد تو او را فرا یاد داد وآنکہ از وی ہیچ نماند جز از تو باوی کہ ماند قولہ وَاِذَا اَنْعَمْنَا عَلَی الْاِنْسَانِ اَعْرَضَ وَنَاٰ بِجَانِبِہٖ یعنی چون باین آدمی نیکوئی کنم از ما روی بگرداند و با ما روی گران کند و با ما

---

[1] مطلب ۔ بیان آنکہ فرق است میان جبری وعارف واگرچہ ہردو میگویند مرا فعلی نیست ۱۲

بیگانہ شود چون بیگانگان نشیند وپہلوی خویش درکشد از ما دور بجانب بیگانگان نشیند یعنی گران شود با ما وسست شود در طاعت ما بسم اللہ تا جہاء سورہای قرآنیست الحمد للہ ای الرضا والحمد للہ حمدًا استحقہ قدرہ ستایش ونیکوگفتنی کہ قدر او وغیرہ ذات او مستحق آن نیکوگفتن بود وآزاد کردنی از وی ہمہ نیکو یہای وی ودادن عطاہای وی قولہ الحمد للہ الذی استحق حمدًا و اظہرہ مجدہ واظہرہ صنعہ والہمہ فضلہ وبسطہ ذکرہ واعلاہ مجدہ وقدرہ فلہ حمدہ ولہ حق حمدہ کما یحمدہ خلقہ وفوق ما یحمدونہ بحمد نفسہ پاک از چون وچرا وست ودر قاربی منتہا اوست قولہ تعالیٰ صبغۃ اللہ راہ نمای حق را دانید وسپاس وی بینید وراہ وی گزینید صبغ در پارسی رنگ وشستن است ترسایان را چون فرزندی آمدی ایشان او را بر آب دنا آوردی وشستی و گفتی صبغناہ نصرانیا یعنی وی را ترسا شستیم ء در برابر ایشان خدای تعالیٰ گوید مومن را بتوحید واسلام بشستیم واو را از ہمہ آلودگیہا پاک کردم وبہ توحید واسلام او را برای خود برگزیدم قولہ تعالے اَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلٰی این استفہام شک رانیست یعنی وتو باین گردیدہ این گواہی بود از خدای تعالیٰ کہ ابراہیم بزندہ کردن مامردگان را ایمان داشت پی روی دین ابراہیم کنید شما کہ دعوی پیروی ابراہیم می کنید قولہ اتقوا اللہ حق تقاتہ از وی بترسید وبہ پرہیزید چنانکہ آن سزاوار است بدان ترسیدن وپرہیزیدن از بندگان سزای خویش طلب کرد آنگاہ بشناخت منت خود با ایشان صلح کرد وگفت فاتقوا اللہ ما استطعتم قولہ علیکم انفسکم یعنی بانفسکم فمروہا وانہوہا وادبوہا واتحوہا وامحوہا بالامر والمعروف والنہی عن المنکر تا بلندتہاءِ این جہانی شما را وی ہلاک نکند تا از ما بدادن آرزوہای او باز مانید قولہ تعالیٰ لا تدرکہ الابصار ای ولا بسیقۃ الافکار احاطتہ والا عین فی الدنیا ادراکہ قولہ تعالیٰ لن ترانی عرب در نفی رویت موبد لا ترانی گوید لن ترانی گفت یعنی این زمان نہ بینی مرا وباش تا فردا ببینی قولہ تعالیٰ قدم صدق عند ربہم ای ما تقدم من اللہ تعالیٰ من المواعید الصادقہ وسبق لہم من حسن العنایۃ یعنی کارہای پیش شدہ ایشان را نزد خداوند ایشان تا آن پسند کارہا کہ از ایشان دیدہ ایم عنایت ما در بارہ ایشان سبقت گرفتہ تا آنچہ کردند بدیدار ما کردند قولہ تعالے افمن ہو قائم علی کل نفس بما کسبت وبرابر کنید باشریکان خود آنرا کہ نگاہبان شما

است وکردار خلق بشمارد ومر خلق را بمرگ و زندگانی بیازماید ومر انفاس واسرار ایشان بسنجد و
مر الحاظ والفاظ ایشان بشمارد قولہ تعالیٰ هُوَ الَّذِیْ اَحْسَنَ کُلَّ شَیْءٍ خَلَقَہٗ یعنی آنکس کہ نیکو کرد
آفرینش ہر چیز برا و نیکو کرد ہرچہ آفرید آنرا والله خالق الحسن والقبح لکن القبیح کان فی علمہ ینبغی
ان یکون قبیحاً فلما کان ینبغی لقبحہ کان الاحسن والاصوب من خلقتہ لقبحہ علی ما ینبغی فی علم الله
تعالیٰ فیہ والمستحسنات وانما حسنت فی مقابلۃ المستقبحات فلما احتیاج الحسن الی قبیح
یقابلہ لیظہر حسنہ کان لقبیحہ حسنہ قولہ انا عرضنا الامانۃ ای اسرار الطاعات وحمل الجنایات
دانان ہمہ بہ ترسیدن این آدمی فرا ایستاد و در گردن خود کرد و بہ پشت خود کشیدن
گرفت واین آدمی ستمکار ونادان است یعنی زندگی بغیر ما ومردگی بہمانہ کار آسانست
قولہ تعالیٰ کتاباً متشابہاً مثانی یعنی نامہ ہمہ مانند یک دیگر در نیکوئی وراستی مثانی دو تو
یعنی دیگر بارہ دیگر بارہ دیگر وجہ دیگر وجہ جفت جفت سخن در وی از دو گونہ یعنی وعد
ووعید دنیا وآخرت ذکر نیک بختان وبدبختان وذکر کسانی کہ دل بما دادند وذکر کسانی
کہ دل از ما بر دارند در وی ذکر کسانی کہ ہمہ ایشان من باشم وبی من طاقت نیارند وذکر
کسانی کہ ایشان مرا نخواہند وہرچہ گویم ایشان را کہ بمن نگرید کہ چون من نیابید ایشان
گویند ما ترا نخواہیم ودر تو نمی نگریم قولہ تعالیٰ یا حسرتا علی ما فرطنا فی جنب الله ای قصرنا
فیما یرجع الی الله من اقامتہ حق واداء طاعتہ عبارت از درازی اندوہ سستی نمایندگان
بود از طاعت وموافقت خدای تعالیٰ قولہ تعالیٰ وَیَبْقٰی وَجْہُ رَبِّکَ ای یبقی ربک بوجہہ
والتقرب بضع الصفات موضع الذات قولہ تعالیٰ وَعَلَّمْنٰہُ مِنْ لَّدُنَّا عِلْمًا العلم بالنحو
علی خمسۃ اوجہ احدہا علم الفطرۃ الذی عقدہ یوم المیثاق اذ قال لہم اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ فقالوا
لہ بلیٰ والثانی علم الخبر وہو العلم الواقع بالبلاغ قال الله تعالیٰ فاعلم انہ لا الٰہ الا الله والثالث
علم العیان یحصل بعد المعاینۃ قال الله تعالیٰ ویعلمون ان الله ہو الحق المبین والرابع
علم الخصوص وہو العلم الذی علمہ الخضر من لدن الله تعالیٰ ولم یحط بہ موسیٰ خبراً ولم یستطع علیہ
صبراً ۔ چون از روی کارہا پردہ بر داشتند بدید آنچہ دیدنی بود ودانست آنچہ دانستنی بود
الخامس علم الله بنفسہ علی حقیقۃ الکمال قال الله تعالیٰ لا تدرکہ الابصار علم حقیقت بر خلق

پوشیدہ است دانان است کہ دروی اختلاف رود وعین حقیقت کلمۂ وی است وسردی درگردوی وحق حقیقت ولیست عن ذکرہ علم حقیقت جستن اوست عین حقیقت یافتن اوست وحق حقیقت نیست شدن در وست وحقیقت اوست وفی الحیات محہ لک راحۃ الفراغۃ ثم لذۃ الخدمۃ ثم حلاوۃ المحبۃ ثم سرور المعرفۃ ثم لا حدٌ ولا رسم ولا خبر ولا استحالتہ والعابد یستتر بالخلوۃ والعارف لیستتر بالحق قولہ تعالیٰ ومن احسن قولاً ممن دعا الی اللہ علی لسان الحقیقۃ بالہام الحکمۃ بتلقین السکینۃ علی اشارۃ الفردانیۃ مع البقاء الشریعۃ وتصفیۃ المعاملۃ علی الابدیۃ وعمل صالحاً علی السنۃ فافواہ العلماء اصداقٌ وقلوب الحکماء مصابیح والرموز من الاصفیاء سہام ومسامع الاولیاء اہدافٌ من تفاوت درعزت خدا غلط روا نیست کار چنان کند کہ می باید حکمت او علت نگذاشت درحمت او درحیرت تو تہمت برداشت اہل الحقیقۃ ثلاث طوایف اہل العقود ببذل المجہود واہل الشہود بحفظ العہود واہل الوجود من عین الجود فالاول العقود ثم الشہود ثم الوجود والقصد بافراد الہمۃ والشہود بتصفیۃ الموانستہ والوجود باسقاط العلتہ میان بندہ وحق سہ نور است اول نور علم کہ بآن راہ بنید دوم نور حکمت کہ بدان درگاہ بنید سیم نور حقیقت کہ بدان دیدار بنید علم اثبات اسباب کند وحکمت دفع اسباب کند وحقیقت ہر دو را از پیش بردارد و دید سبب در علم اشکال و در حکمت حجاب و در حقیقت شرک قولہ تعالیٰ یخافون ربھم الخوف سراج القلب وزمام النفس ورياضۃ الروح ومحنتۃ الشیطان وسوط اللہ وحصار الدین بذرہ الصبر وسماؤہ الزہد ومادہ الورع وثمرتہ النجاۃ ؛ نور دل حاصل کن مہار تقوی بردہان ؛ نفس نہ رنج جان بکش محنت شیطان برسان ؛ تازیانہ خدای بزن حصار دین محکم کن ؛ تخم صبر بپاش از آسمان زہد باران ورع بہاران میوۂ نجات بخور تا از خود برہی وبدو رسی الرجا جناح الہمۃ ومرکب القلب وسفینۃ البدن ونزہتہ الروح وداعی اللہ سبحانہ الیہ ومزرعۃ الدین بذرہ العلم وسماؤہ السنۃ ومادہ الاخلاص وثمرتہ الجنۃ ؛ مرغ ہمت را بفضاء عالم فردانیت بنمودن ودیدار امیدوار گردان ؛ ودل را لوی یارکن ودرکشتی بدن درای وراحت روح بدہ وداعی حق اجابت کن و تخم

دین پروران و بَبر علم بردار و آسمان متابعت را از ابر بدعت بپرداز و آب اخلاص بده و
میوهٔ جنت بخور و از تسنیم قرب مست شهود شو و قصد سراپردهٔ عزت کن و بنجیو داو را به بین -
الحب ثمرة الروح و میراث الصدر و نبت الحکمة و قصر المعرفة و عین المنیة مزرعة الدین
بذره الافتقار سماؤه الحرمة و ماؤه الرضا و ثمرته اللقاء دوستی دوست میوه جان بود
میراث سینها بود تخم حکمت بود قصر عرفان بود چشم مراد بود تخم او افتقار آسمان او حرمت آب
او رضا میوه او لقا قوله تعالے فی جنات و نهر تنبت فیه بذور الازل بماء العنایة من مزنة
الحکمة بریاح الرحمة فی الحیرة یعنی در وی تخم ازل بآب عنایت می روید و باد احکام از
سوی حکمت میوزد و میوه کرامت بر شاخ صفوة می بند و عمر وی بستان است و آب
روان و دیوار او آبادان از آب عنایت و برداشتن حجاب و دیدار دیدن بمنت قوله
تعالیٰ سَنُرِیهِمْ آیَاتِنَا فِی الْآفَاقِ وَفِی أَنْفُسِهِمْ آنچه در آفاق است از هر صنفی
از اصناف نظاره کن آیات حق در وی مشاهده کن و بینا بخود گرد و با جناس خود تا از
هر نوع از مظاهر آیات آفاقی و انفسی بچه کار آیند و خاصیت آن بدان بعضی از وی درختان
بی برگ و بی رنگ و با خار و آن دشمنان است که سوختن را شاید و بعضی با رنگ و
بی بو و با خار و آن منافقانند و بعضی میوها تلخ و آن مرائیانند و بعضی را میوه ها ترش و آن
جاهلانند و بعضی را میوها شیرین و آن وفا دارانند و بعضی را میوها زمستانی و آن صابرانند
و بعضی را میوها کوهی و آن معتزلیانند و بعضی با پوست و خسته بمغز و آن بدخویانند و
بعضی با حلاوت و بی خسته و آن خوش خویانند و بعضی مغز خستها ء تلخ بد سیرتانند و بعضی مغز
میوهاء آن شیرین پاک دلانند و بعضی چرب و با روغن و آن وفا دارانند و بعضی بسیار مانند
و زود تباه نشوند آن تحمل کنندگانند مر رنجها را از یکدیگر و بعضی حبوبند مر تخم خدمت را چون
مسائل حکمیه که در زمین دل میوهٔ خدمت بار آرد و بعضی میوهٔ فواکه است مر حقیقت را و بعضی کلمات
مرقصه و عبرت را و بعضی گل است مر نظاره و اشارات را و بعضی زهر است نگاهداشت و
فطنت را و بعضی طعام است مر زندگانی و معیشت را و بعضی دارو ست معالجت را و
بعضی نهاد نیست مر گنج و خیرت را تا بقوت آن بمراد رسند و از وی دیده ور بدوست

گردند و بدوست پیوندند اِنَّ اِلٰی رَبِّکَ الْمُنْتَهٰی این بود علم حقیقت شناخت او آمد و
عین حقیقت وجود او و حق حقیقت نیستی در وسخن که از سر عمل بود جای او گوش است و
چون از سر حال بود جای او دل است و چون از سر معرفت بود جای وی سر است و چون
از سر محبت بود جای وی جان است و چون در گوش قرار یافت جواب زبان دهد و چون در دل
قرار یافت جواب عمل دهد و چون در سر قرار یافت جواب انقطاع دهد وَتَبَتَّلْ اِلَیْهِ تَبْتِیْلًا
این بود نکتها اہل عقل گویند عبارت اہل شریعت جویند بیان اہل حکمت کنند اشارت
اہل حقیقت شنوند رموز اہل محبت چشند در ہر مزرعہ چیزی روید بعضی گل پاک بعضی
شورہ خاک میوہ او از ثمرہ او توان چشید بعضی پاک و بعضی ناپاک وَالْبَلَدُ الطَّیِّبُ یَخْرُجُ
نَبَاتُهٗ بِاِذْنِ رَبِّهٖ وَالَّذِیْ خَبُثَ لَا یَخْرُجُ اِلَّا نَکِدًا ط ذالک تقدیر العزیز العلیم این بود قولہ
تعالیٰ وَعَلٰمٰتٍ ط وَبِالنَّجْمِ هُمْ یَهْتَدُوْنَ ط صفت علامت است نام علم کار از
ازل است و بہانہ بر عالم کرامات علامت ست کار مشاہدہ دارد شہادت علامت
است کار اسلام دارد اسلام علامت است کار ایمان دارد ایمان علامت است
کار امان دارد سجود علامت است کار شوق دارد معراج علامت ست کار مناجات دارد
طور علامت ست کار دیدار دارد احمد علامت است کار احد دارد قولہ تعالیٰ فَاَمَّا الزَّبَدُ
فَیَذْهَبُ جُفَآءً الزبد الدعاوی وَمَا یَنْفَعُ النَّاسَ المعانی قولہ تعالیٰ اِنِّیْ مُهَاجِرٌ
اِلٰی رَبِّیْ الہجرۃ ہجرتان ہجرۃ فی سبیلہ و ہجرۃ فیہ وہجرۃ فی سبیلہ من
الشرک والنفاق والبدعۃ والحرام والعذر من التفریط والہجرۃ الی اللہ من الدنیا
والآخرۃ والخلق والنفس والمصابرۃ فی الہجرۃ من مقامات المریدین والاستیحاش من الخلق
فی الہجرۃ من مقامات المکاشفین وہم ارباب الوقت ثم سقوط المبالات بالناس وہو
مقامات المحققین ثم التعطف علی الناس وہو من مقامات الربانیین ثم الاشراف علی
الناس وہو من مقامات المختصین ثم الخلاص من رؤیۃ الناس والشواہد وہو من مقامات
الموحدین قولہ تعالیٰ للمومنین یَغُضُّوْا مِنْ اَبْصَارِهِمْ ای ابصار الرؤس عن المحارم وابصار
القلوب لما سوی اللہ قولہ تعالیٰ اَلَمْ تَرَ اِلٰی رَبِّکَ والرؤیۃ علی ثلثۃ اوجہ رؤیۃ اللذۃ

قولہ وتلذ الاعین ورویتہ قرۃ قولہ من قرۃ اعین ورویتہ وہشتہ قولہ فلما رأینہ اکبرنہ وماسواہما
فغی اللذۃ شہوۃ قولہ تعالی الست بربکم قالوا بلی ہل نادی لک الا الکریم وہل اجاب عنک الا
اللطف وہل حکم علیک الا البر وہل تام لک الا الرب۔ قال حجۃ الاسلام ہر کہ محبت را انکار
کرد شوق را نیز انکار کرد ورسول صلی اللہ علیہ وسلم در دعای خود گفتی کہ اللّٰہم انی اسئلک
الشوق الی لقائک ولذۃ النظر الی وجہک الکریم وگفت صلی اللہ علیہ وسلم حق سبحانہ وتعالےٰ
می گوید لاطال شوق الابرار الی لقائی وانا لقائہم لاشد شوقا ویروی وانا الی لقائہم اشوق
یعنی دراز شد آرزوی نیکمردان بدیدار من ومن بدیشان آرزومند ترم از ایشان پس باید کہ

ے مطلب:۔ فاما الشوق فانہ مقام رفیع من مقامات المحبۃ ولیس یبقی الشوق للعبد سرا
ولا نعیما فی غیر شوقہ المشتاقون مقربون بما اشہدوا من الشوق وہم المارون بطلبہم الموعود الحبیب وعندہم
مثوبتہ مثالہم لما شوقہم الیہ فی قولہ لموسی صلوات اللہ علیہ اطلبنی عند المنکسرۃ قلوبہم لاجلی لہم والمشتاقون
من المحبین واللہ اعلم وذالک ان الحبیب قرب منہم بوصف مکرما فقرحوا بقربہ وعاشوا بمشاہدۃ ولغموا
بحضورہم عندہ ثم احتجب عنہم غیرۃ علی نفسہ لعزۃ فانکسرت قلوبہم لاجلہ فاشتاقوا الی ما عودہم منہم فلبثت
لدیہ من حرقتہم فاما اولیاءہ بطلبہم واوجد نفسہ عندہم لمکانہم عندہ ففرح ہولاء من المحبین لقربہ لا یوصف
وانکسارہم وحزنہم لاجلہ لا یعرف اللہ سبحانہ قد یعرض من محبیہ تعززا یزعمہم الشوق الیہ ولعلقہم الاسف علیہ
یستخرج منہم لطف التملق لہ ثم ینظر الیہم فی اعراضہ عنہم من حیث لا یعلمون لینظروا الیہ بحیث یعلمون فیسکنون
بالادب بین یدیہ وحدثونا عن ابراہیم بن ادہم رحمۃ اللہ وکان احد المشتاقین وہو من ابدال ہولاء الذین
تتکلم فی علمہم ونکشف طریقہم وکانت لہا ماکن من المحبۃ رفیعۃ ومکاشفات فی التقرب عالیۃ قال قلت
ذات یوم یارب ان کنت اعطیت احدا من المحبین لک ما تسکن بہ قلوبہم قبل لقائک واعطنی ذالک
فقد اضرنی العلق قال فرایت فی النوم انہ اوقفنی بین یدیہ قال یا ابراہیم اما استحییت منی ان تسئلنی
ان اعطیک ما یسکن بہ قلبک قبل لقائی وہل لیسکن المشتاق قبل لقاء حبیبہ ام ہل یستریح المحبہ الی
غیر مشوقہ قال فقلت یارب بہت فی حبک فلم ادر ما اقول فاغفرلی وعلمنی کیف اقول فقال۔ قل
اللّٰہم ارضنی بقضائک وصبرنی علی بلائک واوزعنی شکر نعمائک من قوت القلوب۔ ۱۸ الی

معنی شوق بشناسی که محبت بی شوق نبود ولیکن کسی را که او را اصلاً ندانند بدیدار او کسی را
شوق نبود و اگر داند و حاضر بود و می بیند ہم او را شوق نبود پس شوق بچیزی بود که از وجہی حاضر
بود و از وجہی غایب و معنی شوق تقاضا و طلب آن بود که در چشم حاضر آید تا ادراک تمام شود
پس ازین معنی بشناسی که شوق بخدای سبحانہ در دنیا ممکن نبود که بپایان رسد که او سبحانہ در
معرفت حاضر است لیکن از مشاہدہ غایب و مشاہدہ کمال معرفت است۔ چنانکه دیدار
کمال خیال است و این شوق جز بمرگ برنخیزد و نوعی دیگر از شوق بماند که در آخرت
نیز برنخیزد که نقصان ادراک درین جہان از دو وجہ است یکی آنکه معرفت او را کیست
مانند دیدار از پس پردۂ باریک یا دیدار بوقت روشنی صبح پیش از آنکه آفتاب برآید و
این در آخرت روشن شود و منقطع شود دیگر آنکه کسی را معشوقی باشد که روی او دیده
بود ولیکن باقی اعضاء او را ندیدہ بود و داند که آنہمه نیکوست در شوق دیدار آن باقی
باشد ہمچنین جمال حضرت الٰہیت را نہایت نیست اگر کسی بسیار بداند آنکه ماندہ است
زیادہ بود چه معلومات او را سبحانہ نہایت نیست تا آن ہمه را نبداند جمال آن حضرت
را در نیافته بود و این معنی آدمی را نه درین جہان ممکن است و نه دران جہان چه ہرگز
علم آدمی بی نہایت نشود پس ہر چند در آخرت دیدار می افزاید لذت دیدار می افزاید
و این بی نہایت بود لاجرم انس و شوق را به جمال آنحضرت در دنیا و آخرت نہایت نبود
چه ہر چه از جمال آنحضرت آشکارا می شود ہمه آن انوار بود و ایشان را طلب تمامی
آن بود و لیکن کس را طاقت آن نباشد که آن حضرت را چنانکه اوست با کمال
بشناسد و چون به کمال نتوان شناخت به کمال ہم نتواند دید لیکن مشتاقان را راہ کشادہ بود
تا بر دوام آن کشف و آن دیدار می افزاید بحقیقت لذت بی نہایت در بہشت این
بود و اگر نه این بودی آن لذت نماندی چه ہر چه دایم شد و دل با او خو گرفت از لذت آن
چیز آگاہی نیابد تا آنگاہ که چیزی تازہ رسد پس تنعم اہل بہشت ہر لحظه تازہ تر می شود۔
چنانکه در لذت حاضران گذشته را مختصر می بینند که ہر ساعت زیادہ می شود پس ازین جمله
بدانی که انس آرام دل است با محبوب و شوق و اضطراب دل بدریافتن جمال و کمال

محبوب و اشتیاق عاجز شدن جان است از تحمل غلبه حلاوت دیدار محبوب وطلب دوام
وصال محبوب بسیار از روندگان راشوق دهند و مقام اشتیاق ندهند کسی که در مقام شوق
بود چون دیدار یابد ساکن شود و آنکس که او را مقام اختیاق دهند در هردو حال برکقرار
باشد و شاید که اشتیاق وی در حالت رؤیت صعب تر بود در اخبار وارد است که خدای
سبحانه گفت ای داؤد اهل زمین را خبر کن که من دوست آنم که مرا دوست دارد و همنشین
آنم که بخلوة با من نشیند و مونس آنم که بیاد من انس گیرد و رفیق آنم که رفیق من ست
و برگزیده آنم که مرا برگزیند و فرمان بردار آنم که مرا فرمان برد و هیچ بنده مرا دوست ندارد که
من از دل وی بدانم الا او را بدوستی گیرم و او را بر دیگران مقدم دارم هر که مرا جوید بیابد و
چون مرا نجوید نیابد ای اهل زمین از کارها که بدان فریفته شده اید و از ان کسان که رو به
ایشان آورده اید و به مجالست و موانست ایشان خو گرفته اید روی بگردانید و با من انس
گیرید تا من با شما انس گیرم و من طینت دوستان خود را از طینت خلیل خود ابراهیم و از
طینت کلیم و همراز خود موسی و از طینت حبیب که برگزیدهٔ خود محمد صلعم آفریده ام و به بعضی انبیا
وحی آمد که مرا بندگانند که مرا دوست دارند و من ایشان را دوست دارم و ایشان
آرزومند من اند و من آرزومند ایشان و چون مرا یاد کنند من ایشان را یاد کنم نظر
ایشان دایم بمن است و نظر من بر ایشان و اگر کسی راه ایشان گیرد من آنکس را
دوست دارم و اگر از راه ایشان بگردد من او را دشمن دارم بعد از مقام محبت هیچ مقامی
برتر از مقام فنا نیست و آن ثمرهٔ محبت است نه ثمرهٔ هر محبتی بل ثمرهٔ محبتی که بر کمال بود
و از ین بود که رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود الرضا باب اللہ الاعظم در انجهتی که بنده بدان حضرت
قرب یابد رضاست با آنچه خدای سبحانه کند و هر آینه دوست آنچه دوست کند راضی
باشد و چون رسول صلی اللہ علیہ وسلم از قومی پرسید که نشان ایمان شما چیست گفتند در بلا
صبر کنیم و بر نعمت شکر کنیم و بقضا رضا دهیم گفت حکما ئید و علما ، نزدیک ست از عظیمی
فقه و دانائی که شما راست که انبیا باشید در خبر است که رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت که
گروهی از امت مرا در قیامت پر و بال آرند تا به بهشت پرند فرشتگان ایشان را گویند

شما حساب دیدید وترازو وصراط دیدید گویند ازین ہمہ ہیچ ندیدیم گویند شما چہ کسانید گویند
از اُمت محمدیم گویند عمل شما چہ بود کہ این ہمہ کرامت یافتید گویند از سبب دو خصلت کہ
داشتیم یکی آنکہ در خلوت شرم داشتیم از خدای سبحانہ کہ معصیت کنیم دیگر آنکہ راضی بودیم
برزق اندک کہ خدای سبحانہ مارا داد ملایکہ گویند حقست شمارا این درجہ وقومی مر موسی را
علیہ السلام گفتند کہ از خدای سبحانہ بپرس تا آن چیست کہ خوشنودی وی دران است تا
آن کنیم وحی آمد کہ از من خوشنود باشید تا من از شما خوشنود باشم وحی آمد بداؤد علیہ السلام
کہ دوستان مرا باندوہ دنیا چکار تا آن حلاوت مناجات من مرا از دل ایشان ببرد یا
داؤد من آن دوست دارم از دوستان خویش کہ روحانی باشند غم ہیچ چیز نخورند و
دل در ہیچ چیز نہ بندند ورسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم کہ خدای سبحانہ می گوید من آن خدایم
کہ جز من خدای دیگر نیست ہر کہ بر بلاء من صبر نکند وبر نعمت من شکر نکند وبقضاء من
راضی نباشد گو خدای دیگر طلب کن چون حق سبحانہ وتعالی با بندہ لطفی کند کہ بندہ برحق وبر
صواب بماند آنرا سکینہ خوانند واین مختلف بود کسی باشد کہ سکینہ وی در نعمت باشد اگر زوال
آید دین وی تباہ شود وکسی باشد کہ سکینہ وی بلا باشد چنانکہ در حدیث است۔ اِنَّ
ادبرام عبادی لعلمی بقلوبہم انی علیم خبیر وکسی بود کہ سکینہ وی در سر بود واین نیز مختلف بود
ہر مراتب باشد ومقام برترین انبیا را بود مر ایشانرا نہ بلا ونعمت مشغول گرداند از حق کہ ایشان
نعمت از منعم بینند واز بلا مُبلی باز مقام برترین از سکینہ مصطفیٰ را بود صلی اللہ علیہ وسلم بلا و
نعمت ہر دو کون را بپیش آوردند ہم بران صفت بود کہ پیش ازان بود مازاغ البصر وما
طغیٰ موسیٰ را علیہ السلام تجلی بر کوہ سبب تغیر شد وخرّ موسیٰ صَعِقًا وجملہ مشایخ رحمہم اللہ
مجتمعند برانکہ چون بندہ از بند مقامات رستہ شود واز کدر احوال خالی شود واز محل تلوین و
تغیر آزاد گردد وبہمہ احوال موصوف شود وی از جملہ اوصاف جدا در بند ہیچ صفت محمود نبود
ومر آنرا نہ بیند وبدان محجب نشود وحالش از ادراک عقول غائب شود وروزگارش از تصرف
ظنون متردد نگردد زر وکلوخ نزد وی یکسان شود وآنچہ بر خلق بود واز حفظ احکام تکلیف
بران آسان شود ومقام الخصوص تفویض الامر الی اللہ سبحانہ وترک التدبیر بین یدیہ سبحانہ

یطالب ویعافی یحکم فی الآخرۃ ما یرید کما قدر فی الاولیته ما اراد نهایت همه ریاضت ها و
مقصود همه مجاهدت ها آن است که کسی بتوحید رسد که وی را بیند وبس و وی را خواهد وبس و
وی را طاعت دارد وبس و در باطن وی تقاضاء هیچ چیز دیگر نمانده بود چون چنین شود او را خلق
نیکو حاصل شده باشد بلکه از عالم بشریت برگذشته بود و به حقیقت حق رسیده بود گروهی
گفته اند که رضا ببلا و هرچه بخلاف هوا بود ممکن نباشد بلکه نهایت آن صبر بود و این خطا است
بلکه چون دوستی غالب شد رضا بخلاف هوا ممکن ست از دو وجه یکی آنکه چنان مستغرق و مدهوش
شود بعشق که از درد خود آگاهی نیابد چنانکه کسی بود که در جنگ با کسی چنان بخشم شود که اگر عضوی
از وی مجروح شود از الم جراحت بیخبر بود تا آن وقت که آنرا ببیند و کسی که بحرص میدود و اگر خاری
در پای وی شود آگاه نشود و چون دل بغمی ومصیبتی مشغول بود از گرسنگی وتشنگی آگاه نشود و چون
این همه به عشق مخلوق وحرص دنیا و اندوه وغم ومصیبت ممکن بود چرا در عشق حق سبحانه وتعالی و
دوستی آخرت ممکن نباشد و معلوم است که جمال صورت معانی در باطن عظیم تر است از جمال
صورت ظاهر که این به حقیقت پوستی است در مزبله کشیده و آن نوریست بی پرده نمودار و
چشم بصیرت که بآن جمال باطن در توان یافت روشن تر است از چشم ظاهر که در وی غلط بسیار
رود تا چیزی بزرگ را از دور خرد بیند. وجه دوم آنکه الم آن دریابد لکن چون داند که رضاء
دوست دران است بدان راضی باشد چنانکه اگر دوست وی راضی باشد بدانکه دارو وی تلخ
خورد و نشتر آن البته رضای دوست حاصل کند پس هر که داند که رضای حق سبحانه وتعالی دران
است که بدانچه حق کند رضا دهد بدرویشی و بلا راضی شود و محبان بسیار بدین درجه رسیده اند
در مصر قحطی عظیم افتاده بود چون مردمان گرسنه شدندی دیدار یوسف دیدندی گرسنگی را فراموش
کردندی اثر جمال مخلوقی این اقتضا کند چون کسی را جمال خالق عز وعلا مکشوف شود چه عجب
اگر از بلائی خبر نشود حال ایوب علیه السلام در بلا این بوده همچنین احوال انبیاء علیهم السلام
چنین دان آنکس مدمن است در سیر کردن در مقامات ودرجات عالی او متوحد است
ببلا زیرا که به مطلوب راه نمی برد و بکاویدن همتش فرو نمی آید و اما آنکس که از نفس ودر حالت
وجد منفرد گشته است او بلا را احساس نکند و آنکس به سبب فنا از خود نفس خلاص

یافته است او به حقیقت مجتبی و مختار و مقرب و متنفرو است گروہی میگویند کہ شرط رضا آن است که دعا می نکنند و از ہرچہ باشد بدان راضی باشند و از خدای سبحانہ ہیچ نخواہند و بر فسق و معصیت انکار نکنند کہ آن نیز قضاء خدا ئیست سبحانہ و در شہری کہ دران شہر معصیت غالب باشد نگریزند کہ آن گریختن بود از قضای خدای سبحانہ و این ہمہ خطا است اما دعا کردن آمدہ است کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم دعا کردہ و گفتہ کہ دعا مخ عبادت است و بہ حقیقت دعا است کہ ثمر عجز و شکستگی و تضرع و تواضع گریختن بخدای است سبحانہ و این ہمہ صفات محمود است و دعا کردن در وقت حاجت بخدای سبحانہ خلاف رضا نباشد چنانکہ خوردن آب دفع تشنگی کند و خوردن نان دفع گرسنگی کند و پوشیدن جامہ دفع سرما درین جملہ ہیچ خلاف رضا نباشد و دعا را سبب دفع بلا کردہ اند و بدان امر کردہ اند مخالفت آن خلاف رضا بود اما رضا دادن بہ معصیت روا نبود و ازان نہی آمدہ است و در خبر است کہ ہر کہ بہ معصیتی رضا دہد دران شریک ست و ہر چند کہ معصیت قضاء خدا ئیست سبحانہ لیکن وی را دو رو ئیست یکی روی با بندہ دارد بدانکہ اختیار و کسب ویست و نشان آنست کہ وی مقہور حقست و دیگر روی با حق دارد بدانکہ قضا و تقدیر ویست پس بدان وجہ کہ قضا کردہ است کہ دنیا از معصیت خالی نبود بدین رضا باید داد اما بدان وجہ کہ اختیار بندہ است و صفت وی است و نشان آن است کہ خدای سبحانہ او را دشمن دارد بدین رضا نباید داد و این متناقض نبود مثلا اگر کسی را دشمن بمیرد کہ دشمن دشمن وی بود ہم اندوہگین شود و ہم شاد و لیکن شاد از جہتی باشد و غمگین از جہتی متناقض آنوقت بود کہ آن ہر دو از یکجہت بود و ہمچنین در جائی کہ در انجا معصیت غالب شد گریختن ازانجا سنت است ہجرت پیغمبران ازین قبیل دان و ہمیشہ سلف ازچنین شہر گریختہ اند کہ معصیت سرایت کند در نفوس و اگر نکند بلا و عقوبت بشومی آن سرایت کند چنانکہ خدای سبحانہ گفت وَاتَّقُوْا فِتْنَةً لَّا تُصِيْبَنَّ الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا مِنْكُمْ خَاصَّةً ط و ہمچنین اگر کسی جائی بود کہ چشم وی بنا محرم افتد ازانجا بگریزد و خلاف رضا نبود و ہمچنین اگر در شہری تنگی و قحطی باشد روا بود کہ ازان شہر بشہر دیگر رود و خلاف رضا نبود الا طاعون کہ رفتن ازانجا نہی آمدہ است کہ اگر تندرستان بروند بیماران ضایع مانند و دیگر بلاہا ہمچنین نیست بلکہ اسباب را چنانکہ نہادہ اند

برای ہر چیزی بجای می باید آورد بر وفق فرمان ولپس ازانکہ فرمان بجا آوردی آنچہ بر تو رود از احکام بدان راضی باید بود جنید گفت رحمۃ اللہ کہ رضا آن است کہ بندہ اختیار خود را از میان بردارد حارث گفت کہ رضا آنست کہ بندہ در زیر احکام خدای سبحانہ کہ بر وی راند ساکن و ثابت باشد ذو النون گفت کہ رضا سرور دل است در چشیدن تلخیہا و قضا و قدر خدای سبحانہ دویم گفت کہ رضا آنست کہ بندہ احکام قضا و قدر را بفرح و شادی پیش رود ابن عطا گفت کہ رضا آن است کہ بندہ بدل نگران بود آن چیز را کہ حق سبحانہ و تعالیٰ در قدم برای بندہ اختیار کردہ است و بداند کہ اختیار حق سبحانہ و تعالیٰ و تقدس مر بندہ را نیکوتر و بہتر بود سہیل گفت کہ چون رضا برضوان متصل شود طمانیت حاصل شود کما قال اللہ تعالیٰ طوبیٰ لہم و حسن مآب و قال اللہ تعالیٰ رضی اللہ عنہم و رضوا عنہ یعنی رضا در دنیا در زیر مجاری احکام قضا و قدر موجب رضوان بود در آخرت بما جرت بہ الاقلام قال اللہ سبحانہ و تعالیٰ وَقُضِیَ بَیْنَہُمْ بِالْحَقِّ وَقِیْلَ الْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ این قول ہر دو طایفہ باشد از موحدان از اہل بہشت و از اہل دوزخ کہ از دوزخ بیرون آمدہ باشند بہ فضل حق سبحانہ و تعالیٰ نہ کافران زیرا کہ مشرکان ازین معنی محجوبند و ایشان را بحمد گفتن اذن و فرمان نبود قال حجۃ الاسلام حق سبحانہ در دل آدمی سری نہادہ و گوہری و وصیت کردہ کہ سماع آواز موزون دلکش آن گوہر را بجنباند و اندر آدمی چیزی پیدا آورد کہ کسی را دران ہیچ اختیار نباشد آدمی را در حرکت آورد آنرا وجد گویند و سبب آن وجد مناسبتی است کہ گوہر آدمی را با عالم علوی کہ آن را عالم ارواح گویند ہست و عالم علوی حسن و جمال است و اصل حسن مناسب است و ہر چیزی کہ تناسبی ہست آنرا نمودگار لیست از جمال آن عالم و ہر جمال و حسن کہ در عالم محسوس است ہمہ آن ثمرہ حسن و جمال آن عالم است پس آواز خوش موزون متناسب و مشابہتی دارد از عجائب آن عالم بدان سبب آگاہی در دل پیدا آرد و حرکتی و شوقی بدید آید باشد کہ آدمی نداند کہ آن از چیست و این معنی در وی بود کہ در وی مشاہدہ بود و در ہر دلی کہ آن عشق و مشاہدہ نبود سماع او را حرام بود کسی را کہ در دل آتش دوستی حق سبحانہ و تعالیٰ غالب بود سماع وی را اہم تر باشد کہ آن آتش تیز تر گردد و او را بعالم ارواح عروج واقع شود و

قطع عقبات جسمانی اورا دست دہد در دلی کہ دردی دوستی باطل باشد سماع او را زہر قاتل بود و بروی حرام بود و ہر چیز کہ دوستی حق سبحانہ وتعالیٰ بدان زیادہ آید مزد آن بیشتر بود و سماع صوفیان را اصل این بودہ است اگرچہ اکنون بر سم آلودہ شدہ است بہ سبب گروہی کہ بہ صورت ایشان شدہ است بظاہر و مفلس اند از معانی ایشان در باطن و کسی باشد کہ از ایشان در میان سماع او را مکاشفہ پدید آید و لفظہا رو دہر زبان ایشان کہ بیرون سماع نبود و آن احوال لطیف کہ از عالم غیب بدیشان پیوند د بہ سبب سماع آنرا نقد وجد گویند و باشد کہ دل ایشان در سماع چنان پاک و صافی گردد کہ نقرہ در آتش وکدورتہا تمام برود کہ بریاضت بسیار آن نیابد و سماع آن سر مناسب را کہ روح آدمی دارد با عالم ارواح مجردہ فراجنباند کہ بہ کلیت ازین عالم ایشان را بستاند تا ہرچہ درین عالم بود ازان ہمہ بیخبر شود و قوت اعضا از ایشان ساقط شود و بیفتند و بیہوش شوند کسی کہ سماع و وجد و احوال صوفیان را انکار کند از مختصری خود کند و معذور بود چیزی کہ کسی را نباشد انکار آنکس کہ این حالت او را دادہ اند انکار نتوان کرد باید کہ بدان ایمان آری تا از برکات احوال ایشان محروم نمانی و ازان قوم نباشی کہ حق تعالیٰ در حق ایشان می فرماید وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ هَٰذَا إِفْكٌ قَدِيمٌ شعری[1] کہ در وی حدیث زلف و خال و جمال و صورت و حدیث فراق و وصال و آنچہ عادت عشاق بود گفتن و شنیدن آن حرام نیست و حرام بدان گردد کہ کسی آنرا برزنی کہ دوست دارد فرود آرد یا بکودکی فرود آرد و آنگاہ آن اندیشہ وی حرام باشد اما اگر برزن و کنیزک خویش کہ حلال باشد فرود آرد و سماع کند حرام نبود و کسانی کہ بدوستی حق سبحانہ وتعالیٰ مستغرق باشند از ہر کلی معنی فہم کنند لایق مقام خود مثلاً اگر در شعر و حدیث شراب و مستی بود چنانکہ گفتہ اند۔

رباعی

گر می دو ہزار رطل پر پیمای ٭ تا می نخوری نباشدت زیبائی
آن فہم کند کہ کار من بہ حدیث و دانش راست نیاید بذوق راست شود چہ در بعضی

[1] مطلب بہ شروع بہ بیان اصطلاحات صوفیہ و مراد ایشان از می و میخانہ و زلف و خال و خط و غیر ذلک ۱۲

اصطلاحات صوفیہ آمدہ است کہ میخانہ گویند و بتکدہ و شراب خانہ گویند مراد ازین ہا باطن عارف
کامل باشد کہ دران باطن شوق و ذوق عارف کامل باشد کہ دران باطن شوق و ذوق و معارف
الٰہی بسیار باشد و ترسا مرد روحانی را گویند کہ صفات ذمیمہ و نفس امارہ او تبتدل شدہ باشد
و بہ صفات حمیدہ موصوف شدہ باشد و ترسا بچہ وارد غیبی را گویند کہ بر دل سالک فرود آید و
بت تجلی شاہد معنی را گویند کہ بر صفتی ماورائی صفتی دیگر بر دل سالک ظاہر شود و دیر و خرابات
عالم معنی باطن عارف کامل باشد گبر و کافر یکرنگی در عالم وحدت باشد کہ تمامی روی دل از
ماسوی بر تافتہ باشد و در سواد نیستی جا گرفتہ می ذوقی بود کہ از دل سالک بر آید و او را خوش وقت
گرداند و ساغر و پیمانہ چیزی را گویند کہ در وی مشاہدۂ انوار غیبی کنند و ادراک معانی زنار یکرنگی
و یکجہتی سالک باشد در راہ دین و متابعت راہ یقین و یار و دلدار عالم شہود را گویند و محبوب و
صنم حقیقت روحیہ را گویند در ظہور تجلی صورت صفاتی غمزہ و بوسہ فیض و جذبۂ باطن را گویند کہ
نسبت بسالک واقع شود و چشم و ابرو و جمال الہام غیبی باشد کہ بر دل سالک وارد شود قلاش
و قلندر اہل ترک و تجرید را گویند کہ از مقام لذت نفسانی گذشتہ باشند مست و شیدا اہل
جذبہ و شوق را گویند خمار و بادہ فروش پیران مرشد را گویند ساقی و مطرب فیض رسانندگان و ترغیب
کنندگان را گویند کہ بہ کشف رموز و بیان حقایق دلہاء عارفان را معمور دارند پیر مغان و پیر
خرابات کاملان مکمل را گویند مثلاً اگر گویند ؎

ہر کو بہ خرابات نشد بی دینیست ❊ زیرا کہ خرابات اصول دین است

ازین خرابات خراب شدن صفات بشریت باشد و فانی شدن وجود جسمانی و روحانی
در اشعۂ نور ذات کہ اصول دین از برای این آبادانیست کہ تا این خرابی دست ندہد حقیقت
وی ظاہر نشود و آنچہ در گوہر آدمی پنہان کردہ اند بدین خرابی پیدا شود آنگاہ بہ حقیقت خود بینا
شود و شرح آن دراز است و لایق ہر فہم نباشد و گروہی کہ این معانی ندانند و حقیقت حدیث
زلف و خال و صنم شوند بر ایشان انکار کنند و از احوال ایشان بیخبر باشند و ندانند کہ عالم
معانی لطیف ست موجود روحانی مادام کہ از صورت مجرد باشد بادرک بصری بآن راہ
نتوان بردپس بحسب اقتضاء معانی ہر معنی را صورت خاصی باید کہ بدو قایم باشد و مفہوم شود

صورت مثال غیبیت در عالم کشوفی ازین قبیل دان پس ازین جہت عارفان ہر معنی را بہ صورت باز نمودند و از ہر صورتی معنی خاصی خواستند بدین طریق مثلاً محبوب گویند و مراد حضرت حق باشد وقتی کہ استغنی دارند و را از دوستی مطلقا بی قیدی طلب جستن حق را گویند نقط عام تر از ان کہ دوست دارند و را بیشتر از راہ عبودیت و عبدیت عاشق جمال شیفتہ جلال الہی را گویند بعد از طلب وجد تمام معشوق حق را گوین بعد از طلب او سبحانہ بجد تمام ازان روی کہ مستحق دوستی وی است ولبس حسن جمعیت کمالات را گویند در یکذات و این جز حق را نباشد۔ جمال اظہار کمال معشوقست جہت ترغیب د طلب عاشق جلال استغناء معشوق است از عشق عاشق و آن دلیل نفی وجود و غرور عاشق بود و اظہار بیچارگی او لقا ظہور معشوقست چنانکہ عاشق را یقین حاصل شود کہ اوست شکل وجود ہستی حق را گویند لطف تربیت معشوق بود مر عاشق را برفق و مواساۃ تا قوت تاب آن جمال او را بہ کمال حاصل آید ملاحت بی نہایتی کمال الہی را گویند کہ ہیچکس بدان نرسد حلاوت ظہور انوار را گویند کہ از راہ مشاہدہ حاصل آید مجرد از مادہ شوخی کثرت التفات را گویند باظہار صور افعال شنگی طوالع و لوامع انوار است در مادہ شمایل امتزاج جمالیات و جلالیات را گویند شیوہ اندک جذبہ را گویند در بعضی احوال کہ گاہ بود و گاہ نبود مکر غرور دادن معشوق را گویند مر عاشق را بطریق لطف و گاہ بطریق قہر تا بی بضاعتی عاشق مر او را ظاہر شود تا یقین گردد او را کہ حق را ہم بحق توان یافت و او را سبحانہ ہم باو توان دید فریب استدراج الہی را گویند وفا عنایت ازلی را گویند کہ بیواسطہ عمل خیزد جفا پوشانیدن دل سالک را گویند از معارف و مشاہدات کہ او را بدانہا تربیت می کردہ اند جور باز داشتن سالک بود از سیر در عروج قوۃ غذای عاشق بود از دریافت جمال قدم کہ ادراکش ہیچکس بدان محیط نشود خشم ظہور صفات قہری را گویند ہمچنین کینہ تسلیط صفات قہری را گویند جنگ امتحانات الہی را گویند صلح قبول اعمال و عبادات را گویند پردہ موانعی را گویند کہ میان عاشق و معشوق بود از لوازم طریق نہ از جہت عاشق و نہ از جہت معشوق حجاب موانعی را گویند کہ عاشق را از معشوق باز دارد بنوعی از انواع معاملہ عاشق نقاب موانعی را گویند کہ عاشق را از معشوق باز دارد

بحکم وارادت معشوق کہ عاشق را ہنوز استعداد تجلی دست نداده سلطانی جریان اعمال و
احوال را گویند بر عاشق چنانکہ حکم وارادت الٰہی بود امیری ارادت خود را جاری کردن بود بر
سالک توانائی صفت فاعل مختاری بود توانگری جمع صفات کمال بود باوجود قدرت بر اظہار
ہر صفتی متواری احاطت واستیلای الٰہی را گویند تاختن اتیان وامر الٰہی را گویند ترکتاز جذبہ
الٰہی را گویند کہ سالک مجاہدہ ورنج بسیاری کند وگشادنمی یابد ناگاہ جذبہ الٰہی در رسد واورا
بہ مقصود رساند غارت جذبۂ الٰہی را گویند کہ بیواسطہ بدل رسد کہ بر سلوک واعمال مقدم باشد
وسالک مقہور آن بود واگرچہ او امر واعمال بروجاری باشد تاراج سلب اختیار سالک
را گویند در جمیع احوال واعمال ظاہری وباطنی آشنائی تعلق رقیقہ ربوبیت بود کہ باہمہ
مخلوقات پیوستہ است چون تعلق خالقیت بہ مخلوقیت بیگانگی استغناء عالم الوہیت
را گویند کہ بہ ہیچ چیز وبہ ہیچ وجہ مفتقر نیست وبہ ہیچ چیز مشابہت ومماثلت ندارد یار
صفت نصرت الٰہی را گویند کہ ضروری کافۂ موجودات است وہیچ اسم موافق تر ازین نیست
مر سالک را غمگسار اثر صفت رحمانی را گویند کہ عموم وشمول دارد نسبت بہمہ موجودات
مہربانی صفت ربوبیت را گویند دلدار صفت باسطی را گویند دلکشای صفت فتاحی را گویند
جانان صفت قیومی را گویند کہ قیام جملہ موجودات باوست کہ اگر آن رقیقہ پیوستہ بموجودات
نباشد ہیچ چیز در وجود بقا نیافتی جان نواز صفت بقا را گویند کہ سالک از ان صفت
باقی ابدی گردد وفنا را بدان راہ نبود ودوستی سبق محبت الٰہی را گویند بر محبت سالک
قد استوا واستیلای الٰہی را گویند قامت سزای پرستش را گویند کہ ہیچکس را بجز از خدای سبحانہ
آن سزاواری نیست زلف غیب ہویت را گویند کہ کسی را بدو راہ نیست موی ظاہر
ہویت را گویند یعنی وجود را چہ ہمہ کس را بمعرفت وجود علم حاصل است گیسو طریق طلب را
گویند بعالم ہویت کہ حبل المتین عبارت ازوست خم زلف اسرار الٰہی را گویند پیچ زلف
اشکال الٰہی را گویند کہ ہر کس را بوی راہ نبود چشم بصیری الٰہی را گویند دیدہ اطلاع الٰہی را
گویند بر جمیع احوال سالک از خیر وشر چشم مست ستر الٰہی را گویند بر تقصیری کہ از سالک
در وجود آید چشم پرخمار ستر کردن سالک راست از سالک لکن کشف آن احوال نزد اہل

کمال ظاهراست طرب انس بود با حق سبحانه وتعالی وسرور دل دران عیش مدام حضور است
باحق سبحانه وتعالی شراب خام عیش مخروج را گویند که مقارن عبودیت بود شراب پخته عیش
صرف را گویند مجرد از اعتبار عبودیت شراب خانه عالم ملکوت را گویند منجانه عالم لاهوت را گویند
میکده قدم مناجات را گویند خمخانه عالم تجلیات را گویند که عالم قاب است ساقی صُور
مثال جمالیه را گویند که از دیدن او سالک را خمار حق پیدا شود قدح وقت را گویند وجام
احوال را گویند صراحی مقام را گویند خم موقف را گویند جرعه اسرار و مقامات را گویند که در
سلوک از سالک پوشیده مانده بود مست خراب واستغراق عاشق بود در عشق محبوب
خرابات خرابی عالم بشریت بود شمع نور الله را گویند شاهد تجلی را گویند نقل کشف معانی را
گویند کباب پرورش دل را در تجلیات صوری روز تتابع انوار را گویند شب عالم عمی را گویند
وعالم جبروت را نیز گویند واین عالم خطی است ممتد میان عالم خلق وعالم ربوبیت شب قدر
بقاء سالک را گویند در عین استهلاک بوجود حق شب یلدا نهایت انوار را گویند که سواد اعظم
است عید مقام جمع را گویند نوروز مقام تفرقه را گویند کفر ظلمت عالم تفرقه را گویند
ترسائی دقایق حقایق را گویند دیر عالم انسانی را گویند کلیسا عالم حیوانی را گویند چلیپا عالم طبیعی
را گویند ناقوس یاد کرد مقام تفرقه را گویند بت مقصود و مطلوب را گویند توبه بازگشتن از
چیزی ناقص ونازل را گویند وروآوردن به چیزی کامل وعالی ایمان مقدار دانش را گویند
بحضرت حق سبحانه اسلام اعمال متابعت را گویند با نبیا علیهم السلام دین اعتقادی را گویند
که از عالم تفرقه سر برکرده بود زکوة ترک وایثار را گویند کعبه مقام وصلت را گویند حج سلوک
الی الله را گویند بیابان وقایع طریق را گویند طامات صارفی را گویند که در آدان سلوک بر
زبان سالک گذر کند ابر حجابی را گویند که مانع سبب وصول باشد باران نزول رحمت را
گویند نسیم باد آورد عنایت را گویند بوی علاقه دل را گویند بعالم حقیقت در مقام جمع اول و
اکنون در حالت تفرقه افتاده مطرب آگاه کننده را گویند از عالم ربانی نامی پیغام محبوب
را گویند ودف طلب معشوق را گویند ترانه آئین محبت را گویند سماع مجلس انس را گویند
چشم ترک ستر مراتب عالیه بود که اهل کمال آنرا پنهان دارند وجز خدای را سبحانه بران

اطلاع نباشد روی مرآت تجلیات را از معانی و نوری و صوری و تجلی بذوقی منتہی گردد وہو البقا مع اللہ سبحانہ ماہ روی تجلیات صوریرا گویند کہ سالک را بر کیفیت آن اطلاع واقع می شود رخ تجلیات را گویند کہ در مادہ بود چہرہ گلگون تجلیاتی را گویند کہ در غیر مادہ در خواب یا در حالت بیخودی خال سیاہ عالم نیستی را گویند خط سیاہ عالم غیب را گویند خط سبز عالم برزخ را گویند لب کلام معشوق را گویند لب لعل بطون کلام معشوق را گویند لب شکرین کلام منزل را گویند کہ انبیا را بواسطہ ملک حاصلست و اولیا را بہ تصفیہ باطن حاصلست لب شیرین کلام بیواسطہ را گویند دہان کوچک صفت متکلمی را گویند سخن اشارہ و آشنای را گویند بعالم غیب سخن شیرین اشارہ الہی را گویند یا نبیا بواسطۂ وحی یا دلیا بواسطۂ الہام سیب زنخ مشاہدہ را گویند کہ از مطالعۂ جمال خیزد بناگوش دقیقہ محبوب را گویند دست صفت قدرت را گویند ساعد صفت قوت را گویند انگشت صفت احاطت را گویند بازو صفت ثبت را گویند سلام درود و محمدت را گویند پیام اوامر و نواہی را گویند وصال مقام وحدت را گویند فراق غیبت را گویند از مقام وحدت ہجران التفات بغیر را گویند کلبۂ احزان ہجران مطلوب را گویند غمکدہ مقام مستوران را گویند محنت رنج عاشق را گویند کہ از معشوق در راہ عاشق بنید میدان مقام شہود را گویند نسیت بعاشق نالہ مناجات عاشق را گویند بہ معشوق بندگی قبول اقبال محبوب را گویند بیہوشی مقام طمس را گویند کہ محو صفات است دیوانگی مغلوبی عاشق را گویند بندگی مقام تکلیف را گویند آزادی مقام محوذات عاشق را گویند در تاب الوار ذات فقیری عدم اختیار را گویند سعادت خواندن ازلی را گویند شقاوت راندن ازلی را گویند نزدیکی شعور بمعارف اسما و صفات و افعال را گویند پاکبازی توجہ خاص را گویند حضور مقام وحدت را گویند گرمی محبت را گویند سروی نفس فارغ را گویند خواب فناء اختیاری را گویند در افعال بشریت بیداری عالم صحو را گویند جہتہ عبودیت علف شہوات و آرزو ہاء نفس را گویند و زر ریاضت و مجاہدہ را گویند سیم تصفیہ ظاہر و باطن را گویند گوہر معانی صفات و اسماء الہی را گویند پس عارف زیرک را این جملہ کفایت باشد کہ در ہر عبارتی از لوازم معانی را چگونہ رعایت باید کرد و

وہمچنین از ہر حرفی از حروف ہجا معنی خاص گرفتہ اند وبہ مقتضیات آن معانی اعمال واقوال ازایشان در وجود می آید الالف الاعراض عن النفس والرجوع عن العکس واللبس والمکس (الالف)
یعنی روی گردانیدن سالک از حظوظ نفسانی و روحانی در مقام جمعیت حرف ربانی وہر آخر یرا باول او باز گردانیدن برعایت حکم الٰہی در ہمہ اشیا بی التباس وخیانت چنانکہ دران بیان ہیچ شبہ نماند جہتہ عدم کشف وظہور معانی از پردہای غیبی الباء البوء (الباء)
بنعمة اللہ سبحانہ علیک وبذلوب الہجس[1] والحدس والخلس یعنی چشم کشادہ داشتن بالطاف الٰہی باعتراف کردن نعمت ہا کہ از وی سبحانہ دربارہ خود مشاہدہ کند تا ازان سبب محبت منعم در دلش پیدا شود وچنان شیفتہ منعم شود کہ بخود نپردازد واورا از ہواجس نفسانی چنان پاک گرداند کہ ظن ووہم را در مقام او راہ نماند کہ این جملہ ذنوبیست کہ دلرا تیرہ گرداند واز حضور بآن جناب دلرا باز دارند التاء ترک مالایعنیک وترک الفضول لفعل الوصول۔ (التاء)
یعنی ترک کردن آنچہ محب را در راہ محبوب بکار نیاید واز ہرچہ معاون وممد او نباشد در راہ دوست تبرا کند واز دوست بدوست اکتفا کند کہ آنچہ غیر دوستست ہمہ فضولست کہ مانع او یند از راہ وصول الثاء ثباتک علی دین اللہ وسنتہ الرسول وثباتک علی قبول المنقول و (الثاء)
المعقول بصدق الضمیر فی المنقول والمعقول۔ یعنی ثبات دل در مقام معرفت اسلامی کہ آن شناختن خداوندا است سبحانہ بیچون وبیچگونہ وثبات دل در مقام معرفت ایمانی کہ آن شناختن خداوندا است سبحانہ بالوہیت والٰہیت وثبات دل در مقام معرفت صفاتی وبیہمتائی او سبحانہ در صفات فعلی وذاتی وثبات دل احدیت ذاتی بیکتائی کہ دین عبارت ازین جملہ بود وغرض از ارسال رسل بیان صراط مستقیم راست وہو طریق التوحید والوصول الی اللہ سبحانہ وتربیت دلہا بمعارفی کہ بیان کردہ شد غایت مجہود خود در متابعت انبیا صرف کنی کہ نیک بختان از لند ومخالفت ایشان ظاہراً وباطناً روا نداری وبدانچہ بخلق رسانیدہ اند از اقوال وافعال بہ صدق آنجملہ را پیش روی وبہ عقل فاسد ودلیل باطل دران تصرف

[1] مطلب۔ الہجس۔ چیزی در دل افتادن۔ الحدس۔ بگمان چیزی گفتن۔ الخلس۔ بوہم چیزی ربودن۔

نمی کرانبیا را علیہم السلام وضع درجات حقیقت بر نہجی واقعست کہ بعقل مختصر کسی را بدان
راہ نسیت وبران مزیدی متصور نی ذلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء واللہ ذوالفضل العظیم۔
الجحیم جمع جملتک علی توجہک الی جنّات جانب الحق سبحانہ بہ کمال المجانبۃ عن جانب متن
الخلق جمعیت دل چنان باید کہ غیر حق را نہ بیند وموجودات را بکلی در تحت اشعۂ حق بیند
وچنان داند کہ حق است کہ خود بخود ناظر است در صورت ناظری ومنظوری وہرچہ گوید وشنود
چنان داند کہ حقست گویا بخود واوشنوا است از خود در صورت قایل وسامع وبندہ چنان
مغلوب حقست درین جمعیت کہ چیزی جز وجود حقانی مشاہدہ نمی کند وبمرتبہ ارواح مہیمہ
رسیدہ چہ ممکن است کہ حق سبحانہ وتعالی سلطنت محبت بردل بندہ چنان متولی گرداند و
غلبہ وافراط آن عقل وطبایع از حمل آن عاجز گرداند وامردی از کسب وی ساقط شود
کہ غیر را در مقام وی راہ نبود سمہ جمالہا وکمالہا در حضور لبتہ است وغیبت از خود
رہیست بہ حضور با حق سبحانہ والمتجلی لہ لا یشعر بنفسہ فضلاً عن غیرہ واختفاء الاغیار عند
ظہور انوار الحق سبحانہ فی نظر المتجلی لہ کاختفاء الکواکب عند طلوع الشمس مع بقاء اعیانہا
واہل اللہ سبحانہ قد یجری علی السنتہم فی غلبات الاحوال انہم الحق ای انہم متحققون بالحق
قائلون فیہ ومن قال انا الحق باحد القائلین اما ان یکون جاریا ذلک علی لسانہ فی معرض
الحکایۃ عن اللہ تعالی فی سکر وغلبات حال واما ان یکون مستغرقاً بالحق سبحانہ حتی لا تکون
فیہ متسع لغیرہ واذا لم یحل فی القلب الا جلال اللہ وجمالہ حتی صار مستغرقاً بہ یصیر کانہ ہولا
انہ ہو تحقیقاً فیعبر عن ہذہ الحالۃ بالاتحاد علی سبیل التجوز ونعنی بہ الاستغراق وعلیہ ینبغی ان
یحمل کلام ابی یزید رحمۃ اللہ تعالی حیث قال انسلخت من نفسی کما تنسلخ الحیۃ من جلدہا
فنظرت فاذا انا ہو ویکون معناہ انسلخت من نفسی انہ من ینسلخ من شہوات نفسہ وہواہا
وہمتہا فلا یبقی فیہ متسع لغیر اللہ سبحانہ ولا یکون لہ ہم سوی اللہ سبحانہ واذا لم یحل فی القلب
الا جلال اللہ سبحانہ وجمالہ حتی صار مستغرقاً بہ یصیر کانہ ہو لا انہ ہو تحقیقاً فیعبر اذا بالنور عن
المنور مجازاً وفرق بین قولنا کانہ ہو وبین قولنا ہُوَ ہُوَ ولکن قد یعبر بقولنا ہُوَ ہُوَ عن قولنا کانہ
ہو کما ان الشاعر تارۃ یقول کانی من اَہوی وتارۃ یقول انا مَن اَہوی وَمَن اَہوی انا

وہذہ من لہ الاقدام فان من لیس لہ قدم راسخ فی المعقولات و بما لم یتمیز لہ احدہما عن الآخر فینظر الی کمال ذاتہ وقد تزین بما تلألأ فیہ من حلیۃ الحق سبحانہ فینظر انہ ہو الحق سبحانہ وقد غالط غلط النصاری حیث رأوا ذالک فی ذات عیسی علیہ السلام فرأوا اشراق نور اللہ سبحانہ و قد تلألأ فیہ کمن یری کوکبا فی مراۃ او فی ماء فیظن ان الکواکب فی المرآۃ او فی الماء فیمد الیہ الید لیاخذہ وہو مغرور والصبی اذا رای انسانا فی مراۃ ظن ان الانسان فی المرآۃ فکذلک القلب خالی عن الصور فی نفسہ وعن الہیآت وانما ہیئتہ قبول معانی الہیئۃ والصورۃ الحقائق فیما یحل القلب یکون کالمتحد بہ لا انہ متحد بہ تحقیقا واعلم انہ لا یجوز فی طور الولایۃ ان یظہر من العبد ما یقض العقول باستحالتہ نعم یجوز ان یظہر فی طور الولایۃ ما یقصر العقل عنہ بمعنی انہ لا یدرک بمجرد العقل فانہ امر عیانی رای المتجلی لہ فی ذاتہ عند تجلیہ سبحانہ بذاتہ فیفنی تارۃ ویبقی اخری۔ یعنی چون در حق نیست شوند کمالات ذاتی کہ از حق در وی سرایت کردہ بحق راجع می شود و باز چون وجود حقانی او را ارزانی می کنند آن ہمہ باز بوی عود می کند این بود مقام اہل خصوص بعقل منحصر چون بوی می توان رسید ومن لا یفرق بین ما یحیلہ العقل وبین ما لا ینالہ العقل فہو احسن من ان نخاطب فلیترک وجہہ و کلمات الصوفیہ بناء علی مشاہدات انفتحت لہم فی طور الولایۃ ومجرد العقل یقصر عن درک ذلک وقال بعض المتاخرین فی تعریف الاتحاد المتعارف المتداول بین اہل التصوف الاتحاد ہو شہود الوجود الحق الواحد المطلق سبحانہ الذی الکل بہ موجود فالحق سبحانہ یتحد بہ الکل من حیث کون کل شیئ موجودا بہ معدوما بنفسہ لا من حیث ان لہ وجودا خاصا اتحد بہ فانہ محال وقال بعضہم الاتحاد ہو ظہور سلطان الحق سبحانہ علی العبد بحیث یغیر لہ عن التصرف وینوب منابہ وہو اشارۃ الی معنی الحدیث الصحیح حکایۃ عن اللہ سبحانہ کنت سمعہ وبصرہ واذا ظہر سلطان الحق سبحانہ علی العبد بحیث یغیر لہ عن التصرف وینوب منابہ یری فی الحس ظہور الصفات والافعال من العبد وہی فی الحقیقۃ لمولاہ التصرف بصفات الذاتیہ فی العبد علی ما ورد فی نفس کنت لہ سمعا وبصرا والوصف الذی للحق سبحانہ ہو احدیتہ وجوبہ الذاتی غناہ عن العالمین حال منصور این چنین بود کہ این حال نسبت بوی مقام گشتہ بود وآنچہ از وی می شنودند

دران معذور بود وتکلیف ازوی برخاسته بود و بالای این مقام مقام فرق بعد الجمع باشد
کما ذکر فلیطلب ثمہ آورده اند که ادریس پیغمبر را ہمه کواکب مسخر بودی و با او بسخن آمدندی
روزی از ماه پرسید که چرا وقتی ترا نور کم می شود و وقتی زیاده گفت بدانکه جرم من سیاه است
ومرا از خود ہیچ نوری نیست ولیکن وقتی در مقابله آفتاب باشم بقدر تقابل از نور او مثالی در
آئینه چهره من چون صورتهای دیگر از اجسام در آئینه ظاهر شود در من ظاهر می شود چون
بغایت تقابل رسم از حضیض هلالیت باوج بدریت ترقی کنم پرسید از و که دوستی خورشید
با تو تا چه حد است گفت تا حدی که ہر گه که در خود می نگرم در ہنگام تقابل خورشید را
بنیم زیرا که مثال نور خورشید در من ظاهر است چنانکه ہمه سطح بصقالت روی من
مستغرق است بقبول نور او پس در ہر نظری که در خود نگرم ہمه خورشید را بنیم بنسبتی که اگر
آئینه[1] در برابر خورشید بدارند صورت خورشید بروی ظاهر گردد اگر بتقدیر آئینه را چشم بودی
دران ہنگام که در برابر آفتاب است در خود نگریستی ہمه آفتاب دیدی واگرچه آہنست حال
جانها با خداوند سبحانه چنین دان که آنچه دارند از صفات کمالیه ہمه از وست باید که دایم در خود
نگری وخداوند خود را بینی ویک چشم برہم زدن ازین دیدن غافل نشوی که سر رشته ہمه سعادات ها
بازبسته بدین دیدن وتوجه است . الحآء حلیتک بحلیته الانبیاء والاولیاء وجوزک
خصال السعداء والاتقیاء حلیه وزیور دوستان آراستن ظاهر است به آداب طاعت و
رعایت آداب شریعت که عبارت ازان پاکی ظاهر است وپاک داشتن نفس ست از کدورت
جسمانیت که آنهمه اخلاق ذمیمه است که عبارت ازان صاف کردن نفس ست از زنگار
غفلت بعد ازان پاک شدن سر است از وید غیر در مقام مشاهده که خدا بینی عبارت ازان
آمده این بود خصال صدیقان از اتقیا واولیا بدانکه ولایت عبارت از نوریست که از مشرق

---

[1] مطلب :۔ شیخ ابوسعید ابوالخیر قدس سره فرماید ۔

دل گر ره وصل را نپوید چه کند ❁ جان وصل ترا اگر نجوید چه کند
آن لحظه که بر آئینه تابد خورشید ❁ آئینه انا الشمس گر نگوید چه کند

عنایت حق جل وعلا بردل بندہ طلوع کند وانشراح صدر وانفتاح قلب اورا حاصل آید و اسلام حقیقی درلباس نور یقین جمال نماید وبشرف قرب ومحبت وکرامت حق عز سلطانہ مخصوص گردد وآنچہ ازو درہر محفل ظہور کند پرتو آن نور باشد واثر قربت ومحبت وکرامت اگرچہ آن اثر راکرامت گویند چون دل بندۂ مومن بنور حیوۃ طیبہ زندہ ومنوّر گردد عکس آن نور برسیمای او لائح گردد ودل ولی معدن انوار جلال وہیبت وکبریا وقربت وبہاء الٰہی بود ہرکس راکہ نظر بروی افتد ازخدای سبحانہ یاد آید درصحبت اولیاء اللہ کہ اہل تمکین اند محافظت احوال خود نمودن بغایت دشوار است ازان کہ سلطان ولایت ایشان برحال ایشان مستولی است کسی صفت وحال ایشان رانمی تواند شناخت کمینہ عقوبتی کہ کسی مقامی ازمقامات اہل خصوص رامنکر شود حرمان وجد وفقد شہود است وآخرآنکس ہم درراہ آن دوست تلف شود۔ الخآء خوفک وخشیتک من اللہ سبحانہ وخلوتک مع اللہ سبحانہ فی الخلآء والملآء وخلوّ نفسک وترک عمّا تسکن الیہ نفوس الخلائق فی السرّآء والضرّآء علامت خوف از خدای سبحانہ اعراض است ازغیر خدای سبحانہ وہرگز این مشغولی داند علامت وی آن است کہ تن درمقام خدمت بود ودل درمقام ہیبت وجان درمقام محبت ودل سر درمقام مشاہدت ہم بظاہر وباطن باحق باشد خلوت حقیقی این باشد وصال بادوست باہم صحبتی نفس کسی رامیسر نشدہ قال الواسطی اذا وصلت قلبک مع اللہ سبحانہ فاحذر من نفسک فان النفس اذا ارک مع سبحانہ تحرکت فی اباحتہ الشہوات دتنہ بینہما فاذا وجدت قلبک مع نفسک فاحذر من اللہ سبحانہ فانہ غیور قادر درویش راترس ازان باید کہ نفس مردہ باز زندہ نشود کہ چون زندہ شود ہوای مسلط شود خوف خذلان ازخدای سبحانہ بود علامت خذلان انقطاع ذکر دوست بود از دل وازالۂ حلاوت ذکر دوست از دل ہر ولی راکہ بدین درد مبتلا کردند ازدیدن انوار ذکر آن دلرا محروم گردانیدند دوستان راخوف قطعیت بود ہرکسی کہ ازقطعیت دوست نترسد بیقین ہنوز خدای رانشناختہ چہ گفتہ اند علامت سعادت آنست کہ ہمہ فرمانہا بجا آری وبترسی کہ مردود نشوی وعلامت شقاوت آنست کہ معصیت می کنی وامیدواری کہ مقبول شوی مرغ روحانی چون

از بغضۂ جسمانی خلاص یابد با حق آرام گیرد سراً وضراً راحت وبلا نزداو یکسان باشد ؛
الدّال دابک فی اعمال القلبیة ودیمومتک للّٰہ وحدہٗ فی ہیئتک العادلیۃ وشاکلتک الدّال
السلبیۃ۔ مومن باید کہ بردوام باعمال قلبی وقالبی آراستہ بود کہ عبارت ازان رعایت
آداب ظاہر وباطن است اول راعبادت گویند ودوم رامعاملات وعبادت حق سبحانہ و
تعالیٰ بترک عادت میسر شود کہ بندہ ازہمہ معصیت ہا دست بازدارد وبداند کہ حق سبحانہ
بروی مطلع است ہرچہ می کند می بنید وہرچہ می اندیشد میداند وہرچہ میگوید می شنود بر
ہر دلی کہ این معنی ازراہ معرفت غالب شد ظاہر وباطن او باادب شود ازین معنی گفتہ اند کہ
دایم در عالم صفات بودن بس دشوار است وہر دل طاقت آن ندارد بہ مقتضیات صفات
حق عمل کردن بردلہا بس دشوار است مگر کسانی را کہ تمام از خود خالی شدہ باشند ودایم حاضر
آنجناب باشند دید حق سبحانہ وتعالیٰ ایشان را از دید غیر مشغول وفارغ گردانیدہ در تمام معاملات
بیخود بحق می باشند این بود ادب صدیقان گفتہ اند چہار چیز است کہ دلرا بمیراند اول سخن
بسیار بیفایدہ گفتن دوم نشست وخواست کردن باغافلان وجاہلان سیم خوردن
حرامہا وشبہا چہارم خندیدن بسیار علامت دل مردہ آن باشد کہ چون طاعتی کند و
ازوچیزی در وجود آید لذت آن طاعت در خود نیابد واگر ازوی بی ادبی وگناہی صادر
شود در دل خود ترس خدای سبحانہ نیابد واگر چشم او بچیزی افتد ازان چیز عبرت نگیرد قلب
سلیم آن بود کہ خالی باشد از شرک واز نفاق واز عداوت واز رغبت بدنیا وحرص بجمع مال
واز شک در دین واز نادانی در امور دین واز بازبستگی بغیر واز طمع بخلق واز امل دراز
واز جزع وفزع کردن در کارہا واز عجب وبخل واز مداومت کردن بگناہ واز کبر واز
نومیدی رحمت خدای سبحانہ واز ایمنی از عذاب خدای سبحانہ واز حسد بخلق خدای سبحانہ واز
گمان بد بخلق خدای واز فراموشی خدای سبحانہ وپر باشد از توحید چنانکہ دران دل غیر را گنج
نباشد واز اخلاص واز نصیحت واز زہد واز قناعت واز یقین واز علم واز تفویض ونومید
بودن از آدمیان وکوتاہی زندگانی وصبر ویاد مرگ خود کردن وجوانمردی وتوبہ وتواضع و
امید بخدا وخوف از خدای سبحانہ وگمان نیک بخدا وخلق خدا ویاد کردن خدا و دوستی

ومحبت خدای چون در دل محب بکلی نزول کند وخانهٔ دل را تمام فروگیرد ومالک ومتصرف قوای روحانی وجسمانی گردد آثار آن معنی در محب پدید بود چنانچه از ذات خود این معنی دریابد که همگی وی مشغول بدوست ست آنگاه این حالت را عشق گویند وازین جهة گفته اند که عشق محبت بیحساب است وصفت حقیقت سبحانه بحقیقت ونسبت او به بنده مجاز است اسرار عشق در حروف وی مضمر است عین اشاره بآن است که عاشق باید که دایم چشم او در مشاهده معشوق بود وبغیر ننگرد شین شوق وآرزومندی معشوقست که چنان بی قرار گرداند اورا که بغیر نپردازد وبکلی از خود بمیرد وبدوست زنده شود. قاف ویدن قیام عاشق به معشوق تا دایم مقهور سلطنت معشوق بود هر تصرفی که باشد همه از ان معشوق باشد در طینت دل او صاف مختلف است صفت سبعی چون غضب وعداوت وایذا ودشنام وقهر و صفت بهیمی چون شهوة وحرص وخوردن بسیار وخفتن وغفلت از آخر کار وصفت شیطانی چون مکر وحیله وتزویر ووسوسه ودروغ وصفت ربانی چون رحمت ومهربانی وشفقت و نیکی وعدل واحسان درهر دلی که آثار این صفات غالب باشد آن دل را حکم آن صفت بود ودر قیامت وحشر دلها هم بدان صفت بود که دروی غالب بود این بود معنی یوم تبلی السرائر الذی ال ذهابک الی الله سبحانه وفی الله تبذویب نفسک بالاذکار والافکار وامعان النظر فی الفرار من الاغیار الی الله الواحد القهار روی آوردن بسوی خدای سبحانه بی قطع تعلقات بشری میسر نگردد وعبارت ازین مقام سیر الی الله آمد واین سیر وقتی منتهی شود که سالک از حظوظ بشریت بکلی بیرون آید ودر راه طلب توجه راست بحق بیارد وبادیه هستی را بقدم صدق بیکبارگی قطع کند تا بکعبه وصال رسد الیک یا منتهی حجی و معمری ان حج الی تراب واحجار بعد ازین مقام مقام بقاء مع الله میسر شود وعبارت ازان سیر فی الله آنگاه محقق شود که بنده را بعد از فنای مطلق که فنای صفات وفناء ذات است وجود حقانی ارزانی دارند تا بدان بعالم انصاف باوصاف الهی باخلاق ربانی ترقی تواند نمود ذات وصفات فانیه در کسوت وجود باقی از قبر خفا در محشر ظهور انگیخته شده باشد وتصرفات جذبات الهی بر باطن بنده مستولی شده وباطن او را از جمیع وساوس وهواجس

فانی گردانیده وبه صفات ذاتی خود در باطن بنده متصرف گشته واو را ازانکه بخودی خود تصرفی
کند بکلی عزل کرده درین مقام هرآینه بنده محفوظ بود در رعایت آداب شریعت واقامت
امر ونهی ودلیل بر صحت حال فنا این بود واگر محفوظ نبود درانچه حق سبحانه بر دلیست دلیل عدم
صحت حال فنا بود وبقای وساوس وهواجس بنسبت باکسی که هنوز از مقام فنا نگذشته
باشد شرک خفی بود بنسبت باکسی که بفناء بعد البقا رسیده باشد شرک نبود وآنکه هنوز در
بدایت حال فنا بود سکرش از احساس غائب گرداند وچون در مقام مشاهده ذات وصفات
تمکین یافته بود واز سکر حال فنا به صحو آمده غیبت از احساس درین مقام تمکین لازم نبود و
شاید که بعضی را اتفاق افتد وبعضی را نه بلکه باطن وی غرقه لجه فنا بود وظاهر وی حاضر آنچه
میرود از اقوال وافعال باشد اهل فنا وبقا بعد از طلب ومجاهدت بطمانیت وجدان وسرور
مشاهده رسیده باشد ودر عین مراد از مراد بمیراد گشته مقامات وکرامات را حجاب دانسته
ومشرب دل از کل حظوظ نفسانی وروحانی ساقط کرده ذهاب بسوی خدای ودر خدای چنین
این چنین بود مردان نفس را چنین گداخته اند تا از حس بشری خود خلاص بیابی اوکار وانکار
مقدمات وفرار از اغیار مقدمات این راه آمد که نهایت آنهمه فرار است با حق سبحانه وتعالی
که به صفت قهاری اغیار را مقهور گردانیده ومقام فنا موهبت محض است واختصاص
الهیت وسنت الهی برین رفته است که از عطای محض که به حقیقت موهبت باشد و
صورت عطا عاریت نبود رجوع نفرماید واز ینجا گفته اند الفانی لایرد الی اوصافه
ومقام فنای مطلق اگرچه موهبتی است اما ظهور این مقام بتدریج بحصول شرائط است
وشرط رسیدن بفناء مطلق توجه تام است بحق سبحانه بواسطه محبت ذاتی واجتناب
ازانکه محبت ذاتی نبود ومراد از فنا فناء جهت بشریت وخلقیت وافتقار این جهت
است در ظهور سلطان جهت ربوبیت وحقیت به سعادت آخرت کسی رسد که ازین جهان
بیرون شود وانس ومحبت خدای بروی مستولی بود وانس بدو جز بذکر وی حاصل نشود و
محبت او سبحانه جز بمعرفت او سبحانه حاصل نبود ومعرفت او سبحانه جز بتفکر در صنایع وبدایع او
حاصل نشود پس مداومت بر ذکر وفکر تخم سعادت آمد وترک شهوات ومعاصی وترک دنیا

وترک جاہ ومال برای آن فرمودہ اند تا ترا فراغت ذکر وفکر حاصل آید کہ مقدمات سعادت وصول اند بحق سبحانہ وتعالیٰ ودوام ذکر را دو طریق است یکی آنکہ اللہ اللہ بر دوام میگوید بدل نہ بزبان بلکہ بدل ہم نگوید کہ گفتن دل ہم حدیث نفس بود بلکہ ہمیشہ در مشاہدہ بود۔ چنانکہ ہیچ غافل نبود ولیکن این سخت دشوار بود وہر کس طاقت آن ندارد کہ دل خویش را بر یک صفت ویک حالت دارد بر دوام وبیشتر خلق را ازین حالت ملال گیرد پس ازین سبب در اوقات مختلف اوراد مختلف بنہادند وبعضی بکالبد چون نماز وبعضی بزبان چون خواندن قرآن وبعضی بدادن مال چون ادای زکوٰۃ وصدقہ کہ سبب پاکی دلہا شوند وبعضی بریاضت نفس چون روزہ کہ سبب آرام دلہا باشد بحق سبحانہ وبعضی بدل چون تفکر تا ملال حاصل نیاید دلہا بہ تدریج بدین سبب ہا بدولت وصول رسد نفس آدمی کہ محل اخلاق ذمیمہ است اورا چنان آفریدہ اند کہ از خیر گریزان باشد ودر شر آویزان باشد وطبع وی کاہلی وشہوت راندن است وترا فرمودہ اند تا اورا ازین صفت بگردانی وازین بی راہی بارآہ آوری واین بادی بعضی بہ عنف توان کرد وبعضی بلطف وبعضی بکردار وبعضی بگفتار ودر طبع وی آن نیز آفریدہ اند کہ چون خیر خویش در کاری بیند قصد آن کند واگرچہ دران کار رنج بیند بران صبر کند وبیشتر حجاب وی جہل وغفلت ست وچون ویرا از حجاب برہانی واز خواب بیدار کنی وآئینہ روشن پیش وی داری قبول کند لاجرم حق تعالیٰ فرمود رسول را صلی اللہ علیہ وسلم وذکر فان الذکریٰ تنفع المومنین پس اول نفس خویش را پند دہ وعتاب کن بادی بلکہ ہیچ وقت از وی عتاب وتوبیخ باز نگیر ویحک ای نفس اگر کسی ترا احمق گوید خشم گیری وتو دعوی زیرکی کنی وکسی از تو احمق تر نیست نہ لشکر مردگان انتظار تو دارند تا تو نزدی ایشان از گور برنخیزند نہ بہشت ودوزخ برای تو آفریدہ اند چرا ساختہ نشوی وانان یا دنیاری ودایم بلہو دنیا مشغول باشی چہ حماقت بود بیش ازین ویحک ای نفس ہمہ روز بہ معاصی مشغولی اگر می پنداری کہ در معصیت خدای سبحانہ ترا نمی بیند کافری واگر می دانی کہ می بیند سخت دلیر وبی شرمی کہ از اطلاع وی باک نمیداری ونفس آدمی را از دو چیز آفریدہ اند از خاک وآب جفا ودرشتی وغل وحقد وحسد از اخلاق خاک است

ورافت ورحمت وحلم ووفار والفت از اخلاق آب است آب از آسمان است وخاک از زمین
وقتی که آدمی بر اخلاق خاکی باشد جای وی دوزخ است ودوزخ زیر زمین ست ہمر گز خود
خاک عود کند واگر اخلاق آبی باشد جای وی بہشت است وبہشت بر آسمان است ہمر گز
خود عود کند کسی را که در طینت وی خاک غالب بود تربیت او بعنف باید کرد واگر آب
غالب بود تربیت او بلطف باید کرد اگر در رعایت این حکمت نکنند مقصود فوت شود
تفاوت زواجر در امور شرعیہ ازین قبیل دان:؛ الرّاء - رضاءک بالمقدور بترک (الراء)
الانکار والاعتراض علی ما اتی لک من الامور ورغبتک عن الاشرار فی ولی الاخیار رضاء
دوست حاصل بدان توان کرد که آنچه دوست از برای دوست اختیار کرده باشد آن قضا
واختیار دوست را بشادمانی پیش رود بدان دلشاد باشد اگر ہمہ بلای کونین باشد در دل
انکار واعتراض راه ندہد که چرا این ہمہ بلا نصیب من ست ومحبت را ازان بلا مقرون کرند
تا ہر سفلہ دعوی محبت نتواند کرد در خبر است که موسیٰ علیہ السلام در مناجات خود گفت الٰہی
مرا دلالت کن لعملی که چون آن عمل کنم رضاء تو یابم خطاب آمد که ای موسیٰؑ ترا طاقت آن نباشد
موسیٰ علیہ السلام بسجده افتاده بزاری مشغول شد وحی آمد که ای پسر عمران رضا وخوشنودی من
در خوشنودی تست تقضای من موافقت حق سبحانہ وتعالیٰ بہ مخالفت دشمنان ظاہر شود
موافقت اشرار موجب عار دنیا دنارعقبی آمد در خبر است که وحی آمد بموسیٰؑ که ایموسیٰ اول
کسی که از مخلوقات بمرگ دل ہلاک شد ابلیس بود که در من عاصی شد بحکم من رضانداد وکسی که
درمن عاصی شود نزد من از مردگان است نزد من زنده آن کسانی اند که بہ محبت من و بہ
محبت دوستان من دلہاء ایشان زنده بود موت تن سبب زوال دنیا آمد وموت دل
سبب زوال دولت بقا آمد - الزّاء زہدک عن الکونین ورغبتک الی رب المشرقین (الزاء)
والمغربین فراغت از کونین که عبارت ازان زہد آمد وقتی میسر شود که در دل عارف غیر را
قدری نماند واین معنی ثمرهٔ مشاہده بود که چون روح مقدس در مشاہده محبوب مست شود واز

ملک وملکوت دیدہ بردارد ما زاغ البصر وما طغی این بود در خبر است کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت کہ معرفت یعنی زندگی دل من بخدای سبحانہ سرمایہ معاملہ من است با حق سبحانہ یعنی راس المال من ست در راہ وصول وعقل اصل دین من ست ودوستی حق سبحانہ یعنی اساس بندگی من ست وشوق وآرزوی دوست مرکب وصول من ست وذکر دوست مونس من ست واعتماد و اعتقاد من بخدای سبحانہ گنج من ست حزن واندوہ در دنیا رفیق راہ آخرت من ست وعلم سلاح من ست وصبر زاد من ست ورضا غنیمت من ست وفقر فخر من ست وخوف آزار من ست ورجا ردای من است وزہد خرقہ من ست واسرار زہد در حروف وی مضمر است زا اشارت است بہ ترک زینت دنیا وہا اشارت است بترک ہوا ودال اشارت است بترک دنیا۔ التسیین سلامۃ علانیتک وسیر تک بسلوک مافیہ وفتح بصیرتک وسکونک مع اللہ فی سر یرتک سلامۃ صورت وسیرت بفتح بصیرت میسر شود تا ظاہر را بآداب شریعت پاک نداری وباطن را بآداب طریقت صاف نگردانی چشم دل بحق کشادہ نشود وتا چشم دل بحق سبحانہ وتعالی کشادہ نشود آرام بحق پیدا نشود چہ گفتہ اند۔ عافیت القلب قرار القلب مع اللہ سبحانہ یعنی عافیت دل آرام دل است بخداوند سبحانہ وآنرا طمانینت خوانند قولہ تعالی الا بذکر اللہ تطمئن القلوب یعنی بیاد خدای سبحانہ آرام یابد دلہاء ذاکرین حق وآرام دل آنگاہ درست شود کہ نور یقین قوت گیرد تا ہمچنانکہ گردیدہ است بہ بنید چون دید آرام پدید آید وچون آرام پدید آمد از غیر حق بی آرام گردد چہ علامت آرام دل با حق سبحانہ وتعالی آن است کہ از غیر وی گریزان بود وعلامت آرام دل با غیر حق گریز بود از حق چہ بزرگان چنین گفتہ اند کہ ہر کاری کہ دیدار ثمرہ آن کار نباشد آن نہ کار است وہر دیداری کہ آرام بر ندہد آن نہ دیدار است وہر آرامی کہ بی آرامی بر ندہد آن نہ آرام است بیان این سخن آن است کہ چون طاعات بندہ درست گردد و بیقین دل او قوت گیرد کہ ہمہ اسباب کہ در راہ او دست مخلوق اند واز حال بحال گردندہ روی از ہمہ بگرداند وآرام او را با حق سبحانہ آنگاہ درست شود وچون آرام با حق درست شود از صحبت ہر چہ او را از حق سبحانہ وتعالی مشغول کند روی بگرداند آنگاہ بعافیت دل

رسد قوله تعالیٰ خبراً عن الخلیل لا احب الآفلین گفت دوست ندارم از حال بحال گردندگان را
نور قیومیت چون ظاهر شود آفلان را قیام نبود تو جہ خاص روی نماید آورده اند که یکی در
حق درویشی بدی کرد و آن را بیا زرد و آن درویش در وقت مناجات می گفت که الٰہی آنکس
راکه در حق من بدی کرد عقوبت وعید کرده و مرا ثواب وعده کرده الٰہی من از ثواب دست
باز داشتم او را عقوبت مکن این بود نشان رحم حقیقی سلامت ظاہر و باطن را علامت است
آنچه در ظاہر است حلم و تواضع و نصیحت و شفقت و تحمل و موافقت و احسان و مدارا و
ایثار و حرمت و الفت و تازہ روئی و کرم و فتوت و بذل جاہ و مال و مروت و زندگانی بی وحشت
وجود و دوستی و عفو و صفح و سخا و وفا و جہاد و لطف و بشارت و نیکو گوئی بیکدیگر و سکینه و دعا و دعاء
یکدیگر نه حضور و غیبت و گمان نیک بیکدیگر و خوار داشت نفس خود و عزت داشتن برادر مومن
و بزرگ داشت مشایخ و ترحم بر صغیر و کبیر مومنان و ترحم بر ظالمان و بچشم شفقت نگریستن بر
عورات مسلمانان و خورد داشت خود در حق برادر و بزرگ داشت نیکی برادر مومن در حق خود
جہت توقیر او و آنچه در باطن است اول توبہ است و زہد و ورع و صبر در رضا و توکل و محبت و
خوف و رجا و طمانیت و یقین و قناعت و صدق و اخلاص و شکر و ذکر و فکر و مراقبہ و عبرت
جلی دل و دوام تعظیم حق و دید اجلال و دوام ہیبت و دوام ندم و حیا و جمع و تفرقہ و فنا و بقا و
معرفت نفس و دوام جہاد نفس و پاک کردن وی از اخلاق بد و شناخت دقایق ریا و شناخت
شبہات خفی و شرک خفی و کیفیت خلاص از ین جملہ و قطع علایق و عوایق و استحصال علم حقایق
اذکار و تجرد در مقام توحید و منازل تفرید و جنایات سر و ادراک تلاشی وجود فانی بدید وجود ظہور
باقی و جوارح آدمی را علاقہ است بدل آدمی ہمچنین دل را نیز علاقہ است بہر عضوی از اعضای آدمی تا
بہر عضوی که آدمی عبادت کند نوری از ان عضو بسبب آن علاقہ در دل زیادہ شود و اگر بہ
معصیتی کند تاریکی در دل پیدا آید - و چون نوری در دل زیادہ شود بسبب عبادت آن
نور در ہمہ تن سرایت کند ہمہ تن بعبادت مشغول شود ہمچنین اگر تاریکی بسبب یک عضو
با تمام تن بدل سرایت کند ہمہ تن بہ معصیت مشغول شود پس معلوم شد که صلاح آدمی در
صلاح دل است تا دل بسلامت نباشد تن بسلامت نباشد و چون دلی بہ صلاح آمد تن

بردفق دل مطیع شود وبعبادت مشغول شود آنگاه دل بعبادت خود که التسفرفی اللّٰہ است
مشغول تواند شد وہمچنین کہ حرکات اعضا را علاقه است حرکات خاطر را نیز علاقه است
بدل وچون حرکات خاطر متابع دل شود استقامت دل حاصل شود بزرگان گفته اند که
ہر معرفتی که مقارن دوام مراقبه نباشد آن جز نکره نیست وہر محبتی که مقارن دوام موافقت
نباشد آن جز غرور و استدراج نیست (التّسلین شمول شہادتک للّٰہ سبحانه فی الوحدانیتہ
فی کل الامور وشفاءک عن مرض البہتان والزور بواسطته متابعته النور نفی وجود غیریته
ظاہر وباطن بحیثیتی که غیر را در نظر عارف اصلاً وجودی نمانده باشد دلیل شمول شہادت
وحدانیت حقست سبحانه ہمچنانکه تصدیق ایمانی تمامی دل را فرو گرفته و جمیع اعضای ظاہر سرایت
کرده تادر ہیچ عضوی مخالفت فرمان حق نمانده وبتمامی غرق مخالفت از ظاہر وباطن بنده
منقطع شده دلیل حقیقت ایمانی حقانی آمده تا بنده از خود نیست نشود بحق باقی نتواند
بود [1]: معراج عاشقان فنا است وتا فنا مطلق کسی را دست ندہد ہیچکس را بحریم کبریا
راه نباشد تا به ہمه عضو بنده شہادت گویان نشود شہادت از بنده بتوحید حق درست
نشود وعضوی را عبادتی خاص است قیام بآن عبادت مخصوص از اعضا گواہی دادن است
بمعبودی حق سبحانه و تعالیٰ واگر عضوی از اعضا به مخالفتی آلوده باشد دلیل نقصان شہادت
باشد آن نقصان در اداء شہادت دلیل نقصان ایمان بود کمال ایمان در ظہور حقایق
توحید است وتا دل بسلامت نباشد آن حقیقت ظہور نکند رسول صلی اللّٰہ علیه وسلم در
بیان صدق دروغ وبہتان را علامت نفاق نہاده تا دل از مرض اخلاق ذمیمه پاک نشود
صحت نیابد وآن صحت باز بسته بظہور حقیقت کلمه توحید است که در دل بنده سلطنت
ظاہر کند تا بدید آن نور اکوان را در نظر عارف وجود نماند سر یہدی اللّٰہ لنوره من یشاء

[1] مثنوی مقدس الاسرار
ہیچکس را تا نگردد او فنا ؛ نیست ره در بارگاه کبریا
چیست معراج فلک این نیستی ؛ عاشقان را مذہب و دین نیستی!

ظہور کند سخن خواجہ عبداللہ انصاری است کہ در وقت مناجات خود گفتہ الٰہی ہر کہ ترا شناخت خود را دشمن گرفت چہ ہر کہ خود را دوست گیرد از وی جدا ماند لاجرم از فرط عنایت وکمال رعایت بر ہر لحظہ نگرستین وخطرۂ از لحظات سرایر وضمایر دوستان رقیبی از رقبا ہیبت باداشتی وبر سر حرکتی وسکنتی از حرکات وسکنات جوارح وجوانح ایشان نقیبی از نقبا حشمت خود بگماشتی تا بطریق تزکیہ وتصفیہ نفوس وقلوب ایشان را از ملابس صفات ایشان منسلخ گردانیدی وبدل او خلعت مکارم اخلاق خود پوشانیدی واز کاسات افضال خود جرعہا نوشیدی تا تسلیم ایمانی ایشان بر تسلیم لذات نفسانی ایشان رجحان یافت تا چنان شدند کہ ہر کہ از کوی تو پیغامی آورد از فرق سر تا ناخن پای ہمہ تعظیم واحترام شدند چنانکہ یک موی از ایشان مخالفت نماند این بود نشان دوستی حقیقی فان الحب ینقلب الحال ویبدل العزۃ بالابتذال وبحکیم علی النفس الآتیۃ: بالاحتمال وعلی المرفع بالخضوع والابتہال ؁ الصّاد صحت مواصلتک فی مفاصلتک وصحۃ صورتک فی صلوتک ووصلتک صحت مواصلت سر عارف بحق سبحانہ وتعالیٰ لیق را انفصال او ست از غیر حق سبحانہ وتعالیٰ چہ وضو عبارت از انفصال سر است از غیر حق سبحانہ وتعالیٰ وصلوٰۃ عبارت از اتصال سر است بحق سبحانہ من لم ینفصل لم یتصل طہارت انبیاء وخواص اولیا اینست کہ ہر چہ جز خدای سبحانہ است سر خود را ازان پاک میدارند وبغیر ملوث نمی شوند واگر ناگاہ غیری بر سر ایشان بر سبیل خوش آمد بگذرد طہارت بخون دیدہ کنند گریہ انبیا وزاری ایشان وخاصان حق ازین قبیل وان ہمچنانکہ صحت سر در مواصلت است صحت صورت در صلوٰۃ وصلت است یعنی فرایض ونوافل چہ زیور ظاہر بندہ عبودیت او ست خالص مر حق را سبحانہ مجرد از عادت فی الحدیث سیاتی زمان علی امتی یقولون لا الٰہ الا اللہ اسما ویصلون عادۃً عادت پرستی ودیگر است وخدا پرستی دیگر فی الحدیث سیاتی زمان علی امتی یصلون فی المساجد صفوفا لم یکن بینہم مومن نمازی کہ ترا امروز از ظلم ومعاصی باز ندارد فردای قیامت از آتش دوزخ کی باز دارد آن نماز نماز حقیقی نباشد اہل غفلت چون خواہند کہ نماز کنند شیاطین نزد او گرد آیند چنانکہ مگس بشیرینی چون بگوید اللہ اکبر فرشتہ در دل او نظر کند غیر خدای را در دل او بزرگ بیند۔ مثلاً

کسی که حکم امیر خود را از حکم خدای بزرگ تر بنید گوید کذبت دروغ می گوئی وسدلت چیز دیگر است، دودی از دل آن غافل برخیزد تا عنان آسمان برسد حملهٔ عرش به بینند وہمان دود حجاب او شود وسوسهٔ شیطانی در دل او در آید فرشتگان آن نماز را بروی او زنند نماز گوید ضایع کناد ترا خدا چنانکه مرا ضایع کردی در خبر است که چند چیز در نماز از القاء شیطان است آبی که از بینی روان شود دیگر وسوسه و خامیازه و خارش در تن و التفات بچپ و راست و بارش و جامه مشغول شدن و فراموشی و شک و ثواب نماز به مقدار حضور بود بحق سبحانه وتعالی در نماز و نماز کامل آن است که از اول تا آخر چشم و دل و گوش و ہوش با حق سبحانه وتعالی بود و غیر حق در باطن تو نگذرد و نور ظہور عظمت حق جل وعلا دید غیر را از دل محو کرده باشد قوله تعالی وَالَّذِيْنَ هُمْ فِيْ صَلٰوتِهِمْ دَائِمُوْنَ مراد ازین دوام دوام حضور است با حق سبحانه وتعالی نماز بدین صفت وقتی توانی گذارد که دل در بیرون نماز بحضور بدان حضرت حاصل گردد از انس حق محبت حق حاصل کرده آن آتش محبت باقی وجود غیر آمده چه قاطع وسوسهٔ از دل بنده محبت حقیقت سبحانه که بدرجهٔ عشق رسیده باشد

مثنوی

بوز بند وسوسه عشق ست وبس ٭ ورنه از وسواس کی رستست کس

نماز قلبی آن است که رسول صلی اللہ علیه وسلم بدان اشاره کرد درین حدیث قال علیه السلام الصلوٰة عماد الدین والدین تصفیة النفس الانسانیة عن کدورات الشیطانیة واخس صفات البشریة الحیوانیة والاعراض عن اغراض الدنیویة یعنی دین پاک کردن نفس انسانیت از کدورات شیطانی وخسیس صفات بشری حیوانی و روی گردانیدن از غرضهای دنیائی و این تصفیه کشتن نفس است چنانکه در خبر است که الصلوٰة قربان کل تقی و چون نفس بدین قربان رسد دل بمناجات زنده شود مناجات با حق سبحانه از طبایع حیوانی ونفسانی و قالبی حاصل نیاید بلکه آن مناجات محمول است بر معرفت روح مجرد که فارغ است از حوادث اوہام ماسوی اللہ و توجه روح بمشاہدهٔ لایزال بعد ظہوره بسره واسقاطه رویة الغیر عن سره واین کار ظاہر قالب نیست بلکه کار روح و دل است نه کار ہر روحی و ہر دلی

چہ در تعریف نماز گفتہ اند الصلوۃ ہی المشاہدۃ الربانیۃ والتعبد المحض العبدانیۃ والمحبتہ الالوہیۃ والروبیۃ الروحانیۃ یعنی ارکان نماز حقیقی چہار است بچشم دل دایما خدا یرا دیدن واز روی بندگی او را پرستیدن و بہ محبت حق پیوستن و بہ تعظیم و توقیر حق روحانیان ادای آن کردن صدیقان چون بوضو برخیزند شیاطین بگریزند کہ عارف کامل بمناجات ساختہ می شود تا بحضرت درآید فرشتگان میان او و ابلیس پردہ فرو گذارند تا ابلیس او را نہ بیند چون اللہ اکبر گوید فرشتہ در دل وی نظر کند بزرگتر از حق تعالیٰ چیزی دیگر نہ بیند گوید صدقت یعنی راست گفتی لوزی از ان دل ظاہر شود آن شعاع بفرشتگان عرش رسد آن نور گوید ای نماز گذارندہ حق تعالیٰ ترا نگاہ دارد چنانکہ مرا نگاہ داشتی بعدہ آن نور را حجابی نباشد از حق سبحانہ و تعالیٰ در خبر است کہ رسول فرمودند کہ صَلِّ صَلٰوۃَ الْمُوَدِّعِ یعنی عالم را بدل وداع کن تا نماز تو نماز بود و رسول علیہ السلام چون نماز کردی از یک میل جوش دل او صلی اللہ علیہ وسلم شنیدندی نماز آنحضرت چنین بودہ چہ ہر کرا قبلہ حق نباشد او را نماز نباشد۔ قولہ تعالیٰ خبراً عن ابراہیم اِنِّیْ وَجَّہْتُ وَجْہِیَ لِلَّذِیْ فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ اشارۃ بدین معنی ست فی الخبر اذا قام العبد الی الصلوٰۃ المکتوبۃ مقبلاً علی اللہ سبحانہ بقلبہ وسمعہ وبصرہ ثم انصرف من صلوٰتہ خرج من ذنوبہ کیوم ولدتہ امہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ فرمودند کہ لا اعبد ربا لم ارہ ہر بار کہ در نماز ایستادی پردہا از میان دور شدی نظر دل بر جمال لایزالی افتادی چنان مستغرق شدی کہ اگر زخمی در نماز بدو رسیدی خبر نشدی و اگر در زخم وی پیکان بماندی بیرون نماز ممکن نبودی کہ بکشند در نماز بکشیدندی و او را خبر نشدی نماز اہل وصول این بود اینست دلیل صحۃ مواصلت حق سبحانہ ؏ الضاد اشارۃ الی ضیافت (الضاد) الضیف ای بذل روحک ونفسک واہلک ومالک فی ضیافۃ ضیفک ومشاہدۃ ضیفک حقاً واجباً وشکراً واجباً تن آدمی بمہمان خانہ ماند و اندیشہاء مختلف مانند مہمان غم و شادی چون شخص مہمان دوست غریب نواز چون خلیل در باب اکرام ضیف پیوستہ باز کردہ بر کافر و مومن و خاین و امین و امیر و درویش و روی با ہمہ کشادہ دارد ہر فکری بمثل چون مہمان عزیزی بود و آن فکر بجای شخصی بود در خانہ دل و سبب تناسل علوم لا یتناہی گردد چہ معنی تفکر طلب علم ست

درچیزی که بدیہة آن علم حاصل نشود وتا دو معرفت جمع نشود ثالثی تولد نکند چنانکه نر وماده جمع شود فرزندی تولد کند پس آن دو معرفت اصل باشند این معرفت سیم را وآنگاه این سیم را با دیگری جمع کنی از وی چہارمی تولد کند وآن ترتیب اشکال عرفانی سبب نتایج وتناسل علوم لاتیناہی عرفانی گردد وہر کس که بدین علم حاصل نتواند کرد ازان است که راہ بدان علوم که اصل ست نبرده مثلاً کسی که خواہد که بداند که آخرت بہتر است از دنیا نتواند دانست تا آنگاه که دو چیز نہداند یکی آنکه بداند که باقی بہتر است از فانی ویکی آنکه بداند که آخرت باقی ست ودنیا فانی چون این دو اصل بدانست این علم که آخرت بہتر از دنیا است حاصل آید چه آدمی را در ظلمت وجہل آفریده اند اورا بنوری حاجت ست که از ظلمت بیرون آید وبرا سعادت خود فرا بیند وبداند که اورا چه می باید کرد از سوی دنیا باید رفت یا از سوی آخرت واورا بخود مشغول باید بود یا بحق واین علم اورا پیدا نشود الا بنور معرفت وآن نور را تفکر پدید آید وچون آن نور پدید آید حال دل او بگردد وعمل آید ہمچنانکه دانست که آخرت بہتر است بضرورت روی بوی آرد وپشت بدنیا کند وبقدر ضرورت از دنیا کفایت کند پس تفکر را برای سه چیزمی باید کرد معرفت وحال وعمل وعمل تابع حال بود و حال تبع معرفت ومعرفت تبع تفکر وتفکر اصل ہمه چیز است دین ودنیا است وآنچه تفکر دروی مقصود است آنست که بدین تعلق داشته باشد ومراد بدین معامله بنده است میان وی ومیان خدای وی سبحانه واین راه وی است که بدان بحق رسد پس اگر فکر بنده در خود بود باید که ازان روی بود که وی را چکاری باید کرد واو را بنزد حق قبولی پیدا شود آنچه اورا از حق دور می کند آن معاصی ومہلکات است وآنچه بحق نزدیک کند آن طاعات ومنجیات است پس اندیشهٔ بنده باید که بہیچ وجه از خدای سبحانه بیرون نبود اگر بیرون بود ناقص بود چه عشق تمام آن بود که چیزی معشوق را در دل نگذاشته بود وچون در دل حق باشد فدای این مہمان بود جان ومال وفرزند وخانمان واگر دلرا این مرتبه نباشد دگاه گاہی این دولت میسر شود بجان استقبال آن باید کرد وبہیچ چیز باز نباید ماند وخود را شایسته آن باید کرد که دایم بود و این معنی بطریق والزام است فرض عین عارفان را این اشارہ بود ؛ الطاء طہارت

ظاہرک وباطنک فی الطاعات وطمس رسومک فی العادات وطمانیتک بالحق فی جمیع الحالات بندہ را در مقام بندگی ظاہر او پاک باید از آلائش معصیت ونفس او پاک باید از صفات ذمیمہ نفسانی شہوانی وسبعی وشیطانی اوّلاً خود را از ہمہ آلودگیہا پاک کند آنگاہ باداى طاعت مشغول شود تا نور طاعت قوت گیرد وآنچہ دروی باشد از نقصان رسم وعادت باسانی از وی زایل گردد وآرام باطن حاصل شود او را با حق سبحانہ وتعالیٰ در جمیع حالات و چون خوبہای بدی ناپسندیدہ کہ صفت درونی فرزند آدم است کہ پیغمبر علیہ السلام آن را مہلکات نام کردہ حال باطن فرزند آدم شود اثر آن صفات چون دودی بر آید وحجاب شود میان نور دل ودل وآدمی بدان سبب عاقبت پسندیدۂ خود را نتواند دید وچون آدمی عاقبت پسندیدہ نہ بیند او را نطلبد آن دل را قسوت گیرد رحمت را با این دل کاری نباشد کار حیوان وددان و شیطان کند حلاوت دروی نبود وتلخی معصیت دروی پدید آید واگر علاج آن دل نکند آن بیماری بمرگ کشد وکفر مرگ دل بود وچون خوبہاء پسندیدہ صفت اندرون دل شود عاقبت پسندیدۂ خود را بہ بیند نور دل قوت یابد بکار خود کہ طلب خداوند است سبحانہ مشغول شود۔ باخلاص خدای را سبحانہ پرستیدن گیرد وبہ نگاہ داشت دل مشغول شود تا ہوالیش اسیر نکند وشہوانش بلند نکند وآرزو ہالیش مشغول نکند ودایم ملازم آن حضرت باشد تا بوقت حکم بہ آرام بود وبوقت اداى فرمان بی آرام بود باز دست بجان کشد از ہرچہ او را از حق مشغول کند از ان ہمہ ہجرت گزیند از غیر حق وحشت گزیند وبا حق آرام گیرد گفتہ اند کہ ہر کس کہ روی خود را بآب حیا پاک گرداند وزبان را بآب معذرت پاک گرداند وبدن خود را بآب حرمت پاک گرداند ودل را بآب ندامت پاک گرداند شائستہ انس وصحبت حضرت حق سبحانہ گردد دل او با حق تعالیٰ زندہ گردد وعلم معرفت تفصیلی آن دل را ارزانی دارند وسفر آن دل پیوستہ در صفات وآثار صفات باشد ومتخلق باشد در صفات بمقدار بشریت ودر ہر لحظہ ولمحہ علم او زیادہ شوند وباشد بحق سبحانہ وتعالیٰ وبہ صفات وی وآثار صفات وی بطریق تفصیل در چیز ہائے کہ دیگران دران چیز ہا بطریق اجمال مومن باشند وچون حق سبحانہ وتعالیٰ بلطف شامل خود خواہد کہ بندہ را بخود واصل گرداند۔

ور دی نوری ظہور می کند بصورت از صور اسماء وصفات خود و تجلی عبارت ازین ست تا
ہمچنانکہ ذرۂ در تحت اشعۂ نور آفتاب ناچیز می گردد بآن معنی کہ یقین از ان مرتفع می شود
انانیت وتقید وجود اضافی بندہ نیز در تحت ہویت واطلاق حق منعدم گردد بر مثال
انعدام قطرہ در بحر وعاقل صاحب بصیرت داند کہ قطرہ در بحر چون منعدم گردد انعدام محض نباشد
بلکہ انعدام تعین او باشد تا آنچہ حق در وی سرایت کردہ باشد بحق راجع شود بندہ بی نور بماند باز او را
از خود نوری بخشد گاہ او را نیست کند و باز ہست کند حیٰوۃ از وی بردارد و بازش زندہ گرداند ہوش
از وی بستاند و باز بخودش آگاہی بخشد اکنون بحقیقت معرفت رسد از خود فانی شود بداند کہ او را
بخود وجودی نبودہ و بحق تعالیٰ باقی شود و ہمہ ہستی او ببیند در سر او حق ماند و بس باقی باشد بر بساط حق
بی نفس و بی خلق فانی بود باقی و باقی بود فانی مُردہ بود زندہ زندہ بود مُردہ محجوب بود مکشوف و مکشوف
بود محجوب زندگی دل بخدای سبحانہ عبارت ازین حال بود و باید کہ بدانی کہ تجلی الٰہی مر بندہ را از
خارج ذات بندہ نیست وَفِیْ اَنْفُسِکُمْ اَفَلَا تُبْصِرُوْنَ ؎ در خود بطلب ہر آنچہ خواہی کہ توئی ؎ بزرگی
از بزرگان دین گفتہ است کہ یقین آرام دل ست بر گردند ہا و سبب وی طہارت دل است
از اخلاق ناپسندیدہ و نگاہ داشت گلو از حرام و شبہت و محافظت شرائع بجوارح و تأمل در ادلہ
علی چون این ہمہ جمع شود آرامی در گردیدہای دل پیدا آید کہ شک و شبہت و یگر دل را مضطرب
گرداند و چون این آرام دوام یابد سکینہ پیدا آید و بعد از سکینہ الہام و بعد از الہام ....
رویت کہ آنرا فراست خوانند و بعد از فراست این بندہ بفضل حق محدَّث شود و محدّث آن بود کہ آواز
شنودن سخنان پیدا آید از کسی کہ آنرا ہاتف گویند در بیداری یا در میان خواب و بیداری در غنودن
کہ تمام خواب نباشد و گوئندہ را نہ بیند و باشد کہ بر زبان بندہ سخنان رود کہ وی را در ان قصدی
نباشد مقام اولیا تا اینجا است بعد ازین نبوت است و بعد از نبوت رسالت و غایت مقام
رسالت مقام پیغمبر ما است صلی اللہ علیہ وسلم ؎ الظاء الطاظک بیاد ...... ذی الجلال والاکرام
جلال رحمتک علی الخاص والعالم الظاظ ملازم گرفتن بود چیزی را و جلالت صفت ذات حق ست
سبحانہ و تعالیٰ .... و بندہ حق ست سبحانہ در کون و مکان جز جلال و عظمت
سبحانہ و جز شرف و کمال او چیزی دیگر ظاہر نیست ہمہ جلال او را باید کہ دانی و ہمہ شرف او را

باید کہ بینی اکرام و کرامت ہمہ مخلوقات ازان حق ست سبحانہ عظمت ذات او سبحانہ ظاہر نشود مگر در انوار
صفات او و اشراق انوار صفات او متصور نیست مگر بہ تصاریف تجلیات ذات او جمال تجلی ذات او را
مشاہدہ نتوان کرد مگر بنور او و او سبحانہ با کمال عظمت بہ بندہ نزدیک تراست از نفس او و بدل او
نزدیک تراست از خاطر او و بروح او نزدیک تراست از عیان او و بدیدۂ او از بینائی او و بگوش
او از شنوائی او و بزبان او از گویائی او بقربی کہ سزاوار صفات مقدس اوست سبحانہ نہ بتقربی
کہ افہام مکدرہ وا وہام مدنسہ او را تصور توان کرد ہر چہ از انواع عذاب و بلیات و رنج و قحط و خوف
واندوہ و مشقت و خواری و معصیت و گرفتاری کہ در عالم میرود ہمہ آثار عدل آنحضرت است و
ہر چہ از اصناف راحت و آسانی و فراخی و کامرانی و شادی و راحت و امن و فراغت و سعادت و عیش
کہ بر مخلوقات می گذرد ہمہ نتائج فضل و احسان اوست سبحانہ ہر ذرہ از مخلوقات نشان ہستی
وی است و محدثی چیزہا دلیل قدیمی ولیست و باچونی چیزہا دلیل بیچونی وی است بقاء صنع بریک
ہیئت دلیل یگانگی و بی شریکی وی است و راستی چیزہا دلیل علم و حکمت ولیست نفاذ امروی دلیل
عظمت و جلال وی است عزت جلال چیزہا دلیل اکرام و کرم ولیست تنگ کردن روزی بر بعضی
دلیل قابضی وی است فراخ کردن روزی بر بعضی دلیل باسطی وی است مقہوری خلق دلیل قاہری
ولیست و مرزوقی خلق دلیل قاہری ولیست و مرزوقی خلق دلیل رازقی ولیست امان دادن کافران
و ظالمان دلیل حلیمی ولیست آوردن قیامت دلیل رحیمی ولیست انصاف مظلومان از ظالمان گرفتن
دلیل عادلی و مہربانی وی است و آنچہ ظاہر و پیدا است در ملک و ملکوت ہمہ مقتضیات اسماء
صفات وی است و معنی اسماء و صفات او سبحانہ بعضی امید واجب کند و بعضی بیم و بندہ را
فرمان بر این است معاملتش میان ترس و امید بود بقاء ایمان او بدین و وصفت نہادہ اند و ہر چہ
بندہ راست از اوصاف ہمہ آن ظل صفات الٰہیست ظلال کرم و انعام بندہ باید کہ شامل خاص
و عام باشد العین عافیتک فی السمع والبصر والفؤاد وعدلک فی طلب المقصود والمرام
والمراد وعملک المقرون یا الحلم وعملک المزین بالعلم وعبودتک الجامعۃ بین العابد والمعبود والساجد
والمسجود اعضائی کہ آدمی بدان بحق سبحانہ رسد واز حق سبحانہ وتعالیٰ باز ماند ہفت است چشم
و گوش و زبان و دست و پای و شکم و فرج باید کہ این ہمہ در قید فرمان حق تعالیٰ باشند و از

(یعنی اقوم)

حدودی کہ حق تعالی برای ایشان نہادہ تجاوز نکنند و آنکہ شنیدہ وان جہنم لموعدہم اجمعین لہا سبعۃ ابواب یعنی دوزخ را ہفت دراست و آن درہای دوزخ این ہفت عضواست ہر عضوی کہ برخلاف فرمان بود دری از دوزخ بروی کشایند و اگر بدین اعضا در رضای حق سبحانہ وتعالی کوشش نماید دری از بہشت برروی وی بکشایند و بہشت راہشت دراست ہر عضوی کہ بندہ بفرمان دارد آن عضو رادری از بہشت بروی بکشایند و در ہشتم راہ دل است چون دل را راہ بہ حضرت کشادند ہمہ درہای بہشت را بر روی بندہ بکشادند بلقاء حق از راہ دل توان رسید و در نقل صحیح آمدہ است کہ ہر پیغمبر یرا از برای مراقبہ وقتی معین بودہ است جز حضرت رسالت صلی اللہ علیہ وسلم کہ ایشان را مراقبہ دایم بود کہ یک طرفۃ العین دلش از حق سبحانہ وتعالی خالی نبود چہ مقربان از راہ دل بحق رسیدہ اند و اصل درین راہ معمور داشتن دل است بمراقبہ و حضور با آنجناب سخن منصور است چون خدای سبحانہ بندہ را از بندگان خود برگزیند اول در ذکر بروی بگشاید بعد از ان در قرب را بعد از آنکہ او را بر سریر قرب جای کردند او را بعالم فردانیت راہ دہند چون بعالم وحدت صرف در آید رداء کبریا بردارند و بجمال باقی بینا گردانند و چون چشم دل وی بآن جمال افتد از خود فانی و بحق باقی شود دران حال بندہ محفوظ حق باشد و اندید نفس و دعوی او بیزار چہ مقصود ہمہ عارفان از محبت و معرفت دیدار است و دیدار براندازہ معرفت بود و در قیامت حشر روح بر صورت علم معرفت خواہد بودن اگر علم معرفت برکمال بود حسن صورت روح برکمال بود و اگر ناقص بود آن نیز ناقص و حشر جسم بر صورت اعمال بود و در حسن و قبح اگر کسی اعمال فرشتگان کند او را صورت زیبائی فرشتگان دہند و اگر عمل بہایم و ددان کند ہم بدان صورتش حشر کنند پس ہر نعمتی بہتر از عبادت و معرفت نیست کہ کار پیغمبران و فرشتگان است و بزرگان گفتہ اند ہر عضو یرا عبادت خاص است و مہم ترین عبادات دوام حضور[ل] دلست و مقدمہ این حضور ذکر بسیار است و چون خواہد کہ بذکر مشغول شود باید کہ از میان دل و جان گوید چنانکہ یکسر موی در وجود وی بی ذکر نماند و ہر بار کہ از ذکر خاموش شود بمراقبہ و حضور مشغول شود چہ گفتہ اند کہ فکر اولی است از ذکر و حضور اولی است از فکر

[ل] مطلب دایم نظر کردہ شود انشاء اللہ تعالی بیان طریقہ مشغولی ہمیں باشد اللہم ارزقنا دوام الحضور۔

۱۸ — ❖ ❖ ❖

ومحبت اولی است از حضور ووجد اولی است از محبت ومحو اولی است ازین ہمہ چون این ہمہ
حاصل شد راہ راست کہ آن عبارت است از عدل بہ مقصود وحاجت ومراد کشادہ شد ور ہر
مرتبہ ازین مراتب علمی حاصل شود بندہ را کہ طریق آداب عبودیت دران علم مندرج باشد وہر علمی را
ادبی خاص باشد کہ بآن مؤدب شود وبعد از حصول صفات علمی در بندہ علمی لائق آن علم پیدا شود
تمام اعمال بندہ مزین بآن علم گردد بندہ در مقام بندگی استقامت یابد بہ ظاہر بگذاردن فرمان ہائے
حق سبحانہ وتعالی مشغول باشد وانتا فرمانیہا خود را نگاہ دارد وبباطن منقاد وراضی باحکام ازلی
باشد بی اعتراض کہ عبودیت از قبول قضاہا است بطریق تسلیم بندہ بودن مرحق را درین حال درست
شود چہ گفتہ اند کہ بندگی بدو چیز درست شود آنچہ کند ہمہ پسندیدہ خدای بود سبحانہ وآنچہ خدای کند
سبحانہ ہمہ آن پسندیدہ بندہ باشد اول را عبادت گویند ودوم را عبودت عبادت بندگی
کردن وعبودت بندہ بودن است وبی اختیاری بدانچہ از عالم غیب نسبت بہ بندہ ظاہر شود
ہر کہ یکساعت مر خدا را سبحانہ العبودت پرستد بدانکہ سالی بہ عبادت وگفتہ اند ہر کرا بقضائ
وی رضا نیست وی را از بندگی ہر کس چارہ نیست وہر کس مر خداوند خویش را بسزا بندہ
نیست از بندگی غیر آزاد نیست وبندگی بحقیقت در دو چیز است امر است وحکم امر کار
است وحکم بار کاہلی از کار باز دارد وتنگ دلی از بار ہر کہ از کار گریزد فاسق وہر کہ از بار
گریزد کافر امر است ونہی وحکم گذاردن امر عبادت است وباز ایستادن از نہی طاعت
رضا دادن بحکم عبودت ہر کرا عبادت لعبودت نبرد عبادت وی جز عادت نیست عبادت
ظاہر است وعبودت باطن وعلامت عبودت عبادت ظاہر است وعبودت جان
طاعت است فراسی سال عبادت کند وکبر وز بندہ نباشد بندہ کہ مرتبہ گیرد عبودت گیرد
عبادت بندگی اندام است وعبودت بندگی دلست وتا بندہ از بندگی غیر آزاد نشود خدا را
سبحانہ باخلاص نپرستد چہ عبودت خالص بودن است مرحق را سبحانہ بدانچہ کند مطمح نظر
حق او باشد وطلب رضاء او سبحانہ الغین غیوبتک عما یلاحظہ الیہ النفوس و (الغین)
غلبتک علی المردود والمنکوس والمعکوس۔ غین اشارتست بغایب شدن بندہ از دید
خود ودید فضل خود درین نظر ہمہ نقصان آدمی است چہ تا از خلق اعراض نیفتد بحق

درست نیاید و نزدیک ترین خلق بتو توئی تست تا اعراض از خود نیاری نظر سر بحق درست نیاید چشم ظاہر صد ہزار بیند و چشم سر ردا نباشد کہ دو بیند دیدا ظاہر شرکت نیست و دیدار باطن شرک است آن نظر کہ شک نیست تا رو از کسی نگردانی دیگر یرا نہ بینی و آن نظر کہ درو ی شرکست از خلق تا گردانیدن چگونہ بینی خلق با حق جمع کن تا نظر ہر دو درست آید چہ آنجا کہ خلق است حق نیست و آنجا کہ حق است خلق را راہ نیست درست گشت آن سخن کہ گفتہ اند ہر کہ در نظارہ خلق است او را با حق صحبت نیست و ہر کہ در نظارۂ حق ست ویرا از خلق خبر نیست آن نظر نفسہا نیست تا کہ ہمہ خلاف بیند و ہمہ عکس بیند آن نظر حق ست ویرا کہ از خلق غایب بود و ہمہ کمال حق بیند نہ نقصان خلق در خبر است کہ چون ابراہیم را علیہ السلام بملکوت بروند بخلق نظارہ کرد یکی را در معصیت دید دعا کرد تا مولیٰ ویرا بزمین فرو برد دیگر یرا و سہ دیگر را ہمچنین امر آمد کہ یا ابراہیم تا کی بخلق نگری تا ہمہ خلاف بینی بما نگر تا ہمہ موافقت بینی چون بندہ بخلق نگاہ کند ہمہ اجناس خویش بیند تفاضل و تفاوت بیند خصومت پیدا شود چون ناظر حق شود ہمہ را مغلوب و مقہور حق بیند قضای حق آشکارا شود بسر قدر رسد عجز خود بیند با قاہر و غالب منازعت نتوان کرد موسیٰ علیہ السلام گفت کلا ان معی ربی چون موسیٰ از خود نظارہ کرد گفت معی خود را از ہارون بہتر دید مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم گفت ان اللہ معنا اندر نظارہ حق تعالیٰ چنان مستغرق بود کہ از خود و از غیر خود خبر نداشت ہمہ عالم او را در جنب نظارہ حق نیست گشت تا ابابکر را با خود یکسان دید گفت معنا اہل حقیقت گویند ہر کرا بدوستی کسی نیاز نباشد دوستی با کسی کند کہ خواہد داو را باید و ہر کرا اندر ملک شریک نباشد عطا آنرا بخشد کہ خواہد و ہر کرا از کسی در کاری دستوری نباید خواست ہمہ کار بمراد خود کند کہ او را باید قال النبی علیہ السلام طلب العلم فریضۃ این علم بود کہ طلب وی فاضل ترین ہمہ اعمال است علم وقتست با آنچہ بر بندہ واجب آید ظاہر و باطن ظاہر شریعت است و باطن حقیقت شریعت گذاردن امر است حقیقت ترک خصومت ظاہر آن کنی کہ فرمانید حقیقت آن کہ چنان باشی کہ دارندت ظاہر آن است کہ پا از حد بندگی بیرون ننہی باطن آن است کہ جز بحق نظارہ نکنی ظاہر شفقت خلقست باطن تعظیم حق ظاہر گذاردن امر است باطن قبول امر ظاہر امر و یدنست باطن آمر دیدن چون بباطن آمر بیند در گذاردن امر کمر جان

بندہ برمیان ظاہر گذاردن شکر نعمت باطن دیدن منعم ظاہر صبر کردن بر بلا است باطن دیدن مبلی در بلا
(الف) تا در دیدن نعمت و بلا از دید منعم و مبلی غایب و غافل نباشد ا لفاء فقرک الی اللہ وحدہ فہمک
منہ تعالیٰ جدہ وفتوتک علی فتۃ نعمن جدہ و تعظمن عہدہ فا اشارت بفقر بندہ بود بخدای سبحانہ و فہم
معانی و اشارات از خدای سبحانہ و فتوۃ و جوانمردی یکجہتی کہ در حدود حق با حق سبحانہ موافقت نمایند و
بزرگ داشت بندگان خاص کنند صوفی را عبور و مقام فقر از جملہ شرائط و لوازم است و ہر مقام کہ
ازان ترقی کند صفاوت و تفاوت آنرا انتزاع نماید و رنگ مقام خودش و ہد پس فقیر را در مقام صوفی
وصفی دیگر زاید بود و آن سلب نسبت جمیع احوال و اعمال و مقامات از خود بود چنانکہ ہیچ عمل و ہیچ حال
و ہیچ مقام از خود نہ بیند پس او را نہ وجود بود و نہ ذات و نہ فعل و نہ صفات محو در محو و فناء در فنا این ست
حقیقت فقر کہ مشائخ در فضیلت آن سخن گفتہ اند و غیر این آنچہ گفتہ اند رسم فقر و صورت فقر است و
الفقر غیر التصوف بل نہایتہٗ و بدایتہٗ یعنی نہایت فقر بدایت تصوف ست و روش صوفی را در دنیا
و آخرت نہایت نیست و در تاویل الفقیر لا یحتاج الی اللہ چنین گفتہ اند کہ مراد بہ نفی احتیاج بہ
نسبت ترک سوال است کہ حسبی سوالی علمی اشارہ بدالست و ہمچنین در تاویل اذا تم الفقر فہو اللہ
چنین گفتہ اند کہ آن اشارہ است بفنا و نیستی بندہ و محو در صفات او در صفات حق سبحانہ۔

نظم

چو تو نبودی چہ بود جملہ خداوند و لبس ؛ چو تو نماندی چہ ماند نماند جملہ خدا۔ ای گدا

ابو یزید گفت عالم کسی است کہ علم از خداوند خود بگیرد و ہر وقت کہ خواہد بی حفظ روایت
و درس کتاب و ہذا ہو العالم الربانی و الی مثلہ الاشارۃ و آتیناہ من لدنا علما مع ان کل علم من
لدنہ و لکن بعضہا بواسطۃ تعلیم الخلایق فلا تسمی ذلک علم الدنیا علم لدنی علم بود کہ اہل قرب را بہ
تعلیم الٰہی و تفہیم ربانی بی واسطہ معلوم و مفہوم گردد و آن علم را بہ معرفت ذات و صفات حضرت
الٰہیت تعلق باشد آن علم را حق سبحانہ و تعالیٰ از عالم غیب در دل ایشان اندازد و آن علم بشہادت
وجد و ذوق بود نہ بدلالت عقل و نقل و این در وقتی باشد کہ نور حقیقت ظہور کند و مباشر دل گردد

ـــــــــــــــــــــــــــــ

ـلـہ مطلب :- ذکر حقیقت فقر

بے حجاب صفات بشریت و لوح دل از نقوش علوم روحانی و عقلی و سمعی و حسی بکلی صافی شدہ باشد و بندہ چون از وجود بشریت بیرون آمدہ و از لدن خویش بلدن حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ رسیدہ و از ان صفت در معرفت ذات و صفات او جل ذکرہ ادراک معانی و فہم کلمات تو انستہ و سئل بعض العلماء عن علم الباطن ما ہو فقال سر من اسرار اللہ سبحانہ یقذفہ فی قلوب احبائہ لم یطلع علیہ ملکاً ولا بشراً و الملہم ہو الذی انکشف لہ فی باطن قلبہ من جہۃ المداخل لا من جہۃ المحسوسات الخارجۃ و قد قال بعض المکاشفین ظہر لی الملک فسألنی ان املی علیہ شیئاً من ذکر الخفی عن مشاہدتی من التوحید وقال ما کتبت لک عملاً و نحن نحب ان نصعد لک بعمل یتقرب بہ الی اللہ سبحانہ فقلت السنم یکتبان الفرایض قال بلیٰ فقلت فیکفیکما ذلک و ہذا اشارۃ ان کرام الکاتبین لا یطلعون الی اسرار القلوب انما یطلعون علی اعمال الظاہرۃ فکل حکمۃ تظہر من القلب بالمواظبۃ علی العبادۃ من غیر تعلم فہو بطریق الکشف والالہام و گفتہ اند فہم معنی از حق آن بود کہ حق تعالیٰ ہر چیز را کہ آفریدہ است اندر وی حکمتی نہادہ چون در ان چیز بصفاء سر بنگرند مراد حق را اندران چیز بینند دیدن مراد حق تعالیٰ در چیزہا فہم کردن بود از خدای سبحانہ و دیگر گفتہ اند ہر حالی کہ حق تعالیٰ در ایشان پدید آرد بدانند کہ مراد حق تعالیٰ از ان چیست اگر لطف باشد نظارہ منت کنند بشکر مشغول گردند و اگر عقوبت بود نظارہ زلت کنند بعذر مشغول گردند و اگر محنت بود نظارہ محبت کنند بخدمت مشغول شوند سر فہم کردن از حق این باشد مشائخ طریقت قدس اللہ ارواحہم گفتہ اند نہایت مقامات سیر الی اللہ فتوت است والفتوت اسم لمقام القلب الصافی عن صفات النفس و ذلک الصفات و ہو زیادۃ الہدیٰ بعد الایمان قولہ تعالیٰ اِنَّہُمْ فِتْیَۃٌ اٰمَنُوْا بِرَبِّہِمْ وَ زِدْنٰہُمْ ہُدًی ط و اشرف خصال الفتوۃ و خاصیتہا اللتی بہا یمتاز عن غیرہا ہو ان لا تشہد لنفسک فضلاً عن احد و لاتری لک حقا تطالب بہ احدا بل تری الحقوق . واجبۃ علیک للکل لا لک فان من خصوصیۃ الصفا شہود فضل الناس و محو انانیۃ الشیطنۃ و رعونۃ النفس و حقیقۃ الفتوت لیقتضی الحریۃ عن رق الکون و قالوا من اخرج عدوہ الی شفاعتہ و لم یخجل من المعذرۃ الیہ ثم رایحۃ الفتوۃ ہذا حسن عشرۃ من العدو فکیف با التصدیق والفتوۃ تقتضی السماح با النفس و استہلاک الکل فی طلب رضاء الحق سبحانہ بصدق المحبۃ و لما سئل موسیٰ

علیہ السلام ربہ سبحانہ عن الفتوۃ قال خرمن قائل ان ترد نفسک الی طاہرۃ کما قبلتہا منی طاہرۃ این طایفہ جماعتی اند کہ شفقت عام دارند بر مطیع شفقت کنند رحم را تا ببرکت شفقت ایشان بصلاح باز آید شفقت با عاصی بہتر از خصومت چون خصومت کنی با او ہلاک شود نوح علیہ السلام فرمود رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَی الْاَرْضِ مِنَ الْکَافِرِیْنَ دَیَّارًا رسول گفت صلی اللہ علیہ وسلم اَللّٰھُمَّ اھْدِ قَوْمِیْ فَاِنَّھُمْ لَا یَعْلَمُوْنَ طہر کہ اندر صنع صانع بہ بین شفقت بردارد باز ہر کہ اندر صنع صانع بنید ادرا شفقت باشد یکی از بزرگان گفت کہ روزی حمدی بر زبان راندم ہمہ عمر در استغفار آن حمدم تا مگر حق تعالیٰ از من تجاوز کند گفتند چگونہ گفتا روزی یکی را در بلائی دیدم گفتم الحمد للہ کہ من نیستم آنکس در جواب گفت آن ہنر تو نیستا واین عیب بر من نیست آنچہ خواہد کند و آفریند باز این طایفہ ہرچہ دارند بدہند وان ہیچکس باز نگیرند زیرا کہ اعتماد بر یافتہ ندارند زود بر و دو اعتماد بر غیر شرک است و دہندہ را متہم داشتن کہ نیز ندہد آن کفر است قال اللہ تعالیٰ وما انفقتم من شیئ فہو یخلفہ وآنچہ در دست خلق بر ان بی رغبت باشند وازان معرض زیرا کہ چون کسی نہ بیند کہ بغیر مشغول بود بر دی رحم آرند محال بود کہ خود را الصفتی دارند کہ دارند کہ دیگرے بر دی رحم آرد دیگر رغبت کردن بانچہ در دست خلق ست با خلق منازعت کردن بود واصل مذہب این طایفہ ترک نزاع است دیگر رغبت کردن آنکہ بود کہ آن چیز خداوند را سبحانہ نبود یا در خزینہ نماندہ بود واین ہمہ بر خداوند سبحانہ کفر است ومحالست کہ خدا یرا سبحانہ برین متہم دارند یا کسی را از دی غنی تر دکریم تر دانند محال است کہ بد نیا کہ مبغضۂ حق است سبحانہ مشغول شوند و بدشمن از دوست باز مانند دنیا را بکافران دہند دآخرت را بمومنان با فراغت تمام از غیر ہیچ بود با دوست نفسی برارند مال خود را بکسی مدہ کہ خدمت شیطان کند نہ آن مال در راہ خدای است سبحانہ چہ در ہمہ قرآن ہر کجا کہ مدح فرمودہ است بنفقہ فرمودہ است فی سبیل اللہ ذکر کردہ است تا ملک حق را کہ بدست تو عاریت است باکسی کہ بد شمن او موافقت کند ندہد تا آن مال سبب عصیان بدکردار نشود

(القاف)

تا بقوت آن معصیت نکند القاف قبولک ما یرد علیک من مولاک بطریقک و
طریق ماسواک و قرارک معه فی سرک و طیرک بفرارک عن عینک و غیرک قاف اشارت
بدانچه از حق سبحانه و تعالی بر بنده آید بنده این چیز را از روی بندگی قبول کند نه بر طمع
وعده و نه بر خوف وعید خواه آن چیز در بنده پیدا کند یا از غیر در بنده پیدا کند و هر که خدایرا
سبحانه بر طمع وعده یا بر خوف وعید پرستد بحقیقت نفس پرستد حقیقت توحید از حق هم
حق خواستن است هر که از حق غیر حق خواهد کمال توحید ندارد لا بل حقیقت توحید ندارد
ولیکن دعوی توحید دارد و گروهی قدم بیشتر نهاده اند و گفته اند از حق حق جستن هم حقیقت توحید
نیست حکم توحید آنست که بنده خداوند را باشد نه خداوند بنده را چون بنده طالبست که حق
مرا باشد بنده نصیب خویش می جوید حقیقت توحید آنست که بنده حق را باشد بدانچه حق خواهد
سخن ابوسعید خراز است که گفته بنده به مقامی رسد که لذت فعل حق بدانجا رساند او را که هر چه حق
یادی کند ویرا رضا باشد خواه قطعیت خواه وصال باز بخویشتن باز گردد و خویشتن را گم کند اندرین
موافقت گوید مرا چون بدین رضا افتد بران چیز که خلق را از وی خوفست و آن خوف شرط اسلام
است مگر من مسلمان نیستم چون اندرین مقام متحیر گردد آنگاه به حقیقت موحد گردد سر او با حق
قرار گیرد تا از خود و نصیب خود نگریزی حق را نیابی و هر کرا در خاطر بگذرد که از حق سبحانه و تعالی چیزی
بهتر باید وی بت پرست است و خبر ندارد و هر کرا از حق ملال پدید آید وی در دعوی محبت کذاب است
شراب محبت نه آن شرابست که از وی سیری و ملالی پدید آید آن شرابی ست که هر چند بیش خوری
جوش بیش کند و شور بیش کند محبت هر چند بیند هنوز هیچ ندیده است نادیده ملال محال است گفته اند
لذت معرفت کسی یابد که بحق معرفت قیام نماید و چون جفا در میان آید لذت آشنائی از میانه برخیزد
از آشنائی مراد لذت معرفت است چون از معرفت لذت نیابد چنان است که گوی معرفت نیست
و بباید دانستن که تعظیم هر چیزی بمقدار معرفت وی باشد به همان مقدار که اندر دل بنده حق را
معرفت باشد بهمان مقدار تعظیم حرمت باشد و اندر خود حرمت موافقت باشد و از خلاف کردن
(الکاف) با حق توقی باشد و به مقدار موافقت محبت باشد و به مقدار محبت حیرت باشد الکاف کفایتک
وقناعتک بالله القریب و کلیته کلمتک فی المحب والحبیب و کونک لله فی الاکوان وکرمک

امافی الامکان کاف اشارت است بآنکه ای بندہ من ترا از ہمہ کفایتم چہ حق را سبحانہ از ہمہ کس بدل توان آورد وکسی را بر حق بدل نتوان آورد وہر کہ خدایرا دارد ہمہ چیز دارد وہر کہ خدای ندارد ہیچ چیز ندارد واگر ہمہ روی زمین ملک وی بود بندہ باید کہ بخدمت خداوند راہ یابد بخدمت غیر وی مشغول نگردد تا روزگار ذکر وی یا بد غیر ویرا یاد نکند وتا از وی تواند اندیشد از غیر وی نہ اندیشد زیرا کہ باوی غیری را یاد آوردن محال است وغیر را بروی بدل آوردن محال تر است چہ علامت صحت معرفت آنست کہ عزیز را بر ذلیل بدل آرند وغنی را بر فقیر بدل آرند پس ہرگاہ کہ ذلیل بر عزیز بدل آرند وفقیر را بر غنی بدل آرند دلیل آن است کہ آنجا معرفت نیست پس بدان مقدار کہ حق دوستان را بخود نزدیک گرداند از غیر خود دور گرداند وبدان مقدار کہ از خلق ببرند بخود پیوندند وبدان مقدار کہ از خلق بیگانہ گردند بخود آشنا گردند چون از خلق ببرند بظاہر بیکس اند وبہ حقیقت باکس ایشانند چون از ہمہ کس وہمہ چیز رو گردانند بظاہر درویشند وبہ حقیقت توانگر ایشانند زیرا کہ توانگر آنکس بود کہ خدای دارد نہ مال[ف] وعزیز آن کس است کہ باحق بود نہ باخلق پس فقیر باخدای غنی است وغنی بی خدای فقیر وذلیل باخدای عزیز است وعزیز بی خدا ذلیل وبندہ باید کہ بتمام دل دروی بحجت حق آرد واز وی گوید واز وی اندیشد وویرا دوست دارد روی دوستان دایم بوی بود واگر دوست باغیر وی بسازد آن چیز را بروی بلا گرداند تا دوست از ان چیز بگریزد وباز بدر آید آدم علیہ السلام بابہشت آرام گرفت بروی محنت گشت تا آن نعمت بہشت بروی زوال آمد تا آدم علیہ السلام بریاد مولیٰ بماند وچون یعقوب علیہ السلام بایوسف علیہ السلام آرام گرفت بروی فراق آمد تا یعقوب علیہ السلام بریاد مولیٰ بماند وچون مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم طمع بمکیان کرد تا ہمہ بوی ایمان آرند ونصرت وی کنند ایشان را بیرون آورد تا طمع از ایشان ببرید ودل باخدای ببست آیۃ آمد الیس اللہ بکاف عبدہ یعنی ای محمد من ترا بسندہ نیستم نخواہم کہ باغیر من باشی وسنت الٰہی بران رفتہ کہ بندہ ہر چہ بیارامد عین آن چیز را بروی بلا گرداند تا جز باوی نیارامد این معنی دلیل ست کہ ہر کہ بر درحق است نہ باختیار خویش است بلکہ بستہ بند حق است

[ف] مطلب:- پس از سی سال شد معلوم این معنی بخاقانی کہ سلطانیست درویشی ودرویشیست سلطانی۔

سبحانہ ذکر حق سبحانہ وتعالی بندخویش را ازایشان بردارد یکی برو رنباشد چون بلطف ایشان را
پیش آید ایشان رابخود کشید ایشان نیز روی بوی آوردند بباطن بمحبت و بہ ظاہر بخدمت
بودن ایشان در دینی برای ولیست چون میدارد می باشند وچون می برونمیرو وحیوۃ وموت
خود برای او دارند اقبال حق بہ بندہ ربوبیت است واقبال بندہ بحق عبودیت چون از حق
بخویشتن اقبال دیدند ایشان نیز بحق اقبال آوردند تا بظاہر خلاف نکردند وبباطن نہ
اندیشیدند وقدم از حدامر بیرون نہ نہادند وباجز حق صحبت نداشتند واند رسر خویش
جز و برا راہ ندادند وسزاوار آن بودند کہ یافتند آنچہ لبیار از خلق بجستند ونیافتند و
آنراکہ یافتند بآمدن خود نیافتند بلکہ چون بحق رسیدند بجذب حق رسیدند وآن محض کرم
حق بود درحق ایشان چون سلطان حق جلت قدرتہ بر مخلوقی غلبہ گیرد ویرا بصفت وی
کی ماند از صفات بشریت واز رعونات نفس واز شہوات طبع اورا پاک کند او بہ صفات
حقیقت اورا بیارایدتا در باطنش جز محبت حق نماند وبزبان جز یاد حق نماند وبارکانش جز خدمت
نماند ولبسر جز حرمت حق نماند ہرچہ بوی خلق را انس باشد ورا ازان جز وحشت نباشد و
ہرچہ خلق آن را بجویند وی ازان بگریزد تا بخاطر وی ذکر غیر حق نگذرد از بیم آنکہ دران ساعت
کہ از ذکر حق بریدہ گردد صفت وی خلاف صفات حق گردد تا ہرچہ خلق بوی قرب جویند
وی ازانجا بُعد جوید وہرچہ خلق را ازانجا شادی بود ویرا غم بود وغم خلق ویرا شادی گردد و
راندن مخلوق ویرا نواخت گردد ونواخت خلق ویرا راندن گردد واز خلق فانی گردند وبحق
باقی بندہ راکہ خدای سبحانہ بجذب کرد صفاتش این باشد کرم این طایفہ چنان باشد
بخلق خدای کہ بنظر عنایت بہرکس نگرند آن کس شایستۂ نظر حق شود اللّٰھم لطفک بمن
یحبہ ویحب دینہ وشریعتہ ونقمتک علی من یبغض دینہ وشریعتہ وحسن معاشرتک فی اوامرہ
ونواھیہ وحسن محافظتک علی شعایرہا ھباینہ دنیا منزلی ست از منازل راہ حق وجملہ
درین منزل مسافرند وقافلہ مسافران چون قصد سفر ایشان یکی باشد جملہ یکی باشند باید
کہ میان ایشان الفت واتحاد ومعاونت باشد وحقوق یکدیگر را نگاہ دارند ودوستی
گرفتن برای خدای تعالی از بسیاری عبادتہا فاضل تر است واز مقامات بزرگ ست

در وین و در خبر است که روز قیامت کرسی ها بنهند گرد اگرد عرش گروہی را که روی ہای
ایشان چون ماہ شب چہاردہ باشد ہمہ خلق در ہراس باشند و ایشان ایمن و ہمہ خلق در غم باشند
و ایشان شادمان و ایشان را نہ ترس بود و نہ اندوہ گفتند یا رسول اللہ این قوم کیانند گفت
صلی اللہ علیہ وسلم المتحابون فی اللہ ایشان کسانی باشند کہ یکدیگر را برای خدای سبحانہ دوست
داشتہ باشند و ہر کس را کہ دوستی حق سبحانہ و تعالیٰ بروی غالب شد تا بحد عشق رسید ہمہ بندگان
وی را دوست دارد خاصہ دوستان و طالبان وی را و ہمہ آفریدہ ہا وی را دوست دارد چہ ہر چہ در
وجود است ہمہ اثر صنع و قدرت و محبوب ولیست و عاشق ہمہ کارو ہمہ صفات محبوب خود را
دوست دارد و قوت محبت غالب تر باشد آنگاہ این دوستی بدوستان خدای سبحانہ و بندگان
وی سرایت کند خاصہ بحق انبیا و علما و علویان و صوفیان و پارسایان و خدمتگاران و دوستان
ایشان کہ برای حق تعالیٰ این ہمہ را دوست داشتہ بود ولیکن مقدار دوستی بقدر اکردن مال و جاہ
پدید آید کسی بود کہ ایمان وی و دوستی وی چنان قوی بود کہ ہمہ مال بیکبار بدہد چون ابابکر رضی اللہ
عنہ و کسی بود کہ نیمہ مال بدہد چون عمر رضی اللہ عنہ و کسی باشد کہ اندکی بیش نتواند داد و ہیچ مومن
از اصل ایمان خالی نباشد اگرچہ در داون ضعیف بود و ہر کہ در حق مطیعان لطف کند و ایشان
را دوست دارد بہ ضرورت کفار و فاسقان و ظالمان را دشمن دارد ہم از برای خدای سبحانہ چہ ہر
کسی را دوست دارد دوست وی را دوست دارد و دشمن وی را دشمن دارد و حق تعالیٰ این قوم را دشمن
دارد لیس اگر مسلمان فاسق باشد باید کہ برای مسلمانی او وی را دوست دارد و برای فسق وی را دشمن
دارد و میان دوستی و دشمنی جمع کند و اثر این در معاملہ و مخالطت پیدا شود تا با عاصی گرفتہ باشی و
سخن درشت گوئی و کسی کہ فسق وی بیشتر بود گرفتہ تر باشی و چون از حد در گذرد زبان بازگیری و
اعراض کنی و در حق ظلم مبالغہ بیشتر کنی از آنکہ در حق فسق مگر کسی کہ ظلم خاص در حق تو کند عفو و
احتمال نیکوتر بود و سیرت سلف درین مختلف بودہ است گروہی بودہ اند کہ در ہمہ بچشم شفقت
نگریستہ اند و اندیشہ بگرد و کسی نظر وی از توحید بود ہمہ را در قبضہ قہر ربوبیت مضطر دیدہ اند بچشم
رحمت نگرند و این نیز بزرگ ست ولیکن جای غرہ شدن احمقان باشد کہ کس باشد کہ مداہنت
کند پندارد کہ توحید است و نشان توحید آن بود کہ اگر وی را بزند و مال وی را ببرد زبان بوی

دراز نکنند وخشم نگیرند بچشم شفقت نگرد چون از توحید وضرورت خلق نگرد چنانکه رسول علیه السلام
دندان بشکستند وخون بروی فرو می دوید می گفت اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون وچون کسی در حق خود
خاموش نباشد ودر حق خدای سبحانه خاموش باشد این مداهنت وتملق وحماقت باشد پس هر که
توحید بروی غالب نبود وفسق فاسق ویرا در دل دشمن نگرداند دلیل ضعف ایمان بود ودوستی وی
چنان باشد که اگر کسی دوست ترا بد گوید تو خشم نگیری دلیل آن بود که دوستی تو باوی اصلی ندارد
درجه مخالفان حق متفاوت است خشم وتشدید نیز با ایشان متفاوت بود درجۀ اول کفاراند
اگر از اهل حرب باشند خود دشمنی ایشان فریضه است ومعامله با ایشان کشتن وبراه گرفتن است
درجه دوم اهل ذمه اند ودشمنی با ایشان فریضه است ومعامله با ایشان آن است که ایشان را
حقیر دارند واکرام نکنند وراه دل بر ایشان تنگ دارند در رفتن ودوستی با ایشان سخت مکروه است
وبدرجۀ تحریم رسد چه در خبر است که رسول صلی الله علیه وسلم فرمود که هر که با خدای سبحانه ایمان
دارد با دشمنان خدای سبحانه دوست نباشد اما ایشان را ولایت دادن وعمل فرستادن وبر
مسلمانان مسلط کردن استخفاف بود مسلمانی را واز جمله کبایر باشد درجه سیم مبتدع بود که خلق
را به بدعت دعوت کند اظهار دشمنی مهم باشد تا خلق را ازوی نفرت افتد واولی تر آن بود که ویرا اسلام
نکنند وباوی سخن نگویند وسلام ویرا جواب ندهند واگر عامی باشد ودعوت نکند کار وی
سهل باشد درجه چهارم معصیتی بود که در وی رنج خلق باشد چون ظلم وگواهی دروغ
ودر حکم میل کردن وخلق را هجو کردن در شعر وغیبت وتخلیط کردن میان مسلمانان
ازین قوم اعراض کردن وبا ایشان درشتی کردن سخت نیکو بود ودوستی با این ها سخت
مکروه بود فاما بدرجۀ تحریم نرسد در ظاهر فتوی بنا بر عذر اسلام واین در ضبط تکلیف نیاید
درجه پنجم کسی بود که بشراب خوردن وفسق کردن مشغول بود وکسی را ازوی رنجی نباشد
باوی تلطف ونصیحت اولی تر اگر امید قبول بود واگر نه اعراض باید کرد اما جواب
سلام باز باید داد ولعنت نباید کرد وحسن معامله ومعاشرت با جمیع خلق رعایت
باید کرد تا آنچه وظیفه دین ودیانت وشعار شرع وامانت بود هیچ دقیقه را مهمل ومعطل
نگذارد المهیمن میلک عن الاشیاء ممسیک الیه ومقامک بمنتهی معرفتک بین یدیه مراد ک

المهیمن

مراده ومعاوک ہو ثم تنبۂ ثم عبادۃٌ میل ایشان بحق سبحانہ وتعالیٰ چنان است کہ
بغیراز حق ننگرند یعنی سرخویش را بہیچ چیز مشغول نکنند از جملہ مخلوقات از بہر آنکہ
ایشان را شغل حق سبحانہ وتعالیٰ چنان گردانیدہ است کہ بہیچ چیز نپردازند واز بزرگی
حق سبحانہ وتعالیٰ اندر سر ایشان افتادہ غیر حق را نزد ایشان مقداری نماندہ بحقیقت
دیدہ اند کہ از عرش تا ثریٰ ہمہ مشتی عاجز اند ودر دست ایشان ہیچ نیست ہمہ مسخرند
واسیرند از ایشان منفعتی وخسرانی نی الا بحق سبحانہ وتعالیٰ ازین معنی با ایشان مشغول
نشوند حق سبحانہ وتعالیٰ در صفت مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم گفت مازاغ البصر وما طغیٰ
میل نکرد چشم او بدنیا ومیل نکرد دل او بعقبیٰ واگر از دنیا پیش از مرگ چشم خود نخوابانیدی
بعقبیٰ نرسیدی واگر چشم نخوابانیدی از عقبیٰ بقاب قوسین نرسیدی از ہمہ اعراض کرد تا
ہمہ را بیافت زیرا کہ ہر کہ حق را یافت ہمہ را یافت ومعاملۂ ایشان آن است کہ ہر چہ
ایشان را از حق محجوب کند آنرا از سر خود دور کنند تا در سر ایشان جز بحق ننگرد حجاب
چہار اند دنیا ونفس وخلق وشیطان دنیا حجاب عقبیٰ ہست ہر کہ بدنیا آرام گرفت آخرت
بگذاشت ونفس حجاب حق ست سبحانہ ہر کہ با نفس بساخت خدای نیافت وخلق حجاب
طاعت ست ہر کہ با خلق مشغول گشت خلاص طاعت نیافت وشیطان حجاب دین
است ہر کہ موافقت شیطان کرد دین نیافت تا این حجابہا از پیش دل برنخیزد نور معرفت
اندر دل راہ نیابد وقدر بندہ بنزد حق بحضور رفت بندہ بود مر حق را سبحانہ سر عارف از
حجابہا عرش در گذشتہ امروز بسر سہان ببیند کہ فردا بمعاینہ خواہند دید اگر عارفان را
در قیامت بنظار حجب مشغول کنند طاقت نیارند فریاد برارند نہ بینی کہ اگر دلہاء ایشانرا
بجز حق مشغول کنند طاقت نیارند وہمہ ہلاک شوند واز کونین ہر چیز کہ بندہ را از حق باز
دارد آن حجاب است دفع آن باید کرد تا غایتی کہ بندہ را ہیچ مراد نماند مراد او حق بود و
کسی کہ او را مراد غیر از دیدار حق نباشد باز گشت او ہمہ بحق باشد آنجا ہمہ آگاہی بود
غفلت نہ آنجا ہمہ رویت بود حجاب نہ آنجا ہمہ بندگی بود فتور نہ واگرچہ بصورت
بشر اند بصفت فرشتگان اند در موافقت حق ثابت قدم بوند از مخالفت او دور در

خدمت حق از راہ بندگی صرف کنند وعوض درمیان نہ لطافت روحانی است از ایشان بر ظاہر ایشان غالب آمد کثافت کون ایشان را در نیافت از حق بہیچ چیز با نمانند اگرچہ بتن ومیان خلق اند اما بدل در آسمانند گرد ملکوت طواف می کنند خلق پندارند کہ در خلق می نگرند ولیسر از خلق غایب اند اہل زمین در پاکی خدمت ایشان متحیر اند واہل آسمان اندر علو ہمت ایشان متحیر

(النون)

النون نزلتک من نفسک با اللہ ومن اللہ وفی اللہ سبحانہ لعدوحبتہ نظرک فی اللہ والی اللہ سبحانہ نزول در نفس وعبور از نفس بود یعنی نظر از خود دوختن ونفس خود واز حق سبحانہ محجوب ناشدن واز حق بخلق نابینا شدن ودر خدای سبحانہ گم شدن واین گم شدن عروج بحق بود در حق وسوی حق رفتن سوی حق بسر بود بظاہر بخدمت او را پرستند وغیر او را نپرستند وبزبان او ستایند وجز او را نستایند وبدل بہ محبت او را خواہند وغیر او را نخواہند ولیسر ومشاہدہ ہمہ او را بینند غیر او را نہ بینند وآنچہ بینند باوی آرام نیابند وازان چیز بگریزند ونظارہ صانع کنند وازان چیز ببرند ودر خدای گریزند تا آن چیز ایشان را از خدای سبحانہ نبرد وباز از صنع بہ صفات وی نظر کنند وباز از صفات وی بگذرند نظارہ ذات کنند فعلی بینند بنہایتہ صفاتی بینند بی نہایت ذاتی بینند بی مثل وبی شبہ در خدای گم شدن این بود ہرچند ایشان بحق نزدیک تر شوند خود را دور تر بینند زیرا کہ جمال قدیم را طاقت وقوت بشری وفا نکند در ہیچ مقامی آرام نیابند تا بحق نرسند بندہ را جز حق جستن کار نہ وچون بحق سبحانہ وتعالیٰ نگرند جز بحق روی نہ آرامیدن بحق حکم بندگی ست وبندہ را جز تسلیم کار نہ واضطراب حکم محبت است ومحب را جز تک وپوی کار نہ بحکم بندگی حاضرند وبحکم محبی روان ایشان پادشاہانند در زیر جامہاء کہنہ ونشان ملکی بی نیاز لیست تا ہمہ را بملک نیاز بود وایشان را بکس نیاز نباشد ہمہ خلق بدعای ایشان نیازمند بوند تا بلا بدعا ایشان از خلق بگردد وخیر وبرکات از دعای ایشان باشد واسباب دینی ودنیوی از برکات ایشان نظام گیرد زیرا کہ بدعاء ایشان از آسمان برکت نزول کند وعذاب باز گردد کسی کہ صحبت حق خواہد تا از خود نگذرد بحق نرسد از بیم زوال صحبت حق سبحانہ وتعالیٰ اگر دو کون رابیش ایشان بنہند دران نظر نکنند چہ ہر کس کہ بچیزی غیر از دوست سر فرو دارد صحبت دوست بروی زوال آید پادشاہ آن نیست کہ دنیا وعقبیٰ دارد بلکہ آن بود کہ قرب مولیٰ دارد وصحبت او

باحق تعالی بود: الوادِ وقایته وقتک مع الله سبحانه بتوجه وجهک للذی فطر السموات والارض و وجدان نفسه بالتعرض للنفحته فی الارض وقت خود را باخدای سبحانه نگاه دارند ومتفرق نشوند۔ چه کسی که باحق تعالی صحبت دارد به صفات وی خوی گیرد و غفلت ونسیان از وی زائل شود در رعایت آداب بندگی تقصیر نکند چون همه کمال وقدرت وی دیدند وعجز خلق از وی نرسیدن واز غیر وی نترسیدن وچون کمال علم وی دیدند وقصور علم خلق هیبت از وی داشتند نه از غیر وی وچون کمال غنای وی دیدند وفقر خلق طمع بوی داشتند واز غیر وی طمع بریدند و چون بسیاری فضل وی دیدند شرم از وی داشتند نه از غیر وی وچون دانستند که از وی هیچ روی بی نیازی نیست واز غیر بی نیازی است بر در وی ملازم بودند نه بر در غیر وی للذی فطر السموات والارض این بود وواجد نفحات الطاف الٰهی اندر اوقات شریفه آنچه پیش آید ایشان را از آثار و انوار و فرائض ونوافل نسیم لطف وجذب الٰهی را دریابند حق سبحانه وتعالی ایشان را اندر ای حجاب عزت در غیب وشهادت بخود بینا گرداند همه خلق او را می جویند ولیکن آن یابد او را که وی او را بخود راه دهد همه محبان آرزومند بودند تا سببی یابند که بدوست رسند چون امر ونهی دیدند آن سبب ظاهر شد خود را بر در دوست افکندند وبدو مشغول شدند قال النبی صلی الله علیه وسلم ان الله تعالی خلق الجنته قاعاً صفصفاً لیس فیها عمارۃ ولا نعیم وخلق الجحیم ولیس فیها عذاب الیم حق سبحانه وتعالی چون آدم وفرزندان آدم بیافرید در دنیا میان بهشت ودوزخ بداشت تا هر که در عالم پدید می آید اگر اعمال نیک می کند حق تعالی جزای عمل او را در بهشت حور وقصور پیدا می کند واشجار وانهار خلق می کند کما قال لکل درجات مما عملوا واگر بنده تسبیح وتهلیل می گوید فرشتگان برای بنده درختان میوه دار در بهشت نهال می نشانند کما قال النبی صلی الله علیه وسلم فاکثروا من اغراس الجنته قیل وما اغراس الجنته قال التسبیح والتهلیل وهمچنین اگر کسی نماز نفل می گذارد حق تعالی در بهشت حور از برای بنده می آفریند وآنرا بخشند اعمال وتشخص اخلاق واقوال می خوانند تا می توانی حیوۃ خود را غنیمت دار ومتعرض نفحات الطاف الٰهی شو در عبادت کاهلی مکن وبدست وزبان وقدم وقلم وبمال و جاه راحتی بمسکینان رسان وزاد آخرت ازین حیوۃ بردار که طلب بهشت بی عمل صالح گناه است اگر اعمال تو موافق شریعت محمد نیست بدانکه تو در بهشتی و در قیامت نیز در

بهشت خواهی بود تمام اعمال ترا یک یک پیش تو آرند و گویند هذه اعمالکم ترد الیکم فمن یعمل
مثقال ذرۃ خیرا یره آن عمل خیر را مجسد گردانند تا در نظر صاحب خیر آید قال النبی علیه
السلام ما من یوم الا و الرب سبحانه یعرض جنته علی عباده و یقول من یشتری دارا فیها
اکواب موضوعة و نمارق مصفوفة و زرابی مبثوثة و ازواج مطهرة و اگر از اہل شقاوت
بود چون کافران و فاسقان و ظلمه و توانگران بخیل که حب جاه و مال ایشان را از دین در روش
رسول صلی اللہ علیه وسلم مشغول کرده افعال و اقوال ایشان بعینها تجسد و تشخص شود
بمار و مار و کژدم و خوک و پلنگ و سگ و شیاطین اگر طبع حیوانی بروی غالب باشد و
بہمه وقت کار بہایم کرده باشد یعنی خوردن و خفتن و شهوت راندن آن افعال را صورت
کنند بصورت خوک و خروگاو و اگر صفت سبعی غالب باشد یعنی غلبه قہر و خشم و غضب و
استیلا چون زدن و کشتن و فره آمدن و خشم راندن و بقہر گرفتن آن افعال او را تشخص کنند
بصورت گرگ و پلنگ و سگ و یوز و شیر تا اگر مردی این دو انرا در خواب بیند مرد ستمگر و ظالم
را در خواب دیده باشد و اگر مرد صالح این ہا را در خواب بیند بداند که صفات سبعی بر طبع وی
غالب ست ترک ایذای خلق کند و به تبدیل آن مشغول شود در خبر است که چون سگ بدر مسگ
در مناجات می آید و میگوید که حمد و ثنا خدای را سبحانه که مرا سگ آفریده و عوان و ظالم نیافرید۔
قال النبی علیه السلام اذا کان یوم القیمة نادی مناد این الظلمة و اعوان الظلمة و اشباه الظلمة
حتی من ہیأ لہم دواۃ و قاما فیجتمعون فی تابوت ثم سیق علی رؤس الخلایق الی نار جہنم و در خبر است
که ہر روز ابلیس این ندا کند که میخرد سرائی را که پر مار و کژدم و حمیم و زقوم است و صدید بعضی
از جنود وی گویند بچه میفروشی چنین جائی را که صفت وی این است گوید این جائی را بظلم و عدوان
و دشمنی ہا و شراب و خون ناحق و مال مردم بظلم و سرق و غارت گرفتن و ترک نماز و روزه و زکوٰۃ
و حج کردن و ترک فرمانہاء خدای سبحانه کردن و نہیہاء حق را بجا آوردن و از وی پرہیز ناکردن۔
بدین ہا می فروشم بر ہیچ عاقل پوشیده نیست که کار شیاطین کردن یعنی مکر و حیله و غدر و کینه
و بدخواہی مسلمانان و کار ددان کردن و افعال حیوانات بجا آوردن موجب بعد است از ان
حضرت و سبب عذاب الیم است بضرورت عاقل را ازین ہا اجتناب باید کرد بدان که بر ہر صنفی

از اصناف موجودات صفتی از صفات حمیده یا ذمیمه غالبست وهر نوع از انواع حیوانات بصفتی از صفات مخصوص ند وهر فردی از افراد وجود بسبب کمال نقصان این صفت وخصوصیت آن در دنیا مستحق مدح یا ذم می گردد ودر آخرت مستوجب نوال ونکال می شود وآن صفت غالبه را دربعار لقا صورت آدمی گردانند وچون بشیتر خلق از صفت غالبهٔ خود بیخبر ند تنزیل ربانی به جهته بیخبران میفرماید وَنُنْشِئَكُمْ فِيمَا لَا تَعْلَمُونَ یعنی شما نمیدانید که در آخرت شما را بچه صورت حشر خواهیم کرد زیرا که در دنیا از خود وصفات خود بیخبر بوده اید اکنون بدانکه چنانکه بر ملائکه صفت طهارت ونزاهت غالب است وبر انبیا صفت امتثال ورسانیدن فرمانها ونهیهاء حق غالب ست وبر اولیا صفت محبت وشوق ورضا وتوحید غالب ست همچنین هر حیوانی از انواع حیوانات بصفتی مخصوص است چون پلنگ که بروی صفت فتک وتهتک غالب ست وبر شیر استیلا وبیباکی وبر روباه حیله ومکر وبر سگ آزار وترش رویي وبر خوک شره وبر موش حرص وبر مار حقد وبر گژدم ایذا وبر گاو خورد وخواب وبر خر بلاهت وحمق وبر گوسفند غفلت ومجموع این صفات در طینت آدمی معجون است ودر جبلت انسانیت او مرکوز وجمله این صفات را در شهر وجود او تعبیه کرده اند واو را بر همه حاکم وپادشاه گردانیده واو را فرموده اند که هر یک ازین صفات را در مرتبه خود در حد اعتدال بدارد واز آفات افراط وتفریط احتراز کند وازانها شمار واشجار آن صفات زاد آخرت خود بردارد ونتایج حاصله آنرا وسیله تحصیل سعادت ابدی خود سازد وآثار حقایق از آلات وادوات راه مقصود خود گرداند وبنور رعایت اعتدال آن راه سوی گنج حقیقی برد اگر برین شرایط قیام نماید آثار حقایق آن جمله در آخرت وسیله کمال واستکمال او گردد ودر دیوان جزا سبب فوز وفلاح او شود واگر ازین جمله یک صفت بروی غالب گشته است در موقف اخروی تصاریف احکام آن صفت در شهر وجود او جاری شود وآثار حُسن وقبح بر صحیفه صورت او به ظهور پیوندد تا اگر صفت ایذا واستیلا بروی غالب بود در نشاءت حشر بصورت گرگ یا سگی حشر شود واگر صفت بهیمی غالب بود در صورت گاوی یا خری برانگیخته شود واگر صورت شره وحرص غالب بود در صورت خوکی یا موری حشر شود واگر صفت طهارت ومحبت وشوق غالب بود رضا وتسلیم وتوحید بروی مستولی بود وآثار کمال این صفات کامله زیب حال ونور جمال او گردد نور

روی مبتدیان این طایفه در عرصۂ نشور چون نور ستاره درافشان بود و نور روی متوسطان چون نور ماه تابان و نور روی کاملان چون نور آفتاب تابد و نور روی کاملان مکمل از صدیقان و مقربان نور آفتاب راتیرہ گرداند چون این معانی مقرر شد بدانکه بعضی از مردم اگرچه بصورت آدمی نمایند اما بحقیقت سگ یا خوک یا موش یا مور یا گاو یا خر یا پلنگ یا شیر یا گرگ یا روباه و یا شکال اند باقی حیوانات و دوان هم برین قیاس و حقیقت یوم تبلی السرائر بر عامۂ خلق ظاهر شود اما ارباب قلوب آن معانی را در دنیا در شخص موصوف بنور فراست مشاهده می کنند چه معرفت و شهود این طایفه از قید ماضی و مستقبل رسته است و در فضای احدیت بمعاینه سرمدی پیوسته این طایفه را در استکشاف اسرار احتیاج بقیام قیامت نیست لو کشف الغطاء ما ازددت یقیناً عبارت از ان دان پس هر آدمی که کمال این صفات حاصل کرد آنکس منظور نظر الٰہی و برگزیده حضرت نامتناهی است و مجموع آسمانیان و زمینیان محکوم احکام سلطنت و مقهور تصاریف جلالت او بنید و سخر لکم ما فی السموات والارض جمیعاً منه این بود و هر که کسوۂ وجود خود را بخباثت نقایص این صفات ملوث گردانید از سگ و خوک کمتر است بیان حال ایشان است لهم قلوب لا یفقهون بها۔ الہاء همتک الحالیة عن الاشیاء المائلة الزایلة بان لا تعبد الا ایاه وان لا یهمک ما سواه وهادیک الیه هواه بنده باید که همت خویش را بشناسد که همه و بنیست یا دنیا چه هر کرا همت وی دین بود همه کارهاء دنیائی زا باید وی دینی گردد و هر کرا همت وی دنیا بود همه کارهاء دینی وی دنیا گردد و همت آن بود که اندیشۂ یافت چیزی همگی ولرا بگیرد و چون آن چیز همه گی ولرا گرفت اندیشه ضد آن چیز در دل در نیاید و اگر در وقتی در آید باز برود همت عارف جز حق نباشد بغیر حق روی نیارد و از ترس اعراض حق تا ناگاه اندران اعراض نماند و دیگر با آن حضرت راه نیابد یکی از بندگان چنین گفته است که من غمض عن الله سبحانه طرفة عین لم یهتد الیه ابداً کسی که یک چشم زدن چشم از حق دیدن بخواباند دیگر حق را نه بیند کسی که همه عمر خویش رد بحق نکند حق را چگونه یابد و هر که حق را یافت بر حق چیزیرا نتواند گزیدن بر درگاه او ملازم بود و دل او را اندیشه غیر نبرد از وی گوید و از وی اندیشد و بدل وی را خواهد چه هر که چیزیرا دوست دارد

از غیر آن رو بگرداند حق سبحانه وتعالیٰ خبر داد و قسم یاد کرد بحق کافران که شما این کافران این جهان را دوست میدارید و آن جهان را نمی خواهید قوله تعالیٰ کلا بل تحبون العاجلة وتذرون الآخرة - یعنی حقا که شما این جهان را دوست میدارید و آن جهان را میمانید پس بباید دانستن که چون کافران این جهان را دوست داشتند آنجهان رابماند مومن باید که برخلاف کفار ہمہ آن جهان خواہد و کار از برای آن جهان کند و آن جهان را بطاعت توان یافت و اگر مومن این جهان را دوست دارد و ہمت وی یافت این جهان بود و دیگر آن جهان را دوست نتوان داشت وہمتش بیافت آن جهان درست نبود مومن خردمند راہمت وی ہمہ یافت آن جهان بود و کار از برای آن جهان کند این جهان چون بقسمت است اگر خواہد و اگر نخواہد بوی رسد چہ در خبر است کہ ہر کہ بامداد برخیزد و ہمگی اندیشہ وی یافت آن جهان بود مولیٰ تعالیٰ ہمہ کار پراکندہ ویرا جمع گرداند و توانگریرا در دل وی نہد و دنیا را بخدمت وی فرستد بی آنکہ وی دنیا را بجوید و ہر کہ بامدادان برخیزد و ہمگی اندیشہ وی یافت این جهان بود مولیٰ تعالیٰ کارہاء ویرا پراگندہ گرداند و درویشی را میان دو چشم وی بدارد و از دنیا جز آن بوی نرسد کہ قسمت وی بود چہ حریص بحرص بمال و جاہ نرسد چون قسمت نرفتہ باشد آوردہ اند کہ ابلیس چنین گوید کہ ای فرزند آدم با حرص بدنیا شما مرا بہ نماز و روزہ زیادتی نتوانید فریفتن چہ تا من روی از خوشنودی خدای سبحانہ و از بہشت بگردانیدہ ام مراد نیا دادہ اند و بشما برگماشتہ اند تا شما از دنیا بہ تمامی رو نگردانید از من سلامت نمانید و در خبر است کہ ہر کہ اندیشہٴ خود را یک اندیشہ گرداند یعنی آن جهانی مولیٰ تعالیٰ ہمہ غمہا و اندیشہاء ویرا کفایت کند و ہر کہ دل خویش را باندیشہا و غمہاء پراگندہ مشغول گرداند یعنی اندیشہاء دنیا مولیٰ تعالیٰ باک ندارد کہ مراو را در یکی از اندیشہا ہلاک گرداند و بسیار مجاہدہ باید تا آدمی یک اندیشہ شود چہ مولیٰ تعالیٰ طبع آدمی را چنان آفریدہ است کہ ہر چہ خوشیہا است در دنیا ہمہ او را دوست دارد چنانکہ می فرماید قولہ تعالیٰ زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ

وَالْحَرْثِ ذٰلِکَ مَتَاعُ الْحَیٰوۃِ الدُّنْیَا یعنی آراستہ کردہ شدہ است مر آدمیان را دوستی خوشیہا
وآرزوہا از زنان وپسران وزر وسیم برہم نہادہ واسپان تمام آفرینش وچہار پایان وکشاورزیہا
واین بود ہمہ برخورداری دنیا پس معلوم شد کہ طبع آدمی بر انست کہ ہمہ این چیزہا را دوست
دارد وتا طبع را غلاف نکند دوستی این جہان از دل بیرون نکند اندیشہاء این چیزہا از دل بیرون
نرود وچہ اندیشہ چیزی بخورد ومہر آن چیز بود ہر چند مہر چیزی بیشتر بود اندیشہ آن چیز بیشتر بود
وتا آدمی آفت ہای دنیا نہ بیند مہر دنیاش در دل کم نشود وتا مہر دنیا کم نشود مہر آخرت بدل در
نیاید وتا مہر آنجہان بدل اندر نیاید اندیشہ آنجہان درست نشود وچون اندیشہ آنجہان درست
شد اندیشہ وغمہای این جہانی را حق تعالیٰ کفایت کند ہمچنین تا آدمی مہر دنیا وآخرت را بہ تمامی از
دل بیرون نکند مہر حق تعالیٰ دل او را نگیرد وابو یزید گفت رحمۃ اللہ کہ چہل سال رو بخلق آوردم وخلق
را بحق تعالیٰ خواندم کسی مرا اجابت نکرد وروی از ایشان بگردانیدم قصد حضرت کردم ہمہ را پیش از
خویشتن آنجا یافتم سخن مشایخ است قدس اللہ ارواحہم بندیان را افضل لعلم است وعمل و
متوسطان را افضل باوب است وعارفان را ہمت والہمۃ ماینبعث من نفسک علی طلب
المعالی وقیمۃ کل امرء ہمتہ ۔ وگفتہ اند اول محبت موافقت است پس میل است پس
موانست است پس مودت است پس ہوا ست پس خلت است پس محبت است پس
شعف است پس ازان بندگی واسیر لسیت با تجرید ظاہر وتفرید باطن پس ازان عشق است
اما میل آن است کہ قول وفعل وقلب وقالب واعضا وجوارح تو ہمہ سوی حق شود وخاص
از برای حق باشد وموانست آنست کہ بدل از ہمہ گریزان باشی وخدای را بسجانہ ورضاء
او را جویان باشی وبا او خوی کنی وبی او نتوانی بودن مودت آن است کہ عجز وزاری دل در
خلوت پیش حق بود وگریہ از غایت آرزومندی بدیدار پیش او کنی وہوا آن است کہ خون در
خدمت دوست آب شود وکثافت دل ودر آرزوی او ودر خدمت او تمام زایل شود ورسول صلی اللہ
علیہ وسلم در خدمت حق سبحانہ بارہا بسر انگشت نماز کردی وپای مبارکش آماس کردی وخلت
آنست کہ جملہ تن واعضا وجوارح از محبت دوست پر شود واز محبت غیر خالی شود ومحبت
آنست کہ بندہ خود را در بعضی اوصاف کہ مشترک است میان بندہ وحق موصوف گرداند تا

امر تخلقوا را بجا آورده باشد و کمال تزکیه برای محبت فرموده اند هر چند نفس پاک تر گردد محبت راه بیشتر یابد و باخلاق حمیده موصوف تر شود و از افعال قبیحه دورتر شود و شعف آنست که دل از حجاب غفلت بیرون آید و از غایت آرزمندی به جمال دوست آب دیده راینهان دارد تا محبت او را کسی نداند و وَلَه آن است که شیفتهٔ جمال دوست باشی چون بیماران که کس مداوای درد تو نداند و عشق و بیقراری دل بود به دیدار دوست در خبر است که چون دل رسول علیه السلام در عشق بیقرار شدی با ام المومنین عایشه رضی الله عنها گفتی کَلِّمِینِی یا حمیرا عارف را یافت این درجات به متابعت رسول صلی الله علیه وسلم حاصل شود هر دلی که در آن نور عشق در آید آن دل وجود حق را سبحانه بی ترکیب مقدمات عقلی دریابد و سِر قرب او را باهر وجودی فهم کند وهو معکم اینما کنتم. ونحن اقرب الیه من حبل الورید این بود لا اشارة الی نفی الوجود عن الغیر دا اثبات الوجو. لله سبحانه یکی میگوید که معبودی نیست جز خدای سبحانه دیگری میگوید موجودی نیست جز خدای سبحانه کمال توحید آن است که موجود جز خدای را نه بیند سبحانه عارف هرچه بیند از مخلوقات و از منع و عطا و نفع و ضر و حیوة و موت و غیر این ها هرچه بروی نام موجودی برود خدا و ند است سبحانه که متفرد است به پیدا کردن او بی شریک پس خوف همه از وی باشد سبحانه و امید وی هم بوی باشد و آنچه می رساند از سبب اینها آن حقست سبحانه که می رساند از نفع و ضرر و این ها مظاهر ند و مسخر حق اند و قوت و حرکت ذره از ذرات کون بخود کسی را نیست بی قوت خدای او چون این مقدمه ظاهر شد موجود جز او نباشد سبحانه سخن حسین منصور است که هر کس که به حقیقت توحید رسید چون و چرا از میان برخواست از دریچها و شیشها یک نور آفتاب است که می تابد اگرچه آن نور بحسب محلها بسیار می نماید آن بسیاری مانع وحدت او نباید پس تفاوت در نظرها است وهذه الحالة اذا غلبت سمیت بالاضافة الی صاحب الحالة فناء بل فناء الفناء لانه فنی عن نفسه وفنی عن فنائه فانه لیس لشعر بنفسه ویسمی هذه الحالة بالاضافة الی المستغرق بلسان المجاز اتحاداً وبلسان الحقیقة توحیداً. الیاء یدک المبسوطة بالانفاق ولبتر یقینک الی یوم التلاق ـ بزرگان گفته اند که هر که مال از خدای تعالی نگیرد بخدای سبحانه نتواند داد و درجه کمترین از خدای سبحانه وتعالی آن بود

که بدستوری شریعت حاصل کنی تا بدستوری خدای سبحانه گرفته باشی و درجه برتر آن بود که هر چه
از مال بوجه حلال بتو رسد دهنده او خدای را دانی سبحانه و دل بر اسباب ننهی که اسباب روپوشی
بیش نیست از همه اسباب باید منقطع باشی اگر میدهد او میدهد و اگر نمیدهد اوست که نمیدهد و هر
کس که چیزی میدهد آن چیز بدرویش نمی دهد به حقیقت بخود میدهد چه نفع آن انفاق در دنیا و
آخرت راجع بوی است و بزرگان گفته اند هر کرا مال کم آید از بخیلی کم آید و هر کرا یار کم آید از
بدخوئی کم آید و هر کرا کس کم آید از ناکسی کم آید بزرگان گفته اند مرد که بزرگ شود به تعظیم حق تعالی
و دید ناکسی خود بزرگ شود و نشان تعظیم وی تعظیم امر وی است سبحانه و تعظیم حکم وی و تعظیم خلق
وی تعظیم حق سبحانه و تعالی به معرفت وی حاصل شود و تعظیم امر وی عبادت اوست و تعظیم حکم
وی عبودت اوست و تعظیم خلق وی مروت اوست در حق خلق وی چه نعمت باید که وسیله
عبادت یا عبودت شود و آن وقتی بود که آن چیز سرمایهٔ خیری شود و اگر سرمایه شری شود آن نوع
خذلان بود معنی تجرید آن بود که ظاهر مجرد بود از اعراض و باطن از اعواض یعنی از عوض دنیا هیچ نستاند
و بر ترک آن طمع عوضی ندارد نه در دنیا و نه در آخرت بلکه بر خود واجب داند تجرید ظاهر و باطن برای
عبودت عبادت خداوند سبحانه و آنرا خاص برای خدای سبحانه نه برای سببی و علتی غیر حق تعالی و
تقدس و کمال تجرید آن است که بنده بسر خویش مجرد شود از ملاحظه مقاماتی و احوالی که بدان رسد
یعنی بدان مقامات عالی فرو نیاید و بدان احوال باز نماند و بدان سبب از مقامات عالی تر و
شریف تر باز نماند و بی نصیب نشود و تفرید آن است که از اشکال یکتا شود و باحوال از
اقوال متفرد گردد و در افعال متوحد شود معنی تفرد از اشکال آنست که با هیچ شکلی از اشکال
انس نگیرد و متوحش نیز نشود بلکه وجود و عدمش باید که نزد او یکسان شود و معنی تفرد در احوال
از اقوال آن است که نفس را هیچ حال نه پسندد از رویت حال برویت محول حال غایب
نشود و معنی توحید در افعال آن است که هر فعل که کند خاص برای حق تعالی کند و در آن عمل
نظرش بر نفس یا بر مراعات خلق یا مطالبت عوضی از اعواض در دنیا یا در آخرت نباشد
و گفته اند تجرید آنست که بنده مالک هیچ چیز نباشد و تفرید آن است که بنده هیچ چیز نباشد
و چه چیزی بود که بر دل آید از ترسی یا غمی یا دیدن معنی حال از احوال آخرت یا کشفی یا حالتی که

میان بندہ و حق بود و گفتہ اند وجد سمع و بصر است. قال اللہ تعالیٰ فانہا لا تعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور و قال اللہ سبحانہ او القی السمع وھو شہید وہر کس در وجد ضعیف بود تواجد کند و تواجد آن بود کہ آنچہ در باطن باید بر ظاہر پدید آید اما آنکس کہ دران قوی بود متمکن و ثابت و ساکن باشد قال اللہ تعالیٰ تقشعر منہ جلود الذین یخشون ربہم ثم تلین جلودہم و قلوبہم الی ذکر اللہ. نوری گفت رحمۃ اللہ کہ وجد شعلہ بود کہ از مقام شوق چون برق بجہد و در اسرار بندگان منتشر و منتہی شود و در حالت ورود و رسیدن جوارح را در طرب یا در اضطراب و حرکت آرد و گفتہ اند کہ وجد مقرون بود بزوال یعنی پدید آید و زایل گردد و معرفت ثابت بود و او را زوال نبود بعضی گفتہ اند کہ وجد بشارت حق ست سبحانہ بترقی در مقامات مشاہدات خداوند سبحانہ و وجد ثمرۂ اوراد است در طاعت وہر کہ ورد طاعت بیشتر وجد او کامل تر فاما وجود عبارت است از ثبوت سلطان حقیقت در دل و این معنی دست ندہد مگر بعد از زوال بشریت از دل کہ صفات بشریت است کہ آن غفلت و شہوت و محبت غیر حضرت ست کہ منافی حقیقت است و در آوان ظہور سلطان حقیقت بقایای بشریت محالست درین معنی قول ابوالحسن نوریست کہ میگوید بیست سال است کہ من درمیان وجدم و فقد وہر گاہ کہ پروردگار خود را یافتم دل خود را گم کردم و چون دل خود را یافتم پروردگار خود را گم کردم تواجد اہل بدایت را باشد و وجود اہل نہایت را و وجد اہل وسط را کہ وجد درمیان بدایت و نہایت می باشد دیگر از الفاظ مصطلحہ ایشان لفظ غلبہ است کما قیل الغلبۃ حال تبدو للعبد لایمکن معہا ملاحظۃ السبب ولا مراعات الادب یعنی غلبہ حالی بود کہ بر بندہ ظاہر شود کہ او را با وجود آن حال امکان ملاحظہ اسباب و مجال مراعات آداب نماند و گاہ بود کہ حال او بجائی رسد کہ کسی احوال او راند بر و انکار کند وا زوی غایب و مشغول بود چون غلبۂ آنچہ بدو رسیدہ بود کم گردد و ساکن شود و بخود باز آید و آنچہ برو غلبہ کند خوف بود یا ہیبت یا اجلال یا حیا یا بعضی ازین احوال چنانکہ در حدیث آمدہ است از ابی امامہ بن عبد المنذر آن روز کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم بنی قریظہ را فرمود تا بحکم سعد بن معاذ فرود آیند و او را در قضیہ کہ افتادہ بود و ایشان را بحکم سازند بنی قریظہ با ابی امامہ مشورہ کردند ابو امامہ با ایشان خویشی داشت

از روی شفقت بدست اشارہ بحلق کرد یعنی کہ سعد حکم لقتل خواہد کرد بعد ازان کہ آن فعل کرد پشیمان
شد و بدانست کہ باخداوند و رسول خیانت کردہ روی خود را بر زمین نہاد و بروی میرفت تا خود را بر
عمودی از عمودہای مسجدی بست و گفت کہ ازین جا نروم تا حق تعالیٰ مرا بدان فعل کہ کردہ ام توبہ
ندہد بستن او نفس خود را بر ستون مسجد بسبب غلبہ خوف حق بود سبحانہ و آن غلبہ خوف آن را ازان
مشغول کرد و غافل گردانید کہ بخدمت رسول صلی اللہ علیہ وسلم آید تا برای او استغفار کند زیرا
کہ بر وآن واجب بود کہ بہ خدمت رسول صلی اللہ علیہ وسلم آید تا برای او استغفار کند لقولہ
تعالیٰ وَلَوْ اَنَّهُمْ اِذْ ظَّلَمُوْا اَنْفُسَهُمْ جَاءُوْكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللّٰهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُوْلُ
لَوَجَدُوا اللّٰهَ تَوَّابًا رَّحِيْمًا نہ آنکہ خود را بر ستون بندد کہ بر ستون بستن بروی نہ فرض بود و نہ
سنت بلکہ خلاف شریعت بود زیرا کہ چون رسول را صلی اللہ علیہ وسلم حال او معلوم شد فرمود کہ
اگر پیش من آمدی تا من برای او استغفار کردمی خود را بر ستون او بستن او را حاجت نبودی اما
چون خود را بر ستون بست من نتوانم کہ او را اطلاق کنم اِلّا وقتی کہ حق سبحانہ وتعالیٰ توبہ او را قبول
کند و تا حق سبحانہ وتعالیٰ آیہ قبول توبہ او نفرستاد رسول علیہ السلام او را از ستون باز نکرد
و چون خوف حق سبحانہ وتعالیٰ بر ابولبابہ غالب شد او را امکان ملاحظہ استغفار رسول
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سبب مغفرت اوست نبود و مجال مراعات آداب طلب اعتذار آن
از رسول صلی اللہ علیہ وسلم نماند وہمچنین در سال حدیبیہ چون رسول صلی اللہ علیہ وسلم خواست
کہ با مشرکان صلح کند عمر را رضی اللہ عنہ حمیت دین غلبہ کرد و با اعتراض در پیش آمد و پیش
ابوبکر رضی اللہ عنہ رفت و گفت یا ابابکر محمد صلی اللہ علیہ وسلم رسول خداست گفت بلی
گفت ما مسلمان ہستیم گفت بلی گفت ایشان مشرکان ہستند ابوبکر گفت بلی گفت در
دین چرا دنیت باید داد ابوبکر گفت علامت نگاہ دار و اعتراض مکن کہ من کہ ابوبکرم گواہی
میدہم کہ محمد رسول خدای است عمر گفت کہ من نیز گواہی میدہم کہ محمد صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم رسول خدا ایست سبحانہ در ان غلبہ بہ خدمت رسول صلی اللہ علیہ وسلم آمد وہمچنانکہ با
ابابکر رضی اللہ عنہ گفتہ بود با رسول صلی اللہ علیہ وسلم بگفت رسول صلی اللہ علیہ وسلم چنانکہ ابابکر
در جواب گفتہ بود بگفت و بعد ازان گفت صلی اللہ علیہ وسلم کہ یا عمر من بندہ خدایم و رسول

او مخالفت نکنم وا و مرا ہرگز ضایع نگذارد و عمر گفت رضی اللہ عنہ ہمیشہ از خوف آن اعتراض کہ بر رسول صلی اللہ علیہ وسلم کردہ بودم وآن سخن را کہ گفتہ بودم نماز گذاردم و روزہ داشتم و صدقہ دادم و بندہ آزاد کردم تا آن خوف بر جا مبدل گشت و ہمچنین اعتراض کرد و رسول صلی اللہ علیہ وسلم آنروز کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم خواست کہ بر عبداللہ ابن ابے سلول کہ سر منافقان بود نماز گذارد عمر گفت رضی اللہ عنہ کہ بیامدم تا در برابر رسول صلی اللہ علیہ وسلم بالیستادم و گفتم کہ یا رسول اللہ نماز خواہی گذارد بر ابن سلول کہ فلان روز چنین وچنان فعلہا و منافقیہا با رسول صلی اللہ علیہ وسلم کردہ بود یاد می کردم تا رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود کہ دور شو از من یا عمر مرا بر نماز گذاردن بر ابن ابی سلول مخیر کردہ اند نماز گذاردن اختیار کردہ ام پس جبرئیل علیہ السلام آیہ آورد و اختیار بر داشت قولہ تعالیٰ وَلَا تُصَلِّ عَلٰٓی اَحَدٍ مِّنْھُمْ مَّاتَ اَبَدًا پس مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم بر و نماز نکرد و عمر فرمود رضی اللہ عنہ از جرأت و دلیری کہ آن روز با رسول صلی اللہ علیہ وسلم بر دِ نماز نکرد، کردم متعجب گشتم و ہمچنین حکایت کردہ اند از ابی طیبہ رسول را صلی اللہ علیہ وسلم حجامت کرد خون رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را بیاشامید وآن در شرع محظور و حرام بود اما چون آن فعل از غلبہ حال کرد رسول صلی اللہ علیہ وسلم عذر او بخواست امثال این معنی از صحابہ و اولیاء اللہ بسیار واقع شدہ است و این ہمہ دال ست بآنکہ غلبہ حالی درست ست و آنچہ در حال سکوت جایز نباشد در غلبہ حال جائز باشد و آنکس کہ در حال غلبہ ساکن و ثابت بود بچیزی کہ بالاتر و شریف تر از ان بود حال او تمام تر و کامل تر بود چنانکہ ابوبکر بود رضی اللہ عنہ و وقت باشد کہ از تجلی عظمت حق سبحانہ وتعالیٰ در بندہ ہیبتی پدید آید و وزخ کہ سبب بلا است دران ساعت از سروی ساقط گردد و ذات مغلوب بر جا باشد ولیکن صفات وی از تاثیر آن فرو ماند چنانکہ نور ستارگان ہر شب تاریک را غلبہ کند باز چون آفتاب برآید نور ستارگان را غلبہ کند و ہر چند نور ایشان بر جا باشد ولیکن کس نہ بیند منطمس گردد و برین صفت ابوحامد بودہ است قدس اللہ سرہ کہ تعظیم حق سبحانہ بروی چنان غلبہ گشتہ بود کہ چون بنماز ایستادی گفتی اللہ مثل آنان کہ اکبر گفتی بیہوش شدی و بیفتادی سالہا عمر برین گذاشت وہم برین حال وفات کرد باز مقام انبیا علیہم السلام برترین ہمہ مقامات است چنانکہ ہر

حالتی کہ بعضی از اولیا بدان مغلوب کردند قوت وقت انبیا علیہم السلام آنرا مغلوب گرداند۔
ایشان مشکور باشند نہ معذور و غیر ایشان مشکور شاید و معذور شاید معذور را اعتقاد و را شاید نہ
اقتدا را دو باز استغراق اسرار راعلی الاطلاق یک درجہ نیست در مقام فنا عما سوی اللہ د
سایر مقامات اختصاص بلکہ تفاوت درجات آن بحسب تفاوت استعدادات است پس بسیار
و بیشمار است چنانکہ گفتہ اند الفنا و غیرہ من مقامات الاختصاص صورہا مختلفۃ وحقایقہا واحدۃ
لانہا لیست من جہۃ الاکتساب ولکن من جہۃ الفضل معنی این سخن آنست کہ مقصد مقصود ہریکی
از ارباب احوال و مقامات حق ست سبحانہ وتعالیٰ وحق سبحانہ یکی ست وجود با قرب حاصل
آید وعلت قرب بقربت حق ست سبحانہ نہ تقرب بندہ ولیکن بر بندہ بندگی کردن است
چون دہندۂ ہر مقام یک ست و آن حق ست سبحانہ حقیقت یکی آمد اما با ہر یکی بہ صفتی
تجلی فرماید با ضعیفان بہ مقدار ضعف ایشان و با قویان بہ مقدار قوت ایشان اہل معرفت گفتہ اند
نہ ہر کہ طاقت دربانی دارد طاقت وزیری دارد آنکس کہ اہل مقام برتر است او را فروتر آری
از یاس ہلاک شود و ہر کسی بہ مقام فروتر است وی را برتر بری در غرور ہلاک شود در حدیث
الٰہی فرمودہ انا ادبر امر عبادی لعلمی بقلوبہم انی علیم خبیر یکی را غذا بلا باشد و یکی را غذا نعمت
تا سبب کمال دین ہر دو گردد در صبر و شکر در کشف المحجوب آوردہ است کہ درویشی بمکہ اندر
آمد و در مشاہدہ خانہ یکسال بنشست کہ نہ طعام خورد و نہ آب و نخفت و بی طہارت نشد از
اجتماع ہمتش بر رؤیت خانہ کہ آنرا حق سبحانہ وتعالیٰ بجود اضافت کردہ است غذای تن و
مشرب جانش گشتہ بود پس اولیٰ تر کہ مشاہدۂ حق سبحانہ وتعالیٰ در سر بندہ این استغراق
و کمال آن این حالت واجب کند شکر آن بود کہ سالک کہ از تمیز کردن میان اشیا غایب
و مشغول شود نہ از اشیا و آنچنان بود کہ در موافقت حق سبحانہ وتعالیٰ چنان مستغرق بود
کہ میان خوشی و ناخوشی و سختی و آسانی فرق و تمیز نتواند کرد زیرا کہ غلبات وجود حق سبحانہ
وتعالیٰ او را از مقام تمیز کردن میان لذت و الم بجذبہ موافقت اسقاط کردہ شود چنانکہ شاعر گوید

نظم

از تو آید خوش بود ؛ خواہی شفا خواہی الم

وچنانکہ در بعضی روایات می آید کہ حارثہ گفت رضی اللہ عنہ کہ سنگ وکلوخ وزر ونقرہ نزد من یکسان است وچنانکہ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ گفت ہیچ باک ندارم کہ در حالت فقر باشم یا در حالت غنا زیراکہ در فقر صبر است ودر غنا شکر غلبہ رؤیت حق سبحانہ وتعالیٰ از تمیز کردن میان آسانی ودشواری وفقر وغنا وصبر وشکر بیرون بردہ اما ہشیاری بعد از سکر چنان بود کہ بندہ تمیز کند میان لذت والم ودر موافقت حق سبحانہ وتعالیٰ مؤلم را بر ملتذ اختیار کند واز مؤلم لذت یابد نہ الم چنانکہ بعضی بزرگان گفتہ اند کہ اگر مرا ببلا پارہ پارہ کنی دمبدم محبت تو زیادہ گردد ابودرداء گفت کہ مُردن را دوست میدارم اشتیاق الی لقاء ربی وبیمار را دوست میدارم تکفیر الخطیئۃ و فقر را دوست میدارم تواضعاً لربی روایت کردہ اند کہ یکی از صحابہ گفت ای خوشا آن دو مکروہ فقر ومرگ واین حال تمام تر بود از صاحب سکر زیراکہ صاحب سکر در مکروہ اختد لیکن ازان الم نیابد از وجود کرامت زائل وغایب بود واین صاحی آلام را بر ملاذ اختیار کند نہ از غلبہ شہود فاعل بوی از مؤلم لذت یابد وسختی بہ سبب مشاہدہ فاعل برو سہل وآسان گردد اما ہشیاری کہ پیش از سکر بود گاہ بود کہ ناخوشی بر خوشی گزیند واز ناخوشی الم یابد واز خوشی لذت اما آن برای ثواب وعوض کند پس او درین مقام موصوف بود بہ صفات صبر وشکر نہ بہ صفات صحو وسکر واین دو مقام بہ معنی صحو وسکر مقام بی صفتی است یعنی ازان خداوند است سبحانہ نہ ازان بندہ وبندہ میان این دو حال است گاہ در صحو وگاہ در سکر وآنچہ گفتہ اند کہ سکر عبارت است از رفع تمیز میان احکام ظاہر وباطن بہ سبب اختطاف نور عقل در اشعۂ نور ذات بیان این سخن آن است کہ اہل وجد دو طائفہ اند محبان ذات ومحبان صفات منشاء وجد اولیان نور ذات است ومنشاء وجد آخریان عالم صفات ودر وجد محبان صفات فترات ووقفات بسیار اتفاق افتد بخلاف وجد محبان ذات بسبب عموم ذات وخصوص صفات وجدی کہ از عالم صفات بود آن قوت ندارد کہ وجدی کہ آثار انوار ذات باشد واجد ذات در بدایت وجد بجہت قوت وغلبہ کردار ومغلوب سلطنت حال گردد وبافشاء اسرار الربوبیۃ مبالات ننماید ویقال السکر اسم یشار بہ الی سقوط التمالک فی الطرب وھذا من مقامات المحبین خاصۃ فان عیون الفناء لا یقبلہ ومنازل العلم لا یبلغہ

وسقوط التمالک عدم الصبر فالسکر یشار بہ الی زوال الصبر لاستیلاء
سلطان الطرب وقوۃ والسکر مخصوص بمقام المحبین لان مقام المحبۃ ملتقی مقام
العامۃ وساقۃ الخاصۃ والعامۃ ھم المقیدون باحکام العلم والخاصۃ ھم
الماخوذون بنور التجلی عن ید العلم والمحبۃ یتولد بین الھمۃ والانس والانس
لا یکون الا لشھود المحبوب والھمۃ لا تقوی الا بالعلم والمحبۃ اول اودیۃ الفنا
والعلم یحکم بالوجود فیقع المحب فی الحیوۃ ومن علامات السکر ان یکون المحب
غریقاً فی بحر السرور لا یفارقہ کذلک المحب الی یفارق السرور ومن ذاق شیئاً
من المحبۃ علم صحۃ ھذا القول فنعیم المحبۃ دایم وصبر المحب عن المحبوب ھایم
والمحبۃ وان امتزجت لذتھا بالم الشوق الا انہ الم لطیب لصاحبہ بحیث
لا یختار مفارقتہ ویلتذ المحب بالم الشوق لذۃ یغلب لذلک الالم یعنی یلتذ
بذلک الالم ایضاً فیضاعف اللذۃ بامتزاج الالم واحکام المحبۃ والسکر ھو
غیر مضبوطۃ لا یعرفھا الا من وقع فیھا وذاق نعیمھا فہو یصدق ما قلنا عن علم
وقال القشیری الغیبۃ غیبت القلب عن علم ما یجری من احوال الخلق
لاشتغال الحسن بما ورد علیہ ثم قد یغیب عن احساسہ بنفسہ وغیرہ
بوارد من تذکر ثواب او تفکر عقاب وربما یکون الغیبۃ عن احساسہ بمعنی
یکاشف بہ من الحق سبحانہ ثم انھم مختلفون فی ذلک حسب احوالھم فمنھم
من لا یجد غیبۃ ومنھم من ید ومن غیبۃ والسکر غیبۃ بوارد قوی والغیبۃ
قد یکون للعباد بما یغلب علی قلوبھم من مقتضیات الخوف اوالرجاء والسکر لا یکون
الا لاصحاب المواجید - درحال سکر منفعت ومضرت نداند واز لذت والم غایب بود باوجود لذت
والم از نفس اشیا غائب نگردد کہ این صفت میت است بلکہ از تمیز میان نفع وضر غائب گردد
فان غلبات وجود الحق سبحانہ لیسقط عن عبد التمیز بین ما یولم ویلذ غلبات یافتن حق سبحانہ ساقط
گرداند بندہ را از تمیز کردن میان آنچہ ویرا از الم باشد یا لذت پس ہر کہ میان عز وذل
وجاہ وسقوطش تمیز کند علی الحقیقۃ محب نیست والشکر من مقامات المحبین خاصۃ د

قال ایضاً اذا کوشف العبد بنعت الجمال حصل الشکر و الطرب الروح وہام القلب اگر از ہمہ معاصی دور شوی و ہمہ طاعت ہا و امر و نہی کہ آموختہ کار کنی از عامۂ بہشتیان باشی خصوصیت خاصگان خبر از دور بینی کہ سبق از ہمہ بصفاء دل بر دنار و صعب . دل ہمتی باشد کہ کسی را تمام عالم عیش بود و از ہمہ بہشتیان باز پس بود اللّٰھم لا تکلنا الی انفسنا و علمنا معاملتنا و لا لاحد غیرک طرفۃ عین ولا اقل من ذلک و اجعلنا ممن یتمسک بحبل فضلک و یعتمد فی جمیع مآربہ علی جودک و کرمک و فی دینہ و دنیاہ علی طولک و لطفک یا ارحم الرحمین و نیز گفتہ اند السکر و ہش و یلحق سر المحبۃ فی مشاہدۃ جمال المحبوب فجاءۃ لان روحانیۃ الانسان التی ہی جوہر العقل لما انجذب الی جمال المحبوب بعد شغل العقل عن النفس و ذہل الحس عن المحسوس و المم با الباطن فرح و نشاط و ہزۃ و انبساط لتباعدہ عن عالم التفرقۃ و التمیز و اصحاب السکر و ہش و ہیمان و ولہ لتحیر نظرہ فی شہود الجمال و ہذہ الحالۃ تسمی سکراً لمشارکتہا السکر الظاہر فی الاوصاف المذکورۃ الا ان السبب لاستتار نور العقل فی السکر المعنوی غلبتہ نور الشہود و فی سکر الظاہر غشیان ظلمۃ الطبیعۃ لان النور کما یستتر با الظلمۃ یستتر با النور الغالبۃ کاستتار نور الکواکب نحلبتہ نور الشمس و السکر حال شریف یعتور علیہ صحوان فی الصحو الاول حضیض النقصان لافادۃ اثباۃ الحدث و السکر معراج السالکین لافادۃ محو الحدث و الصحو الثانی ادج الکمال لافادتہ اثبات القدم کما قیل و فی الصحو بعد المحو لم اک غیرہا و الصحو الثانی حال یصیر مقاماً و یکون اعز من السکر و السکر الزایل فی صحو الثانی ہو الذی یظہر من مشاہدۃ جمال الصفات و لا یستقر من حال الشہود و الا ہذہ و السکر الواقع فی الصحو الثانی ہو الذی یظہر من مشاہدۃ جمال الذات فلا یزول لعدم استقرار حال شہود الذات فی الدنیا و موطن استقرارہا الآخرۃ و لا یحصل لاحد فی الدنیا الا لمحالات لسیرہ لی مع اللّٰہ وقتُ عبارۃ عنہا و الرؤیۃ الموعودۃ لاہلہا فی الآخرۃ ہی ہذہ و یتردد السایر بین الصحو الاول المثبت للحدوث و السکر الماحی لہ و یسمی ہذہ الحالۃ تلوینا و مناط تلوینہ الجود الذی ہو منازل الصحو الاول و السالک لا یستغنی عن السکر ما لم یخلص عن الصحو الاول و حال الشہود لا یدوم فی البدایۃ بل یلوح و یخفی سریعاً فلا یزول نورہ و ظلمتہ وجود للسیار با الکلیتہ فاذا استقر

حال المشاہدۃ ودام محو الحدث واثبات القدم وتسمی ہذہ الحالۃ تمکینا لدوام الوجدان وصاحب السکر لا یدوم وجدانہ ویکون مامورًا تحت تصرف التلوین ؛ اہل تمکین کسانی اند کہ از رق تصرف کون آزاد شدہ اند وحجاب از پیش بصیرت ایشان برداشتہ شدہ و در حال ایشان راہ نیابد، ہیچ چیز از ممکنات سر ایشان را از مشاہدہ محبوب واشتغال باو مشغول نتواند کردن ودائما در عین شہود احدیت اند اختلاط با خلق ومشاہدہ احوال ایشان در ایشان اثر نکند وصفت ایشان را تغیر نتواند کرد چنانکہ اہل تلوین را واہل تمکین را نیز تلونیات احوال ہست اما فرق آنست کہ ایشان بر احوال باطنی خویش غالب اند ومتصرف ومی توانند پوشید وقالوا فی الفرق بین المقام والتمکین مقام عبارت است از اقامت طالب برادای حقوق مطلوب بشدت اجتہاد وصحت نیت وتمکین رفع تلوین است وحال ومقام بہ معنی نزدیک است ومراد از تلوین گشتن است از حال بحال ومراد از تمکین آنست کہ متمکن باشد متردد نباشد رخت خود یکسر بحضرت بردہ واندیشہ غیر از دل ستردہ ومقامات منازل راہ ہست وتمکین قرار اندریش کاہ است تمکین عبارت ست از اقامت محققان در محل کمال ودرجہ اعلا رسول صلی اللہ علیہ وسلم متمکن بود از مکہ تا قاب قوسین ودر عین تجلی بود از حال نگشت وتغیر نیا ورد آب در جوی روان باشد چون بدریا رسد قرار گیرد وچون قرار گرفت طبع نگرداند ہر کرا آب باید بوی میل نکند صحبت وی آنکس طلبد کہ جواہر یابد یا ترک مہر وجان بگوید وسرنگوں سار خود را در اندازہ واگر چنان نکند جوہر عزیز مکنون بدست نیاید وچون قطع منازل وگذشتن مقامات بہ محل تمکین رسد اثبات تلوین از وی ساقط شود واخلع نعلیک والق عصاک نعلین بیرون کند عصا بیفگند کہ آن آلت قطع مسافت بود در حضرت وحدت مسافت آنجا محال باشد موسیٰ صلوات علیہ وسلامہ متلون بود حق تعالیٰ بیک نظر کہ بر کوہ تجلی کرد ہوش از وی بشد وخر موسیٰ صعقا ورسول صلی اللہ علیہ وسلم متمکن بود واین درجہ اعلا بود وتمکین بر دو گونہ بود یکی آن است کہ نسبت تمکین وی بمشاہد خود بود باقی الصفۃ بود وآنرا کہ حوالہ تمکین بشاہد حق بود فانی الصفۃ بود ومرد فانی صفت را فنا وبقا ووجود وعدم درست نیاید این اوصاف را موصوف باید وچون موصوف مستغرق بود حکم وصف از وی ساقط شود واندرین

معنی سخن بسیار است و مادام کہ سالک از حق صفات نفس عبور نکردہ باشد و بعالم صفات حق نرسیدہ باشد آنرا صاحب تلوین نگویند چہ تلوین بہ جہتہ تعاقب احوال مختلفہ باشد و مقید صفات نفس را صاحب حال نخوانند پس تلوین ارباب قلوب را تواند بود کہ ہنوز از عالم صفات تجاوز نکردہ اند و بذات نرسیدہ زیرا کہ صفات متعدد است و تلوین جای بود کہ تعددی باشد و ارباب کشف ذات از حد تلوین گذشتہ اند و بہ مقام تمکین رسیدہ چہ در ذات بجہتہ وحدت بتغیر صورت نہ بندد و خلاص از تلوین کسی را بود کہ دل او از مقام قلبی بہ مقام روحی عروج کردہ باشد و از تحت تصرفات بیرون آمدہ و در فضاء قرب ذات متمکن گشتہ و اینجا لطیفۃ البیت وہما ناکہ چون قلب از مقام قلبی بہ مقام روحی رسد نفس نیز از مقام نفسی بہ مقام قلبی پیوندد و تلوینی کہ پیش ازان قلب را بود از قبض و بسط و حزن و سرور و خوف و رجا درین مقام عارض نفس نشود و نفس بہ نہایت قلب صاحب تلوین گردد و این تلوین بہ حقیقت تمکین را قادح نباشد بہ سبب عدم احتجاب نور کشف و تغیر بوجود این تلوین و ممکن نیست کہ تا رسم بشریت باقی بود تغیر از طبیعت بکلی مرتفع شود و لیکن آن تغیر صاحب تمکین را از مقام تمکین خارج نگرداند و فی العوارف لیس المعنی بالتمکین ان لایکون للعبد تغیر فانہ بشر وانما نعنی بہ ان ما کوشف بہ من الحقیقۃ لایتواری عنہ ابداً ولا یتناقص بل یزید و صاحب التلوین قد یتناقص الشیء فی حقہ عند ظہور صفات نفسہ ولیغیب عند الحقیقۃ فی بعض الاحوال ویکون ثبوتہ علی مستقر الایمان وتلوینہ فی زوایۃ الاحوال وقال بعض کبراء العارفین فی شرح الالفاظ التی تداولہا الصوفیۃ المحققون من اہل اللہ سبحانہ وتعالی التلوین ہو تنقل العبد فی احوالہ وہو عند الاکثرین مقام الناقص وعندنا ہو اکمل المقامات وحال العبد فیہ حال قول کل یوم ہو فی شان والتمکین عندنا ہو التمکین فی التلوین وقیل ہو حالۃ اہل الوصول وانما قال ہو عندنا اکمل المقامات لانہ رحمۃ اللہ اراد بالتلوین الفرق بعد الجمع اذا لم یکن کثرۃ الفرق حاجبۃ عن وحدۃ الجمع ومقام احدیۃ الفرق فی الجمع وانکشاف حقیقۃ قولہ تعالی کل یوم ہو فی شان ولا شک انہ اعلی المقامات وعند الاکثرین ذلک نہایۃ التمکین وقال فی شرح المنازل السائرین آخر مقامات الولایۃ ونہایۃ مراتب

التدلی وبدایۃ مقامات التدلی لانہ اذا ردالی البقاء وخلع علیہ خلعۃ الوجود للاصطفاء
وانشرح صدرہ باللہ سبحانہ وشاہد رسوم الخلقیۃ فی عین الحقیہ فاوتی حقایق المعارف
والحکم التی ہی من اسرار الاسم الہادی لتملیک الناس بالاصالتہ ان کان نبیاً وا لانبا
الخلافۃ۔ ان کان ولیاً معنی غیبت آن باشد کہ بندہ بکلی از حظوظ نفس غایب بود واصلاً بدان
نظر والتفات نکند وآن حظوظ قایم باشد وموجود دران ولیکن او بمشاہدۂ حقوق حق از
ملاحظۂ آن غایب باشد وفانی چنانکہ ابو سلیمان دارائی گفت درحق آن راعی چنانکہ
او را گفتند کہ کنیزک ورقاتہا در بازار دیدند او گفت کہ آن ازرقاست وتا آن زمان او
از کبودی رنگ چشم واز لون آن کنیزک غایب بود ابوسلمان گفت کہ حق سبحانہ وتعالیٰ دیدہ
دل او راعی راکشادہ ودیدۂ سرش راپوشیدہ چہ او از زرقت وکبودی آن کنیزک غایب بود
فاما لذت آن در وی باقی بود لقولہ ازرقانی ومعنی شہود آن بود کہ در ہرچہ نظر کنی بحق کنی نہ
بنفس یعنی در ہرچہ تصرف کنی باید کہ از سر عبودیت وفروتنی کنی نہ از سر شہوت ولذت نفسانی
وغیبت دیگر ہست بالاتر ازین وآن غیبت بود از فنا وفانی بشہود بقا وباقی بمحبوب
چنانکہ حارثہ از ان خبر دادہ است واین شہود شہود غلبہ بود نہ شہود عیان وغیبت شہود
نفع وضرر بود نہ غیبت احتجاب واستتار بعضی مشایخ گفتہ اند کہ شہود آن است کہ
مشاہدہ حق بر تو چنان غالب بود کہ ہر چیز را کہ مشاہدہ کنی از مادون حق او را صغیر وحقیر و
معدوم الصفتہ یابی مرحق را سبحانہ چنانکہ گفتہ اند الا کل شیٔ ما خلا اللہ باطل وہمچنانکہ موسیٰ
علیہ السلام گفت اِن ھِیَ اِلَّا فِتنتک در شہود حق سامری را ہیچ وجودی نیافت واو را
کالمعدوم داشت واین کمال صحت حال بود با حق قال الجنید الصحو عبارۃ عن صحۃ الحال
مع اللہ سبحانہ ولا یدخل فی تحت صفت العبد واکتسابہ وبعضی گفتہ اند کہ صحو عبارت بود کہ از
معاودت قوۃ تمیز در نشأت ثانیہ او را وجود باقی بخشد کہ از لمعان انوار ذات متلاشی
نگردد پس عقل کہ رابط تمیز است معاودت نماید مطہر از لوث حدوث وباقی ببقاء حق
وبرزخی گرود میان روح ونفس تا بر یکدیگر لغی نکنند وحکم جمع را با مستقر خود کہ عالم روح است
راجع گرداند وحکم تفرقہ را با محل خود کہ عالم نفس است رد کنند وتہذیب اقوال وترتیب افعال

وحفظ آداب و کتم اسرار هر یک دیگر باره بار آید بر وجهی که از آفت زوال امین بود باید دانست که صحو را مراتبست و محو را نیز مراتب است و محو را چون سکر دان در اول و در آخر حالتی دان اشد از سکر چه میان سکر و سکران هیچ فرقی نیست و اول مراتب صحو صحو لسیت که پیش از سلوک می باشد و اوسط مراتب آن صحو لسیت که بعد از سکر اول می باشد و آخر مراتب صحو صحو لسیت که بعد از سکر دوم می باشد در صحو اول سالک مشاهد کثرات است و بخلق محجوب است از حق و در صحو میانه گاه حق بیند و گاه خلق و در صحو آخر به حق محجوب باشد از خلق و در محو بعد از صحو که نهایت سیر سالک است نه حق حجاب خلق گردد و نه خلق حجاب حق و چون این بدانستی که آخر محو بعد از صحو است مقابل اول صحو است حالت اولی سالک است که هنوز سالک قدم در سلوک ننهاده است آنجا همه کثرات بود و هیچ وحدت نه و اینجا همه آن کثرت است در عین وحدت و آن را گم کرده است در حالت صحو اول آنرا بیابد و همچنین در حالت محو ثانی آنرا نیز بباید دانست زیرا که او در صحو نمی ماند بلکه در تلونیات احوال است از حال بحال و از مقام به مقام میگردد تا از اهل تمکین گردد و به مقام قربت رسد و آنجا یار یابد آنچه داشت یعنی بعد از محو و بعد از صحو ثانی سالک صاحب مقام تمکین گردد و در عین جمع تا تواند کثرت گم کرده را در وحدت باز یابد و هیچ کدام حاجب و مانع آن دیگر نشود و این مقام را فرق بعد الجمع و جمع الجمع گویند که این حال او را میسر نشد هنوز ناقص است که کثرت خلقی ست بیند نفی نتواند کرد وحدت حقیقت بیند اثبات نتواند کرد و اگر یکی را از این هر دو نفی کند در مشاهده خلل دارد و دیده وحدت بین او معلول بسبیل نقصان است پس کمال دران است که در سالک بقایا د صفات بشریت نمانده باشد که مفضی بلبس و حجاب گردد که افعال و صفات و ذات او در افعال و صفات و ذات حق بالکلیه فانی گشته باشد و چون دوگانگی عارضی برخواست یگانگی اصلی برخواست و وجودات وهمی خیالی چون نهان شد در تحت نور عظمت ذات جز ذات نتوان گفت که برخواست روا بود که دوستی حق سبحانه و تعالی بر دل بنده سلطنت ظاهر کند و به غلبه و افراط آن عقل و طبایع از حمل آن عاجز گرداند و امر دی از کسب وی ساقط شود آنگاه این درجه را جمع گویند و جمهور محققان تصوف نصرۃ

اللہ تعالیٰ و جو ہمم در مجاری عبادات و در رموز ایشان مراد بہ لفظ تفرقہ مکاسب باشد و بلفظ جمع مواہب بعضی مجاہدت و مشاہدت و غ: بندہ اندران بود کہ افعال خود را در افضال حق مستغرق یابد و مجاہدت را در حق بدایت منفی قیام بحق باشد و حق سبحانہ و تعالیٰ نایب اوصاف او فعلش را جملہ اضافت بحق سبحانہ و تعالیٰ بود تا از نسبت کسب خود رستہ باشد فبی یسمع و بی یبصر الحدیث چون بندہ مجاہدت بما تقرب کند تا ویرا بدوستی خود رسانیم و ہستی ویرا در وی فانی گردانیم و نسبت وی از افعال وی نیز دائم کسب وی از ذکر وی فنا شود ذکر ما سلطان ذکر وی گردد و نسبت آدمیت از ذکر وی منقطع شود ذکر وی ذکر ما باشد تا در غلبہ حال بدان صفت گردد کہ ابو یزید گفت رحمۃ اللہ کہ سبحانی ما اعظم شانی ۔

نظم

خواہی کہ بیابی دوست خود را گم کن ❊ لیکن گم شدن از برای آن یافتن است

اول جمع حدیث من جعل الہموم ہما واحدا جمع ہمت بود و آنچنان بود کہ ہموم او ہمی واحد گردد چنانکہ در حدیث آمدہ است من جعل الہموم ہما واحدا ہم المعاد کفاہ اللہ سایر ہموم و من تشعبت بالہموم لم یبال اللہ فی ای اودیتہا یہلک و این حال ریاضت و مجاہدہ بود و مراد این طایفہ از جمع آنست کہ جمع ہم او را حال گردد یعنی کہ ہموم او متفرق نشود تا آن بہ تکلف آنہا را جمع کند بلکہ خود مجتمع شوند و در جمع ہم بہ سبب شہود جامع این ہموم کہ حق است سبحانہ ہمہ این ہموم ہمی واحد گردند جمع آن است کہ بندہ ہمگی وجود حق را باشد چنانکہ ذرہ از وجود او بغیر مشغول نبود اما تفرقہ کہ عقیب جمع بود جدا کنندہ بود میان بندہ و ہموم او در حظوظ و مشتہیات نفس و آن ہموم و طلب آسانی و لذات و مشتہیات نفسانی یابد کہ برای طلب حظوظ گردد و ملاذ نفس از وی ہیچ فعل و حرکت صادر نشود و گاہ بود کہ بندہ ہمگی خود ناظر دیگران آن حظوظ گردد و لیکن میان ایشان حایلی و مانعی گردد و او از حاصل کردن آن حظوظ ممنوع و باز داشتہ بود چنانکہ از آن معنی او را ہیچ دست ندہد و میسر نشود و او دران منع کارہ نبود بلکہ راضی بود و آن معنی را مرید و خواہان باشد زیرا کہ داند کہ آن خواست خداوند است سبحانہ کہ او را از برای بندگی خود از ہر چیز کہ او را حضرت او تعالیٰ دور می کند

منع کردہ است و محفوظ داشتہ و لطف و کرم و فضل خداوند سبحانہ ببیند در حق خویش کہ از میان چندین خلق او را برای خود برگزیدہ است و از ما دون حق بخود کشیدہ از بعضی بزرگان پرسیدند کہ جمع چیست گفت جمع آنست کہ اسرار الٰہی را جمع کنی برای آنکہ ترا از حق سبحانہ و تعالیٰ چارہ نیست و ہمگی خود را در عبودیت و عبادت او تعالیٰ قہر کنی چون او را شید و ضد نیست از دیگری پرسیدند گفت کہ بندہ را بخود جمع کنید چون بعجز و قصور خود شناسا گشت و بیچارگی و ضعف اعتراف آورد و پراگندہ و متفرق گردانید از خود وقتی کہ او را بافعال و اقوال و اعمال خود و غیر آن از مخلوقات جست و طلبید حق را باسباب جستن موجب پراگندگی بود و مشاہدہ کردن حضرت در ہر ذرّہ چنانکہ گفتہ اند ما نظرت فی الشیٔ الا و رایت اللّٰہ فیہ موجب حصول جمع و جمعیت باشد تفرقہ کہ این بزرگ بیان می کند تفرقہ الیست کہ پیش از جمع بود و معنی تفرقہ آن است کہ باعمال و افعال بہ حضرت پروردگار سبحانہ تقرب جستن عین پراگندگی ست و جمع آن است کہ مقرب و نزدیک کنندہ بندگان بہ حضرت حق سبحانہ جز حق را نہ بینید و ندانند بزرگی درین معنی می فرماید ؛

الجمع افقدہم من حیث ہم قدمًا ؛ والفرق اوجدہم حینًا بلا اثر
فائتت نفوسہم والفقد فوتہم ؛ فی شاہد جمعوا فیہ عن البشر
و جمعہم عن نعوت الرسم محوہم ؛ ما یوثرہ التلوین بالغیر
والعین حال تلاشت قد یہم ؛ عن شاہد الجمع اضمار بلا صور
حتی توفی لہم فی الفرق ما عطفت ؛ علیہم منہ حین الوقت فی الخضر
فالجمع غیبتہم والفرق حضرتہم ؛ والوجد والفقد فی ہذین بالنظر

معنی بیت اول کہ گفت الجمع افقدہم آنست کہ ایشان را بوجود خود عالم گردانید تا بدانستند کہ ایشان را در قدم جز علم حق سبحانہ و تعالیٰ وجودی نبود و ہم بدین علم بدانستند کہ اکنون کہ درین عالم موجود ند ہم بدو موجود گشتند نہ بخود پس وجود از ان حق بود سبحانہ و ایشان را معلوم شد کہ اکنون معدوم و مفقود اند چنانکہ در قدم و ازل بودند پس جمع نزد قایل این ابیات حالۂ قدم است کہ خلق را جز در علم حق تعالیٰ وجودی نبود و تفرقہ حال خروج

ایشان از عدم بوجود ما معنی بیت دوم که گفت فاتت نفوسهم یعنی نفوس خود را درین عالم چنان
معدوم ومفقود یافتند که پیش از وجود در قدم در علم حق تعالی بودند وخود را در محل هیچ تصرف
ندیدند چنانکه می فرماید لا یملکون لانفسهم نفعا ولا ضرا ومعنی بیت سیم که گفت واجمعهم آنست
که جمع شدن ایشان از نعوت رسم ونشان محو شدن ایشان ست از هر دو کون ودروی اثر کند
وادرا متغیر گرداند از حالی بحالی معنی بیت چهارم که گفت العین حال تماشت آنست که چون
بمقام جمع که عالم قدس است مطلع شود وخود را دران مقام بصور واشکال مشاهده کند
آنجا هم نعوت وصفات ورسوم واحوال وزمان ومکان که او بعد از هبوط ازان مقام بدان
تعلق گرفته است ازان مضمحل ومتلاشی گرداند واو را جز وجود علمی که در قدم داشت نماند معنی
بیت پنجم که گفت حتی توفی آنست که ایشان را از عالم غیب بعالم شهادت آورد تا هر چیز که
در عالم قدم برای ایشان مقدر کرده بود ونهاده بر ایشان براند از لطف وقهر وعز وذل وسعادت
وشقاوت وغیره معنی بیت ششم آنست که گفت فالجمع غیبتهم که جمع ایشان بحضرت حق سبحانه
وتعالی غیبت ایشانست از وجود خود شانو باخود آمدن ایشان ونظاره کردن افعال واحوال
خود تفرقه وپراکندگی ودوری است از حضرت پروردگار تعالی وتقدس ووجود تفرد ود حالت
متغایر اند از احوال بنده نه ازان حق سبحانه وتعالی والله اعلم اهل معرفت گفته اند که جمع بر دو
گونه است یکی جمع سلامت آن بود که حق سبحانه وتعالی در غلبه حال وقوت وجد وقلق شوق
که در بنده پدید آرد حافظ بنده باشد امر خود بر ظاهر وی میراند ویرا بگذاردن فرمان وسم مجاهده
می آراید ونگاه میدارد چنانکه سهل بن عبدالله تستری وابو حفص حداد نیشاپوری وابو العباس
سیاری مروزی وابو یزید بسطامی وابو بکر شبلی وابو الحسن حصری وجماعتی از کبار مشائخ قدس الله
ارواحهم پیوسته مغلوب بودندی تا وقت نماز اندر آمدی آنگاه بحال خود باز آمدندی وچون نماز
گذاردندی باز مغلوب گشتندی وجمع تکسیر آن بود که بنده اندر حکم وله مغلوب شود وحکمش چون
مجانین بود پس یکی ازین دو معذور بود ویکی مشکور وآنکه مشکور بود روزگارش قوی تر ازان بود
که معذور باشد — امام عالم عارف ربانی ابو یعقوب یوسف ابن ایوب همدانی رحمة الله فرموده اند

له مطلب ذکر امام عارف ربانی امام ابو یوسف همدانی قدس سره

اول درجہ در بیان جمع وتفرقہ آنست کہ جملہ حواس واندامہا در ولایت دین وخانہ مسلمانی وحجرہ تقوی مقیم ومستقر بود تا در وظایف وحقوق دین جمع باشد واگر یکی ازین حواس برخلاف دین از بند وثاق امر ونہی وطاعت کتاب وسنت بیرون شود در عالم دین تفرقہ لازم او باشد درجہ دوم در بیان جمع وتفرقہ آن است کہ این حواس واعضا اگرچہ از محرمات دور بود واجتناب از محرمات در مقام جمع بود لکن در شہوات حلالی در عین تفرقہ بود زیرا کہ شہوات حلالی چون بہ مقدار ضرورت وحاجت تن بود نفس پرستی بود ونفس پرستی مایہ ہمہ کدورتہا ووحشتہا وظلمتہا عالم دل بود گرفتاری شہوات حلال ونہمات جایز شرع تفرقہ عالم دلست چون دل یکی است خلقان را این بیچارہ در ہژدہ ہزار عالم بنام وی جز این دل نبود ودنیا بدو ہمان دل کہ یکیست در وادیہاء شہوات متفرق شد در طاعت بار خدای سبحانہ از کجا جمع گردد وچون روی بجمعیت نہد تا بجدی رسد کہ خوردن وپوشیدن وانواع تمتعات گیتی محنت ومصیبت روزگارش نمود وعبادت وطاعت پروردگار جل ذکرہ صلوٰۃ وقرۃ العینش گردد گرفتار طاعت وخدمت شود درین محل تفرقہ گرفتاری شہوات حلالی رفت ودر گرفتاری خدمت وطاعت جمع گشت درجہ سیم در بیان جمع وتفرقہ آن است کہ چون طاعت بار خدای سبحانہ مشرب ومذہب وی گشت ہمچنان کہ در ابتدا دکان مکاسب پیوستہ معمور داشتی بمعاملت تجارت اکنون دکان سوز ونیاز دعیب نہادن خویش بقدر وسع وطاقت آبادان دارد درین معنی جمع باشد اما تفرقہ وی درین درجہ آن بود کہ بتن خدمت می کند ولیکن بدل غائب میماند بچشم می گرید ولیکن باندیشہ ہر جا میرود۔ بزبان عذر میخواہد وبطبع ہر جای آویزد واین تفرقہ بود درین درجہ آنگاہ ازین تفرقہ بعالم جمع رسد کہ دل در ارادت پادشاہ سبحانہ قرار گیرد دایم مبری از جملہ خواستہا چنانکہ تن ایستادہ بود در قدمگاہ طاعت معرض از ہمہ شہوتہا چون دل جمع گشت ویک ارادت آنگاہ ہر چند گرم تر وخستہ تر در مقام طلب تیز تر وبرگذاردن واجبات حریص تر ودر خصومت اضداد راہ تمام تر صفت جمعیت درست تر واز قید تفرقہ آزاد تر شود درجہ چہارم در بیان جمع وتفرقہ

ف مطلب - آنکہ شہوات حلالی کہ متجاوز از قدر ضرورت باشد نفس پرستی وسبب تفرقہ دلست

آن است کہ دل اگرچہ ہمہ طاعت گردد و تن ہمہ خدمت گردد چنانکہ در خدمت و طاعت ہیچ شرکتی
از ہوا و نفس نماند و این ہر چند جمعیت طاعت است لیکن تفرقہ از انجا کہ نظر صادقان و مخلصان
بر طاعت نیست از بہر آنکہ ناظر طاعت بودن در حال طاعت و نگریستن بجال خدمت در حال
خدمت متفرق شدن ست از دید توفیق جمال طاعت و نگریستن بغیر است خدمت و طاعت
اگرچہ محمود است لکن بوی مشغول شدن از دید توفیق بار خدای سبحانہ نامبارک ست ہمہ
عجب متعبدان ازین نظر خواست مومنان را بجرمی کہ برظاہر دیدند بدیدہ تحقیر نگریستند خود را
بدان چند رکعت نماز بزرگ دانستند و این جرمی بزرگ ست عارفان آنچہ بظاہر بینند بچشم شفقت و
مرحمت نگرند و روا ندارند کہ در سر ایشان را کاری بود کہ بدان کار را ز متعبدان سبق برند عارف بدیدہ
قضا و قدر بخلق نگرد تا وی را بخلق آویزی نبود نہ بصلح و نہ بجنگ کہ دل یک ست چون نمی بصلح غارت
شد و نمی بجنگ نفقہ شد عارف بچہ سرمایہ با پادشاہ خود جل ذکرہ تجارت کند و مقصود ازین سخن
سقوط امر معروف و نہی منکر نیست عارف ہر منکرات انکار کند با مر حق سبحانہ و تعالے
برای حق در ہر چہ نامشروع باشد لطف و جمال بیند اعوذ برضاک من سخطک مطیع کہ دیدہ بر
طاعتہای خود دارد غافل از دید توفیق در تفرقہ است تا دیدہ سر و دل و جان از طاعت
بر نکند و بتوفیق حق جل و علا مستغرق و مستہلک نشود از دست تفرقہ نجات نیابد و ہر چند
دید توفیق بیش بود جمعیت بیش بود و ہر چند جمعیت بیش بود انکسار و افتقار بیش بود
ارتفاع و اعتلا بحضرت جبار جل ذکرہ بیش بود ہر چند ارتفاع و اعتلا بحضرت حق سبحانہ
بیش بود مشاہدہ بیش بود درجہ پنجم در نشان جمع و تفرقہ آنست کہ ہر چند بندہ در نظارۂ
توفیق جمع بود نہ بینی کہ اگر بندہ از بندگان خلق با مجازیت خداوند ایشان و مجازیت بندگی
ایشان عوض طلب کند در کار خویش وی را بنادانی و بیرون ہمتی نسبت کنند و چون بادی نیکوئی
کنند در خور ہمت او کنند پس بندگان خداوند سبحانہ کہ بندۂ بر حقیقت اند و وی جل ذکرہ
خداوند و مالک و پادشاہ بر حقیقت است اولیٰ تر کہ کار او بعوض نکنند تا ایشان را بے
عقلی نسبت نکنند و از خلعتہا و کرامتہا محروم نگردانند دولت جمعیت آنگاہ رد نماید کہ
خواست عوض از دل پاک شود و طلب مراد از فکر و خاطرش سترد شود بدان مقدار

که ازین معانی آن تا ومی شود از تفرقه خلاص می یابد و به جمعیت متزین میگردد و لِلّٰهِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدُ دیگر از الفاظ مصطلحۂ ایشان تجلّی ست قال بعض الکبار رحمۃ الله علامۃ تجلی الحق سبحانه علی الاسرار ان لا تشهد السر ما یتسلط علیه التعبیر او یحوبه الفهم فمن عبر او فهم فهو خاطر استدلال لا ناظر اجلال بعضی گفته اند تجلی چهار نوع باشد صوری و نوری و معنوی و ذوقی۔ صوری تجلی آثار است و یکون فی صور جمیع الممکنات مفرداتها و مؤلفاتها و مرکباتها و یختم علی صورۃ صاحب التجلی و یخشی علیه من قوله سبحانی ما اعظم شانی و انا الحق و لیس فی جبتی سوی الله و یخشی علیه فی غمرات التشبیه فی الاول و الآخرۃ فی الاتحاد دوم تجلی نوری که افعالی ست و یخشی علی صاحب التجلی وقوعه فیها فی الحلول و الالحاد سیم تجلی معنوی ست که صفاتیست و یخشی علی صاحب التجلی وقوعه فی ورطات الانکار الکتاب و السنۃ چهارم ذوقی ست که ذاتیست و هو منزه عن المعنی و النور و الصورۃ عما فیه من الفاظه و ثمرہ الحیوۃ المحمودۃ کما اشار الیه خاتم النبیین صلی الله علیه وسلم فی دعائه اللهم زدنی فیک تحیرا و یجری علی لسان صاحب تلک الحالۃ کثیرا فی البدایۃ یا دلیل المتحیرین و لا یوجد الصوریۃ و النوریۃ و المعنویۃ عن غیر ان یصحبها الذوق فلا تظنن ظمآن انها هی الذوقیۃ لئلا یحرم عن الکمال فمن هذا اذا انکشف علی اهل الحقائق اسرار الامور علی ما هی علیه نظرہ الی الفاظ الواردۃ فی الشرع فما وافق ما شاهدوه الفاظ فردوه و ما خالف الو ولیتیقن الذوقیۃ المخصوصۃ بالتجلی الذاتی منزهۃ عن جمیعها فمن لم یکن له شیخ ینبغی ان یقول بعد الافاقۃ عن تلک الحالۃ متصور المصور و یا منور النور و یا تلقی المعنی و یا مذیق الذوق انت منزه عن جمیع ما لا یلیق بکمال وحدتک و قدسک و انت موقن بان مرادک من الارآت و التجلیات تربیتک ایا نا و فی ترجمۃ العوارف اول تجلی که بر سالک آید در مقامات سلوک که تجلی افعال بود آنگاه تجلی صفات و بعد ازان تجلی ذات زیرا که افعال خلق نزدیک تر از صفات بود و صفات نزدیک تر از ذات و شهود تجلی ذات را مشاهده حال ارواح ست و مکاشفه حال اسرار و المحاضر حال قلوب و مشاهده از

ـه مطلب - فیه ذکر محاضرہ و مکاشفہ و مشاهدہ

کسی درست بود کہ بوجود شہود قایم بود نہ بخود چہ حدثان لطافت نور قدیم نتواند بود تا شاہد در مشہود فانی دید و باقی نگردد مشاہدہ نتواند بود بہ تحقیق بباید دانست کہ آنچہ از حق بوی فایض می شود محض لطف وعنایت اوست سبحانہ نہ تابع کسب واستعداد او را قبول می کند عین استعداد او رانیز موہبت وعطاء حق داند زیرا کہ میان بندہ از جہت حدوث نشاءت وضعف ترکیب وعجز بشریت وجناب حق سبحانہ کہ مطلوب ہمہ طالبان وقبلہ جان ہمہ محبان است باقدم ذات وقوت وحدت وقدرت آلہیت بُعد مناسبتی تمام است چنانکہ میان بصر کور مادر زاد دودیدن سہی وگفتہ اند دل در دنیا خدا را سبحانہ چنان بیند کہ چشم در آخرۃ کما قال عمر رضی اللہ عنہ رایت ربی بعین قلبی اما تفاوت در رتبت عبودیت ومنازل قرب است عوام در آخرت خدا را سبحانہ چنان بینند کہ اولیاء در دنیا می بینند واولیا در آخرت چنان بینند کہ انبیاء در دنیا می بینند وانبیاء در آخرت چنان بینند کہ پیغمبر ما صلی اللہ علیہ وسلم در دنیا می دید ودیدار خدای سبحانہ در آخرت میان انبیاء گذشتہ وپیغمبر ما صلی اللہ علیہ وسلم برابر نباشد لا اشارۃ کہ فیہ غیرہ عبارت از آن است اختلافی[1] کہ در طبقہ اولی افتاد کہ رسول خدا را سبحانہ در شب معراج دید یا ندید عائشہ رضی اللہ عنہا می گوید کہ بچشم سر ندید وعبد اللہ ابن عباس وبعضی از صحابہ می گویند کہ دید قالت عائشہ رضی اللہ عنہا رای ربہ عزوجل بقلبہ ولم یرہ بعینہ وہکذا قال النبی علیہ السلام رایت ربی بقلبی ومارایتہ بعینی وبہ ناخذ وقال ابن عباس رضی اللہ عنہ رای ربہ بعینہ وقال کعب رضی اللہ عنہ ان اللہ تعالیٰ قسم کلامہ ورویتہ بین محمد وموسیٰ علیہم السلام وکلم مع موسیٰ مرتین ورآہ محمد علیہ السلام مرتین ومازاد علی ہذا میان این دو روایت ہیچ تناقضی نیست از آنکہ مصطفیٰ را چندین نوبت معراج افتادہ بود عائشہ رضی اللہ عنہا حکایۃ از معراجی می کند کہ در مدینہ مصطفیٰ را در فراش او افتادہ بود واین معراج در وسط حال خواجہ را علیہ السلام افتادہ بود ودیگر آنکہ بعین الیقین مشاہدہ افتادہ بود وبحق الیقین رسید وعبد اللہ بن عباس حکایت از معراج می کند کہ در مکہ افتادہ بود وبہ تجلیات صوری مشرف شدہ وآن معراج در بدایۃ متمم تجلیات صوری

[1] مطلب۔ بیان اختلافی کہ در طبقہ اولی افتاد در رؤیت حق سبحانہ در لیلۃ المعراج ۱۲۔

بوده وآن معراج که درنهایت ہدایت افتاده بود مثمر تجلیات نوری بوده که صورت در نور معمور بوده
وبعد ازان تجلیات معنوی وذوقیش بود ودر بدایه نهایت ونهایت به نهایت از نور ہم منزه
بود وہریک ازان اختلاف درمقام خود موافق نص است قوله تعالیٰ لاتدرکه الابصار فی
التجلیات المعنویة والذوقیة وقوله وجوه یومئذٍ ناضرة الیٰ ربّها ناظرة فی التجلیات الصوریة
وفی التجلیات النوریة کما قال مجیباً لعائشه رضی اللہ عنہا حین سالته عن مشاهدة الحق
سبحانه فی الصورة قال لابل اریٰ نوراً در حدیث که اتفاق شیخین است بر صحت آن می فرماید
که روز قیامت حق سبحانه براہل عرصات تجلّی کند فرماید که من خدای شمایم ہمه گویند ما انت
بربّنا والست ربّنا ونحن ننتظرون فیحول اللہ الی صورة یعرفونها فیها فقال المؤمنون
انت ربّنا وسجدوا له والکافر اذا اراد ان یسجد له جعل ظهره طبقاً این تجلی ہم درصوری باشد و
الّا حق تعالیٰ منزه است ازان که ممکن را ممکن باشد رویت ذات او سبحانه وواجب ست
که واجب الوجود را سبحانه مقدس دانی از ہرچه در وہم ودر فہم ودر عقل وہرچه در گمان آید
ازانکه ہمه مخلوقات او باشند وقوله علیه السلام فی احسن صورة والمذہب فیه ان یومن بظاہره
ولیفسر بها لیفسر به صفات الخلق بل ینبغی الکیفیة ویوکل علم باطنه الی اللہ سبحانه فانه تعالیٰ
یریٰ رسول صلی اللہ علیه وسلم مالیشاء من استار الغیب مما لا سبیل لاحد الی ادراکه بالجد
والاجتهاد در تجلیات صوری عجایب بسیار واقع ست وورطه عظیم ست ابیشتر سالکان که
محفوظ ولایت شیخ کامل نبوده انه در ورطه حلول ودر غمزه اتحاد افتاده اند وہلاک شده اند
وندانسته اند ترسایان درین مقام بشسته اند واین تجلی درصورت خاک وآب وہوا وآتش
وافلاک وانجم واقع شود وباز درصورت معدن ونبات وثعبان وانسان بباید ودر ہیچ کدام
ازین صورته این آنست که درصورت انسانی درمرد سالک صاحب مشاہده پدید آید
نباید شیطان علیه اللعنة- بدین حدیث که از مصطفیٰ صلی اللہ علیه وسلم منقولست که ان اللہ
تعالیٰ خلق آدم علی صورته او علی صورة الرحمٰن عقل سالک صاحب مشاہده را بند رود اگر رابطه

له مطلب:- بیان اختلافی که درحلقهٔ اولیٰ افتاد در رویت حق سبحانه وتعالیٰ درلیلة المعراج ۱۸-

دل بولایت شیخ کامل محکم باشد ہم درحال اورا ازین مقام بگذارند و بروی روشن شود کہ مراد حضرت رسالت صلی اللہ علیہ وسلم درین مثال آن بودہ کہ تا خلق را نموداری باشد نفاذ سلطنت الٰہی در مملکت خود چون نفاذ امر روح انسانی در عالم خاص کہ بدن اوست۔ واللہ اعلم کہ ان فی صورتی احسن تقویم عبارت از انست انسان را ثابت است وازین جہت است کہ آدمی مظہر جمیع صفات حق ست سبحانہٗ وغیر اورا از مخلوقات این درجہ نیست چہ اتصاف بہ صفات ذات غیر انسان کامل را واز سایر مخلوقات میسر نشود۔ شطاح فارس عارف عاشق شیخ[1] روزبہان بقلی شیرازی رضی اللہ عنہ در کتاب کشف الاسرار خود چنین آوردہ کہ در غلوای سکر حق تعالیٰ برمن تجلی کرد در صورت ترکی قبا بستہ وکلہ بافتہ کلاہ کج نہادہ دست در ذیل جلالش زدم گفتم تجلی وعدہ ذاتیہ تو کہ ترا چنان شناختہ ام کہ بہزار صورت برآئی ودر ہزار لباس عزت وکسوۃ جلوہ فرمائی یکسر موازمعرفت تو تغیر نیابد باز گفت کہ بجلال احدیت ذاتش کہ دست از دامنش نداشتم تا بہ تجلی اجل و کشف اعظم برمن متجلی ومنکشف نگشت اندران حالت روزبہان نماند ونیست شد جناب حق سبحانہٗ وتعالیٰ بہ بی نیازی موصوف ست وقدیم ولامکان ست واورا مثل ومانند نہ پناہ ہمہ نیازمندان است بکفایت صمدیت حاجات بندگان بدہد وبندہ محدث ومکانی مقید بجہت وقید بندگی بنابرین معنی گویند کہ رؤیت در دنیا بچشم سر ممکن نیست واز قبیل محالات ست اما بچشم دل ممکن ست وآن وقتی میسر شود کہ دل از اوصاف ذمیمہ بیرون آید وبہ مقام موتوا قبل ان تموتو ابرسد بحیٰوۃ قرب اورا زندہ گرداند ہرگاہ کہ آئینہ دل را در برابر آفتاب آن جمال بدارد عکس جمال در آئینہ دل بتابد بخود بآن جمال بینا گردد وقال بعضہم قدس اللہ ارواحہم نوع عالی از توجہ آنست کہ طالب متوجہ ملاحظہ حضرت عزت را عزشانہ مجرد از لباس حرف وصوت وعربی وفارسی صمت توجہ خود سازد ونگذارد کہ ملابسات حوادث از جسم وعرض وجوہر زحمت آوردو اگر بہ سبب قصور نتواند بنابر حدیث رایت نورًا انیٰ حضرت عزت را

[1] ذکر حضرت شیخ روزبہان شیرازی بقلی ۱۲

بصفت نور نامتناہی برابر بصیرت بدارد وقال بعض الکبراء اتم توجہات بحضرت حق سبحانہ وتعالیٰ واکمل المراتب الحضور مع المطلوب المطلق آن است کہ بعد از تعطیل قوای جزئیہ ظاہرہ وباطنہ از تصرفات مختلفہ وفارغ گردانیدن از ہر علمی واعتقادی بل عن کل ماسوی المطلوب حق سبحانہ وتعالیٰ توجہ بحضرت حق کنی بر وجہی کہ معلوم حق ست سبحانہ یعنی چنانکہ او ہست در واقع نہ مقید بہ تنزیہ و تشبیہ مسموع یا مظنون بل توجہی مجمل مطلق ہیولانی صفت کہ قابل جمیع صور وامور است کہ از حضرت حق بروی فائض گردد وپاک از نقش اعتقادات مستحسن ومستنکر مع توحد العزیمۃ والجمعیۃ والاخلاص التام والمواظبۃ علی ہذہ الحال علی الدوام او فی اکثر الاوقات دون فترۃ ولا توزع خاطر ولا تشتت عزیمۃ یا جزم بآنکہ کمال حق تعالیٰ ذاتیست مستوعب جمیع اوصاف خواہ حسن اوصاف پیدا باشد وخواہ پنہان ویا جزم آنکہ ہیچ عقلی وفکری ووہمی ببشر حق تعالیٰ محیط نتواند شد بلکہ او چنان است کہ از خود خبر داد وگفت کل یوم ہو فی شان اگر خواہد در ہر صورتی از صور عالم ظاہر گردد واگر خواہد از ہمہ منزہ باشد وہیچ صورت اسمی ورسمی باوی اضافت نتوان کرد واگر خواہد تمام احکام اسما وصفات بروی صادق ومحمول باشد ویا این ہمہ ذات پاک او منزہ است از ہرچہ لایق عظمت وجلالت او نیست نہ از صفاتی کہ برہان وعیان اضافت آن با ذات پاک او کند واگر کسی وجود را از مبدا تا منتہی مراتب تجلیات حضرت حق سبحانہ وتعالیٰ ملاحظہ نماید واین معنی را علی الدوام برابر بصیرت بدارد پس نہ بیند در واقع مگر وجود مطلق ووجود مقید وحقیقت وجود را در ہر دو یکی شناسد واطلاق وتقیید را از نسب واعتبارات او داند شک نیست کہ این ملاحظہ او را حلاوتی عظیم بخشد وذوقی تمام دہد واز این قبیل است ملاحظہ معنی اتحاد واتصال بعرف این طایفہ فالاتحاد وہو شہود الحق الواحد المطلق الذی الکل بہ موجود فیتحد بہ الکل من حیث کون کل شیٔ موجوداً بہ معدوماً بنفسہ لا من حیث ان لہ وجوداً خاصاً المتحد بہ فانہ محال والاتصال ہو ملاحظۃ العبد عینہ متصلاً بالوجود الاحدی بقطع النظر عن تقیید وجودہ بعینہ واسقاط اضافتہ الیہ فیری اتصال مدد الوجود ونفس الرحمٰن الیہ علی الدوام بالا انقطاع حتی یبقی موجوداً بہ شیخ ابوالجناب نجم الدین الکبریٰ رضی اللہ عنہ در رسالہ فواتح الجمال می فرماید ذکری کہ جاریست بر نفوس حیوانات انفاس

فرو بیایشان است زیرا که در بر آمدن و فرو رفتن نفس حرف ہا که اشارت است بغیب ہویۃ حق سبحانہ گفتہ می شود اگر خواہد و اگر نخواہد و عین حرف ہا است که در اسم مبارک اللہ است و الف لام از برای تعریف است و تشدید لام از برای مبالغہ در آن تعریف پس می باید که طالب ہوشمند در آگاہی حق سبحانہ و تعالیٰ برین وجہ بود که در وقت تلفظ بدین حرف شریف ہویت ذات حق سبحانہ و تعالیٰ الملحوظ وی باشد و در خروج و دخول نفس واقف باشد که در نسبت حضور مع اللہ سبحانہ فتوری واقع نشود و تا برسد بدانجا که بی تکلف نگاہ داشت او این نسبت حاضر دل او بود و بہ تکلف نتواند که این صفت از دل دور کند و دوام التجا و افتقار بہ صفت انکسار بجناب حق سبحانہ و تعالیٰ قوی ترین سببی است در دوام این نسبت باید که ہمیشہ از حق سبحانہ بوصف نیاز بقاء این صفت طلبد اگر بعمری ابدی در نگاہ داشت این نسبت سعی کند ہنوز حق او گذاردہ نشود و غریم لایقضی دینہ گویا در شان این نسبت است بعضی از بزرگان گفتہ اند انسان موجود مشاہد است یکی کبیر بالجثہ صغیر بالمعنی و آن عبارت از عالم است دوم انسان صغیر بالجثہ کبیر بالمعنی و آن عبارت است از آدمیت که خاتم التراکیب او است چون جمعی طبیعت را متصرف دیدند در ہمہ اشیا او را بخدای گرفتند طبیعیہ ایشانند و جمعی بجہت دوام و ثبات آبای علوی و امہات سفلی که آنچہ در وجود می آید بتقدیر عزیز علیم آنہمہ نتایج فعل و انفعال عالم است آنرا بخدای گرفتند چون نصریہ که زعم ایشان آنست که انسان کبیر بالجثہ یعنی عالم آلہ ناقص است و انسان کبیر بالمعنی که آدمی است آلہ کامل است و یکی از تلقین ایشان نو مریدان خود را آنست که میگویند آلہ انسان ناقص است و انسان ناقص آلہ کامل تعالیٰ اللہ عما یقول الملحدون علوا کبیرا[1] این جماعت را دہریہ گویند حکماء یونان در جواب این جماعت گفتہ اند که تمام این عالم اجسام اند و اجسام را بجز حرکتی نیست محرک ایشان بخدای سزا است و آن محرک بہ نزد انسان نفوس فلکیہ است و بزرگان ایشان گویند که آن محرک نفوس فلکیست و نفوس فلکی معلول

---

[1] مطلب - نفیس

علت اولیست علۃ العلل را بخدای گرفتن اولیست بزرگی دیگر کہ بزرگ این جماعت است نہ بزرگ در دین محمدی است کہ وجود علۃ اولی از غیر اوست موجد آن را خدا باید داشتن سلمانیہ کہ حکماء ہند اند می گویند کہ خدا یرا در انسان کبیر بالمعنی یعنی آدمی می باید جست کہ بمعنی وی محیط است بر انسان کبیر بالجثہ یعنی عالم و روح اعظم را کہ صوفیہ او را لطیفہ روحیہ می گویند بخدای گرفتند و موسویہ و عیسویہ لطیفہ خفیہ را یعنی لطافتی در ذات روح است و روح بآن حرارت و قوت قایم است بخدائی گرفتن د لاہوت و ناسوت اثبات کردند و گفتند عزیر ابن اللہ و عیسیٰ ابن اللہ تعالیٰ عن ذلک و حق سبحانہ و تعالیٰ در کتاب کریم و نامہ حکیم بر زبان معتقدات این بی دینانرا باطل گردانید جماعۂ صوفیہ رضوان اللہ علیہم کہ خواص این دین مبین اند و از راہ مجاہدہ برقانون شریعت در موت اختیاری بشرف مشاہدہ دعالم غیب بر وفق بیانی کہ کتاب و سنت بران ناطق است مشرف شدند در انسان کبیر بالمعنی ہفت[۱] لطیفہ دیدند اول لطیفہ قالبی کہ ذات الصدور و ضمیر عبارت ازان است دوم لطیفہ نفسی کہ ضمیر قایم بآن است سیم لطیفہ قلبی و آن حقیقی است جامع میان صفات و شئون ربانی و خصایص و احوال کونی روحانی و طبیعی و ظہور آن حقیقت از ہیئت اجتماعی باشد میان صفات و حقایق الٰہی و کونی و آنچہ این دو اصل مشتملت بران از اخلاق و صفات و آنچہ متولد شود ازین دو اصل پس از ریاضات و مجاہدات و زوال احکام انحرافی بواسطۂ غلبہ ربانی کہ حاکم است بر اعتدال روحانی و طبیعی چون این امور موجود گردد حقیقت قلب حقیقی ظاہر گردد چنانچہ سیاہی از اجتماعی زاج و عفص ظاہر شود و آن مضغۂ مشہورہ متعلق تصرفات و مرآت شہود آنست و این حقیقت جامعہ انسانی کہ قلب عبارت ازان است مجموع کائنات علوی و سفلی مفصل آنست اگرچہ از حلول در اجسام منزہ است اما چون نسبتی میان او و میان این قطعہ لحم صنوبری ہست پس توجہ بدین لحم صنوبری باید نمود و چشم فکر و سمع قوا را بروی گماشت و حاضر آن باید بود تا کیفیت غیبت و بیخودی رو نماید و آن را

[۱] مطلب ـ شرح بیان دوایر سبعہ ۱۲ ـ

راہی فرض باید نمود و خود را آن بیخودی دادن تا شاہدہ عالم غیب بی تو در تو ظاہر شدن گیرد چہارم سری یعنی آن قوتی کہ مشاہدہ عالم غیب بآن توان کرد و آن قوت قایم بلطیفہ قلبی است پنجم لطیفہ روحی ششم لطیفہ خفی ہفتم لطیفہ حقی یعنی فیضی کہ از صفت موجدیت حق سبحانہ فایض و ہمہ اشیاء ممکنہ از وی موجود ندو بہ صفت قیومیت او قایم و او سبحانہ و تعالی مفیض در ذات یکتا و صفات بی ہمتا کہ جمیع ممکنات او ست کہ بہ سبب افعال او بہ ظہور آمدہ و افعال او از صفات فعلیہ او صادر شدہ و صفات او ذات مقدس او را من الازل الی الابد ثابت ست و خص صوفیہ آدمی را با عالم موازنہ کردہ اند ہر چیزی کہ در عالم بود آنہمہ را در آدم جمع یافتند و در ہیئت اجتماعی لطیفہ کہ بر آدم بود در عالم ندیدند کہ آنرا لطیفہ انانیت گویند کہ آن لطیفہ آئینہ تجلیات جمال و جلالی حقست سبحانہ ادراک تجلی حق سبحانہ و تعالی تواند کرد عند تجلی الحق سبحانہ علیہ بحق راجع شود و بندہ نیست شود و باز چون او را بہ بندہ دہد باز بندہ بہمان ہستی ہست شود درین حال صرف توحید از بندہ درست آید کمال توحید درین حال بندہ را علم شود بیرون از خیال و ظن و بیرون از ثمرہ علم مسموعی او و درین مقام خلق را لحق ہست تواند دید و حق را لحق یگانہ تواند شناخت خلق حجاب حق نتواند شد و حق مشاہدہ مشہود در عالم غیر آدمی را این قوت و حالت ندادہ اند پس مظہر مقام جمع وجود آدمی می آید و مظہر مقام فرق وجود عالم صوفیہ کہ بشرف تجلیات صور صفات حق شرف شدند آن تجلی کہ صاحب آن شدہ اند آنرا بخدائی گرفتند و ہو سلطان لطیفہ انانیت را کہ مدرکہ عکس جمال متجلی ست بخدای گرفتند و شبہ ایشان را از ان پیدا شد کہ چون آن ہستی عند تجلی الحق سبحانہ علیہ بحق راجع شدہ باز از حق سبحانہ بوی راجع شد گوئیا آن حق ست سبحانہ در کسوۃ او ظاہر شدہ در ہمہ اشیا قیاس از حال خود مشاہدہ کردند و اشتہات توحید بر آن وجہ کنند کہ ہر چہ بینی از حقست سبحانہ تا مادام کہ تغییب ذات ایشان را متحیر بخود نگرداند این شبہ از ایشان برنخیزد و چون بمقام حیرت در تغییب ذات کہ ہیچکس را تصرف ادراک ذات نباشد ہر ستد محبت ذات ایشان را ازین شان بر باید چشم از خود و خلق ایشان را در ان حال برداشتہ بحق از ہمہ فارغ شوند کمال حال این کس را ہیچ عقلی در نیابد مگر ہم صاحب واقعہ او و از ین کسان در قرن اندک باشند و بعضی

از ایشان عکس جمال را بجدائی گرفتند کاملان گویند این تجلی تجلی حق ست سبحانہ فاما حق سبحانہ و تعالٰی از صورت منزہ ست و آن صورت برہان عیان حق ست سبحانہ و تعالٰی کہ ایمان بندہ بآن دلیل بحق درست شود چنانکہ ندانی انی انا اللہ از جانب ثانہ و شجرہ نداء حق بود سبحانہ و حق از ان کہ نار و شجرہ باشد پاک و منزہ بود چون تعریف ذات در حوصلۂ آدمی نمی گنجد عبارت از ان لیس کمثلہ شیئ آمد و ہو الواحد الاحد الصمد الذی لا یدرک کنہ ذاتہ الا ہو لم یلد و لم یولد و لم یکن لہ کفوا احد اہل الہدایۃ والوسط منہم غلطوا فی التجلیات والارہاثات والتمثلات و ما نزہوا اللہ الذی یتجلی علیہم فی صورۃ صفاتہ لیکونوا من المؤمنین باثبات صفات التی ہی مصادر افعالہ التی ظہر بسببہا الآثار پس بدانی کہ ہر صورتی کہ در غیب و شہادت پر تو ظاہر شود و شدہ از صور حکمتہ محسوسہ درین عالم دلیل توحید ست کہ این صورت صفات او ست و نمود ارسیت ترا تا اثبات صفات او بکنی و بدانی کہ افعال او سبحانہ از صفات او صادر ست و آثار او کہ مخلوقات است از افعال او ظاہر و ایمان و توحید بیگانگی ذات او سبحانہ درست کنی فمن یزعم منہم ان الوجود المطلق الذی تحقق بہ الممکن و یظہر بہ کالصورۃ فی المرآۃ و صور الالوان المختلفۃ فی الزجاج عند شعاع الشمس و ان کان فی ذاتہ مجردا عن الصور ہو الموجود الحق الواجب وجودہ فہو غافل من الوجود الحق الواجب وجودہ فیظن باللہ ان علۃ ظہور المعلولات الممکنۃ التی ہی اصلہا الذی لم یکن فکان سہو و اہل عن قولہ و اعتقادہ و بیانہ انہ لیس لوجود المطلق فی الخارج بلا مقیداتہ وجود و ان لا یجوز للہ سبحانہ ان یکون اصل الشیئ و ان لا یکون قبلہ فکیف یجوز اطلاقہ علی موجد الکل الواجب وجودہ قبل وجود مقیداتہ و بعدہ فینبغی ان یقول لہ انظر الی شخصک الموصوف بالصفۃ الکاتبیۃ و کیفیتہ صدور فعل الکتابۃ عنہا و ظہور المکتوب عن فعل کتابتک و تیقن بان المکتوب اثر و الکتابۃ فعل والکاتبیۃ صفۃ و شخصک کاتب فحق وجود الکاتب لیقوم بہ الصفۃ التی یصدر عنہا الفعل الذی یتحقق بہ المکتوب و یظہر بہ فکان وجودہ مطلقا قبل ظہور اثر المقید و ہو المکتوب و عالم یظہر المکتوب ما کان فی الخارج الفعل وجود لقارنہ المعلول للعلۃ فلا یوجد الفعل الا و ان یکون المعلول مقارنا لہ مقامعا فلا یکون الفعل فی الخارج الا و ان یکون معہ المکتوب فاعلم ان اللہ اذا اراد وجود الممکن یتجلی علی ما ہو من الماہیات

الممکنة المهیئة فی العلم الازلی بالصفة الموجدیة التی یصدر عنها الفعل للتحقق به ویظهر فاذا تحقق به وظهر بنوره یکون موجودا ظاهرا بالماهیة والتحقق وما به التحقق وهو فیض الایجاد الذی یکون مع الماهیة للممکن کالمادة مع الصورة للجسم فیکون اصله کما ان المادة اصل الجسم یقال له قبل تقییده وتعینه بذات الممکن هو الوجود المطلق العام الغیبی وبعد تقییده تعینه به هو الوجود الخاص المتعین بذات الممکن المتمیز عن المطلق العام الغیبی ویعبر عنهما ای عن المطلق والخاص وذات الممکن بالالف والباء والنقطة فالالف عبارة عن المطلق والباء عبارة عن الخاص والنقطة عن ذات الممکن ولذا قال بعض العارفین ما رایت شیئا ورایت الباء مکتوب علیه یعنی حقیقت اشیا اقتضا غیر عبودیت نمی کند تا آن حقیقت را در ضمن با هیچ ظهوری و وجودی نیست وقال الشبلی ایضا انا النقطة تحت الباء کما ان الباء تعین بالنقطة وتمیز عن الالف فکذلک وجود الخاص تعین بذات الممکن وتمیز عن الوجود المطلق وقال الشیخ ابن العربی[۵] ایضا بالباء ظهر الوجود وبالنقطة تمیز العابد عن المعبود ای تمیز العابد بالوجود الخاص المتمیز بذاته عن المطلق الذی ظهر به عن المعبود الذی هو الموجود المطلق عنده ونیز گفته اند بتحقیق که باء عبدیت است مطلق که الف احدیت است ظاهر گشت وبه نقطه باء عبدیت کاین حقیقت عبودیت است ماهیت عبد از حقیقت معبود جدا گشت فکل ما هو المذکور فی بیان وجود المطلق والخاص ودلیل الامکان والحدوث وهذا ظاهر فکیف یظن ویزعم ان الوجود المطلق بمعنی المذکور هو الله الحق الواجب الوجود تعالی الله عن ذلک علوا کبیرا نعم یمکن ان یظن ویزعم ذلک بان ینکشف ویظهر له فعل الحق بلا واسطته فی الارآة والتجلیات الآثاریة فابتلی وغلط وظن انه الحق ولم یعلم ان الوجود المطلق حق الفیض الفائض من الموجد الفیاض الواجب وجوده الانتهاء سلسلة الاحتیاج فی الوجود الیه والوجود الحق الواجب وجوده والوجود المقید حق آثاره الظاهرة بسبب الفیض الفائض من الموجد الفیاض فلا یکون له توحید الموجد مع صفاته القائمة به وافعاله الصادرة عنها وآثاره الظاهرة بها فی اثبات الوحدة فی الکثرة علی

---

۵ مطلب - ذکر امام المحققین شیخ محی الدین ابن العربی -

طریق الصحۃ والسلامۃ والوحدۃ فی الذات والکثرۃ فی الآثار ولکن یمکن ان یکون المراد بالوجود المطلق عندہ ہو الوجود الحقیقی الواجب بذاتہا الذی یاخذ منہ کل الممکن وجودہ وہو بنور الفائض منہ علی الممکنات الموجودات کلہا اذا تجلی علی ما ہو من الماہیات المہیئۃ فی العلم الازلی بالصفۃ الموجدیۃ التی یصدر عنہا الفعل لیتحقق بہ ویظہر بنورہ فہو نور الوجود فی الموجودات التی ہی الارض والسموات وما بینہما وکما انہ لا ذرۃ من نور الشمس الا وہی دالۃ علی وجود الشمس المنور فلا ذرۃ من موجودات السموات والارض وما بینہما الا وہی بجواز وجودہا دالۃ علی وجود موجدہا فانظر الی افعالہ وآثارہ ودقق النظر فی بحر انوارہ مع قطع النظر عن آثارہ من حیث انہا سماء وارض وشجر وغیرہا لا من حیث ظہورہا من موجدہا وکان مقصورا علیہ الغلبۃ حالہ فلم یجاوز معرفتہ حضرت ربوبیت فیمکنہ ان یقول ما عرف الا اللہ وما اری الا اللہ فکل ما فی الوجود ہو انوار الوجود الفائض من الموجد الفیاض عند تجلیہ علی ما ہو من الماہیات الممکنۃ المہیئۃ فی العلم الازلی بالصفۃ الموجدیۃ التی یصدر عنہا الفعل لیتحقق بہ ویظہر بنورہ فہی تتنوع نور الوجود الفائض من الموجد الفیاض علی کل موجود لکن استعادہ الوجود متوہم عند البحث مع قطع النظر عنہ اذ لیس لہ من ذاتہ الا العدم ولذا یقال فی قولہ انا النقطۃ تحت الباء ہو اشارۃ الی انہ نظر الی نفسہ لعین العدم لان النقطۃ لا وجود لہا الا فی ضمن الباء فاذا النظر الی انوار وجود الموجودات والمصنوعات عند ظہورہا بہا من موجدہا کالمرآۃ الظاہرۃ فی مراۃ یقابلہا مع عدمہا بذاتہا حقیقۃ فصح منہ ان یقول لیس فی الوجود الا اللہ ای لیس فی الوجود الا ذات اللہ سبحانہ وصفاتہ القائمۃ بہ وافعالہ الصادرۃ عنہا وآثارہ الظاہرۃ بہا من حیث ظہورہا لا من حیث انہا سماءٌ وارضٌ وشجرٌ وغیرہا فلذا یقال لا اعرف الا اللہ ولا یعرف اللہ الا اللہ ولا تناقض فیہما کما فی قولہ تعالی وما رمیت اذ رمیت ولکن اللہ رمی ہذا توحید فی اثبات الوحدۃ فی الکثرۃ علی طریق الصحۃ والسلامۃ واما الغلو فی التوحید فقول من قال فی اثبات الوحدۃ فی الکثرۃ انہ عین ما اظہرہ ویقول سبحان من اظہر الاشیاء وہو عینہا اذ یلزم الاتحاد بینہما فی الوجود وہذا فی الواجب من حیث انہ واجب الوجود لذاتہ محال ولکن یمکن ان یقول من حیث

تجلیہ علیہ بالصفۃ الموجدیۃ للتحقق ولظہر لظہور نورایجادہ فیہ لاتحاد نورالایجاد والوجود فیما اوجدہٗ فلذا یقال علی وجہ التوسعۃ لیس فی الوجود الا اللہ ای لیس فی الوجود الا ذاتہ و صفاتہ القائمۃ بہ وافعالہ الصادرۃ عنہا وآثارہ الظاہرۃ بہا ہذا توحید فی اثبات الوحدۃ فی الکثرۃ فاذا تجلی علیہ نورایجادہ بعد کشف الغطاء عن وجہ حقیقت ارادان یسبح لہ لظہورہ عنہ فیقال سبحان من اظہر الاشیاء وہوعینہا ای بالظہور لا بالذات الا انہ لغلوا فی قولہ فی التوحید فی اثبات الوحدۃ فی الکثرۃ لما ذکرنا قال اللہ تعالیٰ لَا تَغْلُوْا فِیْ دِیْنِکُمْ وَلَا تَقُوْلُوْا عَلَی اللہِ اِلَّا الْحَقَّ فعلیک ان تثبت اولا وجوب وجود موجدک لانتہاء سلسلۃ الاحتیاج فی الوجود الیہ ثم تثبت وحدانیتہ اذ حصل المقصود من واحد استغنا بہ عن الآخرۃ و الوحدۃ فی الذات مطلوبتہ فقط لیقوم بالصفات ثم تثبت نزاہتہ عما لا یلیق بوحدتہ وکمال قدسہ وما علیک اثبات المصنوعات والآثار انہا عین الصانع لاثبات الوحدۃ فی الکثرۃ فالارض والسماء والشجر آثار ظاہرۃ من فعل الصانع فکیف یصح ان یقال ان الآثار عین الصانع والصانع عین الآثار فسبحان من احتجب عن الخلق بنورہ وخفی علیہم لشدۃ ظہورہ فہو الظاہر الذی لا اظہر منہ وہو الباطن الذی لا ابطن منہ اہل شہود چون بہ غیب ہویت نگرند ہمہ بطون وجلال بینند سبحان الملک القدوس سبحان من لا یعلم ما ہو الا ہو سبحانک ما عرفناک حق معرفتک وچون بمظاہر موجودات نگرند ہمہ ظہور واکرام بینند سبحان من ظہر فی بطونہ وبطن فی ظہورہ چون دیدہ دل بنور معرفت شہودی بینا گردد این معانی وحقایق اہل شہود را ظاہر تر از ادراک اولیات گردد ہمہ عالم آثار صنع وی است فانہ لیس فی الوجود الا اللہ سماتہ وافعالہ فاذا نظر الی افعالہ من حیث انہا سما افعالہ وکان مقصور النظر علیہا ولم یرہا من حیث انہا سماء وارض وشجر وغیرہا بل من حیث انہا صفتہ لہ یمکن ان یقال لا اعرف الا اللہ وما اری الا اللہ فکل ما فی الوجود فہو من انوار القدرۃ واثر من آثارہا فالمعنی الذی قصرہ العبارۃ فیعبر عنہ بالقدرۃ الازلیۃ للضرورۃ وہو ینبوع الوجود الفائض علی کل موجود بعضی از کبراء دین در عبارت ایشان افاض جود وعبارت اطلاق وجود وارد است باآنکہ ہم در عبارت واشارت ایشان است لا یقال

هو الوجود وهو سبحانه ظهر الوجود ولو جود ما نحن فيه وهم الشان گفته اند کیفیت حقیقت سبحانه غیر
معلومة لما سواه وليست حقيقته عبارة عن الكون ولا عن الحصول والتحقق والثبوت والمراد
بها المصدر لان كل واحد منها عرض وهو ليس بجوهر ولا عرض بدانكه وجود وشیئ ونفس اینهمه عبارت
از هستی بود پس هستی وی بهستی کس نماند زیرا که همه هستی ها یا جسم اند یا جوهر هستی خدای سبحانه
جسم وجوهر نیست وهمه ذاتها یا اندر مکان نشد یا اندر زمان وفوات اورا ابتدا وانتها نیست
از امیر المومنین علی بن ابی طالب رضی الله عنه پرسیدند از توحید فرمود که هر چه بر سر تو میگذرد
خدای تعالی غیر آن است واو سبحانه منزه است از آن ونزه وتنقل بود از آن نزاهت
یعنی مجموع پاکست به صفات خود از صفات محدثات شکری دیگر اما قوله فی الكلمات
الربانية الدهر أقلب الليل والنهار كما قال وما رميت اذ رميت ولكن الله رمى اضاف
حقيقة الرمي اليه فكما ان واسطة الرمي يد النبي عليه السلام فواسطة التقلب الكرسي المعبر عنه
بالفلك الاطلس الساذج عن نقوش الكواكب وهو بدن الانسان الكبير بالجثة المبرا عن
التغير تحرك الافلاك الثمانية خيرا من المشرق الى المغرب على ركاوتها الطبيعة وله نفس و
عقل بهما يقال علما انه حي عاقل فاذا علمت هذا فتره الله تعالى عن ان يكون انسانا كبيرا
بالجثة بارادتها الذاتية على وفق قانون حكمة الازلية لتتحصل منه الانسان الكبير بالمعنى صاحب
اللطيفة الانانية التي هي حقائق قامت به الموجودات باسرها جذبها الفيض الفائض
من الموجد الفياض ليحصل مرآة جماله وجلاله وكماله المطلوب لنفسها وتكمل بحيث ينطبع فيها
عكس جمال الله تعالى وجلاله وكماله مدركه ذوقه وهو مبتهج بادراكها ذوقا مشاهدة حسن عكس جماله
فكيف ان لا يكون اجل مبتهج المبداء الاول اذ هو محبوبه تيقن بان لا نهاية لحسن جماله وعظمت
جلاله وقدس كماله لان تجليات غير متناهية ويزيد في كل تجلي السعة المرآة وصفاءها وبقدر
السعة والصفاء يزداد حسن عكس الجمال المنطبع في المرآة وعظمته وقدسه وقوة ادراكه و
والواجد المدرك في تلك الحالة هي المرآة المعبر عنها باللطيفة الانانية كما ذكرنا والمتجلي

له مطلب يكون من الموحدين الموقنين المحققين بانه تعالى اظهر الانسان الكبير بالجثة ١٢

بحسب ادراک المرآۃ ووجدانہ ذوق مشاہدہ حسن عکس جمالہ وقلما یکون ان لا یغلط فی ہذہ
الحالۃ لاسیما فی التجلیات الصوریۃ والنوریۃ کما ذکرنا پ سہل گفت رحمۃ اللہ تجلی بر سہ
نوع است تجلی ذات وآن مکاشفہ بود وتجلی صفات ذات وآن موضع نور بود وتجلی حکم نور
ذات وآن در آخرت بود ودر آنچہ در آخرت بود اما تجلی اول کہ گفت مکاشفہ است مرادش
کشف غلبہ است ودر دنیا نہ کشف عیان چنانکہ عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہ چون در طواف
بود شخصی برو سلام کرد او جواب نداد آن شخص بعد ازان از سبب جواب سلام نادادن پرسید
عبداللہ در جواب گفت کنا نتری یا باللہ سبحانہ فی ذلک المکان واین معنی قول رسول است
صلی اللہ علیہ وسلم کہ فرمود اعبد اللہ کانک تراہ بندگی خدای سبحانہ چنان کن کہ گویا او را می بینی
واین کشف غلبہ بود فاما کشف عیان در آخرت باشد لقولہ تعالیٰ وجوہ یومئذ ناضرۃ الیٰ ربہا ناظرۃ
وقولہ صلی اللہ علیہ وسلم سترون ربکم یوم القیمۃ کما ترون القمر لیلۃ البدر وامثال این اما تجلی
دوم کہ تجلی صفات ذاتیست وآن موضع نور بود یعنی کہ حق عز وعلا بہ صفت قدرت تجلی کند بر بندہ
تا بندہ از غیر او نترسد وہمچنین در صفت کفایت برو تجلی کند تا رجا وامید از غیر او منقطع کند و
ہمچنین ہمہ صفات چنانکہ حارثہ گفت کانی انظر الی عرش ربی بارزا او کانی وکانی چون حق تعالیٰ
بہ صفت متکلمی در کلام خویش برو تجلی کرد خبرش چون عیان شد وایمانش ایقان گشت واما
تجلی سیم کہ حکم ذات است وآن در آخرت بود چنانکہ حکم راندہ است بعضی را بعذاب الیم
وبعضی را بنعیم مقیم چنانکہ می فرماید فریق فی الجنۃ وفریق فی السعیر بعضی از بزرگان گفتہ اند
کہ علامت تجلی حق بر اسرار آنست کہ سر مشاہدہ چیزی نکند کہ تعبیر وعبارت را بران دستی
بود یا فہم را بران احاطتی باشد وہر چیز کہ در عبارت آید یا در فہم گنجد خاطر باستدلال بود ناظر
جلال یعنی بفکر وعقل آن را یافتہ بود نہ بکشف ومشاہدہ وہر چیز کہ بکشف ومشاہدہ حاصل
شود عبارت ازان ممکن نبود زیرا کہ بندہ را در مقام مشاہدہ نظر جز بر تعظیم وجلال وہیبت
حضرت حق جل وعلا نیاید ومشاہدہ آن ہیبت وعظمت او را از ضبط مشاہدہ وکشف و
عبارت ازان فانی ومحو گرداند بلکہ از وجود خودش بکلی مشغول کند واو را نہ رسم گذارد ونہ اشارت
ونہ فہم ونہ عبارت چنانکہ گفتہ اند اذا ما بدا لی تعاظمتہا فاصدر فی حال من لم یرد واجدہ اذا غبت

عنه به واشهد وجدی به قد فقد فلا الوصل لشهد فی غیره ولا انا اشهده منفرد جمعت وفرقت عنی
به فغر والتواصل مثنی العدو معنیش آنست که چون حقیقت ظاهر شود تعظیم بر من غلبه کند تا من
بکلی در نظاره تعظیم از شهود متحصل غایب گردم و چنان شوم که گویا بر من هیچ چیز ظاهر نشده وهرگاه
که از خود غایب گردم وجود من او را شود و چون من از خود غایب گشتم و وجود من او را شد من
در وی و شهود وی گم شوم پس حالت وصل آنکس که مرا فانی گردانیده است و از خود غایب کرده
مرا با غیر خود نگذارد و ما سوا را نه رسم گذارد و نه اسم چنانکه گفته اند۔

نظم

تو در کنار من آئی من از میان بردم ؛ که هر کجا که در آمد یقین گمان برخاست
با خودم دل خسته دور از برش ؛ بیخودم پیوسته همزانوی او

اما جدائی من انان شهود و دوری من از ان حضرت و رجوع باوصاف بشری خویش مرا از ان
جمع و شهود غائب و محروم میگرداند پس اجتماع من بدو فرقت من است از من و بعکس و بدانکه
حالت وصل آن است که حق جل جلاله متصرف افعال من بود نه من چنانکه می فرماید و ما
رمیت اذ رمیت ولکن الله رمی اما در مقام علم که حق سبحانه وتعالیٰ متصرف بنده بود و بنده
بدو متصرف باشد عابدی و معبودی و خداوندی و بندگی ثابت بود و بعضی گفته اند که تجلی برداشتن
حجب بشریت است نه بروجهی که تلون در ذات حق جل وعلا پدید آید و معنی رفع بشریت آنست
که قیم و نگاهدارندهٔ تو در زیر موارد ی که از غیب بر تو ظاهر شوند جز او تعالیٰ نبود زیرا که بشریت
را قوت و تحمل احوال غیب نباشد و اما استتار آن بود که بشریت میان تو و میان شهود
غیب حایل گردد و استتار بعد از تجلی چندان بود که ما دون حق از تو پوشیده شوند بحیثیتی که ترا
بدان هیچ نظر نیفتد چنانکه عبدالله ابن عمر رضی الله عنه بود در وقت طواف که آن شخص برو سلام
کرده او جواب نداد بعد از ان آن شخص باو شکایت کرد که چرا جواب سلام مرا ندادی عبدالله
خبر داد از تجلی حق مر او را بقوله کنا نترا یا الله سبحانه و همچنین خبر داد از استتار و غیبت از ما دون

له مطلب شیخ آذری رحمۃ اللہ اگر بپرسش جان و دل فگار آئی من از میان بردم تا تو در کنار آئی ۔

حق تعالیٰ بالعجایب شدن و عدم شعور لسبلام کردن بروی بزرگی درین معنی گوید

شعر

سرایر الحق لاتبدوا المحتجب ❊ اخفاه سرا فلا تعرض لمخفیہ
لاتعن نفسک فیما لست تدرکہ ❊ حاشا الحقیقۃ ان تبدو افتوفیہ

چون سالک بجذبہ ارادت از اسفل السافلین طبیعت روی با علا علیین شریعت نہد و بقدم صدق و جادۂ طریقت بر قانون مجاہدہ و ریاضت در پناہ بدرقہ متابعت صاحب شریعت صلی اللہ علیہ وسلم سپردن گیرد از ہر حجابی کہ گذر کند اورا دیدہ مناسب آن مقام گشادہ گردد و احوال عجیب مکاشف نظر او گردد اول دیدہ عقل او گشادہ شود و بقدر رفع حجاب و صفاء عقل معانی معقول رو نماید و باسرار معقولات مکاشف شود و این را کشف نظری گویند بدین کشف اعتمادی نباشد و چون از کشف معقولات عبور افتد مکاشفات دل پدید آید آن را کشف شہودی گویند انوار مختلف کشف افتد بعد ازین مکاشفات سری پدید آید و آنرا کشف الہامی گویند اسرار آفرینش و حکمت وجود ہر چیزی مکشوف شود ❊ بعد ازین مکاشفات روحانی پدید آید و آنرا کشف روحانی گویند و در مبادی این مقام کشف معارج و عرض جنات و جحیم و رؤیت ملایکہ و مکالمات ایشان پدید آید و چون روح بکلی صفا گرفت و از کدورت جسمانیت پاک گشت عالم نامتناہی مکشوف شود و دایرۂ ازل و ابد نصیب دیدۂ عارف گردد و حجاب زمان و مکان از میان برخیزد تا آنچہ در زمان ماضی رفتہ است در حال ادراک کند تا کسی باشد کہ ابتداء آفرینش موجودات و مراتب آن کشف نظر وی گردد و ہمچنین آنچہ در زمان مستقبل خواہد بود ادراک کند و چون حجاب زمان و مکان دنیائی برخواستہ بود زمان و مکان آخرتی کشف افتد و در مقام حجاب جہات از پیش برخیزد تا از پس ہمچنان بیند کہ از پیش و بیشتر خرق عادت کہ آن را کرامات گویند درین مقام پدید آید از اشراف بر خواطر و اطلاع بر مغیبات و عبور بر آب و آتش و ہوا و طی زمین و غیر این ہا و ازین جنس کرامات را چندان اعتباری نباشد زیرا کہ اہل دین و غیر اہل دین را این نوع بود۔ چنانکہ دجال را خواہد بود کہ کسی را بکشد و زندہ کند و گفتہ اند کہ یکبار بیش آن نتواند کرد

اما آنچه آن را بحقیقت کرامت گویند جز اهل دین را نباشد که بعد از کشف روحی و مکاشفات خفی پدید آید زیرا که روح کافر و مسلمان را هست اما خفی روح حضرتیست خاص که بجز خاصان حضرت را ندهند تا بواسطه آن ایشان را راه باشد بعالم صفات خداوندی چنانکه دل بواسطه عالم جسمانی و ملکوتی آمد که یک روی در ملکوت دارد و یکی در جسم تا بدان روی که در ملکوت دارد قابل فیضان نور عقل و روح گردد و بدین روی که در جسم دارد آثار انوار روحانیات و معقولات به نفس و تن رساند و سر واسطه دو عالم دل و روح آمد تا بدان روی که در دل دارد حقایق فیض روح بدل می رساند. همچنین خفی واسطه عالم صفات خداوندی و عالم روحانیت آمد تا قابل مکاشفات حضرتی گردد و عکس آن اخلاق بعالم روحانیت رساند و این را کشف صفاتی گویند درین حال اگر بصفت عالمی مکاشف گردد علم لدنی پدید آید اگر به صفت سمیعی مکاشف شود استماع کلام و خطاب پدید آید اگر بصفت بصیری مکاشف شود رویت و مشاهده پدید آید و اگر به صفت جلال مکاشف شود فنا و بقاء حقیقی پدید آید و اگر به صفت وحدانیت مکاشف شود وحدت پدید آید و قس علیه باقی الصفات اما کشف ذاتی مرتبه بس بلند است عبارت و اشارت از وی عاجز آید و تجلی عبارت از ظهور ذات و صفات الوهیت باشد جل ذکره و روح را نیز تجلی باشد و درین معنی سالکان را غلط بسیار افتد که ذات روح با صفات روح تجلی کند سالک را ذوق تجلی حق نماید که دل از صفات بشریت و زنگار طبیعت صافی شود و بعضی صفات روحانی بر دل تجلی کند و آن از غلبات انوار روحانیت بود و باشد که نور ذکر و نور طاعت بر انوار روح غلبه کند و دریاء روحانیت در تموج آید و فوج فوج بساحل دل تاختن آرد بر صفاء آئینه دل تجلی پدید آید و گاه بود که بجملگی صفات خود در تجلی آید و آن از محو کل آثار صفات بشری باشد و گاه بود که تجلی روح با نور ذکر مذکور آمیخته بود و ذوق تجلی مذکور بخشد و نه آن بود و گاه بود که ذات روح که خلیفه حق است در تجلی آید و بخلاف حق.
دعوی انا الحق گفتن گیرد و گاه بود که جمله موجودات را پیش تخت خلافت روح در سجود آید در غلط افتد مگر حق است و فرق آن است که تجلی روح وصمت حدوث دارد آنرا قوت نباشد اگرچه در وقت ظهور ازاله صفات بشری کند اما افنا نتواند کرد چون تجلی در حجاب شود صفات

بشری معاودت کند و باشد کہ نفس را آفتی دیگر حاصل شود از علم و معرفت در مکر و حیلہ و تحصیل مقاصد
ہواہای نفس کہ پیش ازین نبودہ باشد و در تجلی حق جل و علا این آفت نتواند بود زیرا کہ از لوازم
تجلی حق سبحانہ تدکوک طور نفس است و زہوق صفات باطل او و دیگر با تجلی روحانی طمانیت
دل پدید نیاید و از شوایب شک و ریب خلاص نیابد و ذوق معرفت تمام ندہد و تجلی حق بخلاف و
ضد آن بود و دیگر از تجلی روح غرور و پندار حاصل آید و عجب و ہستی بیفزاید و در طلب نقصان پذیرد
و خوف و نیاز کم شود و بسط و استاخی آرد و از تجلی حق این جملہ برخیزد و ہستی بہ نیستی مبدل شود و درد
طلب بیفزاید و تشنگی زیادہ گردد و تجلی حق سبحانہ و تعالی دو نوع بود تجلی ذات و تجلی صفات و تجلی ذات
نیز دو نوع بود تجلی ربوبیت و تجلی الوہیت و تجلی صفات نیز دو نوع است تجلی صفات جمال و تجلی صفات
جلال و تجلی صفات جمال نیز بر دو نوع است صفات ذاتی و صفات فعلی و تجلی صفات فعلی ہم بر دو
نوع است صفات نفسی و صفات معنوی صفات نفسی آن بود کہ خبر مخبر ازان خبر کند بر ذات باری
عز و علا نہ بر معنی زیادت بر ذات چنانکہ موجودی و واجدی و قایم بنفسی و اگر بہ صفت موجودی تجلی شود
آن اقتضا کند کہ جنید گفت مافی الوجود سوی اللہ و اگر بہ صفت واحدی متجلی شود آن اقتضا کند کہ
شیخ ابوسعید گفت مافی الجبۃ سوی اللہ و اگر بصفت قایم بنفسی متجلی شود آن اقتضا کند کہ ابویزید
گفت سُبْحَانِی مَا اَعْظَمَ شَانِی و صفات معنوی آنست کہ خبر مخبر ازان دلالت کند بر معنی زیادہ
بر ذات باری عز و علا چنانکہ علم و قدرت و ارادت و سمع و بصر و حیوۃ و کلام و بقا پس اگر بہ صفت
عالمی متجلی شود بہ مقتضی آن صفت علوم بیواسطہ پدید آید چنانکہ آدم را علم اسما پدید آمد و اگر
بہ صفت قدرت متجلی شود آن اقتضا کند کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم ماہ را با نگشت مبارک
بدو نیم کرد و اگر بہ صفت سمعی تجلی شود آن اقتضا کند کہ سلیمان علیہ السلام آواز مورچہ را از
مسافت بعید شنود و اگر بہ صفت کلام متجلی شود استماع کلام بیواسطہ پدید آید چنانکہ در حق موسی علیہ
السلام واقع شد و تجلیی نالہ حنانہ در مفارقت رسول علیہ السلام و کلام شجر و حجر و سخن گوسفند
زہر آلود با رسول علیہ السلام ازین قبیل دان و اگر بہ صفت بقا متجلی شود رفع انانیت انسانی
و ثبوت صفات ربانی کند اما صفات فعلی چون خالقی و رازقی و احیا و اماتت فافہم سر ما
صدر من العیسی و من المریم علیہما السلام و بہر صفت کہ مکاشفہ شود آن نوع فتوح

بر روح غلبه کند و اثر آن صفت در خارج ظاهر گردد و صفات جلال هم بر دو نوع ست۔
صفات ذات و صفات فعل صفات فعل در صورت اماتت معلوم شود و صفات ذات
هم دو نوع ست صفات جبروت و صفات عظموت چون به صفات جبروت متجلی شود نور
بی نهایت در غایت لبیت ظاهر گردد بی لون و بی صورت و بی کیف ابتلا از ان نور
تلالوئی مشاهده افتد دران حال فنا ء صفات انسانیت آشکارا کند و محو آثار هستی آرد
وگاه بود که شعوری بر فنا نماند و بس و اگر در جام تجلی یک قطره شراب جلال از قوت ولایت
سالک زیاده کند سطوت آن شراب جملگی ولایت سالک را چنان فراگیرد که شعوری بر وجود
و فنا نماند و رخت هستی از میان برخیزد و صعقه عبارت ازین حال باشد و تجلی صفات
عظموت هم بر دو نوع است صفت حی و قیومی و صفت کبریا و عظمت و قهاری چون
به صفت حی و قیومی ظاهر شود فناء الفنا پدید آید و بقاء البقا رو نماید و حقیقت آن
نوری که یهدی الله لنوره من یشاء عبارت ازان است ظاهر گردد ظهوری که هرگز
فنا نه پذیرد طلوعی که از غروب ایمن گرداند و در تجلی صفات کمالی گاه بهتر بود و گاه تجلی زیراکه
مقام تلوین است اما آنجا که تجلی صفات جلال است مقام تمکین است و دو رنگی
برخواسته اگرچه نادر باشد درین مقام آنچه ایمان بود عیان گردد و عیان در عین نهان شود
اعتبار از کفر و ایمان برخیزد و دو رنگی وصال و هجران نماند حقیقت فَاعْلَمْ اَنَّهٗ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ
متجلی گردد چون سلطنت الوہیت ولایت سالک قرار گیرد بت وجود بکلی از پیش برخیزد و
دیگر چون صفات کبریا و عظمت قهاری بر ولایت سالک متجلی شود خاص آنچه بازیافته بود
گم کند و وحشت و حیرت قایم مقام او بنشیند و علم و معرفت بجهل و نکره مبدل شود و این آن
جهل ست که بالاء علم است سالک درین مقام دریا صفت گردد همه وجه او مستغرق
حدیث یا دلیل المتحیرین زدنی فیک تحیرا گردد و اگر به صفت اکبریا و عظمت و قهاری تجلی عام
کند بر موجودات عبارت از آن روز قیامت بود که در ظهور آثار تجلی قهاری رقم کل شیٔ هالک
الا وجهه بر ناصیه موجودات کشد و نداء لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ در دهند بلا داعی و لا مجیب تاهم به
صفات الوہیت مجیب عزت خطاب گردد بقوله لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ و چون حقیقت انسانی

آئینہ ذات وصفات حقیقت سبحانہ درمرتبہ مرآتی ویرا بہ کمال ثابت ست وارواح ملایک اگرچہ لبس شریف اند فاما ازغایت لطافت متحمل عکسی تجلی صفات الٰہی نمی توانند شد وآن معنی را آئینہ حقیقت چون آئینہ صافی گردد وبہر صفت کہ حضرت بروی تجلی کند حضرت بدان دروی متجلی شدہ باشد تا ہر صفت کہ از آئینہ ظاہر گردد وہر تصرف کہ پدید آید ازان صاحب تجلی بود نہ از آئینہ وآئینہ چون صافی بود پذیرائی عکس بیش نباشد پس خلاف این ست کہ آئینہ منظہر ذات وصفات خداوندی است وکمال این معنی روح را بعد از ازدواج او بقالب حاصل آید۔ پیش از ازدواج بقالب ملک صفتہ بود وقوۃ رفع حجاب نورانی نداشت درین عالم از برای حصول این کمال آمد وبدانکہ علو مراتب سالکان بکثرت سیر وتجلی نیست اگر سالکی را در ہمہ عمر یک تجلی دست دہد ودمان تجلی فانی شود وبقا یابد بدان فنا وبقا او را سرمدی باشد این مقام اعلی بود زیرا کہ مقام ہمہ سالکان واحوال ایشان داخل این مقام وحال باشد یکروزہ سیر در عالم ربوبیت ہزار سال این جہانی بود وسنین این سیر را سنین ملکوتی گویند ویکروزہ سیر در عالم الوہیت پنجاہ ہزار سال این جہانی باشد این نوع سنین را سنین جبروتی گویند وسنین لاہوتی را کہ ذات بحت است سنین سرمدی گویند آنجا مقدار وعدد نگنجد وسنین وہمومیت مناسب سنین سرمدیت بود وآن لقا بود در عین وحدت واللہ اعلم اما اہل عیان در شب اگر خواہند کہ ببینند نتوانند پس رویت عیان را حجاب نبود واللہ اعلم وبدانکہ فرقی بس دقیق است میان مشاہدہ ومکاشفہ وتجلی ہر سالک کامل را بدان وقوف نباشد اینجا این قدر نمودہ می آید کہ مشاہدہ با تجلی وبی تجلی باشد وتجلی بی مشاہدہ وبا مشاہدہ باشد تجلی چون از صفات جمال باشد یا مشاہدہ بود وچون از صفات جلال باشد بی مشاہدہ باشد زیرا کہ صفات جلال

لہ مطلب :- باید دانست کہ تجلی تاثیر انوار حق باشد بحکم اقبال بر دل بندہ مومن مقبل تا آن دل بسبب آن نور شائستہ آن شود کہ حق را سبحانہ بچشم دل بہ بیند دران وفرق میان تجلی ورویت عیان آنست کہ تجلی نہ اگر خواہد بہ بیند وخواہد نہ در وقتی بنیند ودر وقتی نہ بیند پس بر تجلی ستر جائز بود۔ ۲

+ + + + +

...... رفع اثنینیت می کند و اثبات وحدة اما مشاهده و تجلی بی
مکاشفه نبود و مکاشفه بود که بی مشاهده و تجلی بود و گویند سالک را ستر و تجلی ست و تجلی نور مکاشفه
است که از حق سبحانه و تعالی بر دل عارف ظاهر می گردد و دل را می سوزد و مدهوش می گرداند و
ستر ازالهٔ این تجلی ست از دل تا نسوزد و از نور تجلی نا چیز نگردد پس ستر از الله تعالی رحمت
باشد مر عارف را چنانکه تجلی فضل باشد اگر ستر نبودی در اوان ظهور سلطان حقیقت وجود سالک
متلاشی شدی قال النبی علیه السلام ان الله تعالی خلق آدم فتجلی فیه. گفته اند آن تجلی در آدم بمعنی
اظهار اسرار ذات و صفات بود و اظهار صفات جمال و جلال ذات خود را بوجود آدم ظاهر گردانید
لاجرم مشاهده و شهود بر تجلی نبود نه آنکه در ذات آدم حق تعالی پیدا شد که از وی حلول و اتحاد فهم شود
قال حجة الاسلام نبوت و ولایت یکی از درجات دل آدمی ست و حاصل آن سه خاصیت است
یکی آنکه عموم خلق را چیزها بخواب کشف افتد یعنی ظاهر نموده شود و ویرا در بیداری کشف افتد دوم
آنکه نفس عموم خلق جز در تن ایشان اثر نکند نفس وی در اجسامی که خارج تن وی است اثر کند
بر طریقی که صلاح در ان باشد و فسادی نبود سیم آنچه عموم خلق را از علوم بتعلیم حاصل شود او را بی
تعلیم از باطن خویش حاصل شود در هر کس که این سه خاصیت جمع باشد وی از پیغمبران بزرگ
باشد و اگر یکی ازین هر سه یک درجه او را از ان درجه از نبوت یا ولایت حاصل بود در غیر نبی هر کس
را که آن سه درجه حاصل بود از اولیاء بزرگ بود و در هر یکی ازین درجات تفاوت بسیار است.
کسی باشد که ویرا از هر یکی اندکی بود و کسی بود که بسیار بود و کمال این درجه بتمامی رسول ما را
بوده است صلی الله علیه وسلم و در ایشان این هر سه بکمال بوده و طایفه از اولیا چنان اند که ذات
و هستی خود را از ان خود را ظاهر نیست بینند بلکه خودی خود را از ان خود بینند این طایفه را نه
ذات بود و نه صفت و نه فعل و نه حال و نه مقام و نه اثر در هر دو عالم هیچ ندارند و این وصفی که
هیچ ندارند هم ندانند محو و محو ایشان راست یعنی افعال ایشان در افعال حق نیست شده و
محق فی محق یعنی صفات ایشان در صفات حق نیست شده و طمس فی طمس یعنی هستی ایشان
در هستی حق نیست شده و همانا که الفقر فخری که خواجه علیه السلام فرموده اشاره بدین فقر است

ــــــــــــــــ

؎ بیان الفقر فخری

داین فقر است کہ صوفیہ وراء آن ہیچ مقام اثبات نکردہ اند و صاحب این فقر را در دو کون ہیچکس نشناسند جز حق تعالیٰ چہ خداوند سبحانہ غیور است اولیا محود را از نظر اغیار مستور دارد تا غایتی کہ از نظر خود شان نیز مستور دارد اولیایی تحت قبابی لایعرفہم غیری بیان حال الشان است ولاسمی الشخص الھیتیا الا ان یکون ما اخذ العلوم عن اللہ سبحانہ من فتوح المکاشفہ بالحق گفتہ اند بناء این کار بر نفس می باید نہاد و نفس عبارت است از دوام حال مشاہدہ و تواتر و تعاقب امداد آنکہ حیوۃ قلوب اہل محبت بدان مربوط است بر مثال تواتر و تعاقب انفاس است کہ بقاء حیوۃ غالب بدان مشروط ست چنانکہ اگر ساعتی مدد انفاس جدیدہ و اثر ترویح آن از صور قلب منقطع شود از شدت حرارت غریزی دل سوختہ گردد و مرد ہلاک شود اگر لحظہ و لمحہ مدد شہود از حقیقت قلب مشتاق منقطع گردد از شدت تعطش و حدت شوق بسوزد و قالوا افضل الاعمال عدد الانفاس مع اللہ سبحانہ حجابہا ہمہ از بندہ است و گرنہ حق تعالیٰ منزہ است از حجاب و ہیچ چیز حجاب حق تعالیٰ نتواند شدن آنچہ نورانی بود بروحانیت تعلق دارد و آنچہ ظلمانی بود بہ نفس تعلق دارد و اکابر بردہ حقیقت انسانیت را ہفت طبقہ اثبات کردہ اند اول راغیب شیطان گویند دوم راغیب نفس سیم راغیب دل چہارم راغیب سر پنجم راغیب روح ششم را غیب خفی کہ آنرا غیب روح نیز گویند ہفتم راغیب حق گویند غیب اول نسبت بہ آدم دارد و سلطنت آدم بر شیطان درین غیب بود دوم بنوح سیم بہ ابراہیم چہارم بموسیٰ پنجم بداؤد ششم بعیسیٰ ہفتم بمحمد علیہ السلام باداول رانسبت بروز شنبہ است دوم رابیک شنبہ سیم رابدو شنبہ چہارم رابسہ شنبہ پنجم رابہ چہار شنبہ ششم رابہ پنجشنبہ ہفتم راجمعہ و ہر کدام را زین غیوب لطیفہ باشد اول لطیفہ قالبی دوم لطیفہ نفسی سیم لطیفہ قلبی چہارم لطیفہ سری پنجم لطیفہ روحی ششم لطیفہ خفی ہفتم لطیفہ حقی و آن غیوب را نیز پردہ ہا باشد اول پردہ غیب شیطان است و آن پردہ مکدر باشد دہ ہزار حجاب آنجا رفع باید کرد در بدایت حال چون تجلی کند و ظاہر شود چون لعبتی باشد از آتش بدرنگ و آن پردہ در روی زمین دیدہ شود و تمامی بساط برنگ سرخ تیرہ نماید و نقطہ چون خون سیاہ بر روی آن سرخی ظاہر باشد و دل از بدن او منغص و تیرہ شود و دیگر شواری توان گفت و تمام اعضا رسالک متالم گردد و درین وقت پناہ بو لایت شیخ باید برد

تا بمدد ولایت شیخ آن پردهٔ بدرنگ ناچیز شود و صفاء ذکر در تمام وجود سالک سرایت کردن گیرد
و ذکر صافی شود و حلاوت ذکر وقت سالک را خوش گرداند و چندان ذکر گفته شود که آن پرده
بدرنگ مکدر بکبودی مبدل شود و هرچند آتش و حرارت ذکر قوت گیرد نم تعلقات بشری سست
خشک تر می شود و الوان صافی تر می گردد و هرچند نم تعلقات جسمانی کمتر می شود الوان بنور این
مبدل می شود اختلاط الوان سفید و سرخ و کبود و سبز درین مقام از قوت ذکر باشد و گاه بود
که ذات ذکر از پرده ها بیرون آید و نعره بر دارد که لاغیری نفی آن باید کرد و بدان مغرور نباید شد
که آن مقام مبتدیان ذاکر باشد و در صفاء این طبقه از باطن سالک بدنت جنان و شعوذها
ایشان دیده شود نفی آن نیز باید کرد که اگرچه ظهور آن از عجایب اسرار باشد زیرا که قدرت ست
ایشان را که خود را به صورتهاء خوش بنمایند گاه چراغ در دست گرفته ظاهر شوند و وقت بود که
در اندرون آدمی در آیند از غایت لطافت و چون مصروع انواع حکایات و کلمات غریبه گویند
و آدمی را گمراه کنند و از سلوک باز دارند و در صورت سینه خود را بنمایند و ویرا بران ترغیب
کننده گویند و رای این مقام کمال مقام اکمل نیست لاجرم اگر سالک ابله باشد مایل با طوار
و انواع ایشان می شود و اطوار ایشان اختیار کند و صاحب تصرف می گردد و در نمودن
شعوذها ایشان مشغول می گردد چنانکه اسمعیل اتا و شیخ کمال سرامی که در ترکستان بوده اند و
سلطان الدین مقتول که در دشت قبچاق بود و شهاب الدین مقتول که در عراق بوده که ایشان به
تصرفات جنیان معروف و محجوب بوده اند از ترقی باکمل مقامات ازین جا گفته اند که اگر صادق
ساده دلی باکسی بیعت کرده باشد اگر در ان کس بدعتی مکر دهه ببنید بروی واجب است
که از ان بیعت برگردد و باکسی کامل که برجادهٔ سنت مصطفوی بود بیعت کند نقل است
که بدعت به نزدیک شیطان دوست تر از معصیت است از بهر آنکه معصیت را
جمله بد دانند اما بدعت را نظری دقیق باید لاجرم شیطان از در بدعت در آید و آدمی را
در معصیت اندازد و از معصیت در آید و مرد را در کفر اندازد و عجب نباشد که حدیث
مصطفی فرموده اشارت بدین معنی بود سیاتی علی الناس زمان یصلی فی المسجد الف رجل
فلا یکون فیهم مومن و علی مرتضی رضی الله عنه نیز بدین معنی اشاره کرده انت لا تعرف

الحق الا با الرجال اعرف الحق الا با الرجال ....
اعرف الحق تعرف اہلہ وچون بصدق واستقامت وطلب ہمت از باطن ولی مرشد قدم
صدق برسلوک دریاضت ثابت دارد و درین طبقہ نفی کند ہرآئینہ عجایب اسرار و غرایب
انوار مشاہدہ کند کہ ندیدہ باشد و درین طبقہ اطلاع بر احوال اہل قبور میسر شود پردہ زاید
می نماید و طبقہ دویم غیب نفس ست و پردہ آن کبود باشد وہ ہزار حجاب درین مقام رفع
باید کرد و آنوقتی بود کہ وجود آلودہ بلقمہا و حظوظی بکلی پاک شود و نفس بلقمہا حقی اکتفا کند
و در آتش ذکر نفس از تصرفات خود باز ایستد و نوعی از فنا او را حاصل آید آن نور نفس بظہور
آید بر سالک صفات حمیدہ و ذمیمہ نیک روشن شود و سالک را بر احوال احیا و اموات
اطلاعی پدید آید خطر سالک درین مقام آن بود کہ خود را بینا تصور کند و خلق را نابینا قوت
عجب و ردی پیدا آید و این معنی از روی تزکیہ نفس بود و در شریعت آن منہی است قولہ تعالیٰ
فَلَا تُزَکُّوْا اَنْفُسَکُمْ ھُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقٰی وچون نفس صافی گردد صفات قلبی ظاہر شود
نفس صفت قلب گیرد و باطن کشادہ تر گردد انواری کہ مناسب این طبقہ بود بزرگ تر
دیدہ شود و اسراری کہ مناسب این مقام ست رو نماید بعد ازان پردہ غیب دلست
و آن سرخ عقیق رنگ است وہ ہزار حجاب دران مقام از پیش بر باید داشت سالک
را از مقام آن نور ذوق عظیم پیدا شود و استقامت سلوک دردی پدید آید وچون طبقہ نیک
صافی گردد و اسرار غریبہ روی نماید و انوار عجیبہ در صور انسانی و حیوانی و نباتی و ارضی و
سمائی و تجلیات صوری دست دہد و قلب صفت سر گردد و وقت بود کہ قلب لعب
شیطان قبول کند و از سلوک باز ایستد زیرا کہ دل طفل طریقہ است و شیطان
استاد اہل حیل چون دل نفی لعب باب شیطانی کند بصفاء سر متصف گردد بعد
ازان پردہ غیب سر است و رنگ او سفید باشد و رقیق وہ ہزار حجاب درین مقام
رفع باید کرد و درین مقام بود کہ علم لدنی مرسالک را کشف گردد و سر از صفات روح
باشد کہ در باطن سالک ظاہر گردد و تجلیات صفاتیہ دست دہد استقامت سلوک
در سالک پیدا آید زیرا کہ سر نور روح است و نور راہ بر بود نہ راہ زن و گاہ بود

کہ برودت انوار باطنیہ حرارت باطن را گم گرداند و باطن فسردہ شود در باطن سالک بجہۃ کم یافت آن آتش طلب قوۃ بالا گیرد و باستمداد از ولایت شیخ وہدایت نبی بفیض عنایت حق سبحانہ وتعالیٰ نار فایدہ نور را نور تجلی گرداند چنانکہ در حق موسیٰ خبر کرد قولہ تعالیٰ آنَسَ مِن جَانِبِ الطُّورِ نَارًا موسیٰ گفت علیہ السلام کہ من آتش دیدم چون بآتش رسید آن نار را نور تجلی دید و آن کلام حق بود کہ موسیٰ علیہ السلام بواسطہ شجرہ شنید بعد ازان پردہ غیب روح است رنگ او بغایت دلفریب بود و بزردی زند دہ ہزار حجاب دران مقام رفع باید کرد و از دیدن او نور نفس ضعیف شود حیوۃ او بہ حیوۃ حقیقت متصل بود درین طبقہ تجلیات بسیار افتد و امور غیبیہ مشہود نظر وی گردد و چون این طبقہ صاف شود غیب خفی ظاہر گردد و گاہ بود کہ انانیت و عجب در سالک پیدا آید زیرا کہ روح خلیفہ حق باشد چون متجلی شود دعوی خدائی کند بنیابتہ وخلافت حق سالک در غلط افتد پندارد کہ تجلی حضرت خود را خدا این تصور کند آن تصور موجب ہستی وی شود و راہ سالک ہمہ در نیستی بود و نیستی سالک کہ راہ اوست از غیر پدید آید و آن غیر وجود مرشد کامل بود قولہ تعالیٰ کونوا مع الصادقین یعنی با صادقان باشید تا نور صدق ایشان ہستی شما را محو کند بعد ازان پردہ غیب خفی ست و رنگ آن پردہ بغایتہ سیاہ بود و سیاہ صافی براق مہیب دہ ہزار حجاب درین مقام رفع باید کرد و از وی بروح القدس نیز تعبیر کنند کہ از دیدن وی رعشہ بر وجود سالک افتد نوع فنا او را حاصل آید آب حیوۃ جاودان درین ظلمت تعبیر است کہ بعد ازین رو نماید و طور صفات جلالی گاہ بود کہ ظلمانی حروف بود عقل فہم آن نتواند کرد سالک باید کہ بجواہری کہ درین ظلمت تعبیہ است التفات ننماید تا از حیات چشمۂ حیوان محروم نماند و از ہیچ صور ہایل و آواز سہمناک نترسد تا آن نور بتمامی ظاہر شود و ترس بانس مبدل گردد دران مقام بحمایت سید المرسلین باید گریخت و بہ متابعت او صلی اللہ علیہ وسلم قدم استوار باید داشت تا لسلامت بر ہراز مغالطہ این ورطا مات نیفتد و گفتہ اند کہ غیب خفی خلاصۂ روح است ظاہر نشود الا بتجلیات جلالیت کہ بقوت جذبہ اخراج غیب کند بر سالک درین مقام صفات ذاتیہ تجلی کند و غیب خفی را بہ صفات حق متصف گرداند خوف درین مقام از

زندقہ والحاد بود از بہر آنکہ چون خود را متصف گرداند بہ صفات حق بیند وظہور جمیع حرکات وسکنات خلایق از وجود حق بیند فرق نتواند کرد میان حلال وحرام باستعمال محرمات مشغول گردد زیراکہ وجود خود را وجود حق بیند وفعل خود را چوں ہر آئینہ فعل حق بیند ومقام فرق را از میان بردارد و بجمیع حرف متصف شود نعوذ باللہ عن ذلک فرق میان محقق صدیق وملحد زندیق آن است کہ محقق صدیق بکمال بصیرۃ جمع کند .... میان مقام جمع ومقام فرق وگوید امر ونہی از مقام جمع ست وتمثال آن مقام فرق فلاجرم امرہا ونہیہا بجا آرد وملحد وزندیق فرق نتواند کرد میان این دو مقام العقل تیرہ خود باز ماند ومحجوب گردد وبعد ازان پردۂ غیب الغیوب ظاہر شود ورنگ آن پردہ سبز باشد دہ ہزار حجاب دران مقام رفع باید کرد وآن نور مطلق بود کہ صفت خاص حق ست و آن سبزی علامت حیوۃ شجرہ وجود کہ از آثار تجلی نور مطلق زندہ جاوید شدہ کہ این زندگی باشد کہ در بہشت خواہد بود گفتہ اند نور خفی را تجلی از بالاء سر باشد در عالم شہادت ہیچ نوری بدو نماند ونور روح از نور آفتاب عظیم تر باشد واحیاناً از چپ وراست نمودن گیرد ونور سر بنور زہرہ مانند باشد فاما ازوی لطیف تر ونورانی تر باشد ودر سواجہہ پیدا شود ودر وجود سالک ناپیدا گردد.

نور دل بنور ماہ مانند بود ونقطہ حقیقی کہ در ماہ تعبیہ است در برابر دل سالک پدید آید ودر وقت تجلی خود را بر جانب دل سالک تند ودر دل کوستین کم شود ونور نفس گرد بر گرد سالک در آید وآن بآبی ماند کہ آفتاب بروی تافتہ باشد فاما انوار دیگر چون شمع وشعلہ ارواح طیبہ باشد از جن وانس علی اختلاف مراتبہم قال الشبلی دع الانوار فہی حجاب علیٰ وراس مقام عباد الخیال ولکن الذی یفنی فیفنی ینال خصوص احوال الرجال والتحقیق السالک ان نور الانوار منزہ عن جمیع الالوان التی یظہر علی الانوار فی استار اللطایف السبحۃ من لون الکدرۃ والزرقۃ والحمرۃ الحقیقیۃ و البیاض الخالص والصفرۃ والسواد والبراق النازل من الفوق والخضرۃ ومنزہ ایضاً عن اشکال القمریۃ والشمسیۃ وسایر مایصل الی الافہام البشریۃ ومقدس عن الظہور فی الصورۃ النوریۃ اوخیالیۃ اومثالیۃ فکل مایشاہدہ الانسان ببصیرتہ اومتعلقۃ بمعرفتہ فاالحق سبحانہ اعلیٰ من ذلک.

شعر

ہرچہ نشان برد توئی راز نشان نمی بری ٭ آنچہ بیان کنی توئی راہ بیان نمی بری

فھو تعالیٰ منزہ عن کیف وکم واین ومتی ازلیتہ فوق ما یدرک من معنی الازل وابدیتہ اقصی لما یفھم الافھام من معنی الابد ہو الاول بلا ابتداء وہو الآخر بلا انتہاء وہو الظاہر بلا تشبیہ ومثال وہو الباطن من غیر مکان ادراکہ بالخیال منزہ عن الحلول فی الاشباح ومقدس عن السریان فی الارواح من قال انہ اتحد بالکون فقد الحد ومن قال انہ لیس لہ تعین فی ذاتہ الا فی الکون فقد فسد العقاید وہو کان فی ذاتہ متعینا فی ذاتہ قبل کائناتہ عالما بذاتہ وبما یظہر من مخلوقاتہ علی مقتضیات صفاتہ تجلی بذاتہ علی ذاتہ قبل ظہور مظاہر صفاتہ فاراد اظہار کمالاتہ علی صفحات الارواح والاجسام من مکوناتہ فاظہر اولا مظہر المظاہر نور الانوار روح حبیبہ المصطفےٰ المختار صلی اللہ علیہ وسلم من فیض انوار صفاتہ الذاتیہ ثم اظہر من فیض نورہ ما اظہر من عوالم الارواح والانوار ثم اقتضت حکمتہ لاکمال معرفتہ تعلیق مظاہر صفاۃ الذات بمظاہر صفاۃ الافعال فخلق الاکوان من عوالم الاجسام وآخر خلق جسد آدم لتکمیل تربیتہ الارواح فی عوالمہا علی ما یشیر الیہا جابر رضی اللہ عنہ ثم علق الارواح بالانفس تعلق التعاشق بعد تلطیف العناصر وکسر سوار انہا بالقدرۃ الکاملۃ والحکمۃ الشاملۃ وجعلہا علی ہیئتہ وحدانیتہ انزہ وبعد تلطیف تلک الہیئۃ الوحدانیتہ باخری اقدس بالہیئتہ الوحدانیتہ الاولیٰ التی حصل للعناصر علی اللطیفہ القالبیتہ ویقال لہا المزاج علی لسان الحکماء والثانیتہ یقال لہا اللطیفہ النفسیتہ بلسان العرفاء ثم جعل القلب الصنوبری الشکل الذی ہو الطف من جمیع اعضاء البدن مجمع ہاتین اللطیفتین الارواح[1] مختلف فیہا عند اہل التحقیق من اہل السنتہ فمنہم من یقول انہا الحیوٰۃ فقط ومنہم من قال انہا اعیان مودعۃ فی ہذہ القوالب لطیفۃ اجری اللہ تعالیٰ العادۃ بخلق الحیوۃ فی القالب مادامۃ الارواح فی الابدان والانسان حی بالحیوٰۃ ولکن الارواح مودعۃ فی القوالب ولہا ترق فی حال النوم ومفارقۃ للبدن ثم رجع الیہا وان الانسان ہو الروح والجسد وان اللہ تعالیٰ سخرہ الجملۃ لبعضہا لبعض والحشر یکون الجملۃ والمثاب والمعاقب الجملۃ والارواح مخلوقہ

[1] مطلب در بیان الاختلاف فی الارواح۔

ومن قال یقدمہا فہو مخطی خطأ عظیما والاخبار تدل انہا اعیان لطیفۃ والسر یحتمل انہا لطیفۃ
مودعۃ فی القلب کالارواح واصولہم یقتضی انہا محل المشاہدۃ کما ان الارواح محل المحبۃ
والقلوب محل المعارف وقالوا السر مالک علیہ اشراف وسر السر مالا اطلاع علیہ لغیر الحق وعند
القوم علی موجب مواضعتہم ومقتضی اصولہم السر الطف من الروح والروح اشرف من القلب
ویطلق لفظ السر علی مایکون مصنوعا مکتوما بین العبد والحق سبحانہ فی الاحوال والنفس لطیفۃ
مودعۃ فی ہذا القالب ہی محل الاخلاق المعلولۃ المذمومۃ کما ان الروح لطیفۃ فی ہذا القالب
ہی محل الاخلاق المحمودۃ وکون الروح والنفس من الاجسام اللطیفۃ فی الصورۃ ویکون الجملۃ
مسخر لبعضہا البعض والجمیع انسان واحد لکون الملائکۃ والشیاطین بصفۃ اللطافۃ فمحل
الاوصاف المحمودۃ القلب والروح ومحل الاوصاف المذمومۃ النفس والنفس جزء من ہذہ
الجملۃ والقلب جزء من ہذہ الجملۃ والحکم والاسم راجع الی الجملۃ ۔ روح انسانی لطیفہ الیست
ربانی وجوہر لیست سماوی روحانی نورانی حی ناطق متحرک کہ فانی نشود ودریابندہ صورت ہمہ
چیزہا این جسد بمنزلہ سرای ست ودیرا وشناخت وی کلید شناخت خدای آمد سبحانہ شناخت
حقیقت جوہر وی وکیفیت تصرف وی درین بدن از علمہا نیست کہ ہر کس بداند ودیرا شرف یاو
اضافت ارزانی داشتند وآنچہ صفات ذاتی اوست ہفت است از نورانیت ومحبت وعلم
وحلم وانس وبقا وحیوۃ وصفات دیگر ازین صفات تولد کند چنانکہ از نورانیت سمیعی وبصیری
ومتکلمی واز محبت شوق وطلب وصدق واز علم ارادت ومعرفت واز حلم حیا ووقار و
تحمل وسکون واز انس شفقت ورحمت واز بقا ثبات ودوام واز حیوۃ عقل وفہم وادراکات
دیگر از وجدانیات وغیرہا از تولدات این صفات است چہ پیش از تعلق روح بقالب وچہ
بعد از تعلق اما اصل آن ہمہ ہفت صفت است واو از عالم امر است کہ ضد عالم اجسام
است کہ قابل مساحت وقسمت وتجزی نیست وتمثل ارواح مجردہ درحالت مفارقت از
بدن یا درحالت تعلق بقالب بہ صورت بشری صورت عارضی اوست وظہور صورت ذاتی
او جز در عالم غیب محال بود واین صورت وتمثل نوعی از قوت تصرف روحانیات است
درعالم صور کہ بہر صورتی خواہند از صور بشری تمثل کنند ہر وقت کہ آدمی دل خود راپاک کند

و آئینہ دل را صافی گرداند بملایکہ سماوی نزدیک گردد از جہت آنکہ ملایکہ سماوی پاک و صافند و علم و
طہارت دارند و روح آدمی از جنس ملایکہ است و جوہر صاف و پاک است اما بواسطہ بدن
و صفات و افعال بدن و خواستہای بدن از لذت و شہوۃ و آنچہ مقتضای نہاد بدن است
آلودہ و تیرہ شدہ چون ترک لذات و شہوات بدنی کند و آئینہ دل را از ینہا پاک و صاف
گرداند باز پاک و صافی شود سِرّ توبہ یکی این معنی بود و چون پاک و صافی گشت روح آدمی
را با ملایکہ سماوی مناسبت پیدا آید و چون مناسبت پیدا آید چون دو آئینہ صافی باشند کہ
در مقابلہ در آیند ہرچہ درین آئینہ باشد در ان پیدا آید و این ملاقات در بیداری باشد و در
خواب ہم باشد و در خواب بسیار کس را در بیداری اندک را بود و این ملاقات در بیداری
سبب وجد را و ارد خاطر ملکی و القاء ملکی بود و در خوابہا سبب راست خواب باشد و
چون علم و طہارت و صفا و بی کدورتی ملک دانستی جہد آن کن تا بعالم آن رسی و از عالم
شیاطین کہ بضد صفات ملک موصوفند خود را بیرون بری و از صفات شیاطین پاک
شوی و اگر از عالم شیاطین بیرون نروی در تو ہمہ صفات شیاطین در حالت تقابل پیدا
آید ملایکہ ہر آسمانی کہ بالاترند پاک و صافی ترند و علم و طہارت ایشان بیشتر است ۔ پس
آدمی ہر چند از مجاہدہ و ریاضات پاک تر و صافی تر می شود و علم و طہارت حاصل بیشتر می
کند مناسبت او با ملایکہ بالاتر حاصل می شود تا بجائی رسد کہ در علم و طہارت از ملایکہ بگذرد
و بعضی گویند کہ بعقل اول رسد و از عقل اول در نتواند گذشت و از عقل اول فیض قبول کند
و عقل اول واسطہ باشد میان او و خدای سبحانہ و از عقل مقرب تر و دانا تر و بزرگوار تر
چیزی دیگر نیست و بعضی گفتہ اند از عقل اول ہم بگذرد و با خدای سبحانہ بیواسطہ ملک
بگوید و ہم بشنود و ملایکہ سماوی وقت باشد کہ مصور شوند و با بعضی از آدمیان سخن گویند و گویند
کہ ملک و رسول خدائیم و بکاری آمدہ ایم چنانکہ در قرآن قصہ مریم خبر داد و وقت باشد
کہ بآدمی ظاہر نشود و با آدمی سخن گوید و کاری فرماید و از حالی خبر دہد و آن آواز را ہاتف
گویند ہر وقت کہ ملایکہ آسمان سماوی سخنی بدل آدمی القا کنند اگر آن القا در بیداری باشد
نامش الہام بود و اگر در خواب باشد نامش خواب راست بود و چون ملک مصور شود

وسخن خدای بآدمی رساند آن شخص را نبی گویند و آن پیغام را وحی گویند معیت روح با جسد مثال معیت حق ست سبحانہ باکل کائنات من عرف نفسہٗ فقد عرف ربہٗ بر روح انا عراض اجسام چون دخول و خروج و اتصال و انفصال و غیر آن جائز نیست فکیف بر حق سبحانہ گفتہ اند۔ قالب آدمی مرکب از چہار عنصر متضاد است خاک و باد و آب و آتش و این ہر چہار بہ حقیقت در قالب مجتمعند مکان خاک در قالب ظاہر است وعیان و در خاک آب را مکانی دیگر است لطیف و لایق لطافت آب و در آب باد را مکانی دیگر است لطیف تر از مکان آب و در باد آتش را مکانی دیگر است لطیف تر از مکان آب و روح با ہمہ ذرہا بحقیقت موجود است بحلول و در مکان حلول و انتقال از عوارض اجسام است و ہیچ چیز از عوارض بر روح جائز نیست پس ہمچنین ذات مقدس رب العالمین جل ذکرہ ولا الٰہ غیرہ با ہمہ ذرہاء آفرینش بہ حقیقت موجود است با حلول و اتصال و انفصال و بی مماسہ و بی محاذات با ہمہ بہمہ از ہمہ دور بہمہ نزدیک نہ نزدیک متصل و دور نہ منفصل نہی نزدیکی و دوری بندہ زہی حاضری و غایبی بندہ زہی جمال باکمال و نابینائی بندہ زہی ناگذران در میان دل و جان زہی حال و دل از و بیحاصل اہل تناسخ چہار فرقہ اند یکی فرقہ نسخیان اند سخن ایشان آنست کہ می گویند کہ روح انسانی ہمیشہ مستدعی تعلق است ببدن انسانی ہر گاہ کہ تعلق از بدنی منقطع گردد در حال تعلق گرفت ببدن دیگر در جسم دیگر وا و بنفس خود قایم نیست و زوال پذیر نیست و لایزال مظہر جسمانی خواہد کہ بوی متعلق گردد و قیام آن باو بود و ازین سخن لازم آید کہ روح آدمی قایم بالغیر بود و ہر چیز کہ قایم بالغیر بود آن چیز عرض بود و عرض بفناء معروض فانی گردد و نزدیک کاملان ایشان آنست کہ روح از بدن منتقل می گردد علی سبیل التعلق نہ بان معنی کہ قایم بنفس خود نباشد و فرقہ مسخیانند سخن ایشان آنست کہ می گویند کہ روح انسانی در وقت مفارقت از بدن منتقل گردد ببدن حیوانی از حیوانات بسبب آنکہ صفات آن حیوان در حالتہ مفارقت از بدن بدان روح قایم شدہ و صفات آن حیوان در وی رسوخ یافتہ و ملک وی شدہ فرقہ دیگر مسخیانند سخن ایشان آن است کہ می گویند روح انسانی چون قطع تعلق کرد۔ از بدنی در حال منتقل شد بجسم نباتی چہ او را درجہ حیوانی نماند بسبب اسوہ از درجہ حیوان

فرود آمد باز بدرجہ نباتی رسید کہ ازانجا عروج کردہ بود فرقہ دیگر فسخیانند سخن ایشان آنست کہ می گویند کہ روح انسانی چون از بدن انسانی قطع تعلق کرد در حال بجسم حیوانی نقل کرد واز جسم حیوانی نقل کرد بجسم نباتی واز جسم نباتی بمعدنی واز معدنی بہ جمادی واین نہایت انحطاط وی بود وباز آنجا نقل کند از جماد بمعدن واز معدن بہ نبات واز نبات بحیوان واز حیوان بانسان واین حالت غایت وعروج وی بود وہر بار کہ دورہ تمام کند دورہ دیگر از سر گیرو سخن این طایفہ از قبیل واہیات است مذہب ایشان تمام باطلست ومسخیان ورسخیان چنان از عالم روحانی محجوبند کہ جز بعالم جسمانی فرونیامدہ اند ونسخی خود را از مرتبہ حیوانی ورسخی گذرانند ورسخی بمرتبہ جمادی قانع شدہ۔ بباید دانست کہ چون از نفس انسانی افاعیل مختلفہ ظاہر می شود ہمچنین بملابس مختلفہ خود را نیز می نماید ودایم او در مقام اصلی خود است مثلاً چنانکہ تو در خواب وبا تو کسی سخن می گوید وانواع علوم جلیلہ با تو بیان می کند آن روح تست کہ با تو سخن می گوید واین حالت مشغولی اوست از عالم بشریت خود کہ آن بدنست بعالم اول خود وطن اصلی خود کہ ازانجا فرود آمدہ کہ در خواب تجلی می کند وبر خود پیدا می شود بشکل عالمی کہ راہ نماید بہ علومی کہ در وی پنہان است وذاتی اوست از قوۃ بفعل می آرد تا ملکہ جسم وی شود وسبب قوۃ وقوۃ دنیایی واخروی وی گردد پس در خواب معلم ومتعلم یکی باشد آئینہ کہ در وی کسی ودیگر جز تو نیست دیگر از الفاظ مصطلحہ ایشان است قدس اللہ ارواحہم فنا وبقا فنا عبارتست از نہایت سیر الی اللہ سبحانہ وبقا عبارت است از بدایت سیر فی اللہ سبحانہ سیر الی اللہ وقتی منتہی شود کہ سالک از وطن مالوفات وحظوظ بشریت بکلی بیرون آید ودر راہ طلب توجہ راست بحق سبحانہ وتعالیٰ بیاورد وبادیہ ہستی را یکبارگی بقدم صدق قطع کند تا بکعبہ وصال رسد وسیر فی اللہ آنگاہ محقق شود کہ بندہ را بعد از فناء مطلق کہ فناء ذات وفناء صفات وافعال است وجود حقانی ارزانی دارند تا بآن وجود بعالم اتصاف باوصاف الٰہی وتخلق باخلاق ربانی ترقی تواند نمود واین مرتبہ را مرتبہ بی یبصر وبی یسمع وبی ینطق وبی یمشی وبی یعقل گویند کہ ذات وصفات فانیہ درین مقام کسوۃ بقا پوشیدہ واز قبر خفا در محشر ظہور برانگیختہ شدہ باشد وتصرفات جذبات بر باطن بندہ مستولی شود واو را از جمیع وساوس وہواجس فانی گرداند وبہ صفات ذاتی خود بر باطن بندہ

متصرف گشتہ واو را ازانکہ بخودی خود تصرفی عزل کردہ و بقاء و ساوس وہواجس بہ نسبت باکسی کہ ہنوز از مقام فنا نگذشتہ شرک خفی بود و بہ نسبت باکسی کہ ببقاء بعد الفنا رسیدہ باشد شرک نبود وآنکہ ہنوز در بدایتہ حال فنا بود سکرش از احساس غایب گرداند وچون در مقام مشاہدہ ذات و صفات تمکین یافتہ بود واز سکر حال فنا بصحو آمدہ غیبت از احساس درین مقام تمکین لازم نبود وشاید کہ بعضی را اتفاق افتد وبعضی را نیفتد بلکہ باطن وی غرقہ لجہ فنا بود وظاہر وی حاضر بود وآنچہ می رود از احوال وافعال باشد وفنا وبقا ہر دو صفت مدح اند ہر چند بندہ از خلق فانی تر بہ حق سبحانہ باقی تر واین حال بر مقدار قوۃ مشاہدہ بود ہر چند مشاہدہ سروی مر حق راقوی تر ہمی گردد از خلق فانی تر می شود وبقاء او بیشتر می گردد واہل فنا وبقا بعد از طلب ومجاہدہ بہ طمانیت وجدان وسرور مشاہدہ رسیدہ باشد ودر عین مراد از مراد بیمراد گشتہ مقامات و کرامات را حجاب دانستہ ومسرت دل از حظوظ روحانی وجسمانی ساقط کردہ ورسیدن بمرتبہ فنا نشان رسیدن بہ حقیقت محبت ذاتی بود ونشان فنا موہبت محض بود واختصاص آلہیت است وآن عطاء حقیقت باشد وعاریت نبود ہر آئینہ رجوع نفرماید کما قیل الفانی لایرد الی اوصافہ ومراد ازین وجود بشریتہ وجود طبیعی اصلی ست از وجود طبیعی عارضی وعودہ وجود طبیعی عارضی وجود فنا را زیان ندارد آن صورت طبیعت بود نہ حقیقت طبیعت چنانکہ گفتہ اند۔

شعر

موسیٰ اندر درخت آتش دید ❊ سبز تر می شد آن درخت از نار

شہوۃ وحرص مرد صاحبدل ❊ ہمچنین دان واین چنین پندار

وقولہ علیہ السلام انما انا بشر اغضب کما یغضب البشر وارضی کما یرضی البشر ناطق بصحۃ این معنی ست وفناء فنا کہ درمیان اہل اللہ متعارف ست آن بود کہ چون از وجود

لہ مطلب قال العارف الشعاع الرومی فی المثنوی ۔ ؎

گم شدن در گم شدن دین من ست ❊ نیستی در نیستی آئین من ست

گم شدم چون ذرہ اندر آفتاب ❊ یا چو بوی گل در اجزای گلاب

جسمانیت فانی گشته از وجود روحانیت نیز فانی گشته تا در رویت جلال وکشف عظمت آلہیت بردل وغلبات این حال دنیا وعقبیٰ فراموش گردد واحوال ومقامات درنظر ہمت وی حقیر نماید از عقل و نفس فانی گردد واز فنا نیز فانی گردد یعنی آن تعینی کہ اورا حاصل آمدہ کہ خود را در حق محو یافتہ بود۔ آن نیز بکلی از میان برخواستہ ودل بحق سبحانہ وتعالیٰ قرار یافتہ کہ این فنا را نیز نمی داند و اندر عین این فنا زبانش بحق ناطق گردد وتن خاضع وخاشع گردد در عین این فنا ہمہ حیرت و بی نشانی بود وگفتہ اند اذا فنی العبد عن اوصافہ ادرک البقا بتمامہ واختلاف اقوال مشایخ در تعریف فنا وبقا مستند است باختلاف احوال سایلان ہرکسی را در خور فہم وصلاح وی جوابی گفتہ اند بعضی گفتہ اند مراد از فنا فناء مخالفات است واز بقا بقاء موافقات واین معنی از لوازم توبہ نصوح است وبعضی گفتہ اند فنا زوال حظوظ دنیوی ست وبقا بقاء رغبت آخرت واین معنی لازم مقام زہد است وبعضی گفتہ اند فنا زوال حظوظ دنیوی واخروی ست وبقا بقاء طلب حق سبحانہ وتعالیٰ واین معنی لازم صدق محبت ذاتیست وبعضی گفتہ اند فنا غیبت است از اشیا وبقا حضور است از حق سبحانہ وتعالیٰ واین معنی نتیجہ سکر است کل ہذہ الاشارۃ فیہا معنی الفناء من وجہ ولکن الفناء المطلق ہو ما یستولی من امر الحق سبحانہ علی العبد فیغلب کون الحق علی کون العبد واہل معرفت چون بعد از فناء فی اللہ بمرتبہ بقا باللہ می رسند آنچہ می بینند در خود می بینند وآنچہ می شناسند در خود می شناسند وحیرت الیشان در وجود خود است ومقام فنا اگرچہ موہبتی است اما ظہور آن بتدریج بحصول شرایط باشد و شرط رسیدن بدین مقام توجہ تام بجناب حق ست سبحانہ بواسطۂ محبت ذاتی واجتناب از آنچہ محبت ذاتی نبود ومراد از فنا فناء جہتہ بشریت است وخلقیت وانقہار این جہتہ در ظہور سلطان ربوبیت وحقیقت این معنی را تمثیل بآن کردہ اند کہ ہرگہ در سلطان آتش افتد بقہر وی بہ صفت وی گردد ہمچنانکہ آتش در آہن تصرف کند فاما عین آہن دیگر نشود وآہن ہمانست وآتش ہمان الا آنکہ آہن صفت سوزانیدن پیدا کردہ باشد چنانکہ گفتہ اند۔

شعر

تو او نشوی ولیکن ار جہد کنی ؛ جائی برسی کز تو توئی برخیزد

وچون سلطان آتش وصف شیٔ را در شیٔ مبدل کند سلطان ارادت حق سبحانہ وتعالیٰ از سلطان آتش اولی تر نشان گفتار وی بود دگوشیده حق سبحانہ وتعالیٰ قال حجۃ الاسلام المتجلی یلتبس بالتجلی فیہ کما یلتبس لون من ینظر آفی المرآۃ فیظن انہ لون المرآۃ وکما یلتبس مافی الزجاج بالزجاج بان لم یتضح لہ ماوراء ذلک اغتربہ ووقف علیہ وہلک راہ علمؒ وعقلؒ تا بساحل دریاء فنا بیش نبود بعد ازان ہمہ حیرت وبی نشانی بود وعجایب این طور را نہایت نبود واین احوال جز بسلوک رسیدن معلوم نگردد وانیجا مبدء شہود عالم وحدۃ ووحدانیت بود فالحق سبحانہ یتجد بہ الکل من حیث کون کل شیٔ موجودا بہ محدوثاً بنفسہ لامن حیث انہ لہ وجوداً خاصاً اتحد بہ فانہ محال وبعد از رسیدن سالک بفناء فی اللہ وبقاء باللہ حکم تعین وتقید مطلقاً از بندہ مرتفع نشود ودر مرتبہ بقاء باللہ در اتصاف بصفات ربانی ورا تعینات حقانی باشد وکسی را بیش از فنا وصول بحق سبحانہ وتعالیٰ میسر نگردد وہمچنین درحال فنا نیز وصول میسر نگردد اما بعد از لقا وجود مجرا بہ محبوب وصول تواند بود ووجود محب کہ لقا یافتہ است بہ محبوب از سطوات نور تجلی مضمحل وناچیز نگردد بلکہ قوت گیرد وہمچنین از تغیر بسبب مخالطت باخلق محفوظ باشد وہیچ چیز از ممکنات سر واصل را از مشاہدہ محبوب واشتغال او مشغول نتواند گرد چہ رجوع واصل در ہمہ احوال بہ محبوب خود بود نہ شہود حق سبحانہ وتعالیٰ ورا حجاب خلق گردد چنانکہ صاحب فنا را مخالطت باخلق ورا حجاب حق سبحانہ وتعالیٰ نگردد بلکہ ہریک را در مقام خود بی آنکہ حجاب دیگری گردد مشاہدہ کند وفنا وبقا در وی مجموع بود در فنا باقی ودر بقاء فانی الآ آنکہ درحال ظہور بقا فنا در وی بعلم مندرج بود ومراتب وصول کہ مراتب سیر فی اللہ است سبحانہ ہرگز منتہی نشود زیرا کہ کمال اوصاف محبوب را غایت نیست وہرچہ در دنیا ازان پرسند از مراتب وصول ہنوز اول مرتبہ باشد از مراتب اصول بہ نسبت آنچہ ماندہ اگر بعمر ابدی در نہایت

لہ مطلب۔ قال العارف الرومی۔

ہیچکس را تا نگردد او فنا ✤ نیست رہ در بارگاہ کبریا

والیضاً منہ قدس اللہ سرہ السامی

ای برادر بی نہایت در گہیست ✤ بر سرہرچہ آمدی آنجا بایست

آن درآخرت نیز نتواند رسید کما قیل منازل الوصول لاتقطع ابدالآباد فی العمر الاخروی الابدی فکیف فی العمر القصیر الدنیوی چون عاشق جملگی شجرۂ انسانی باشاخہای بشری وبیخہاء ملکوتی روحانی نجور دآتش حقیقی دہد وشجرۂ اخضر نفسانی فداء آتش حقیقی گردد وآتش در جملگی اجزاء وجود آن شجرہ تصرف کند وصال حقیقی آنجا میسر گردد قولہ تعالیٰ نُوْدِیَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْاَیْمَنِ فِی الْبُقْعَةِ الْمُبَارَکَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ اَنْ یَّامُوْسٰی اِنِّیْ اَنَا اللّٰہُ بعضی گفتہ اند فنا آن است کہ بندہ از ہمگی حظوظ خود فانی گردد چنانکہ او را در ہیچ چیز حظی نبود واز اشیا بکلی چنان فانی شود کہ تمیز اشیا ازو ساقط شود بسبب اشتغال او بدان کہ دروی فانی شدہ است چنانکہ عامر بن عبداللہ گفت باک ندارم کہ زنی را بینم یا دیوار یرا وحق تعالیٰ درین مقام متولی تصرف او گردد در وظایف عبودیت وموافقات بندگی ومحفوظ بود درانچہ ازان حق بود وبرای حق بود از اداء فرایض و نوافل وغیر آن وماخوذ وممنوع باشد ازانچہ او را دران حظی بود وہمچنین از جمیع مخالفات واسباب آن معصوم بعصمت خداوندی جل جلالہ از ہمگی حرکات نفسانی وتصرفات شیطانی واین معنی حدیث رسول ست صلی اللہ علیہ وسلم از حضرت حق سبحانہ وتعالیٰ حکایت می کند لایزال العبد یتقرب الی بالنوافل حتی احبہ فاذا احببتہ کنت لہ سمعاً وبصراً الحدیث وبقا نزد این طایفہ آنست کہ بندہ از حظوظ ومرادات خود بکلی فانی گردد وبدانچہ حق را دران ارادت ورضا بود باقی شود بزرگان گفتہ اند کہ بقا مقام انبیا است علیہم السلام برای آنکہ ایشان را خلعت سکینہ پوشانیدہ اند وبہ مقامی رسانیدہ کہ ہیچ چیزی کہ بدیشان رسد ایشان را از قیام باداء فرایض ونوافل وانواع عبودیت وبندگی باز ندارد ومنع نکند ذلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء وباقی آن بود کہ ہمہ اشیا در نظر او شیئ واحد بود وہمہ حرکات وسکنات او در موافقت حق تعالیٰ باشد ودر از مخالفات واو فانی بود از مخالفات وباقی در موافقات ومراد ازین کہ گفت ہمہ اشیاء بہ نسبت با او شیئ واحد شوند نہ آنست کہ مخالفات وموافقات یکی گردند و آنچہ او را ازان نہی فرمودہ اند وآنچہ او را بدان امر کردہ اند یکی شوند بلکہ ازین معنی آن مراد است کہ بر جزوی آنچہ بندہ بدان مامور بود وحق بدان راضی شود وہر فعل وعمل کہ کند خاص للہ کند نہ برای حظ نفسانی نہ در دنیا ونہ در آخرت واین معنی قول آن بزرگ ست کہ

فرموده که بقا فنا ست از اوصاف خود و بقا باوصاف حق تعالیٰ و تقدس زیرا که حق تعالیٰ اشیاء را برای غیر آفریده است نه برای نفس خود تا خود بدان منفعتی حاصل کند یا بدان مضرتی از خود دفع کند تعالیٰ عن ذلک بل برای نفع و ضر خلق آفریده است پس باقی بحق سبحانه فانی از نفس متصور بود بصفات حق و متخلق به اخلاق او تعالیٰ در هیچ فعلی و عملی برای جر منفعتی یا دفع مضرتی که بنفس او عاید بود نکنند یعنی بنده را بدان فعل اصلاً قصد جر منفعتی یا دفع مضرتی نفسانی نبود بلکه همه حظوظ و مطالبات نفسانی بکلی از وی منقطع و ساقط باشد معنی او را در حرکات و سکنات قصد نیست حظوظ نفسانی نباشد و ازین سخن مردانه آنست که نفس او از ان فعل هیچ حظ نیابد زیرا که فرق ست میان قصد و نیت حظوظ کردن و میان حظ یافتن بی نیتی و قصدی در انچه خاص از برای رضای خدا کند و همچنین او را درین افعال و اعمال طمع ثواب یا خوف عقاب نباشد و اگرچه طمع و خوف باقی باشند در و قایم بود لکن رغبت او در ثواب و خوف او از عقاب برای موافقت حق عز و علا بود نه برای الم و لذت نفس زیرا که حق سبحانه و تعالیٰ راغبست در آنکه در ثواب او رغبت کنند و از وی تعالیٰ ثواب را بدعا و حاجت در خواهند و دوست میدارد که از عذاب او ترسند و از عقاب او پناه بحضرت او برند و همچنین حرکات و سکنات او برای حظ غیر بود نه برای حظ نفس خود چنانکه گفته اند اَلْمُؤْمِنُ یَاکُلُ بِشَهْوَةِ عِیَالِهٖ یعنی مؤمن طعام و شراب بخواست فرزندان خورد بزرگی درین معنی گفته است ؎

افنا من حظ فیما الم بہ ❊ وہل یبقیہ فی رسم لیبدیہ
فیاخذ الرسم عن رسم یکاشفہ ❊ والستر یطفح عن حق یراعیہ

همگی فنا و بقا فنا است از حظوظ خود و بقا بحظوظ غیر و فنا است از شهود مخالفات و جنبیدن بران قصداً و عزماً و بقاء شهود در موافقات و جنبیدن بران قصداً و فعلاً و فنا است از تعظیم ماسوی الله و بقا در تعظیم و جلال او جل جلاله و حدیث ابی حازم خبر میدهد از فناء تعظیم ماسوی حق چنانکه گفت که آنچه از دنیا گذشته است خواب است و آنچه مانده است از وی غرور و شیطان کیست تا از وی بترسند نه در طاعت او منفعت و نه در معصیت او مضرت گوئیا نزد او نه دنیا را وجود لیست و نه شیطان را اما فناء حظوظ چنانکه عبدالله بن مسعود

گفت کہ ماندانستیم کہ در صحابہ رسول کسی ہست کہ راہ دنیا را دوست دارد تا این آیہ فرود آمد قولہ تعالیٰ ومنکم من یرید الدنیا از دنیا و ارادت او بکلی فانی گشتہ بود و ہمچنین حارثہ گفت عزفت نفسی عن الدنیا از دنیا با آخرت فانی گشت و از خلق بہ حق و حدیث عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما کہ آن دو شخص در طواف گاہ برو سلام کردند او جواب نداد بتمامی ذکر آن رفتہ است ہم ازین قسم است و عامر بن القیس ہم ازین مقام گفت کہ اگر لبناہا ء نیزہ مرا بزنند دوستر دارم کہ در نماز مرا خاطری در آید کہ نہ از نماز بود چنانکہ دیگرا نرا در اید و ہمچنین حسن ازین مقام گفت کہ حق سبحانہ و تعالیٰ مثل آن معنی خاطری غیر حق کہ در نماز در اید در ما نیا فریدہ است یعنی ما را در نماز خاطر غیر حق در نیاید و فنا غیبت است از اشیا بکلی چنانکہ فناء موسیٰ علیہ السلام وقتی کہ رب بر کوہ تجلی کرد فخر موسیٰ صعقا یعنی موسیٰ علیہ السلام بیفتاد و بیہوش گشت و نہ او علیہ السلام از حال بیہبت خود چون باز آمد خبر داد کہ چہ دید یا کجا بود و نہ غایب کنندہ تعالیٰ و تقدس از حال او خبر داد و نہ کس دانست ابو سعید خراز گفت کہ علامت فانی آن است کہ بیرون آید از حظ دنیا و آخرت و وردی پیدا آمدن گیرد لوری از انوار قدرت قادر تا او بدان لور را از رویت خروج از حظ دنیا و آخرت ہم بیرون آید و وروی جز رویت چیزی کہ از حق بود یا برای حق بود باقی نماند و حق تعالیٰ و تقدس در ابدیت واحد صمد فرد گرود چنانکہ در ازل بودہ با وجود عزو علا غیر را نہ فنا ماند و نہ بقا و معنی بیرون آمدن از حظوظ دنیا و آخرت آنست کہ طالب اغراض دنیوی و اعواض آخرتی نبود و حظ او جز حق سبحانہ و تعالیٰ نبود و آن قرب خداوند بود جل و علا و رضاء او از وی پس از حضرت اسم جلال و عظمت حق حالی بدو فرود آید تا او بدان حال عظمت و بزرگی حق و صغر و حقارت نفس خود مشاہدہ کند تا گوید چون منی چہ لایق قرب و رضای حق سبحانہ بود حالی دیگر بدو فرود آید۔ و بکلی حق خداوند را سبحانہ از وی استیفا کند و او را فانی و غایب گرداند از رویت صفت خود آن رویت خروج است از حظوظ نفس و ہر چیز کہ بندہ آنرا بخود اضافت کند و صدور آن از خود داند و آن را وسیلت قرب حضرت بیند ہمہ از وی پاک بیرون برد و باطن او را بجاذب لا فرو ربد و جز آنچہ خاص از حضرت خداوند سبحانہ بود در وی چیزی باقی نگذارد تا او چنان شود کہ در ازل بود و در علم حق بود پیش از ایجاد و درین عالم این جا او را معلوم و محقق گردد کہ حق را جز بحق نتوان شناخت و بدو عزو علا

جز بدو نتوان رسید و آنچه در سَبَق برای او نهاده اند نه بعمل و فعل او نهاده اند عبارت دیگر در فنا غیبت است از صفات بشری و اتصاف به صفات و نعوت الٰہی یعنی اوصاف بشری که ظلم و جہل است چنانکہ می فرماید انہ کان ظلوماً جہولاً فانی و غایب شوند همچنین از جہود و انکار و کفر و ہمہ صفات ذمیمہ و اخلاق ناپسندیدہ پاک شود چنانکہ علم بر جہالش غلبہ کند و عدل بر ظلم و شکر بر کفر و ہمچنین ہمہ صفات حمیدہ بر ہمہ صفات ذمیمہ غلبہ کند ابو القاسم فارس گفت کہ فنا حال کس بود کہ ہیچ صفت از صفات بشری را مشاہدہ نکند الا کہ ہمہ را مغمور و غایب بیند در مغیب آن صفات کہ خداوند است سبحانہ و ہم او گفت کہ فناء بشریت نہ بدان معنی ست کہ بشریت بکلی معدوم گردد بلکہ مراد از فناء بشریت آن ست کہ بندہ در لذتی افتد کہ زیادہ تر و غالب تر بود بران لذتی و المی کہ بندہ داشت و حالا دران بود چون آن زنان کہ در مشاہدۂ جمال یوسف علیہ السلام از اوصاف خود فانی گشتند و دستہاء خود را پارہ کردند و پارہ کردن دست از ان بود کہ از مشاہدۂ جمال یوسف علیہ السلام لذتی بباطن و اسرار ایشان رسید و ایشان را از یافتن الم بریدن دست ہا غایب گردانید و بزرگی درین معنی گوید

غابت صفات القاطعات اکفہا ❊ فی شاہد ہو فی البریتہ ابدع
فغبن عن اوصافہن فلم یکن ❊ من نعتہن تلذذ و توجع
وقیام المرءۃ العزیز بیوسف ❊ ید نفسہ ماکان یوسف لیقطع

ہم درین معنی گفتہ اند ۔

ذکرناہ ماکنا فتنسی فتذکر ❊ ولکن نسیم القرب یبدو فیقہر
فاغنی بہ عنی و ابقی بہ لہ ❊ اذا الحق عنہ مخبر و معبر

و بعضی ہمہ احوال را حالی واحد نہادہ اند و گفتہ اند کہ فنا بقاست و جمع تفرقہ و اختلاف در عبارت است نہ در حقیقت حال ہمچنین غیبت و شہود و صحو زیرا کہ ہر کس کہ فانی بود و از آنچہ او را بود باقی بود بحق فانی بود از خود و اوصاف خود و فانی مجموع بود زیرا کہ جز مشاہدۂ حق نکند و مجموع مفارق باشد زیرا کہ خود را و غیر خود را نہ بیند و باقی بود زیرا کہ ہمیشہ با حق بود و حق تعالیٰ بجود جامع او بود و او از ما سوی فانی و مفارق و ہمچنین سکران غایب بود از تمیز و فرق کردن و

ومعنی زوال تمیز آنست که فرق نکند میان الم ولذت ناخوش وخوشی ومعنی دیگر آنست که
اشیا نسبت با او شیئ واحد گردند ومخالفت برخیزد زیرا که مخالفت لازمه کثرت بود و
اینجا کثرة را وجود نماند پس تمیز نماند زیرا که تمیز میان دو چیز توانکرد وچون اشیا اینجا
شیئ واحد گشته تمیز برخیزد ومعنی آنکه اشیا شیئ واحد شوند آنست که حق تعالی بنده را
جز در موافقات تصرف ندهد یعنی چون بنده حق را یگانه گشت ازوی جز موافقت نیاید
جماعتی گفته اند که فنا آن است که بنده را از هر رسمی ورسومی که آن را بود باز ستاند
پس او بماند در وقت خویش واو را نه بقاء بود که علم او بدان رسد ونه فنا که او را بدان شعوری بود
ونه وقتی که او را بدان وقوف واطلاعی افتد که حق سبحانه وتعالی عالم بود به بقا وفنا ووقت او و
حافظ او از همه آفات وناشایستها ونابایستها واختلاف کرده اند در آنکه فانی را رد کنند
بالبقاء اوصاف او یا نکنند بعضی گفته اند فانی را رد کنند بالبقاء اوصاف او وحالة فنا بر دوام
نبود زیرا که از دوام آن تعطیل وجوارح از اداء مفترضات وحرکات در امور معاش و
معاد حالا لازم آید وابو العباس ابن عطا درین باب کتابی ساخته است واو را کتاب
عود الصفات وبدیها نام نهاده اما بزرگان ومحققان ازین طایفه چون جنید وخراز و
نوری وغیرهم رحمهم الله قایل نیستند برد فانی بالبقاء اوصاف زیرا که فنا فضل وعطاء موهبت
حقسبحانه مر بنده را خلعتی وتشریفی که حق سبحانه بر سر و بر خاصگان خود انداز د و
کسب بنده را در حصول آن خلعت وتشریف هیچ مدخلی نیست بلکه نعمتی است که
حق تعالی خاصان خود را بخشیده است وکرمی که در حق کسانی که از بهر خود شان برگزیده
است فرموده وسلب آن عطا ورد آن نعمتی که بنده را بخشیده است بحضرة حق تعالی
وتقدس لایق نبود زیرا که سلب ورد آن سبب جفا وپشیمانی بود وجفا وپشیمانی صفت
کسی بود که او را علم نو پدید آید واین معنی از حضرت عزت تبارک وتعالی منفی است یا آن
باشد که غدر وخداع ومکر بود واز حق عز وعلا وتعالی با مومن خداع ومکر نکند خداع
ومکر با کافران کند ومنافقان ومقام فنا را باکتساب حاصل نتوان کرد اما ضد مقام فنا
بکسب حاصل کردن روا بود وحال آنکه بزرگ ترین مرتبه است ودریافتن جمیع مقامات

بر وجود او موقوفست پس رجوع از فنا هم روا بود جواب گوئیم ایمانی که از در رجوع ممکن بود
ایمان کسی بود که وی آنرا از اقرار زبان و عمل ارکان کسب کرده باشد لیکن در حقیقت سر و
باطن او پیش از شهود بخاطر آن ایمان نگشته بود و لعقدی درست آن را نگرفته باشد
بلکه اقرار کرده بود بزبان بچیزی و از حقیقت آن جاهل باشد چنانکه در حدیث آمده است
قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان الملک یقول للعبد اذا وضع فی لحده ما قولک فی
ہذا الرجل فیقول سمعت الناس یقولون فقلته پس این چنین کسی در ایمان خود شاک بود
نہ متیقن تا بزبان اقرار کرده باشد بباطن تکذیب کرده باشد چون منافق که در ازل بشقاوة
او قلم رفته بود این جا از سر ضرورت بلسان اقرار کند و بدل انکار و بر صحت و درستی آن
اقرار ہیچ دلیل ندارد نه کسی و نه غیر کسی و نه از جہت علم و کتاب و سنت حقیقی کسب کرده بود که
دلیل و راہبر او گردد بر صحت ایمان و اقرار او و نه از جہت حال دل او و مشاہده حالی از احوال
غیبی کرده باشد که مزیل شکوک و رافع آن ظنون گردد و او درین مقام علیٰ شفا جرف ہاریہ
بمانده بود چون شبہه از خاطری یا مناظری او را در پیش آید در حال متزلزل شود و از درجہ
ایمان و ہدایت در درکہ کفر و معصیت و ضلالت افتد نعوذ باللہ من ذلک اما آنکه در سبق علم از
محسنات و سعدا باشد از شبہات و عوارض محفوظ و مصئون بود و این شخص یا از کسانی بود که علم
کتاب و سنت کسب کرده باشد و دلایل عقلی دانسته تا بدان ہر خاطری شیطانی که ایمان
او را ضعیف کند از خود زایل کند و شبہات خصم که در دین با او مناظره و مجادله کند از خود دفع
کند و بر خصم رد کند بدانکه مخالف حق را دلیل حق نباشد و این چنین کس را شکوک و خاطر بد
در پیش نیاید یا کسی بود که ایمان او در اصل فطرت صحیح و سلیم افتاده باشد و حق سبحانہ و تعالیٰ
او را در پناه عصمت خود در آورده خاطر بد شیطانی از و دفع کرده و از صحبت مناظران و
مجادلان در دین نگاه داشته تا او را در دین ہیچ خاطری و شبہتی عارض نشود و اگرچه مایه
و علمی که بدان با خصم مناظره و مجادله کند و دفع خواطر و غیر ہا از مواضع و عوارض بدان بکند ندارد
حق تعالیٰ بلطف و عنایت خویش او را ازین معنی مستغنی گردانیده بود و از ہر چیز که در دین در
مقابله او در آید از شیاطین و جن و انس محفوظ داشته یا کسی بود که ایمان او درست شده بود

کشفاً و شہوداً چنانکہ حارثہ رضی اللہ عنہ خبر داد از نفس خود بمشاہدہ آنچہ بدان اقرار داشت
از بہشت و دوزخ و عرش و گفت کَاَنِّیْ اَنْظُرُ اِلٰی عَرْشِ رَبِّیْ بَارِزًا و اِلٰی اَہْلِ الْجَنَّۃِ والیٰ الحدیث
تا آنچہ از وی غایب بود بمنزلہ حاضر گشت و زیادہ زیراکہ او خبر میدہد کہ از عالم شہادت خروج کرد
و از ان برگردید تا غیب او را شہادت گشت و شاہد از وی غایب شد چنانکہ دارانی گفت کہ این
طایفہ دیدہ دل باز کردہ اند و دیدہ ہاء سر افراز کردہ پس ہر کس کہ ایمان وی ازین جہت
درست گردد و تصدیق دل او با اقرار زبان او موافق شود از ظلمت شک و شبہات بعالم
نور علم الیقین و عین الیقین آید چنانکہ می فرماید قولہ عز طولہ اَللّٰہُ وَلِیُّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا یُخْرِجُہُمْ
مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَی النُّوْرِ ہرگز از آخرت بدنیا رجوع نکند و برای خسیس ترک شریف نکند
و این ہمہ اسباب عصمت حقند سبحانہ مر بندہ را و علامت تصدیق آنچہ وعدہ کردہ است
لقولہ تعالیٰ یُثَبِّتُ اللّٰہُ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِی الْحَیٰوۃِ الدُّنْیَا وَفِی الْاٰخِرَۃِ
پس درست شد کہ مومن حقیقی از ایمان بیرون نیاید زیراکہ آن موہبت و عطا و فضل
خداوند است سبحانہ و تعالیٰ کہ بندہ را بدان مخصوص فرمودہ است و حق سبحانہ و تعالیٰ از ان
بزرگ تر و کریم تر است کہ موہبت و عطا را باز ستاند بدانکہ صورت ایمان حقیقی و رسمی در
ظاہر یکی ست اما حقایق آن مختلف اما فنا و مقامات دیگر از مقامات اختصاص در صورت
مختلفند و در حقایق متحد زیراکہ از جہۃ فضل و عنایت بعلت حقند نہ از جہت
اکتساب بندہ و قول آنکس کہ گفت کہ روا بود کہ فانی را باوصاف خود رد کند محال است
زیراکہ ہر کس کہ اقرار کند کہ حق سبحانہ و تعالیٰ بندہ را برگزیند و بکرامتی مخصوص گرداند و
بعد از ان آن کرامت را از ان بندہ سلب کند و او را از ان مرتبہ بمرتبہ فرود آن رد کند
مقر بود بدانکہ حق سبحانہ و تعالیٰ برای خود کسی را برگزیند کہ لایق آن نباشد و کسی را مقرب
گرداند کہ لایق قربت نبود و این محال است و اگر گوید کہ روی بندہ بمقام ادنیٰ برای
تربیت و محافظت از فتنہ روا بود گوییم کہ آن درست نیاید زیراکہ حق سبحانہ و تعالیٰ
محافظت بندہ در نعمت و کرامت و قرب و اختصاص خود بہ سلب آن نعمت ہا از و نکند
و برد کردن او از مقام رانع با مقام ادنیٰ چہ اگر این معنی روا بود باید کہ رد انبیا با مقام

اولیا یاد دن او برای محافظت ایشان از فتن روا بود و این در حق حق سبحانہ وتعالیٰ محال بود و الطاف و انعام حق جل وعلا در عصمت انبیا و حفظ اولیا از فتن از حصر وعد بیرون است و قدرت او سبحانہ تمامتر و کامل تر از ان است کہ بر فعلی دون فعلی محصور باشد اگر معارض گوید کہ چہ گوئی در حق بلعام کہ حق تعالیٰ در حق ادمی فرماید اَلَّذِیْنَ اٰتَیْنٰھُمْ اٰیٰتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْھَا یعنی آیات خود بدو دادیم پس باز ستانیم از وی داورا از ان بیرون آوردیم و در جواب گوئیم کہ اینجا اعتراض واقع نیست زیرا کہ آنکس کہ آیات از و سلب کردند ہرگز حالی از احوال غیب مشاہدہ نکردہ بود و مقامی از مقامات قرب نیافتہ بود و ہرگز از خاصان و گزیدگان حضرت نبود بلکہ آن آیات در حق او مکر و استدراج و خدیعہ بود بر ظاہر او علامات اہل اختصاص ظاہر بود و مزین بوظایف حسنہ وارادت زکیہ ولکن در حقیقت از مردودان بود و مکوران و بدل اعمی بود و بسر محجوب از حقیقت کار ہرگز طعم خصوصیت نیافتہ بود و لذت ایمان نچشیدہ و خداوند را سبحانہ وتعالیٰ من حیث الشہود نشناختہ چنانکہ حق سبحانہ وتعالیٰ از حال او خبر می دہد وَکَانَ مِنَ الْغٰوِیْنَ و ہمچنین از حال ابلیس خبر می دہد بقولہ وکان من الکافرین۔ جنید گفت کہ ابلیس در طاعت خداوند سبحانہ مشاہدۂ او نیافت و آدم در معصیت مشاہدۂ او را سبحانہ گم نکرد ابو سلیمان دارانی گفت کہ بخداوند سبحانہ سوگند کہ باز نگردید آنکس کہ باز گردید الا از راہ و اگر بہ حق برسیدی سبحانہ ہرگز از وی باز نگردیدی و فانی در وظایف عبودیت پروردگار تبارک وتعالیٰ محفوظ بود چنانکہ جنید گفت چون آن را گفتند کہ ابو الحسن نوری چند روز است تا در مسجد شونیزی ایستادہ است و اللہ اللہ می گوید و نہ طعام می خورد و نہ شراب و صلوٰۃ خمسہ در اوقات خویش ادا می کند بعضی کہ در خدمت جنید بودند گفتند او ہشیار است جنید فرمود کہ او ہشیار نیست ولکن ارباب مواجید محفوظ باشند در حضرت حق سبحانہ در مواجیدی کہ یابند اگر فانی را باوصاف او رد کنند یا باوصاف نفس خودش رد نکنند بلکہ او را قایم گردانند بہ مقامی کہ باوصاف حق باقی گردد و مراد از فانی نہ آنست کہ بندہ بیہوش یا دیوانہ گردد یا از اوصاف

بشریت بیرون آید یا ملکی شود یا روحانی گردد و لکن فانی آن باشد که از شهود حظوظ نفس فانی گشته بود چنانکه بیش ازان ذکر رفت بدانکه فانی دو نوع بود یکی آنکه او را نصیب نکرده باشند تا مردم بدو اقتدا کنند و از پی او روند روا بود که فناء او غیبت بود از اوصاف نفس خودش و مردم و روی به نظر الٰهی و دیوانگی نگرند زیرا که میان خوشی و ناخوشی و سختی و آسانی نفس فرق و تمیز نتواند کرد و مع هذا او در وظایف عبودیت حق عزّ و علا محفوظ بود و ازین طایفه درین امت بسیار بوده اند بلال در زمان نبی صلی اللہ علیہ وسلم از ایشان بود و او بنده بود از ان مغیره بن شعبه و اویس قرنی در زمان عمر رضی اللہ عنہ و عمر و علی رضی اللہ عنہما از حال او خبر داده اند و بعد از و علیان و سعدون و غیر ایشان بسیار بوده اند نوع دوم آنکه مقتدا و امام خلق بود و دیگری را راهبر و مربی باشد او را در مقام سیاست و تادیب بدارند و از مقام حال فنا بحال بقا نقل دهند و او را متصرف گردانند باوصاف حق نه باوصاف نفس خودش و شرح متصرف باوصاف حق بیش ازین رفته است و این حال بقا از حال فنا عالی تر بود و جنید را از فراست پرسیدند گفت هو مصادفة الاصابة یعنی یافتن اصابت و صواب یعنی خطا ناکردن در دریافت خود چیزی را باز پرسیدند که متفرس را این معنی در همه اوقات بود یا وقتی دون وقتی بود گفت بلکه در همه اوقات بود زیرا که فراست موهبتی و هدیه الیست از حق سبحانه و تعالیٰ مر بنده را و مواهب حق دایم باشد فالملامتیة هم الذین زین اللہ تعالیٰ بواطنهم بانواع الکرامات من القربة والزلفة و والانس والاتصال و غار الحق سبحانه علیهم ان یجعلهم مکشوفین للخلق فاظهر للخلق منهم ظواهرهم التی فی معنی الافتراق لیسلم لهم حالهم مع الحق سبحانه و هذا من اسنی الاحوال ان لا یؤثر الباطن علی الظاهر و هذا شبیه بحال النبی صلی اللہ علیه وسلم لما رفع الی المحل الاعلی من القرب والدنو وکان قاب قوسین او ادنی رجع الی الخلق و تکلم معهم فی الاحوال الظاهرة و لم یؤثر من حال الدنو والقربة علی ظاهره شیئ و قال الصوفیة هم الذین یظهر علیهم انوار اسرارهم شبیه بحال موسیٰ علیه السلام لم یطق احد النظر الی وجهه بعد ما کلمه اللہ سبحانه و قال عبد اللہ المبارک هم قوم لم یکن لهم فی الظاهر مرآةٌ للخلق و لا لهم فی باطنهم دعوی مع اللہ سبحانه و سرّهم الذی بینهم و

بین اللہ سبحانہ لایطلع علیہم اغیارہم ولا قلوبہم وقال بعضہم طریق الملامتیۃ اظہار مقام التفرقہ للخلق والتحقق بعین الجمع مع اللہ سبحانہ فالملامتیۃ لا یتمیزون عن المؤمنین بحالۃ زایدۃ یعرفون یمشون فی الاسواق ویتکلمون مع الناس لایبصر احد من خلق اللہ واحدا منہم تمیز عن العامۃ بشیء زاید علی عمل مفروض او سنۃ معتادۃ فی العامۃ قد انفردوا مع اللہ سبحانہ راسخین لایتزلزلون عن عبودیتہم مع اللہ طرفۃ عین لایعرفون للربانیۃ طعم استیلاء الربوبیۃ علی قلوبہم وذلہم بجنبہا قد اعلمہم اللہ سبحانہ بالمواطن وما یستحقہ من الاعمال والاحوال وہم یعاملون کل موطن بما یستحقہ وہم ارفع الرجال حازوا جمیع المنازل وراوا ان اللہ سبحانہ قد احتجب عن الخلق فی الدنیا وہم الخواص لہ فاحتجبوا عن الخلق بحجاب سیدہم فہم من خلق الحجاب لایشہدون فی الخلق سوی سیدہم فاذا کان فی دار الاخرۃ وتجلی الحق سبحانہ ظہر ہولاء ہناک بظہور سیدہم والصوفیۃ یتمیزون عند العامۃ بالدعاوی وخرق العواید من الکلام علی الخواطر واجابۃ الدعاء وکل خرق عادۃ لایتحاشون من اظہار شیء مما یؤدی الی معرفۃ الناس بقربتہم من اللہ تعالیٰ فانہم لایشاہدون فی زعمہم الا اللہ سبحانہ وہذا الحال ہم فیہ قلیل السلامۃ من المکر والاستدراج والملامتیۃ لایتمیزون من احد فالشریعۃ کلہا ہی الاحوال الملامتیۃ وہم اصحاب العلم الصحیح فہم الطبقۃ العلیا وسادات الطریقۃ المثلی ولہم الید البیضاء فی علم المواطن واہلہا ولہم علی الموازین واداء الحقوق۔ گروہی از مشائخ قدس اللہ اسرارہم طریق ملامۃ سپردہ اند فاما ملامۃ بر سہ وجہ است یکی راست رفتن است دیگر قصد کردن سیم ترک کردن صورت ملامت راست رفتن آن بود کہ معاملات دین رعایت می کند وخلق او را بدان ملامت می کنند واین راہ خلق باشد ودوی فارغ وصورت ملامت قصد کردن آن بود کہ کسی را درمیان جاہ بسیار پیدا گردد ونشانہ دلش بجاہ میل کند وطبع دران آویزد خواہد تادل خود را از خلق فارغ گرداند وبحق سبحانہ وتعالیٰ مشغول شود وبتکلف راہ ملامت خلق گیرد در چیزی کہ شرع را زیان ندارد وخلق ازوی نفرت گیرند این راہ او بود در خلق وخلق ازوی فارغ صورت ملامت ترک کردن آن بود کہ یکی را کفر وضلالت طبیعی گریبان گیرد تا ترک شریعت ومتابعت بگوید وگوید این طریق ملامت است واین راہ آن بود اندروی واین ضلالتی

بود واضح و آنچه ظاهر او دیده اسلام بیرون و آنکه او راست رود و نفاق تو رزد وی را از ملامت خلق باک نباشد اندر همه احوال بر سر رشته خود بود و کمال حال بنده آن است که نه وی چیزی را حجاب گردد و نه چیزی وی را اگر چیزی وی را حجاب گردد وی عابد آن چیز است و اگر وی خود را حجاب چیزی کند معبود آن چیز است پس بزرگان همه چیز را از پیش بر دارند تا عابد حق سبحانه و تعالیٰ گردد و حق سبحانه و تعالیٰ معبود ایشان بود و خویشتن را از پیش دل خلق بردارند تا خلق عابد حق گردند و حق معبود ایشان نصیحت و شفقت و ارادت اینست قوله تعالیٰ ما جعل اللہ لرجل من قلبین فی جوفہ حضرت بیچون که ترا نعمت هستی داده است در اندرون تو چون یکدل بنهاده است باید که تو در محبت او یک رو باشی و یکدل و از غیر او معرض نه آنکه یکدل را بصد پاره کنی و هر پاره در پی مقصودی آواره کنی گفته اند که تفرقه عبارت از انست که دل را بواسطه تعلق با مور متعدده پراگنده سازی و جمعیت آنکه از همه بمشاهده واحد پردازی جمعی گمان برند که جمعیت در جمع اسباب است و در تفرقه ابد مانند فرقه چنین دانستند که جمع اسباب از اسباب تفرقه است از همه دست افشاندند قوله تعالیٰ وهو معکم الآیه حق سبحانه و تعالیٰ همه جا حاضر و در همه حال بظاهر و باطن تو ناظر این چه خسارت است که تو دیده از لقای او برداری و بسوی دیگری گماری و طریق رضاء او بگذاری و راه دیگری سپاری ماسوای حق سبحانه و تعالیٰ در معرض زوال است و فناء حقیقتش معلومی است معدوم و صورتش موجودی است موهوم دیروز نه بود داشت و نه نمود امروز نمود لیست بی بود پیدا است که از وی چه خواهد گشود زمام انقیاد بدست آمال و امانی چه دهی و لیشت اعتماد بر این مزخرفات فانی چه نهی دل از همه برکن و در خدای بند و از همه بگسل و بخدای پیوند جمیل علی الاطلاق حضرت ذوالجلال است هر کمال و جمال که در جمیع مراتب ظاهر است پرتو جمال و کمال اوست که پرتو انداخته و پرتوی تافته هر گرا و انائی دانی اثر دانائی اوست که از اوج کلیت و اطلاق تنزل فرموده و در حضیض جزویت و تقیید تجلی نموده تا تو از جزو بکل راه بری و از تقیید باطلاق روآری نه آنکه جزو را از کل ممتاز دانی و بمقید از مطلق باز مانی آدمی اگرچه بسبب جسمانیت در غایت

کثافت است اما بجسب روحانیت در نہایت لطافت ست ہر چہ رو آرد حکم آن گیرد و بہر چہ
توجہ کند رنگ آن پذیرد و عموم خلایق بواسطہ شدت اتصال بدین صورت جسمانی وکمال اشتغال
بدین پیکر ہیولائی چنان شدہ اند کہ خود را انان باز نمیدانند اگر اندلیشہ[1] آدمی گلست آدمی گلشن
است و اگر خار است ہیزم گلخن است پس میباید کہ بکوشی و خود را از نظر خود بپوشی و بر ذاتی
اقبال کنی و بہ حقیقتی اشتغال نمائی کہ درجات موجودات ہمہ مجالی جمال او یند و مراتب کاینات
مرائی کمال او یند و بدین نسبت چندان مداومت نمائی کہ با جان تو در آمیزد و ہستی تو از نظر تو
برخیزد و اگر بخود روآوری رو باو آوردہ باشی و چون از خود تعبیر کنی تعبیر از و کردہ باشی مقید
مطلق شود و انا الحق ہو الحق گردد در ورزش این نسبت شریفہ می باید کرد بر وجہی کہ در ہیچ
وقتی از اوقات و ہیچ حالتی از حالات انان نسبت خالی نباشی چہ در آمدن و چہ در رفتن چہ
در خفتن و چہ در خوردن و چہ در گفتن و شنیدن و بالجملہ در جمیع حرکات و سکنات حاضر وقت
خود می باید بود تا بہ بطالت نگذرد و بلکہ واقف نفس خود کہ نفس میزند باید بود تا بہ غفلت
بر نیاید ہمچنانکہ امتداد نسبت مذکورہ بجسب شمول جمیع اوقات واجب ست و ہمچنین
از دیاد و کیفیت آن نسبت معری از ملابسۂ اکوان و تبری از ملاحظۂ صور امکان اسم
مطالب است و آن جز بجہد بلیغ وجد تمام در نفی خواطر و اوہام میسر نگردد و ہر چند
خواطر منفی تر و ساوس مختفی تر آن نسبت قوی تر کوشش می باید کرد تا خواطر متفرقہ از
ساحت سینہ خیمہ بیرون زند و نور ظہور حق سبحانہ و تعالیٰ بر باطن پر تو افگند و ترا از تو

---

[1] مثنوی المولوی المعنوی

ای برادر تو ہمین اندیشہ ٭ ما بقی تو استخوان و ریشہ
گل بود اندیشہ تو گلشنی ٭ ور بود خاری تو ہیمہ گلخنی

المعارف الجامی

گر بر دل تو گل گذرد گل باشی ٭ ور بلبل بیقرار بلبل باشی
تو جزوی و حق کلست اگر روزی چند ٭ اندیشہ کل پیشہ کنی کل باشی

وتعرض اوست که از افعال چیزی بروی نرود آنرا نفس لوّامه می خوانند قوله تعالی وَلَآ اُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ این بود واگرچنانکه ترک اعتراض کند ومطیع شهوات آنرا نفس امّاره گویند قوله تعالی اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ بِالسُّوْءِ ورحمت حق سبحانه وتعالی بحکم جود وکرم ذاتی از هیچکس دریغ نیست فآنحضرت تعالی وتقدس از بخل ومنع متعال است ولیکن بواسطهٔ خبث و کدورت ومشغولی دل بغیر محجوبیست که گنجائی رحمت دروی نمانده چون کوزه که از آب پر بود هوا را دروی راه نباشد پس دل باینکه بغیر خدا مشغول باشد معرفت جلال حق تعالی بدان ترسد پس هرکس که تمام اعضای خود را در علم وعمل صرف کند تشبیه به ملائکه کرده باشد وسزاوار باشد که بایشان بپیوندد وا و را ملک ربانی نام نهند قوله تعالی اِنْ هُوَ اِلَّا مَلَكٌ كَرِيْمٌ - این بود وآن کس که همگی خود را بلذات بدنیه مصروف دارد درمقام بهائم آمده باشد یا بی خیری وپرخواری بود چون گاو ویا بی حمیتی چون خوک یا در مردم افتد چون سگ یا کینه کننده چون شیر ویا متکبر چون پلنگ یا حیله گر چون روباه یا جامع همه اوصاف چون شیطان، وهرکس که این جوارح خود را در راهیکه روی بخدای دارد وازان چاره نیست استعمال کند سعادت یابد که هرگز بدبخت نشود وهرکه ازین بگردد جز تخم بی دولتی نکارد وسیر جمله سعادت درین سفر آنست که لقای خدای سبحانه را مقصد خود سازد وسرای آخرت را مسکن ودنیا را منزل وبدان را مرکب واعضا را خدم وباقی قوتها را بآنچه بکار می باید واشت بکار وارد تا بآن سعادت ابدی کسب کند سعید وشاکر نعمتهای او بود سبحانه اگر مراعات دشمنان که شهوت وغضب اند کند شقی وکافر نعمت باشد ومستحق دوری ودشمنی گردد نعوذ بالله من ذلک پس بر سزا راه ذکر وذکر را راه کشف وکشف را راه فوز اکبر دفوز اکبر را لقای حق سبحانه وتعالی باشد - اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنَا فِي الدُّنْيَا وَفِي الْاٰخِرَةِ لِقَائَكَ وَرُؤْيَتَكَ بِحَقِّ حَبِيْبِكَ وَنَبِيِّكَ وَرَسُوْلِكَ الْمُصْطَفٰى صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -

قد وقع الفراغ من کتابة هذا البیاض من الکتاب المسمی به تحفة السالکین تحقیقات خواجه محمد پارسا من مولفات شیخ المشائخ قطب الاقطاب العارف بالله حضرت خواجه محمد پارسا بخاری ثم البلخی دفنه بمدینة زادها الله شرفاً قدس الله روحه العزیز فی وقت الضحوة الکبری

و یوم السبت الخامس من شہر الاول من العام الثالث من العشر الثامن من المائۃ الثالث من الالف الثانی من الہجرۃ النبویۃ علی مصدرہا الصلوات والسلام والتحیۃ والنعوت والبرکات وعلی آلہ واصحابہ والطیبات ۔ ۱۲

کتبہ:۔ اظہر ۱۹۷۰ء کاتب بجنوری

فہرست مطالب تحفۃ السالکین